

КОРІНЕНКО П. С.

**ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНИХ
ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
(ІХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.).
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

Видання друге, доповнене і доопрацьоване

**Тернопіль
2019**

Рецензенти:

Падалка С.С. – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Фареній І.А. – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Терещенко В.Д. – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Рекомендовано до друку Вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 6 від 22 січня 2019 року)

Схвалено до друку радою Наукового товариства істориків-аграрників (Протокол №4 від 19 вересня 2018 р.)

Коріненко П.С.

К 66

Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок ХХІ ст.). Порівняльний аналіз. Видання друге, доповнене і доопрацьоване: монографія. / П.С. Коріненко – Тернопіль : Осадца Ю.В., 2019. – 512 с.

ISBN 978-617-7516-92-6

У монографії на основі широкого кола опублікованих та неопублікованих джерел, фахових видань висвітлено особливості формування менталітету українських землеробів, трансформації в земельних відносинах українського села IX – поч. ХХІ ст. Проаналізовані історіографія та джерелознавча основа, зміни у землеволодінні та землекористуванні різних категорій населення, зумовлених інкорпоративними процесами та аграрними реформами, глобальні проблеми та тенденції в аграрній сфері у світі та в Україні на сучасному етапі. Трансформації в земельних відносинах українського села досліджуються із застосуванням порівняльного аналізу.

УДК 338.43.02(477)«9/21»

ISBN 978-617-7516-92-6

© Коріненко П. С., 2019

© ФОП Осадца Ю.В., 2019

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ I. Методологія, історіографія та джерела дослідження	14
РОЗДІЛ II. Формування менталітету українських землеробів.....	84
1. Земельні ресурси - важливий чинник формування менталітету українських землеробів.....	84
2. Вплив екологічних умови, сусідніх народів та органів влади на формування менталітету українських землеробів.	89
3. Трансформації менталітету українських землеробів у XX – на поч. XXI ст. в умовах становлення нових земельних відносин	99
РОЗДІЛ III. Формування системи землеволодіння і землекористування у Київській Русі та її трансформації під час перебування українських земель у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій (IX – середина XVII ст.).....	107
1. Селянське (общинне) землеволодіння у Київській Русі та зародження князівської, вотчинної, монастирської власності на землю.	107
2. Реформи у системі землеволодіння і землекористування та становлення системи набуття земель литовською та польською шляхтою (середина XIV – середина XVII ст.).....	118
РОЗДІЛ IV. Трансформації земельних відносин у роки Української національної революції та Гетьманщини (середина XVII – кінець XVIII ст.).....	144
1. Суперечливі процеси в трансформації земельних відносин (1648 р. – кінець XVII ст.).....	144
2. Земельні відносини в Лівобережній та Правобережній Україні (кінець XVII–XVIII ст.).....	159
3. Земельні відносини в українських землях доби модернізації в Австрійській та Російській імперії XIX – початок XX ст.	171

РОЗДІЛ V. Пошук шляхів реформування земельних відносин урядами Української Народної Республіки, Українською державою, ЗУНР, білогвардійськими та радянськими урядами у роки Української революції (1917–1921 рр.)..... 230

1. Основні напрями боротьби селян за землю (березень 1917 – березень 1918 рр.).....230
2. Корегування земельних відносин в добу Української держави.....248
3. Курс Директорії УНР на соціалізацію землі.....252
4. Особливості земельної політики ЗУНР.....260
5. Земельна політика білогвардійських урядів в українському селі.....263
6. Радикалізм у вирішенні земельного питання радянських урядів.....266

РОЗДІЛ VI. Трансформації земельних відносин в умовах перебування українських земель в складі радянської, польської держави та під час німецької окупації (1921–1944 рр.)..... 289

1. Аграрна реформа в Українській СРР у роки непу та її вплив на зміни у системі земельних відносин.....289
2. Завершення усуспільнення землі в ході колективізації сільського господарства в Українській СРР.....302
3. Трансформації земельних відносин в галицькому селі в умовах інкорпорації Галичини у Польську державу та під час її входження до Української РСР (1919 - червень 1941 рр.).....316
4. Зміни у земельних відносинах на окупованій німецькою та румунською арміями території Української РСР 1941-1944 рр.....330

**РОЗДІЛ VII. Земельні відносини в Українській РСР
1944-1991 рр. та курс на їх реформування у добу
незалежності України 337**

1. Завершення колективізації сільського господарства у
західних областях Української РСР у повоєнні роки.....337
2. Адміністрування земельних відносин в Українській РСР
(1944 – кінець 1980-х рр.).....354
3. Трансформація земельних відносин у добу незалежності
України: деколективізація у сільському господарстві;
розпаювання колгоспних земель серед селянства та їх
приватизація; поширення орендних відносин на селі.....392

**Розділ VIII. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА
ТЕНДЕНЦІЇ У ВИКОРИСТАННІ ЗЕМЕЛЬНИХ
РЕСУРСІВ У СВІТІ ТА В УКРАЇНІ НА
СУЧАСНОМУ ЕТАПІ..... 433**

1. Світові земельні ресурси та перспективи їх використання.433
2. Земельні ресурси України та їх використання.....437
3. Стан продовольчої безпеки України та місце України на
світовому продовольчому ринку.....442

ВИСНОВКИ 449

ПОСИЛАННЯ..... 465

ВСТУП

Українська земля - це наша гордість, це наша радість, це наше основне національне багатство. Ми гордимся тим, що маємо найбільше з-поміж інших держав світу найбільше родючих чорноземів. Наша гордість в роки лихоліть, коли вороги намагались оволодіти нашими землями, трансформувалась у самовідданість і героїзм її захисників. Ми завжди раділи, радіємо і будемо радіти від того, що ставали її власниками. Ця обставина вселяла впевненість у належних статках і позитивних перспективах нашого буття. Немає мірила, яким би можна було оцінити вартість наших земель. Ми свідомі того, що це є наше найбільше національне багатство.

Україна – земля давньої самобутньої хліборобської культури. У землеробській країні основною продуктивною силою у сільському господарстві була і залишається земля. «Земля, – записано у Статті 14 Конституції України, – є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави» [1].

Українське селянство з давніх часів ціною великої праці освоїло значні території, годувало себе і усе суспільство, у лихі часи боронило свою державу, живило і продовжує жити духовну скарбницю української нації.

Українське селянство завжди хотіло бути господарем на землі. У боротьбі за це право воно пройшло надзвичайно важкий, а інколи і трагічний історичний шлях. Наша земля, родючість якої не має аналогів у світі, була об'єктом численних ворожих дій з боку найближчих сусідів. Вони намагалися захопити, якщо не всю територію України, то хоча б якусь її частину. Так склалося історично, що, захопивши наші землі, пануючі іноетнічні владні структури протягом багатьох віків позбавляли українських селян можливості не тільки бути господарем на своїй землі, але й володіти нею у достатній кількості. Ця обставина призводила до їх незадовільного матеріального становища, консервації

знарядь праці, ускладнювала підвищення культурного рівня. Усі вищезазначені явища мали місце і тому, що український народ, після знищення у середині XIII ст. Золотою Ордою нашої держави Київської Русі, не мав своєї державності, яка могла б його захищати, гарантувати право на землю. У період бездержавності іноземні уряди не рахувалися з інтересами українського селянства.

Литовська і польська шляхта не тільки позбавляла права українських селян володіння землею, а, запровадивши кріпосну систему, позбавляла їх і волі.

Під час масового показачення українських селян відбувався процес набуття ними земельних вакансій, вони ставали їх господарями. У середині XIX ст. сподівання українського селянства на поліпшення свого становища були пов'язані з прагненням отримати землю й волю. У цьому бажанні відзеркалювалася не лише нагальна потреба соціально-правових змін, а й історична драма хліборобів-українців. Російська та Австрійська імперії, у складі яких тривалий час перебували українські землі, не повернули нашим селянам землю.

У радянську добу, в результаті насильницької колективізації, українські селяни не тільки не одержали права на одноосібне господарювання на землі, на яке вони так сподівалися, але й були позбавлені права власності на землю. Проти них радянська влада вчинила голодомор, примусила їх віддати землю до колгоспів і запровадила її колективний обробіток.

На початку 1940-х років німецьке керівництво намагалося розширити свій «життєвий простір» шляхом війни за рахунок українських земель. На окупованих німецькими та румунськими військами українських територіях утверджувалася приватна власність на землю німецьких та румунських окупантів. Українські селяни ними були перетворені на безправних рабів, мільйони їх загинули у німецьких концтаборах та на фронтах війни.

У повоєнному українському селі радянська влада повернула земельні відносини до того стану, в якому вони були у довоєнні роки – колгоспи і колгоспники залишалися лише користувачами, а держава була єдиним власником землі.

У 1991 році, з проголошенням незалежності України, розпочалися трансформації, які мали відновити власність сільгоспвиробників на землю та засоби виробництва і на цій основі забезпечити подальший розвиток українського села.

Враховуючи те, що з часів Київської Русі і аж до початку ХХ ст. уже існувала приватна власність на землю, всебічне осмислення досить тривалого на її основі історичного досвіду земельних відносин в українському селі має важливе суспільне значення, перш за все у тому сенсі, щоб не повторювати у сучасних умовах деструктивних дій владних структур попередніх історичних епох і, перш за все, щодо надмірної концентрації землі у руках небагатьох власників.

В українському селі на різних етапах історичного розвитку поряд з приватною формою власності на землю існували й інші, зокрема, общинна (суспільна), подвірна, кооперативна та державна. Проте не було такого становища, окрім радянської доби, щоб існувала лише одна, державна форма власності на землю. Історичний досвід радянської доби засвідчує, що то був малопродуктивний шлях у розвитку сільського господарства. У ті роки пригнічувалася ініціатива і підприємливість українських сільгоспвиробників. Саме тому ми вважаємо, що на сучасному етапі в умовах аграрної реформи не варто допускати абсолютизації лише однієї, приватної форми власності на землю, органам влади бажано створювати умови для нормального функціонування й інших форм власності. Не варто також штучно прискорювати процес купівлі-продажу земель сільсько-господарського призначення. Лише умови чесної конкуренції сільгоспвиробників мають визначити домінанти у цій досить важливій справі. Верховна Рада України протягом багатьох років відтермінує введення у дію закону, яким

передбачається дозвіл на купівлю та продаж земель сільськогосподарського призначення, тобто запровадження ринку землі. Така обережність, на наш погляд, пов'язана з тим, що існує ймовірність того, що у земельні відносини, які мають суто внутрішній характер, можуть втрутитися іноземні громадяни, їхні бізнесові структури. Українці у результаті цього можуть втратити своє найбільше багатство – землю. З огляду на цю досить серйозну загрозу, нам видається важливим у нашому дослідженні зацентрувати увагу на з'ясуванні того, як склалися земельні відносини в українському селі у подібних обставинах минулого.

У 2000 році, відповідно до указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискореного реформування аграрного сектора економіки», розпочався складний і глобальний процес трансформації усього укладу селянського життя, формування нової психології селянина-власника, справжнього господаря. Пройдений з того часу шлях реформування засвідчив, що ще не усі аграрії усвідомили велику відповідальність власника, яка полягає у тому, що потрібно берегти землю, її родючість, примножувати її віддачу.

Без знання попереднього досвіду у цій площині неможливо прогнозувати хід та наслідки аграрної реформи на сучасному етапі. Слід зауважити, що уже існують проблеми, на які суспільство поки-що не може дати вичерпних відповідей. Найскладнішою із них є проблема функціонування в Україні різних форм власності на землю та ефективності нових організаційно-господарських суб'єктів. Розпаювання землі, отримання сертифікатів на право власності на земельну частку (пай) і оформлення державних актів на право власності, самостійне господарювання на землі, створених на базі колишніх колгоспів нових господарських структур: колективних сільськогосподарських підприємств (далі - КСП) та досить стрімке припинення їх господарювання, гальмівні процеси у розвитку фермерських господарств, надшвидкі темпи розширення земельних площ

агрохолдингів, агрофірм і проблеми виживання особистих селянських господарств (далі: ОСГ), особистих підсобних господарств (далі – ОПГ) – все це реалії сьогодення. Виникає питання: таке розмаїття організаційно-господарських структур та умови їх сільськогосподарської діяльності, що існують на даний час – це позитивний процес у ході реформування аграрних відносин, чи негативний? У зв'язку з цим суспільно значимою є потреба дати науково обгрунтовані рекомендації, поради, хоча з впевненістю можна сказати, що лише час визначить які із названих нових суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки будуть найбільш ефективними і домінуючими у виробництві сільгосппродукції.

Актуальність наукової реконструкції регулювання усього спектру земельних відносин в українському селі полягає у тому, що за своєю суттю і спрямованістю вони мають глибинне історичне коріння і значною мірою впливають із процесів формування сталих і результативних інститутів володіння, користування, розпорядження землею, впровадження сучасних форм землекористування тощо. Між тим, маючи вагоме науково-теоретичне і практичне значення для сучасного реформування земельних відносин в Україні, їх дослідження через призму трансформацій, порівняння на різних історичних етапах, з'ясування позитивних та негативних наслідків, поки – що не знайшло достатнього вивчення у вітчизняній науковій літературі.

Об'єктом дослідження є земельні відносини в українському селі протягом ІХ – поч. ХХІ ст.

Предметом дослідження обрано трансформаційні процеси у земельних відносинах та їх вплив на результати господарської діяльності в українському селі.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі конкретно-історичного матеріалу здійснити порівняльний аналіз трансформаційних процесів у земельних відносинах, їх характер, суть, розкрити спонукальні мотиви державних структур до змін в аграрній політиці, до запровадження ними

основних напрямів реалізації реформ та з'ясувати їх вплив на стан у землеволодінні та землекористуванні.

Основна увага приділяється з'ясуванню процесу функціонування у ранньому середньовіччі общинної власності на землю, зародження на тому ж етапі феодальної приватної власності на землю, виявленню причинно-наслідкових зв'язків щодо досить тривалого співіснування в аграрній сфері общинної та приватної форми власності, а також чинників, які на наступних етапах історичного розвитку призводили до існування лише єдиної форми власності на землю, або приватної, або суспільної. Спробуємо дослідити певні закономірності у реформуванні земельних відносин протягом XVI – XIX ст. та специфіку їх пролонгації у XX – початку XXI ст. При цьому будемо послуговуватися ключовими юридичними документами, які інколи визначали сутність земельних відносин в українському селі на досить тривалу перспективу.

Ми маємо намір розкрити тему трансформації земельних відносин в українському селі, які, як засвідчує історія земельних відносин, були перманентними, через призму їх позитивного впливу, (у разі збільшення у селян земельних ділянок) на покращення матеріального становища окремих верств селянства, агрокультури землеробства, та негативного впливу на стан в аграрному секторі економіки, матеріального становища українського селянства, у разі відверто антинародних чи помилкових дій з боку владних структур. При цьому будемо підходити до аналізу вищезначених процесів, враховуючи сутнісні зміни у земельних відносинах, які на окремих етапах історичного буття проявлялися дещо асиметрично, особливо у революційні часи, коли селянство виступало не лише як об'єкт, але й як суб'єкт трансформаційних процесів. У своїй роботі ми також будемо прослідковувати впливи на трансформації у земельних відносинах в українському селі станових, етнонаціональних і релігійних чинників.

З часів Київської Русі і аж до початку ХХ ст. мали місце тенденції до зростання приватної форми власності на землю. Вважається, що з цієї причини в українському селі відбувалося надмірне загострення соціально-економічних проблем, зростання радикальних настроїв у селянському середовищі. Настав час дещо змінити акценти щодо висвітлення вимоги українського селянства перерозподілу землі, простежити, які політичні сили педалювали такі настрої в українському селі, особливо у кінці ХІХ – початку ХХ ст. Настав час дослідити, чому у ті часи, щонайменше на рівні сільських общин, одноосібних господарств, практично не піднімалося питання інтенсифікації сільсько-господарського виробництва, застосування новітніх агротехнічних заходів задля підвищення родючості ґрунтів. Зазначимо, що така неувага до цих напрямів господарювання на землі мала негативні наслідки для усього сільськогосподарського виробництва на досить тривалу перспективу.

Відтак, в силу масштабності теми і неможливості охопити усі її аспекти, автор зосередив свою увагу на таких завданнях: визначити методологічні засади дослідження та здійснити комплексний аналіз історіографії та джерел; прослідкувати особливості формування менталітету українських землеробів; охарактеризувати основні етапи та закономірності трансформації у земельних відносинах, а також з'ясувати наскільки ефективними були трансформаційні процеси, що здійснювалися як шляхом реформ, так і шляхом революцій з точки зору вирішення земельного питання; будемо відслідковувати роль окремих державних діячів та структур у розгортанні аграрних реформ, а також місце українських земель у вирішенні глобальних проблем аграрного сектора економіки.

Хронологічні рамки дослідження окреслені періодом від Київської Русі до початку ХХІ століття. Нижня межа пов'язана з проведенням адміністративно-територіальної реформи Володимиром Великим, яка змінила порядок

успадкування землями у державі на рівні князів, дала поштовх до процесу формування нових поземельних відносин як на рівні правлячих кіл, так і на рівні селянського двору. Верхню межу визначено відмовою сучасної держави від монополії на землю, започаткуванням приватної форми власності на землю, припиненням у кінці ХХ століття у результаті деколективізації функціонування колгоспно-радгоспної системи господарювання на землі.

Ми усвідомлюємо, що такі параметри вивчення означеної теми є річчю майже неможливою, тим більше в однаковій мірі її глибини. Але, щоб краще зрозуміти сутність трансформаційних процесів поземельних відносин в українському селі дуже важливо з'ясувати висхідні позиції, їх подальшу еволюцію, власне, причини трансформації, сукупність усіх різноманітних факторів, що супроводжували цей надскладний і багатовекторний процес, впливали на зміну його ролі, місця у суспільстві. Ще однією складністю у дослідженні трансформації земельних відносин протягом віків є недостатність джерел, неповнота їхньої інформації та складність їхньої інтерпретації. Це стосується перш за все давнього та середньовічного часу [2].

Територіально охоплені головним чином Правобережна, Лівобережна Україна і Східна Галичина, менше – Слобожанщина, Південна Україна, Закарпаття та Буковина.

РОЗДІЛ I

Методологія, історіографія та джерела дослідження

Методологія дослідження.

Методологічними засадами нашого дослідження є цивілізаційний підхід та соціально-економічна модель пояснення історичних подій та процесів. У центрі цього підходу стоїть розуміння суспільних процесів, як єдності економічних та соціальних процесів, утворюваних діяльністю людини.

Дослідження земельних відносин у вимірі трансформаційних процесів потребує використання широкого спектру теоретико-методологічного інструментарію. Специфіка запропонованої проблематики ставить перед автором завдання витворити таку методологічну систему, у межах якої вдасться оптимізувати сутнісні аспекти насамперед щодо еволюції у земельних відносинах.

До теоретико-методологічної палітри дискурсу залучені кілька продуктивних методів, передусім метод аналізу та синтезу, що дає змогу науково систематизувати історіографічне надбання з історії земельних відносин, з'ясувати еволюцію поглядів істориків аграрників, їх вклад у дослідження аграрного питання в українському селі, особливо протягом XIX – початку XXI ст.

Такою ж мірою корисним є історико-порівняльний метод. Він застосовується в якості засобу співставлення аграрної політики різних держав, з метою виявлення її закономірних рис та особливостей і з'ясування реакції українського селянства на зміни в аграрній політиці. Цей метод застосовано також в якості засобу співставлення заявлених різними урядами цілей аграрних реформ та досягнутих у ході їх проведення результатами.

Затребуваним у контексті вивчення поведінки селянства в умовах аграрних реформ постає проблемно-хронологічний метод, що дає можливість виокремити у темі дослідження

певні проблеми, визначити внутрішню періодизацію окремих етапів в ході їх вирішення, простежити зміни різних форм землеволодіння та землекористування у результаті запровадження аграрних реформ.

Метод статистичного аналізу допоміг, з одного боку, показати кількісні зміни в земельній власності українського села, а з іншого – дослідити динаміку чисельності сільського населення, яка на окремих етапах неодмінно впливала на зміни у поземельних відносинах в українському селі.

Виходячи із зазначених методологічних засад у висвітленні обраної теми, ми керувалися передусім принципом історизму, який передбачає розгляд подій та явищ минулого у зв'язку з конкретно-історичними умовами їхнього існування. Ми його використовуємо для з'ясування діалектичної мінливості та постійності у земельних відносинах в українському селі. Кожна з історичних епох, в якій відбувалися трансформації земельних відносин, не тільки зафіксувала сутнісні ознаки того часу, але й продовжувала себе, хоч і дещо у видозміненому вигляді, у наступні часи. Отже, історизм дає можливість більш ґрунтовно уявити трансформації земельних відносин у плінні часу.

Важливим для адекватного відтворення історичних процесів є принцип об'єктивності, що виявляється у потребі добирати джерела, які б дали змогу всебічно висвітлити та проаналізувати досліджувану тему у всій її складності, багатогранності й суперечливості, з урахуванням усієї сукупності позитивних і негативних сторін їх змісту, незалежно від того, чи подобаються вони досліднику чи ні.

Принцип системності спонукає враховувати багатофакторність історичного процесу та орієнтує на комплексне його осмислення, дозволяє розкрити мотивацію поведінки державних структур, окремих осіб при запровадженні аграрних реформ.

Оскільки українські землі протягом багатьох століть, не по добрій волі нашого народу, перебували у складі інших

держав, з приходом кожної нової влади спочатку відбувалися адміністративно-територіальні трансформації, запроваджувалися нові правові та управлінські системи і лише після того розпочиналися трансформації земельних відносин, які були неминучі. Трансформації земельних відносин, як правило, відбувалися в інтересах громадян нової влади, вони набували права власності на українські землі.

Трансформації у земельних відносинах у добу середньовіччя відбувалися під впливом економічного занепаду панівної системи господарювання. Трансформації другої половини ХІХ ст. відкривали шлях до епохи модернізації.

Трансформації 20-х років ХХ ст. відбувалися під впливом реформ і революцій, початку індустріалізації. У роки непу трансформації відбувалися з огляду на економічну розруху і мали ознаки відступу від попередніх заходів. З 1925 року в СРСР утверджується адміністративно-командна система, органи влади все більше зміщують акценти щодо реалізації аграрної політики у сторону необхідності запровадження колективних форм господарювання на землі [1].

Реалізація цього курсу у 1930-ті роки виявилася катастрофічною і для українського селянства, і для аграрного сектора економіки зокрема.

З початком Другої світової війни земельні відносини в українському селі в межах УРСР (до того часу західні області України перебували в складі Польщі, а східні території – в складі СРСР) були тотожними, в їх основу було закладено суспільну форму власності на землю, а з середини 1941 р. в умовах окупації німецькими військами її території – приватну. Українське село і селяни за короткий період часу пройшли шлях від відмови німецької, румунської окупаційної влади щодо суспільної форми власності на землю (при збереженні існуючих виробничих структур) до повернення приватної форми власності на землю, щоправда тільки для себе.

У 1960–1980-ті рр. в умовах панування єдиної державної форми власності на землю у поземельних відносинах були відсутні явні ознаки будь-яких змін. Перерозподіл державними структурами земель між окремими користувачами відбувався шляхом адміністрування. Уряди СРСР, УРСР обласні, міські, районні ради, видавали відповідні постанови, які належало неухильно виконувати колгоспам та радгоспам.

Трансформації у земельних відносинах Української РСР, причому революційного спрямування, розпочалися з початком перебудови. Запровадження орендних відносин, сімейного підряду, визнання на державному рівні права приватної власності – усі ці кроки не одразу, але неухильно вели до глибинних трансформацій у земельних відносинах і в аграрному секторі економіки зокрема.

У дослідженні земельних відносин в українському селі ключове значення має понятійне та термінологічне забезпечення. Крім традиційних понять – аграрна реформа, аграрна революція, земельні відносини, форми власності на землю ми будемо використовувати термін «трансформації», який в останні роки все більше вживається у категоріальному апараті вітчизняної науки. Автори Великого тлумачного словника сучасної української мови дають таке означення цього терміна: трансформація – це зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей [2].

Трансформації, читаємо у Словнику іншомовних слів, це зміна, перетворення однієї економічної системи на іншу, що супроводжується відмиранням одних елементів, ознак, властивостей чи появи нових. Динамічну основу трансформації, що протікає під впливом різноманітних чинників, становить еволюційний розвиток соціально-економічної системи. Під трансформацією земельних відносин автори Словника розуміють сукупність організаційно-правових, економічних заходів органів влади, які спрямовані на досягнення конкретної мети, що передбачає

зміну системи правових відносин господарювання на землі, підвищення ефективності аграрного сектора [3].

О.А.Петриченко вважає, що поняття трансформація не співпадає з категоріями «реформа», «реконструкція» і є більш широким соціально-економічним явищем, але має з ними площину перетину. Реформа, це зазвичай дуже важливий проєкт з непередбачуваними наслідками. Реконструкція – це перебудова структур чого-небудь, що має призвести до прогресивних змін. Трансформація відрізняється від реформи, а тим більше від реконструкції тим, що своєю основою охоплює одночасно весь спектр змін [4].

Трансформації в аграрному секторі економіки були і залишаються лише частиною хоч і досить поважних трансформацій в економіці України. Трансформаційні процеси у земельних відносинах ми розглядаємо як перманентне і необхідне явище, яке відбувалося щонайменше у чотирьох напрямках.

Першим із них є рівень селянського двору, села. Селянський двір як базова економічна одиниця поєднує сім'ю, земельну ділянку та працю на ній. Господарство селянина забезпечувало споживчі потреби сім'ї та оплату її зобов'язань перед державою. Сімейний розподіл праці та споживчі потреби сім'ї змінювалися у часі і багато у чому залежали від кількості землі, кількості членів сім'ї. Ці та інші реалії визначали рівень добробуту селян, який не був і не міг бути статичним у різні роки і у різних регіонах України. Село було не тільки місцем проживання, у ньому зі зміною поколінь відбувалися суттєві зміни і в земельних ресурсах, які на основі звичаєвого права мали тенденцію до їх скорочення і, перш за все, у системі успадкування власності на землю.

Другий, і чи не найвагоміший напрям засвідчує, що трансформації відбувалися під впливом аграрних реформ. Серед усіх проблем системної трансформації одним з найбільш складних і багатокомпонентних є аграрна реформа, яка в історичному вимірі завжди була складним і соціально

значущим явищем. Зазначимо, що усі аграрні реформи розпочиналися виключно владою і вони мали за мету вирішення конкретних завдань. Кожна із реформ передбачала очікувані результати, обов'язково обґрунтовувалися механізми змін. Незаперечним є те, що усі аграрні реформи, успішні або неуспішні, залишили помітний слід в історії, суспільній свідомості та економічній практиці.

Аграрна реформа завжди пов'язується з аграрною політикою держави. Метою аграрної реформи є намір змінити систему землеволодіння і землекористування, сформувати певну систему аграрних відносин, яку можна назвати моделлю сільського господарства на більш-менш тривалій період часу. Аграрна реформа має тенденцію дозрівати, виношуватися, наближатися. Державні кола і громадська думка намагаються нащупувати основні вектори змін, обдумувати засоби реалізації, шукати прихильників, тобто тих, хто буде залучений до реалізації змін. Юридичні служби отримують завдання, їх націлюють на обґрунтування цього процесу, адже йдеться про долі мільйонів людей та їх економічне становище. В іншому випадку може бути експериментаторство, яке, як правило, не має наукового підґрунтя і розраховано на нетривалий період часу до того ж з досить не передбачуваними економічними і соціальними наслідками.

Третій напрям трансформації земельних відносин засвідчує, що вони відбувалися і у ході революцій, у кожній із них земельне питання було чи не найголовнішим економічним завданням тогочасного суспільства. Революції у найбільш повній мірі впливали на трансформації в аграрній політиці. Українське селянство своїми діями у революціях – збройні повстання, бунти намагалося впливати, докорінно змінити земельні відносини на свою користь.

Четвертий напрям трансформації земельних відносин відбувався під впливом сільськогосподарської науки, науково-технічного прогресу, які вносили докорінні зміни у можливості обробітку селянами землі, її кількості, зокрема,

давали можливість застосовувати нову агротехніку, засоби захисту рослин та досягати підвищення їх врожайності. Нові технічні можливості в обробітку ґрунту дозволяли селянським сім'ям обробляти більші земельні ділянки, що було одним із спонукальних елементів селян до боротьби за перерозподіл на свою користь поміщицьких земель, підсилювали їхнє бажання вести одноосібне господарство, а у наш час призводить до бажання і можливостей швидкого і до того ж надмірного збагачення окремих сільгоспвиробників.

Загалом, усі ці напрями взаємопов'язані і за певних умов (перенаселення, стрімке переміщення земельних ресурсів до однієї із суспільних груп, наприклад, поміщиків), еволюційний процес заступає процес реформ, ініціатором яких виступає влада. У разі, якщо реформи здійснюються нею половинчато, недосконало, тоді може наступити вибух, революція, ініціатором якої виступає народ. У ході революції усі верстви у поземельних відносинах (зокрема і ті, які не є прихильниками революції) проходять тест на випробування. Перемога у революції селян – це зміна земельних відносин на їх користь. Їх поразка у революції – збереження у земельних відносинах на певну перспективу статус-кво.

У виконанні поставленої мети та завдань важливу роль відіграють й інші категорії, зокрема такі як: менталітет землеробів, земля, земельні відносини, землеробство, земельний фонд, земельна криза, земельний пай, земельний кадастр, форми власності на землю (державна, кооперативна, приватна, комунальна), землеволодіння та землекористування, землерозпорядження, займанщина, оренда землі, відруб, сервітут, аграрна політика, аграрна криза, аграрне питання, аграрний сектор економіки, аграрне перенаселення, колективне господарство (колгосп), радянське господарство (радгосп), агропромисловий комп-лекс (АПК), колективне сільськогосподарське підприємство (КСП), селянське питання, сільська громада, сільський схід (збори), селянське господарство та інші.

Менталітет хліборобської людності охоплює всі сфери життя. Він формувався як органічний сегмент селянства в оточенні суспільства й природи. Менталітет землеробів дає уявлення про життєдіяльність, тобто поведінку в реальних умовах. Та поведінка має свої цілі, які в свою чергу були детерміновані соціально-економічними умовами.

Земля – основний засіб праці для виробництва продуктів сільського господарства, що задовольняють потреби людей [5].

Землі – угіддя сільського господарства. Земельна ділянка – частина землі у певних межах та місцем розташування.

Земельні відносини – це суспільні відносини людей, що пов’язані з володінням і користуванням землею, складовим елементом усієї системи виробничих відносин кожної конкретно взятої епохи. За своєю соціальною природою вони належать до економічного базису суспільства. За багато століть вони еволюціонували від феодальних (вотчина) – повна власність князів, дружинників, бояр на земельну ділянку, помістя (поміщицьке) – тимчасове, передбачало обов’язкове несення державної служби, з часом переросте у спадкове володіння землею на засадах приватної власності.

Земельні відносини регламентуються в основному системою юридичних норм. Завдання цієї регламентації полягає у тому, щоб створити такий порядок, який охороняв би суспільно необхідну систему розподілу, впорядкування і використання земельних ділянок. У ст. 2 Земельного кодексу України земельні відносини визначаються як «суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею», тобто відносини власності на землю як головним засобом виробництва у сільському господарстві. Близьким до цього визначення цієї категорії є дефініція дана авторами Економічного словника [6].

Землеустрій – складова суспільного способу виробництва, зміст його нерозривно охоплює організацію землі як засобу виробництва і ті відносини, якими характеризується володіння і користування землею. Зміни в

землеустрої, як і в земельних відносинах, мають перманентний характер.

Земельний кадастр – оцінка землеволодіння, що містить список землевласників, а також план земель, відомості про місце розташування, розмір, вид угідь та оцінку за дохідністю, правовий статус.

Власність на землю – це економічна категорія, за допомогою якої характеризуються стосунки між людьми, їхніми колективами у процесі використання землі (землекористування) з приводу привласнення матеріальних благ. Власність на землю реалізується тоді, як починає приносити дохід. Дохід може бути індивідуальним (приватним) і сумісним (колективним) Звідси розрізняються дві основні форми власності на землю: приватна (об'єкт приватної власності – юридична чи фізична особа) і колективна (державна) форма власності. Приватна земельна власність – містить три складові: землеволодіння, землекористування і землерозпорядження.

Землеволодіння – володіння землею на правах власності або оренди, що визначають права і обов'язки її власників. Правники дають ще й таке визначення: землеволодіння – право утримувати певну кількість землі у своїй власності [7].

Землекористування – користування фізичною чи юридичною особою землею на певних умовах. Є і таке визначення: землекористування – це можливість, закріплена законом використовувати корисні властивості землі, отримувати від неї прибутки. При цьому важливо дотримуватися сівозміни, зберігати природній гумус, дотримуватися науково обґрунтованих норм застосування засобів стимуляції росту рослин та використання засобів їх захисту від шкідників, дбайливе відношення щодо обробітку земельних площ.

Землерозпорядження – право на відчуження землі, її продаж, дарування, передача в оренду, тобто це право юридичної чи фізичної особи вирішувати долю землі.

Земельний пай (частка) набувається селянином в процесі розподілу земель, може ним використовуватися особисто, або ж бути переданим у власність колективної організації як юридичної особи для спільного ведення сільського господарства. В Україні громадяни – члени КСП у 1990-ті роки поступалися своїм правом власності юридичної особи – КСП. При цьому право власності на свій земельний пай за ними зберігався на весь період його участі в КСП [8].

Займанщина – як правило, вчені вкладають у її зміст поняття власності на землю [9]. Інші вважають, що це правова категорія, яка стосувалася тих, хто перший зайняв земельну ділянку [10].

Ми погоджуємось з науковими дефініціями займанщини, що зроблені нашими попередниками, і у той же час вважаємо за необхідне додати наступне: займанщина – це передусім напрям трудової самоорганізації, землеробської діяльності соціально активних членів селянської спільноти, це шлях до утвердження та розвитку в українському селі одноосібного господарювання на землі, це підприємницька творчість селян, яка проявлялась у наслідок нерозвиненого земельного законодавства та існування значної кількості вільних земельних ресурсів.

Державна власність на землю, це ті землі, що належать народу України в особі його представницьких органів. Вона існує у таких формах: повна державна власність на землі і часткова, власність на землю місцевих органів влади. В СРСР була повна державна власність на землю, усі землі були націоналізовані.

Приватна власність на землю – захист прав володіння землею юридичною чи фізичною особою.

Приватизація землі – перехід землі у приватну власність, в тому числі конкретне межування, юридичне закріплення меж окремих володінь.

Власність на землю – стосунки між людьми та їх колективами у процесі використання землі.

Землеустрій – складова частина земельних відносин, це поділ землі на частки, це засіб зміни власника на іншого, присвоєння, перерозподілу земель.

Оренда землі – форма землекористування, за якою власник землі надає земельну ділянку іншій особі (орендареві) для використання її на певний строк за винагороду (орендну плату). У Законі «Про оренду землі» (Ст. 1) та у Земельному кодексі України 2001 року (Ст. 93) дано наступне визначення оренди землі: це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою необхідною орендареві для проведення підприємницької та іншої діяльності. Об'єктом оренди можуть бути земельні ділянки, що перебувають у власності громадян, а земельний сертифікат є тим документом, що тут використовується.

Аграрна криза – зменшення кількості землі на душу сільського населення, зниження рівня прибутку з землі. Аграрна криза може бути подолана екстенсивним і інтенсивним шляхом.

Аграрна політика – складова частина економічної політики. Вона повинна підвищувати продуктивність сільського господарства на засадах технічного прогресу; раціонального використання робочої сили; забезпечення гідного життєвого рівня сільського населення на основі зростання особистих прибутків. До завдань аграрної політики можна віднести заходи щодо стабілізації аграрного ринку; забезпечення прийнятних цін для споживачів. У межах аграрної політики формується аграрне законодавство, яке регулює правові земельні відносини між суб'єктами господарювання. Вона включає такі напрями як земельна, сільськогосподарська, агрономічна політика та землеоблаштування.

Аграрне питання – це питання про соціально-економічні закономірності розвитку сільського господарства, про земельні відносини, воно проявляється у способах володіння і користування землею. Аграрне питання умовно можна

розкласти на три складові: аграрне перенаселення, нестача землі та низький рівень сільськогосподарського виробництва. Це дає підстави стверджувати, що аграрне питання за своїми сутнісними ознаками на різних історичних етапах проявлялося по різному. Наприклад, на початку ХХ ст. А. А. Кауфман сутнісними ознаками аграрного питання вважав малоземелля та недостатню кількість землі у селян [11].

Агропромисловий комплекс (АПК) – сукупність галузей народного господарства СРСР, зайнятих виробництвом, переробкою, збереженням і доведенням до споживача сільгосппродукції. Складовими АПК було виробництво засобів виробництва для сільського господарства; сільське господарство; торгівля, переробка, збереження, транспортування сільгосппродукції. Землі колгоспів і радгоспів, що входили до АПК, були державною власністю.

Аграрний сектор сільського господарства – рільництво, тваринництво, овочівництво, садівництво, тобто ті галузі, які виробляють продукти харчування і сировину для ряду галузей промисловості, насамперед для харчової та легкої.

Аграрне перенаселення – гранична густина населення, яке може знайти собі в умовах певного господарювання необхідний засіб існування. При досягненні цієї мети настає аграрне перенаселення – відносний недолік землі. Подолати аграрне перенаселення можна двома шляхами: шляхом розширення землекористування чи колонізацією незайманих земель, тобто екстенсивним, та інтенсивним шляхом – підвищенням продуктивності наявного землекористування [12].

Колективне господарство (колгосп) – спільне господарювання селян на усупільненій землі. Винагорода за працю здійснювалася залежно від трудової участі кожного члена колгоспу.

Радянське господарство (радгосп) – спільне господарювання сільських робітників на державній землі. Винагорода здійснювалася залежно від трудової участі

сільськогосподарських робітників, а також на певних ділянках могла бути фіксованою.

Колективне сільськогосподарське підприємство (КСП) – це перехідний етап від колгоспів до фермерського господарювання на землі, добровільне об'єднання громадян (лише засновників КСП) для спільного виробництва сільськогосподарської продукції, діяло на засадах підприємництва і самоврядування.

Фермерське господарство, зокрема, сімейне і родинне, є формою підприємництва громадян України, які виявили бажання виробляти продукцію, займатися її переробкою та реалізацією.

Відруб – ділянка з громадських земель, яку наділяли селянинові в процесі реалізації столипінської аграрної реформи в особисту власність, коли він виходив з сільської громади.

Хутір, за визначенням О. І. Гуржія, – це окрема садиба (індивідуальна маєтність) земля, якою на відокремленій від села землі, володів шляхтич, козак, селянин. У 9 полках Подніпров'я їх було 5 747 [13]. Земля у хуторян була їх власністю, яку вони набували шляхом купівлі або дарування їм іншими особами.

Земельна реформа – є одним із напрямів здійснення аграрної реформи у певних хронологічних рамках. В сучасній Україні вона є складовою частиною економічної реформи, здійснюваної у зв'язку з переходом економіки держави до ринкових відносин. Завданням цієї реформи є перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну або колективну власність.

Земельний кодекс – законодавчий акт, який регулює земельні відносини і пов'язані з ним відносини власності.

Земельний фонд – загальна площа земель, які входять до адміністративно-територіальної одиниці.

Сервітут – право частково використовувати земельні ділянки іншого власника.

Землеробство – обробіток землі для вирощування сільгоспкультур.

Селянське питання – це складний комплекс проблем аграрного сектора і, у першу чергу, перенаселення. малоземелля та низької продуктивності сільськогосподарського виробництва, це питання прав і свобод селян, спосіб реалізації ними доступу до земельних ресурсів.

Сільська громада – це одночасно адміністративна і господарська одиниця. У ній аж до початку ХХ ст. було спільне ведення господарства, кругова порука, а звідси і абсолютна влада громади, вона також здійснювала перерозподіл землі між членами громади, виконувала соціальні, культурно-виховні функції. Цей термін інколи вживається і у наш час як означення жителів конкретного села. Він набуває ще більшої ваги у зв'язку з початком в Україні адміністративно-територіальної реформи, першим кроком якої є створення сільських громад.

Сільський схід – збори общинників (народу), але тільки голів сімей. Там розподіляли землю між общинниками, вирішували податкові проблеми тощо. Це була прерогатива перш за все заможних селян. Присутніми могли бути і інші селяни, але без права голосу. У роки Української революції відбулась демократизація у проведенні сільських сходів, зборів селян.

Село – невелика за чисельністю територіальна спільнота, усі члени якої були у прямому або непрямому відношенні родичами. З індустріалізацією аграрного сектора економіки, підвищенням культури сільгоспвиробництва і, як наслідок цього, запрошення на роботу у села спеціалістів різного профілю, рух сільських мешканців посилювався, родинні зв'язки поступово стали втрачатися.

Двір, подвір'я – основа сільського укладу, із них утворювалася селянська громада. Двір одночасно виступав у ролі території проживання і господарювання сім'ї, розподілу у ній трудових обов'язків за віком і статтю, він же виступав і як основна одиниця селянської земельної власності. У добу

модернізації відбувалося дроблення родин, що призводило і до дроблення земельних наділів, малоземелля і навіть безземелля.

Селянське господарство – це праця на землі, утримання худоби, виготовлення реманенту тощо.

Селянство в Україні на всіх етапах, аж до середини 1950-х років, складало більшість населення. Це дозволяє стверджувати, що більшість трансформацій були спрямовані у першу чергу на цю соціальну верству, або в якійсь мірі з нею пов'язані. Зі свого боку селянство, яке бажало бути господарем на своїй землі, намагалось чинити спротив владі, яка намагалася позбавити їх цієї можливості. Вони вважали, що зовнішні регулятори земельних відносин є зайвими і навіть шкідливими, оскільки існували внутрішні регулятори (громади, общини, двір). Саме на цій підставі, до того ж за панування чужих влад, в українського селянина утверджувалося негативне ставлення до влади як носія зла [14].

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.

Організаційні та функціональні оцінки сільського господарства в Україні були і є пріоритетними напрямками науково-історичних досліджень, а історіографія XIX – початку XXI ст. має десятки монографічних і дисертаційних праць, сотні статей. Більшість з них присвячена соціально-економічним відносинам в українському селі від давніх часів і до сьогодення, аграрним перетворенням, проблемам кооперативного руху, тощо.

Радянська історична наука виокремлювала класово-формаційні характеристики економічного укладу в українському селі, переймаючись теорією класової боротьби, історією колективізації тощо. Практично поза увагою тогочасних дослідників залишалися питання трансформації земельних відносин. Опосередковано про цю проблему могла йти мова, і то лише щодо організаційно-виробничих

здобутків колгоспів та радгоспів в українському селі радянської доби.

Дослідження земельних відносин в українському селі у сучасній історичній науці передбачає дещо іншу парадигму наукового пізнання, яка ґрунтується на системному аналізі трансформацій у землеволодінні і землекористуванні, які на різних історичних етапах проявлялися досить неоднозначно.

Висвітлення історії українського селянства стало однією із важливих ділянок вітчизняної історіографії останнього періоду. Однак розгляд теми трансформаційних процесів у земельних відносинах ще не був предметом спеціального наукового дослідження. У полі зору нашого історіографічного огляду постали праці, у яких розглядаються ті чи інші аспекти селянствознавчої проблематики, дотичні нашій темі, зокрема, про основні суб'єкти господарювання на землі, стан та результати землеробства, вплив органів влади та місцевого самоуправління на селі на зміни у землеволодінні та землекористуванні тощо. Історіографічний аналіз у даному дослідженні є вибіркоким, оскільки нас цікавлять праці, які безпосередньо, або дотично стосуються проблеми землеволодіння і землекористування, і, у першу чергу, змін у цій царині, а не всього аграрного сектору економіки.

Увесь комплекс наявної історичної літератури можна поділити на три групи: історіографія XIX – початку XX століття; радянська історіографія; сучасна історіографія, яка включає як вітчизняні, так і зарубіжні дослідження, опубліковані у період суверенної України.

У розробці нашої проблеми ми орієнтуємося в основному на літературу XIX – початку XX століття, в якій досліджувався широкий спектр змін в українському селі, що настали після аграрної реформи в Австрійській та Російській імперії, а також на сучасну вітчизняну історіографію.

Реформи у поземельних відносинах українського села, що мали місце у середині XIX ст., були давно очікуваними не тільки для селянства, але й для патріотично налаштованої

інтелігенції, істориків, економістів, правників. Чимало із них намагалися з'ясувати стан поземельних відносин у попередні епохи і особливо у добу Київської Русі та за часів литовсько-польського володіння нашими землями. Це, на їхню думку, було важливо з огляду на те, що земельні відносини означених періодів були майже не дослідженими, для основної маси суспільства залишалися великою таємницею.

Зацікавлення історією селянства і поземельних відносин зокрема, пожвавилося у 50–60-х рр. ХІХ ст. у зв'язку з тією ідеологічною боротьбою, що розгорнулася у Росії напередодні та у період проведення аграрної реформи 1861 року. Її підготовка, хід і перші наслідки, з'ясування проблеми земельних відносин у дореформений період стало досить актуальним і необхідним завданням. З огляду на це, дослідження земельних відносин доби Київської Русі, запровадження регуляторних дій з боку князівської влади, трансформаційні процеси у земельних відносинах у Литовсько-польську добу, у роки Української революції і Визвольної війни 1648–1676 рр., стало вимогою часу. Науковці суспільний запит прийняли і, спираючись на доступні їм історичні джерела, довели, що першими власниками землі були селяни, позбавлення їх у попередні історичні періоди природного права на володіння землею як основним засобом виробництва і забезпечення свого матеріального становища з боку князів, бояр, дворян, поміщиків, шляхти, церкви було великою історичною несправедливістю.

Проблема зародження і функціонування власності на землю у добу Київської Русі перебуває у стані активного вивчення ще з ХІХ ст., однак і до сьогодні ще немає єдиної наукової позиції серед істориків. М. С. Грушевський у 1902 р. проаналізував два контракти купівлі-продажу землі початку ХVІ ст. і дійшов висновку, що «право селянина на землю – одно з найбільш інтересних і важливих для пізнання суспільно-економічної еволюції історії Русі», але одночасно

зазначив, що воно є «заразом одно з темних і недосліджених» [15].

Одним з перших, хто визнавав наявність селянської земельної власності був Ф. Г. Еверс. Він виходив з того, що первинною формою власності на землю була родова, тобто вона була не особистою, а колективною, і земля належала цілому роду [16].

На думку К.А. Неволіна, виникнення земельної власності йшло кількома шляхами: по лінії общини – формування общинної власності, по лінії приватної ініціативи – виникнення особистої власності, по лінії великого князя – князівської, а після прийняття християнства і створення церковної організації стала формуватися ще й церковна земельна власність. Він також звернув увагу на дуже важливий елемент у трансформації земельних відносин, що відбулися на українських територіях підвладних татаро-монголам. Тут, на його думку, було перервано право володіння землею вільними людьми, а натомість запроваджене монгольське право, згідно якого уся земля, що перебувала у межах влади хана, вважалася його власністю, а піддані могли бути лише її користувачами, а не власниками. Цей азійський принцип закоренився на наших землях і навіть після звільнення від монгольської влади він перейшов до місцевих князів і усі землі стали вважатися князівською власністю [17].

З утворенням Російської імперії і аж до її краху володарем усіх земель вважався цар.

В кінці XIX – на початку XX ст. здійснені спроби встановлення підсумків здійснення земельної реформи 1861 р. Тому саме в цей час з'явилася численна література з аграрної проблематики, зокрема щодо землеволодіння та землекористування. Історики, правники, досліджуючи витoki поземельних відносин, зайнялися ґрунтовним дослідженням місця та ролі селянської общини у трансформації поземельних відносин. Оскільки серед них з цієї проблеми не було спільної думки, то у вітчизняній історіографії їхні праці

умовно поділяються на тих, що належали до ліберального крила, і тих, що належали до народників. До ліберально налаштованих істориків, які відстоювали первинним принцип общинної власності на землю, прийнято відносити М.Ф. Владимирського-Буданова, І.Д. Беляєва., Н.О. Іконникова. та інших [18].

Ф. Владимирський-Буданов був одним із засновників Київської історико-юридичної школи. Уже в «Обзоре руського права» (К.,1882) він накреслив певну схему виникнення права власності на землю, Він вважав, що у давньоруський період земля була державною територією і не становила нічиєї власності. Проте з переходом населення до землеробства, з'явилася необхідність для їхнього обробітку встановлення права на окремі ділянки землі. Спочатку, зауважував він, утверджувалося приватне право саме на орні ділянки, а пасовища, сіножаті та інші угіддя залишалися у загальному користуванні общини або роду [19].

М. В. Довнар-Запольський вважав, що приватна власність на землю у Київській Русі з'явилася не раніше XII ст., коли князі, бояри відчули цінність землі у контексті отримання від неї прибутків. Причому цей процес, на його думку, був неодноразовим в усіх князівствах, а першим із них було Галицько-Волинське [20].

М. С. Грушевський обстоював погляд особистої приватної селянської землевласності і взагалі відкидав теорію общинного землеволодіння: «Властивого спільного володіння громади у нас і у слов'ян загалом не виробилося, і великоросійська земельна «община» мусить уважатися продуктом північних чинників» [21].

О.Єфименко, як і М. Грушевський, стояла на тому, що індивідуалізм українського селянина у господарській діяльності був несумісний з общинним землеволодінням, основою селянських землевласницьких прав, на її думку, була займанщина [22].

Велика група дослідників історії українського народу Литовсько-польської доби, зокрема, Д. Іловайський,

Ф. Леонтович, В. Антонович, І. Новицький, Н. Іванішев, М. Володимирський-Буданов, М. Любавський, М. Довнар-Запольський, О. Єфименко, Д. Багалій, В. Барвінський, М. Ковалєвський, В. М'якотін, М. Грушевський, та інші намагалися розв'язати проблему щодо змін в історії аграрних відносин у середині XV–XVII ст. на українському матеріалі. Так, Д.Гловайський зазначав, що у XV ст. українське селянство уже втратило право общинної власності на землю, яку обробляло [23].

Ф. Леонтович у праці «Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве» на підставі вивчення широкого кола джерел, у яких селяни називають землі «своими», «отчинами», «дідинами», дійшов думки, що селяни-отчичі вважалися здавна спадковими власниками своїх земель [24].

Корінним і споконвічним джерелом селянських «отчинных» прав на землю він називав селянські «займища», розробивши які селяни діставали, на його думку, такі ж права, як і пан – власник. Для наступних поколінь спадкоємців перших засновників заїмок ці землі одержували уже значення їхніх стародавніх отчин. Так само отчинами ставали куплені землі. Ось ці отчинні землі селяни обмінювали, передавали у заставу та інше, тобто вільно ними розпоряджались [25].

Він сформулював досить оригінальний погляд про подвійність землеволодіння – панського та селянського. Це явище, на його думку, проіснувало до часів повного розвитку шляхетських вільностей, коли «вічне право» панів-землевласників поширилося на особу і майно їх підданих. Якщо до XVI ст. поняття «отчич» мало значення спадкового власника землі, що дісталася йому від діда-прадіда, то уже у Литовських Статутах відбулася трансформація цього поняття і під отчичем розумівся селянин, який сам був у спадковій залежності від свого власника [26].

В. Антонович вважав, що литовські князі на підставі права завоювання перебрали на себе право власності усіх земель, хоча у Литовську добу до Люблінської унії українські

селяни ще зберігали особисту волю і земельну власність, зокрема «отчині» і «данники». Втрату селянами прав на землю В. Антонович пов'язував з перебудовою суспільних відносин, що сталися у результаті Люблінської унії, адже усі три редакції Статуту намагалися обмежити землевласницькі права селян [27].

У той же час він вважав, що події першої половини XVIII ст. та Коліївщина сприяли відновленню селянських прав на землю, яка знову стала їх спадковою власністю, незважаючи на те, що ряд факторів обмежували це право. Серед обмежувальних умов він називав такі: необхідність для селян з певної кількості землі давати панові данину, неможливість продавати або передавати землю іншій людині без відома і згоди пана, а також втрату права на землю, якщо селянин покидав маєток [28].

В праці «Краткий очерк землевладений в Южной Украине» він описав ряд оригінальних спостережень стосовно аграрного менталітету, впровадження різних систем господарювання, земельного устрою у різні проміжки часу, а також досить принципові узагальнення щодо кардинального впливу литовсько-польських юридичних норм і земельного кодексу на розвиток трьох економічно-господарських зон України (Галичина, Полісся і Степова Україна).

І. Новицький зазначив, що у Великому князівстві Литовському князівські земельні «пожалування» були умовними, від того кому вони надавалися, належало нести на собі певні повинності. Князівське право на усі землі зберігалось до Люблінської унії. Аналізуючи Литовські Статути, він зауважив, що перший Статут (1529 р.) ще зберігав право селян на землю, а другий Статут (1566 р.) це право у селян уже відбирав [29].

Відкриття общини як суспільної інституції в українських землях XV-XVI ст. належить М. Іванішеву, який виводив її з найдавніших часів. Щоправда, на цей час вона уже втратила права власності на землі, які вона займала, оскільки при переході українських земель до Польщі і Литви общинні

землі були приєднані до королівських маєтків або надані панам, містам, церкві. Селяни могли набувати право власності на землю у результаті купівлі [30].

М. Владимирський-Буданов доводить, що до XVI ст. селянам Великого князівства Литовського належало повне право вічного та спадкового володіння землею нарівні з боярами, бо спільною основою цього права була служба державі. Головним типом селянського землеволодіння він називав тягле. Визнаючи право власності селян на землю, він підмітив, що це право не було закріплене ніяким законом [31].

І. Новицькому і М. Владимирському-Буданову заперечував М. Любавський на предмет того, що не можна ставити знак рівності між селянським і боярським землеволодінням, бо останнє підкріплене багатьма законами. Селянське землеволодіння ґрунтувалося переважно на основі займанщини і розробки вільних земель, а відтак ці землі перебували лише у його користуванні. Наступним і до того ж логічним його висновком було те, що селяни не мали права власності на землю і до волочної поміри. Проте він не міг обійти існуючу практику спадковості селянських земель і фактично змушений був визнати власницькі права селян на землю, хоча вищим власником землі, на його думку, все-таки був князь [32].

У статті «Западно-русская община в XVI в.» М. Довнар-Запольський на відміну від Ф. Леонтовича, В. Антоновича та І. Новицького більш обережно ставиться до висловів селян про «свою» землю, яка, на його думку, була у них лише у користуванні [33].

З критикою общинної теорії Литовсько-польської доби виступили О. Єфименко, Д. Багалій, В. Барвінський. У своїх працях О. Єфименко досліджувала основні етапи набуття селянами власності на землю. Первісною формою селянського землеволодіння О. Єфименко вважала дворище. При подальшому розвитку родових спільнот з'являлося дві можливості: перша – подвірне володіння, друга – общинний

порядок землеволодіння. Українські селяни пішли першим шляхом, у наших селах поширилося подвірне володіння (хутірська система), що знаменувало перемогу приватної власності селян на землю [34].

На її думку, і у Литовському князівстві визнавалося право селян на землю, але за однієї умови – виконання усіх належних з даної ділянки повинностей. У зв'язку з цим вона негативно оцінювала «волочну» реформу 1557 р., вважаючи її своєрідним переворотом, який запровадив нову епоху в історії українського селянства, бо відтоді селянин-землевласник перетворився на наймача землі [35].

Д. Багалій намагався дослідити генезу приватної власності на землю, виступав з критикою теорії общинного землеволодіння. З його точки зору, тільки займанщина, яка до того ж могла бути як індивідуальною, так і спільною, виступала в якості набуття селянами власності на землю. Теорію займанщини, принцип «захватного» володіння землею підтримував В.Барвінський, хоча і не відкидав існування суспільної займанщини, однак крім суспільної власності, набутої у такий спосіб, вчений виділяв також і особисту займанщину, за якою окрема родина займала землю у свою приватну власність. Таке землеволодіння В.О.Барвінський називає особистим [36].

В. М'якотін прослідкував шлях як із общинного землеволодіння з'являлося приватне. На його думку, він міг бути таким: оскільки у межах общинного землеволодіння практикувалася також особиста займанщина, то поступово поряд з общинною складалася приватна земельна власність. Це і засвідчувало перехід общинного землеволодіння у приватне, яке на кінець XVIII ст. було витіснене приватним землеволодінням [37].

М. С. Грушевський на основі чисельних документів довів, що до приходу на наші землі польської влади тут було давньоруське поземельне право, яке передбачало власність селянина на землю. З цим правом наші селяни увійшли до Великого князівства Литовського, а потім до Корони

польської. У польській традиції поземельних відносин на цей час уже було право панського землеволодіння. Отож, відбулося зіткнення двох традицій поземельних відносин. І все ж, у свідомості українських селян право власності на землю утримувалося досить довго. Однак польська влада цього не хотіла визнавати, а навпаки поширювала своє право у земельних відносинах [38].

Численні публікації з історії земельних відносин Київської Русі та Литовсько-польської доби мало Історичне товариство Нестора-Літописця, засноване ще у 1872 р. при університеті св. Володимира у Києві. У його роботі брали участь Д. І. Багалій, В. І. Іконніков, О. М. Лазаревський, В. Б. Антонович, М. П. Данилевич та інші. Вони продовжували досліджувати на дещо розширеній джерельній базі проблему «старозайманського» землеволодіння на Лівобережній Україні [39].

Таким чином, проблему земельних відносин, функціонування приватної власності на землю в українському селі Київської Русі та в часи перебування у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій у ХІХ – початку ХХ ст. вивчали чимало вчених. Найбільше вони досліджували проблему функціонування приватної власності на землю і те, як ця норма поступово з огляду на внутрішні а ще більше зовнішні чинники, перетворила селян у залежних від влади і окремих її представників.

В українській історіографії та історії українського селянства добу Української національної революції та Визвольної війни (1648–1676 рр.) репрезентували переважно науковці народницького та соціалістичного спрямування. Народ (селянство, козаки) розглядався як виключно позитивна сила та творець історії, а відтак його боротьба за національне і соціальне визволення, за землю, розглядалася як позитивне явище. Першопрохідцями саме такого підходу були В. Антонович, О. Єфименко, М. Грушевський, М. Ковалевський, В. М'якотін, М. Д. Багалій, В. Барвінський та інші [40].

М. Ковалевський виходив із того, що козаки володіли землею не на особистому праві, а на товариському, общинному. Проте прототип самих общинних порядків він бачив все-таки у селянському землеволодінні. В. М'якотін так само, як і М. Ковалевський вважав, що Хмельниччина не була корінним переворотом щодо порядку землеволодіння, оскільки, зачепивши тільки верхній поверх землеволодіння – панське, вона не зруйнувала інших його видів і форм, зокрема і приватну власність, яка виникла у попередній час. Козаки, на його думку, виступали одноосібними власниками і вільно розпоряджалися своїми землями без будь-яких обмежень до відчуження включно [41].

В. Б. Антонович у стислому вигляді розкрив особливості формування козацького стану, його дотичність до земельних відносин на Подніпров'ї з часів Литовсько-польської доби і аж до зруйнування Запорозької Січі у 1775 р.

Аграрна реформа 1861 р. та її підсумки стали предметом дослідження багатьох істориків. Землеволодіння в українському селі у пореформений період базувалося на основі приватної власності на землю. Ця обставина після реформи, на думку багатьох селянствознавців того часу, була однією із причин всеосяжної аграрної кризи. Т.Осадчий, аналізуючи зміни, пов'язані з власністю на землю, що відбулися внаслідок скасування кріпацтва, зробив ряд висновків щодо купецького і селянського землеволодіння. Констатуєчи розвиток капіталістичних відносин і майнове розшарування селянства, він застерігав від підштовхування еволюційних процесів, особливо проти ліквідації інституту селянського надільного землеволодіння: «нехай наділ нашого селянина занадто малий для людського існування, але він являє собою важливий регулятор попиту і пропозиції робочих рук, важливу умову, поки народне господарство перейде до вищих соціальних форм» [42]. Відомий мислитель, науковий діяч С. А. Подолинський, будучи добре обізнаним з проблемами щодо землеволодіння кінця ХІХ – початку ХХ ст., віддавав перевагу перед общинним

користуванням землею поширенішому в Україні подвірному. Ідеальним він вважав можливість творення великих кооперативних господарств із спільною власністю на землю й інші засоби виробництва. Заперечуючи приватну власність на землю (велику і дрібну), він у той же час висловлювався як проти її націоналізації, так і муніципалізації [43].

Погляди науковців кінця XIX ст. щодо становища поміщицького землеволодіння були різними. Переважна більшість представників консервативного напрямку негативно ставилися до зменшення землеволодіння дворян. Ф Бар. вихід з кризового стану вбачав в наданні урядом дворянству певних привілеїв у питанні консервації станового землеволодіння. Особливо гостро з приводу негативних наслідків передачі землі селянам висловлювався А. Салтиков. Він вважав поміщицькі господарства ефективними виробниками сільськогосподарської продукції [44]. Оскільки у нашому регіоні сільське господарство перебувало зовсім в інших умовах, а саме, мала місце стійкість трудового селянського господарства, тому, на думку МІ Туган-Барановського. варто підтримки і розширювати селянське землеволодіння. [45].

Взагалі то ліберальна історіографія, до якої належали також П. Лященко та В. Святловський, в цілому заперечувала життєздатність поміщицького землеволодіння і вбачала майбутнє земельних відносин в розвитку селянського землеволодіння [46]. Інша монографія В. Святловського заслуговує на особливу увагу, оскільки в ній дано ґрунтовну характеристику і критичний аналіз земельних переписів 1877, 1882 і 1905 рр., огляд руху дворянського і селянського землеволодіння. В ній також чи не в найбільш повній мірі відображено динаміку земельної власності за сорокаріччя – з 1863 по 1902 рр. Спираючись на значний статистичний матеріал, він з'ясував, що торгівля землею здійснювалась переважно серед дворян і відзначив тенденцію до подрібнення земельних ділянок при продажу поміщицьких земель [47].

Прихильниками часткового відчуження земель у поміщиків були Мануйлов А. А. та Чупров А. И. [48]. А. В. Чаянов обґрунтував положення про особливу мотивацію селянського сімейного господарства, при цьому довів, що розмір земельної ділянки у користуванні сім'ї не є показником її статку [49].

Академік В. Косинський довів, що аграрна криза (нестача землі для селян, що проживали у конкретній місцевості), причини які її викликали, перебувають поза природою селянського господарства і з ним органічно не пов'язані. Головним фактором у цій проблемі, на його думку, було успадковане від реформи 1861 року малоземелля. Він виступав за збільшення селянського землеволодіння, що мало сприяти знищенню оренди і зменшенню податків

Зацікавлення історією селянського землеволодіння не згасало і особливо виявилось в працях М. Грушевського. На його думку, одним із найважливіших факторів кріпосницької політики було обмеження або повне заперечення селянських прав на землю і ця традиція перейшла в Україну з Польщі. Щодо українських земель, то на його думку, ще з давньоруських часів існувала група селян-власників (смердів), які мали право власності на землю. З ним вони увійшли до складу Великого князівства Литовського, а потім до Польщі [50].

Відтворення та осмислення історії земельних відносин у добу Української революції 1917–1920 рр., зокрема, спроба з'ясувати невдачі українських урядів в аграрній політиці, мало місце у працях учасників революційних подій. При висвітленні аграрних відносин вони значну увагу приділяли історіографії аграрних програм різних урядів, тому ми їх зараховуємо не до мемуаристики, а до історіографії. У своїх публікаціях М. Грушевський накреслив мету та завдання українського визвольного руху, визначив роль селянства в Українській революції. Він зазначав, що земля повинна бути у руках тих, хто на ній працює. Землі казенні, удільні, монастирські, великі поміщицькі маєтки повинні бути

забрані, викуплені коштом українського крайового скарбу і роздано у користування людям трудящим, які будуть на них працювати [51].

Отож, на весні 1917 року М. Грушевський був прихильником поетапного вирішення земельного питання. Водночас він застерігав селян від захоплення поміщицьких земель. Восени 1917 року під впливом революційних виступів селянства Центральна Рада (далі УЦР) в III-му Універсалі уже проголосила ліквідацію приватної власності на землю в УНР.

Вивчаючи події Української революції, В. Винниченко констатував, що «опорною силою українського визвольного руху було селянство, а провідники Української революції виступали за передачу землі селянам [52].

Таким чином, в історіографії дорадянської доби знайшли своє відображення практично усі важливі сторони земельних відносин від доби Київської Русі, хоча у дослідників не було єдиного погляду на трансформації форм землеволодіння та землекористування. Позитивною її рисою було використання значної кількості статистичного та фактичного матеріалу, хоча більшість робіт мала описовий характер.

Вивчення проблем земельних відносин радянськими істориками теж мало свої особливості. В цілому проблема дворянського землеволодіння зникла зі сторінок історичної літератури, а селянське надільне та приватне землеволодіння стало домінуючим для характеристики аграрного сектору. У центрі уваги радянських істориків того часу були питання, пов'язані з класовою боротьбою, а земельні відносини цікавили дослідників лише як тло, на якому розгорталася ця боротьба [53].

Українська історіографія 1920-30-х рр. XX ст. позначена сталінськими репресіями 1930-х рр., внаслідок цього історична наука почала втрачати український характер. Як результат, історія земельних відносин в українському селі опинилася у числі найменш вивчених проблем.

Плідними, як для вивчення питань землеволодіння і землекористування виявилися 1950-1980 рр. Значною мірою цьому сприяли засудження на офіційному рівні культу Й. Сталіна та демократичні перетворення періоду «відлиги». Вихід у світ статті Л.Іванова та монографії В. Теплицького засвідчили початок спеціального вивчення земельних відносин в українських губерніях [54].

Л. Пойда при дослідженні селянських виступів вивчав стан землеволодіння і землекористування, вважаючи, що виступи були спрямовані перш за все на завоювання права на володіння землею [55].

Радянські історики передвоєнної і післявоєнної доби Б. Греков, Л. Черепнін, Б. Рібаков, К. Тарнавський, В. Мавродін та інші опублікували узагальнюючі праці з історії Російської держави ранньосередньовічної доби, в яких чимало уваги приділили дослідженню поземельних відносин на загальноросійському тлі [56].

Вони спиралися на дослідження істориків XIX – початку XX ст., залучили нові історичні джерела, поглибили дослідження зокрема таких фундаментальних проблем, як місце та роль общини у системі землеволодіння з часів Київської Русі, виникнення феодальних відносин та приватної власності на землю. Усі вони дотримувалися общинної теорії, тому то їх ще називають общинниками.

Б. Д. Греков у своїх працях досліджував історію усіх князівств Київської Русі: від Уралу – до Галичини, від Помор'я – до Чорного моря. Власне, князівства, що існували на той час на території сучасної України, розглядаються ним як одна із територій великої держави. Важливо інше: проблема земельних відносин у Київській Русі в його працях присутня від найдавніших часів і аж до XVII ст. Зокрема, у Частині третій 2 тому «Крестьяне на Руси» зроблено висновок про те, що галицькі землевласники йшли по шляху, який пропонувала польська шляхта, а юридичне закріплення селян тут наступило дещо пізніше закріпачення польських селян. Він стоїть на тому, що з часів «Руської правди»

відбувалося закабалення селян. Термін «мир» і «верв» він ототожнював з сусідською общиною, а розпад сусідської общини з його точки зору сприяв формуванню приватної власності селян на землю з повним правом вільного відчуження. Він, вільний землероб-общинник, почав формуватися у клас селян, залежних від влади [57].

Л. Черепнін вважав, що з утворенням держави Київська Русь відбувся процес переходу общинних земель у власність держави, уособленням якої був князь, хоча у смердів залишалися власні одноосібні господарства, які переходили у спадщину до синів [58]. Однак, і цей процес не був статичним. Окремі члени селянського роду більш родючі землі намагалися вивести з під його контролю і перетворити їх у особисту власність

Спільним для істориків того часу було те, що вони вивчали проблему історії Київської Русі і земельних відносин у ній з погляду виникнення приватної власності як такої, існування общини як суспільної інституції та її прав.

Чимало знаних на той час українських науковців свої наукові інтереси також пов'язали з дослідженням історії українського села [59].

І. О. Гуржій у своїх монографіях і чисельних статтях із залученням значного масиву архівних документів і статистичних матеріалів ґрунтовно проаналізував стан земельних відносин в українських землях, зокрема, на Правобережжі. Вперше в українській історіографії вченому вдалося відтворити цілісну картину дореформеного правобережного села, з'ясувати особливості взаємовідносин домінуючого в аграрній сфері економіки регіону поміщицького землеволодіння і різних соціальних груп сільського населення. Крім того, автор поділяє поміщицьких селян правобережних губерній за земельно-майновим становищем на такі основні категорії як тяглі, напівтяглі, піші, городники і бобилі. Виконана ним дослідницька робота важлива ще й в тому сенсі, що дослідники історії українського селянства Лівобережжя, Півдня України

відтепер у своїх дослідженнях будуть використовувати наукові підходи І. О. Гуржія. Основні положення та висновки його досліджень не тільки не втрачають свого значення у сучасних умовах, а й набувають актуальності при вивченні генези капіталізму у сільському господарстві України.

У центрі уваги М. А. Рубача були дослідження характеру аграрних перетворень на селі органами радянської влади у 1918–1920 рр.

І. К. Рибалка досліджував події в українському селі в 1919 р., зокрема, перші кроки радянської влади по конфіскації поміщицьких маєтків, «вилучення земельних лишків у куркулів» та наділення землею селян. Не обійшов він і проблему «кавалерійського штурму», яка досить боляче вдарила практично по всіх верствах українського села у 1919 р.

Монографії П. В. Свенціцького і Г. І. Ковальчак мають ту особливість, що у них статистичний матеріал з українських архівів щодо ситуації у землеволодінні і землекористуванні якби перепроверяється і доповнюється документами з польських архівів, фактичним матеріалом, опублікованих там наукових праць. Г. І. Ковальчак пробує з'ясувати це питання, що називається, від первинного його прояву, тобто на рівні окремої селянської родини. На його думку, спочатку індивідуально – сімейне виробництво співіснувало з колективною власністю на землю. Орні землі і сіножаті періодично перерозподілялися між членами громади, а пасовища перебували у колективній власності. Шлях до приватної власності на землю, на його думку, пролягав через скорочення перерозподілів, збільшення періодів перерозподілів і аж до припинення перерозподілів і переходу землі у постійну (тобто) приватну власність. При цьому община зберігала за собою контроль за виконанням общинниками феодальних повинностей, за лісами, пасовищами [60].

Науковий аналіз економічного становища західно-українських земель в монографії Г. І. Ковальчака завершується кінцем 1930-х рр.

А. І. Баранович заперечує твердження М.Ф. Владимирського-Буданова про пустку українських земель нижче Чернігова, Києва, Вінниці. Він, як і інші історики тієї доби, вважає, що тільки розвиток міст в Європі потребував все більше і більше хліба і тому земля стала цінуватися, за неї вели боротьбу польські магнати [61].

Українські дослідники продовжували поглиблено досліджувати проблеми феодальних відносин в українському селі як у регіональному вимірі, так і у масштабах України [62]. О. І. Гуржій ретельно опрацював документи і матеріали «Генерального следствия о маестностях 1729–1730 рр.» по Лівобережним полкам, «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Акты, относящиеся к истории Западной России», зокрема жалувані грамоти царів, гетьманські універсали, листи полковників та постанови Генеральної військової канцелярії і Малоросійської колегії про характер землеволодіння у приватних, монастирських, рангових та вільних військових поселеннях. Це дало йому можливість прослідкувати характер та особливості формування у середині XVIII ст. великої феодальної земельної власності на Лівобережній Україні.

В.А. Маркіна запропонувала розгорнуте визначення поняття феодальної власності на землю, яка, на її думку, є повною, вільною, необмеженою, безумовною і такою, що протистоїть селянам, які не мають своєї землі і отримують її у власника у користування на певних умовах [63]. Маркіна В.А. вивчала латифундії Правобережної України, значну увагу приділила регулюванню магнатами процесів народної колонізації правобережних земель, виникненню та формуванню фільварків, розвитку та ролі оренд (посесій) в земельних відносинах

Грунтовний історіографічний аналіз наукових видань, присвячених дослідженню історії українського селянства

другої половини XVI – першої половини XVII ст. міститься у монографії І. Д. Бойка. Одночасно він багато уваги приділив дослідженню процесу обезземелення українського селянства у результаті земельної реформи Сигізмунда II Августа та з'ясуванню механізму закріплення селянства за феодалами. І. Д. Бойко, досліджуючи соціальне становище українського селянства, дійшов висновку, що селяни України і до реформи, яка здійснювалась згідно Литовських статутів, не були повними власниками землі, бо їх наділяли землею феодали, які в будь-який час могли її відібрати [64].

Хронологічні рамки монографії Ляха Р. Д. (1917–1923 рр.) обрані автором таким чином, щоб можна було простежити розв'язання аграрного питання на території України, яке він розумів як вирішення триєдиного завдання: ліквідація поміщицьких маєтків, вилучення і передача селянам лишків землі куркулів. Порівняно невеликий обсяг монографії у повній мірі компенсується складеними автором на основі чисельних архівних документів таблицями, (всього 8), зокрема, про розподіл землі в Україні у 1917 р, наявність землі на душу населення, зміни форм селянського землекористування та інші [65].

Помітним явищем вітчизняної історіографії стала опублікована у 1980 році узагальнююча монографія П. Панченка [66]. Книга є багатоаспектним комплексним дослідженням розвитку сільгоспвиробництва і загального становища українського села. Цікавим є те, що у ній автор буквально по свіжих слідах зробив глибокий науковий аналіз тогочасних процесів, які доволі стрімко змінювались. У хронологічних рамках означеної монографії, трансформації земельних відносин розпочалися у другій половині 1980-х рр., лише з початком перебудови. П. П. Панченко один із перших дав їх характеристику і спробував визначити можливі напрями подальшого реформування аграрного сектору економіки.

І. П. Крип'якевич на завершальному етапі радянської доби опублікував підготовлену ще у середині 1950-х рр.

монографію «Богдан Хмельницький»[67]. Нейтральна назва монографії, на думку Я. Ісаєвича, це чи не єдиний її недолік. Бо реально І.П. Крип'якевич досліджує історію українського народу середини 1630–1650-х рр. Б. Хмельницький був породженням тієї епохи, він же досить суттєво впливав на хід подій і особливо у роки Визвольної війни. У третій частині монографії є три параграфи, в яких аналізуються проблеми селянсько-козацького, монастирського землеволодіння, а також землеволодіння козацької старшини. Одразу ж зауважимо, що І. П. Крип'якевич досить дозовано, але з достатньою переконливістю розкриває основні форми землеволодіння, їхнє місце та роль у суспільному житті основних верств населення. На наш погляд, автору найбільше вдалося з'ясувати процес відновлення великого феодального землеволодіння, який розпочався ще у роки Визвольної війни, і досить стрімко набирив обертів після смерті Б. Хмельницького. Щодо змін у селянському землеволодінні доби Української революції, то автор визначив лише тенденцію, яка без сумніву була такою, що селяни самочинно добавили собі землі. Проблема у тому, що через відсутність джерел визначити ті обсяги практично неможливо

У 1960-1980 роки в Україні сформовано кілька провідних наукових центрів, які спеціалізуються на розробці проблем історії українського села. В Інституті історії НАН України таку групу науковців очолює доктор історичних наук, професор С.В. Кульчицький. У коло їхніх інтересів попали проблеми українського села 20-80-х років ХХ ст.

В національному аграрному університеті у Києві успішно працює великий колектив вчених-аграрників, у науковому доробку яких чимало ґрунтовних монографій, там проведені наукові симпозиуми та конференції фахівців аграрників. Чимало дослідників займаються проблемами історії українського села і в обласних центрах – Харкові, Львові, Вінниці, Миколаєві, Черкасах, Тернополі.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що створені протягом 60-80-х років дослідження з проблем соціально-

економічної й аграрної політики держави, є вагомим науковим доробком, який допомагає критичному переосмисленню історичного процесу, новому розумінню уже відомих явищ. Українськими науковцями у 1950–1980 рр. зібрано чималий фактичний матеріал, селянська тема розглядалася передусім через призму революційних перетворень у земельному питанні, скасування інституту приватної власності на землю, ліквідації поміщицького та великого селянського землеволодіння в Україні. У них також проаналізовано нові напрями соціально-економічної політики радянської влади в українському селі у результаті зміни у 1921-1924 рр. аграрної політики, зокрема вирішення на законодавчому рівні питання землеволодіння та землекористування та проведення переділу землі Загалом, науковці підняли і ввели в науковий обіг значний пласт історичних документів, здійснили науковий аналіз статистичних даних матеріалів, якими часто будуть оперувати наступні покоління істориків. Разом з тим, кожен із них досліджував історію українського села в обмежених хронологічних рамках і регіонах, що на той час було цілком виправдано. Проте у ході таких досліджень вони не могли аналізувати трансформаційні процеси, які відбувалися досить тривалий час, інколи у досить специфічних умовах і охоплювали практично всю територію України.

При оцінці загального внеску історичної науки радянського періоду у вивченні земельних відносин протягом 1920-1980-х рр., необхідно відзначити, що цей доробок був досить значним. Він зводився до того, що село було ареною боротьби, причина якої полягала в малоземеллі, безземеллі. Ліквідація поміщицького землеволодіння бачилася як головний засіб вирішення земельного питання.

Якісно новий етап у розвитку вітчизняної історіографії розпочався із здобуттям у 1991 р. Україною незалежності. Значно розширився доступ науковців до архівних фондів, з'явилась реальна можливість більш повно і неупереджено висвітлювати історичні процеси та події. Відійшли у минуле,

так звані, принципи класовості та партійності, які до того часу насаджувалися у національній історіографії. Все це разом взяте сприяло зміні тематики наукових робіт, стали більш продуманими наукові конференції та симпозиуми, зокрема, і з аграрної проблематики.

Одним словом, настав час для поглибленого дослідження багатьох сторінок історії українського народу, зокрема, і доби козаччини. Я. В. Бойко, В. А. Смолій, В. О. Степанков, В. О. Щербак, Л. О. Косенко та ін. підготували ґрунтовні дослідження з цієї тематики [68].

Монографія Я. Бойко стосується питання заселення Південної України. Розглядаючи причини переселень, автор цілий ряд сюжетних ліній в ній присвячує проблемам землеволодіння та землекористування в губерніях Правобережної України, які виявилися одними з найбільших місць виходу переселенців. С. Борисевич у своїй монографії розглянув земельні відносини періоду 1793-1886 рр. під кутом правового регулювання цих питань, проаналізував вплив на них держави.

Цінність наукових досліджень В. А. Смолія та В. С. Степанкова полягає у тому, що в них на теоретичному рівні узагальнений процес становлення козацької держави, підґрунтям якої була економічна складова і, зокрема, поземельні відносини. Додамо до цього і те, що джерельна база з цих проблем чи не найповніша, включає також чимало архівних документів, що зберігаються в архівах Польщі.

Г. І. Сургай одним із перших у незалежній Україні на основі ретельно дібраного широкого і цікавого фактичного матеріалу здійснив спробу прослідкувати минуле в історії українського сільського господарства у 1920-ті і до кінця 1980-х рр. Хоча його монографія присвячена дослідженню господарської діяльності в аграрному секторі економіки, все-таки у ній є розвідки про особливості становлення системи землекористування в Україні у 1920–1930-і рр. П. Панченко продовжував плідно працювати над аграрною тематикою і фактично першим із вітчизняних істориків на основі новітніх

документів проаналізував основні напрями дискримінаційної політики держави щодо українського села у 80-ті – на початку 90-х років ХХ ст., поступ та прорахунки початкового етапу перетворень на селі в умовах незалежності [69].

Зміни форм власності на землю та господарювання, що відбулися в аграрній сфері України протягом ХХ ст., успішне функціонування у 20-ті роки нових ринкових механізмів, зокрема кооперативів і підприємництва, та відродження їх у сучасних умовах досліджуються в колективній монографії київських вчених-аграрників [70].

Досвід роботи створених у 1950–80-х роках агропромислових формувань досліджував також О.Бондарчук [71].

Протягом 1990-х років опубліковано чимало змістовних праць з історії аграрних відносин. Вони створені на основі раніше невідомих архівних матеріалів, пропонують нові концептуальні підходи до системного аналізу поземельних відносин. Давно очікуваним, а відтак і знаковим явищем в історіографії історії українського селянства, став вихід двотомника «Історія українського селянства», до підготовки якого долучились найкращі фахівці з цієї тематики [72]. Тут уже відсутні марксистсько-ленінські концептуальні штампи, завдяки цьому історія українського селянства позбулася фальшивої риторики і нещирої апологетики колгоспного ладу.

Усі розділи (а їх 19) по новому досліджують важливі етапи в історії селянства. Особливий інтерес викликає останній 19-й розділ «Українське селянство в незалежній Україні», де йдеться про демонтаж колгоспно-радгоспної системи господарювання, реконструкцію соціального статусу селянства, економічні аспекти сільськогосподарського виробництва. Його автори демонструють нове бачення, взятої до розгляду селянської проблематики, на підставі використання максимальної сукупності джерел, архівних матеріалів та літератури.

Академік П.Толочко продовжує прискіпливо досліджувати давню історію України, зокрема добу Київської

Русі [73]. У четвертому розділі його монографії йдеться про соціально-економічний розвиток Русі IX–XIII ст. Окремим параграфом там виділена проблема феодального землеволодіння. На концептуальному рівні автор розставив акценти щодо землеволодіння великого князя Київського, бояр, дружинників, удільних і волосних князів та розкрив механізми цього досить складного процесу, які до певної міри використовувалися і у наступному історичному періоді: захоплення силою земель общинників, освоєння нових земель, купівля, пожалування за службу тощо [74]. П. П. Толочко залучив чимало нових історичних джерел і у такий спосіб поглибив дослідження проблеми приватної власності на землю доби Київської Русі. Один із його висновків полягає у тому, що в ту пору феодальне землеволодіння було двох видів – умовне (помістя – державні землі) і безумовне – вотчина [75].

Н. Яковенко плідно працює над дослідженням походження шляхти, цього упривілейованого стану на теренах України у складі Великого князівства Литовського та Корони Польської кінця XIV – до середини XVII ст. Хоча авторка зауважує, що головним її об'єктом є витoki та соціальна структура української знаті, все таки при вирішенні свого головного завдання вона збагатила історіографію не тільки чисельними фактологічними, генеалогічними сюжетами, але й намагалася показати місце і роль української шляхти в економічних взаєминах того часу. Саме тому вона звернула увагу на місце української шляхти у земельних відносинах. Надзвичайно корисним є те, що у монографії послідовно простежується етнічний елемент в земельних відносинах, який був доволі строкатим. Попри всі складнощі український елемент в складі землевласників зонайменше на Київщині і Брацлавщині сягав 50 % [76].

Ворончук І. здійснила ґрунтовний історіографічний аналіз наукових праць українських, російських та польських дослідників з 1830-х до 1990-х рр., що були присвячені Київській Русі та Литовсько-польській добі. Предметом її

дослідження було з'ясування того як в історіографії відбувався процес дослідження змін у правовому статусі українського пізньосередньовічного селянства, власне його права на землю. Вона виходить із того, що право на землю є базовим, визначальним, без врахування якого неможливо визначити реальне становище селянства. І. Ворончук здійснила прискіпливий аналіз великої кількості наукових праць попередників, буквально вибрала із них усі найважливіші наукові положення і переконливо підтвердила висновки науковців дорадянської доби (у радянській історичній науці панівною була общинна теорія з її колективним началом) про те, що і в період Київської Русі, а потім і під час перебування українських земель у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій існувала власність селян на землю, яку вони намагалися відстояти від зазіхань великих землевласників усіма можливими засобами. В даній статті прослідковується вся складність політичного та ідеологічного протистояння довкола цієї проблеми не тільки на рівні урядовців, але й серед науковців. Як зазначає І. Ворончук, «складність самої проблеми через зазначені об'єктивні та суб'єктивні причини, різні висхідні завдання та підходи зумовили розбіжності думок і висновків, сформульованих дослідниками одних і тих самих джерел не тільки між різними історичними школами, але й всередині них» [77].

Трансформаційні процеси в історії хутірського землеволодіння XVII – XVIII ст. досліджував О. І. Гуржій [78]. Він звернув увагу на те, що в означений період хутірські, одноосібні за своєю природою господарства, співіснували з общинними формами землеволодіння і за певних обставин намагалися їх витіснити. Він також прослідкував сам процес появи хутірських господарств і на основі опрацьованих ним документів довів, що вони виникали спочатку за згодою сільської громади, інколи з дозволу землевласників, а інколи хutorяни попросту захоплювали так звані «пустощі». Щоправда в цьому

дослідженні небагато міститься інформації про розміри земельних ділянок хутірських господарств. Можливо, це тому, що не збереглися в достатній кількості документи про ревізії земель хуторян, які у ті часи здебільшого намагалися оволодіти різними угіддями, зокрема пасовиськами для розведення худоби і ще незначна кількість землі була в обробітку.

Практично той же історичний період, але з точки зору з'ясування поземельних відносин як етносоціальних трансформацій на Київщині, розглядається в монографії К. В. Івангородського. Він зауважив, що у XVI–XVII ст. на українських землях зіткнулися дві тенденції соціально-економічного розвитку тогочасного українського суспільства. Перша орієнтувалася на створення великих господарств консервативно-феодалного типу, котру можна назвати магнатською моделлю. Інша – прагнула базуватися на невеликих господарствах фермерського типу, становлячи собою козацьку модель господарювання [79]. Нас зацікавило в цьому висновку те, що кожна із можливих форм господарювання передбачала, так би мовити, необхідну кількість землі, яку можна було в тих умовах здобути в основному шляхом перерозподілу.

А. А. Криськов на основі широкого кола неопублікованих та опублікованих джерел висвітлив історію землеволодіння та землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст., проаналізував зміни у землеволодінні різних категорій населення регіону, зумовлені інкорпораційними процесами та аграрними реформами.

Аграрні відносини доби Першої світової війни та Української революції 1914–1921 рр. на нових методологічних засадах плідно досліджують О. Реснт, В. Верстюк, С. Корновенко, М. Кривоший, В. Лозовий, та інші [80].

О. Реснт, І. Сердюк в монографії «Перша світова війна і Україна» зосередили увагу на соціально-економічних змінах українського суспільства і селянства, яке намагалося пристосуватися до вимог війни. В. Верстюк акцентує увагу на

тому, і, це чи не вперше в українській історіографії, що гострота аграрного питання, селянське малоземелля з одного боку, та значні землеволодіння здебільшого іноетнічних поміщиків – з іншого, тісно поєднували український селянський рух з соціальним. Г. Кривоший вважає, що помилки в аграрній політиці УЦР були основною причиною її поразки. Тієї ж думки дотримується В. С. Лозовий. Залучивши чимало нових, раніше не публікованих документів, він довів, що наростання радикалізму селян влітку і осінню 1917 р. було і тому, що в Україні не вирішувалося земельне питання в такий спосіб як того бажали селяни [81].

У 2009 році С.С. Падалка опублікував цікаву монографію, в якій чи не вперше на той час розкрив складні і суперечливі механізми приватизації в Україні протягом 1990–2009 рр. Приватизаційним процесам в аграрній сфері присвячений останній розділ його роботи. Враховуючи суспільний інтерес до нових суб'єктів господарювання на селі (КСП, ОСГ, ОПГ, агрофірми і агрохолдинги), він розкрив механізми їх зародження, організаційні і фінансові аспекти діяльності. В той же час коротко, але досить чітко, при чому на значному статистичному матеріалі, окреслив трансформаційні процеси в земельних відносинах, які уже відбулися на той час, і дослідив загальні тенденції в цій площині, які полягали в тому, що кількість землі у фермерських господарствах, особистих підсобних господарствах вчорашніх колгоспників (ОПГ) неухильно зростала [82].

В сучасну добу українські дослідники під впливом трансформаційних процесів в системі власності на землю докорінно змінюють свої погляди на приватну власність на землю. Цей чинник призвів і до зміни оцінок істориками результатів аграрної реформи П. Столипіна: від негативної до позитивної, необхідної та закономірної. В. Бочаров досліджує процес формування в роки столипінської реформи нової соціальної верстви селян-власників землі у Катерино-

славській та Харківській губерніях, довів, що столипінська аграрна реформа зумовлювалася сприятливими економічними умовами, які органічно поєднувалися з законодавчою базою. Процеси руйнації селянської общини та формування одновірних селянських господарств були результатом давнього прагнення селян до індивідуального господарства, подолання черезсмузжя [83].

Посадський А. В. вважає, що Українська національна революція 1917–1920 рр. відбулася на хвилі модерного піднесення високих темпів розвитку, що означало бурхливий розвиток нових соціальних груп та нових систем господарювання та соціальних взаємовпливів. Однією із класичних масових трансформацій, на його думку, було перетворення селянина в робітника. Цей процес дійсно в ті роки був досить значним, проте в силу матеріальних складнощів чимало робітників поверталися в села і, таким чином, на якийсь час, а можливо і назавжди, ставали селянами. В зв'язку з цим важко встановити як ці процеси відбилися на зміні в земельних відносинах [84].

Дудка В. І., Дудка Л. Г. на прикладі Правобережної України здійснили спробу прослідкувати трансформації великого землеволодіння напередодні Української революції 1917–1921 років. Вказані автори розглядають трансформації щодо величини земельних володінь поміщиків, яка мала тенденцію як у бік зростання аж до зрощення з промисловцями так і в діаметрально протилежному напрямі, аж до повної втрати земельної власності. Їх висновок однозначний: господарства, які мали 1500 і більше десятин землі, були здатні до ринкових нововведень і отримувати прибуток від здачі землі в оренду, вирощування зернових та технічних культур, різних промислів [85].

Проблеми аграрних відносин в Україні досліджують викладачі та аспіранти Київського Українського національного аграрного університету. Вони продовжують працювати над цільовою програмою «Історичний та соціальний розвиток аграрних відносин в Україні (друга половина XIX –XX ст.)».

Програма включає, зокрема, такі розділи: становище і подальший розвиток аграрної політики у системі аграрних перетворень, психологічні проблеми реформ в аграрному секторі та інші. Там ще з 1960-х рр. функціонує науковий центр, члени якого написали і захистили чимало кандидатських та докторських дисертацій, опублікували монографії, провели з аграрної проблематики ряд успішних міжнародних конференцій. З 1990-х року вчені аграрного університету розпочали роботу над такими науковими проблемами, як становлення і дальший розвиток державної політики розвитку агропромислового комплексу; становлення нових форм господарювання у агропромисловому комплексі та інші. Досить таки затребуваною для науковців та громадськості стала їхня нова колективна праця [86].

В ній добре відомі науковці-аграрники подали своє бачення можливої реалізації аграрної реформи в Україні. Автори звернули увагу на об'єктивні та суб'єктивні чинники, що гальмують процес реформування аграрного сектору економіки. Одночасно у цій праці досить добре прослідковуються основні тенденції, які незаперечно отримують свій подальший розвиток у найближчому часі, зокрема, мова йде про місце та роль утвердження приватної власності на землю та нових підходів до вирішення проблеми ефективності сільського господарства новопосталими суб'єктами господарювання на землі.

У 2000 році в Черкаському національному університеті ім. Б.Хмельницького був створений Науково-дослідний інститут селянства (директор, професор А. Г. Морозов). Довкола цього наукового центру поєдналися наукові інтереси перш за все викладацького корпусу Інституту історії і філософії Черкаського університету. Там сформувалось потужне ядро науковців-селянствознавців. Наукові інтереси однієї групи присвячені дослідженню історії селянства Подніпров'я XVI–XVIII ст., зокрема, А. Ю. Чабан, В. В. Гоцуляк, В. М. Мельниченко, Ю. М. Присяжнюк, М. Г. Шамрай, К. В. Івангородський опублікували монографії, в яких

прослідкували процес зародження козацтва на Подніпров'ї та початки його господарської діяльності [87].

Друга група науковців цього Інституту, зокрема, В. Ф. Боєчко, С. В. Корновенко, А. Г. Морозов, О. Г. Перехрест, І. А. Фареній плідно працюють над дослідженням історії українського селянства першої половини ХХ ст. Ними з цієї проблематики були захищені докторські дисертації, опубліковано монографії, чимало наукових статей [88].

Чимало наукових проблем аграрної проблематики у Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького пройшли апробацію на Всеукраїнських наукових симпозиумах з аграрної історії. Така форма роботи сприяє координації та консолідації дослідників селянствознавців. У 2014 році відбувся уже 10-й симпозиум. У його роботі взяв участь директор Інституту історії НАН України академік В. А. Смолій, академік В. Ф. Солдатенко, Р. Я. Пиріг та інші відомі історики України. В. А. Смолій у своїй доповіді звернув увагу істориків-аграрників на необхідність активізувати дослідження аграрного ринку через призму землеволодіння; питання агрокультури як на рівні всієї території України так і на регіональному рівні; сконцентруватись на дослідженні господарювання практиків сучасного аграрного сектору, допомогти їм порадами, бо вони торують дорогу в майбутнє. На симпозиумі виступив один із сучасних практиків аграрної економіки, керівник агрокорпорації «Дніпро» П. Г. Душейко. Він звернув увагу учасників симпозиуму на те, що усі процеси, пов'язані з трансформаціями у сучасному аграрному комплексі, є об'єктивні і давно назрілі, хоч у сучасному українському суспільстві та й історики по різному оцінюють нинішні новації з точки зору їх ефективності, що в принципі нормально.

Там же у Черкаському національному університеті у 2000 році було створене наукове Товариство істориків-аграрників (голова, професор І. А. Фареній), яке досить швидко посіло чільне місце у розробці багатьох рамкових

проблем з історії українського села. Воно охопило практично усі регіони України, до його роботи через публікації у Збірнику наукових праць «Український селянин» долучились сотні докторів, кандидатів історичних наук, аспірантів та магістрантів, практиків аграрної сфери доби незалежності [89].

У 2001 році редколегія «Українського селянина» започаткувала рубрику «Аграрні аспекти економічних і політичних трансформацій ХІХ – початку ХХІ ст.». Хоча у публікаціях цієї рубрики робиться акцент на політичні і економічні трансформації в аграрному секторі України, все-таки їх автори не оминають стороною і деякі зміни у земельних відносинах. Це стосується таких вчених як С. Кульчицький, С. Корновенко, В. Марочко, Маркова С., П. Панченко, О. Перехрест, О. Реєнт та ін. Оскільки названі автори уже багато років плідно працюють над дослідженням аграрної історії кінця ХІХ – початку ХХІ ст. відповідно їхні публікації окреслені тим же історичним періодом. На сторінках «Українського селянина» вони також розробляють проблеми методології, історіографії, джерельної бази минулого і сьогодення в аграрному розвитку України. Зокрема, П. Панченко послідовно з використанням наявних нормативно-правових актів аналізує згубність для сільського господарства України у 1950-1960 рр. експериментаторства, що здійснювалися за ініціативою владних структур. На його думку, названі дії ніякого відношення до трансформацій не мали. Попри усі нововведення, типу ліквідації МТС, встановлення дискримінаційних цін на сільгосппродукцію, широкомасштабне нищення малих сільських поселень та інші дії – змін у землеволодінні і землекористуванні у ті роки практично не було. Земля залишалася власністю держави, а колгоспи і колгоспники були лише її користувачами [90].

С. Кульчицький у статті «Ринкові реформи в сільському господарстві» відзначає, що за темпами і глибиною реформування виробничих відносин на сучасному етапі сільське господарство істотно поступається індустріальним

галузям хоч розуміння українською політичною елітою необхідності прискорення реформування аграрного сектору прийшло ще на початку 1990-х рр. Автор послідовно аналізує головні кроки владних структур у цьому напрямі, звертає увагу на значимість прийнятої 18.12. 1990 р постанови Верховної Ради України, «Про форми власності на землю», яка допускала існування поряд з державною колективною і приватною власністю на землю [91].

Ця норма була закріплена у Конституції України. Вона виявилась однією із найскладніших конструкцій для впровадження в українську правову дійсність. Найважливішою ланкою перебудови виробничих відносин в аграрній сфері вважалася земельна реформа, у ході якої, на його думку, мало бути відновлене гасло «Землю – селянам!» І першим кроком у формуванні приватної власності на землю стало її роздержавлення. На завершальному етапі аграрної реформи мають з'явитися приватні господарства, що заступлять в усіх своїх функціях колективні сільськогосподарські підприємства [92].

М. Якименко вважає, що аграрну реформу 1861 року прискорила деградація сільськогосподарського виробництва, яка ставила під загрозу саме існування Російської імперії як великої євразійської держави. Автор, залучивши чималий статистичний матеріал, дійшов висновку, що попри усі гальмівні процеси у ході реалізації аграрної реформи, як-то викупні платежі, збереження статусу селян як тимчасово зобов'язаних та інше, стало можливим створювати одноосібні селянські господарства, які доказували свою економічну ефективність, особливо на Лівобережній Україні, при одночасному занепаді поміщицького землеволодіння латифундистського типу. Заслуговує на увагу і висновок автора про те, що «говорити про зникнення з розвитком капіталізму дрібного селянського господарства, як про це неодноразово, маніпулюючи цифрами, писали марксистські ідеологи, немає жодних підстав. Логіка економічного розвитку забезпечила б у кінцевому результаті остаточну

перемогу конкурентоздатного селянського господарства над поміщицьким [93].

Маркова С. В. прослідкувала взаємозв'язок між формою володіння землею та особливостями землекористування. Як фактичний матеріал у статті використані обставини еволюції українського села напередодні Революції 1917-1921 рр. [94].

Корновенко С. В. по-новаторському підходить до дослідження проблеми земельної політики Білого руху у 1919–1920 рр. Його стрижневою позицією є те, що Білий рух, зокрема, уряди Денікіна і Врангеля, розробили позитивну на той час аграрну програму, в основу якої був покладений принцип розширення соціальної бази їх прихильників. Причому трансформація поглядів А. Денікіна на вирішення аграрного питання полягала у відмові від монополії поміщицької власності на землю [95].

Аграрний сектор економіки України, його минуле і сучасний стан є благодатним полем для наукових досліджень економістів-аграрників. Над ними плідно працюють такі авторитетні науковці, як П. І. Гайдуцький, В. П. Горбулін, П. Г. Саблук, А. М. Третяк, Г. Черевко та інші [96]. Вони досліджують в основному господарську діяльність суб'єктів аграрного сектору на всіх етапах і особливо трансформаційні процеси у сучасному агропромисловому секторі економіки України, пропонують для органів влади цінні рекомендації по оптимізації земельних відносин на сучасному етапі і на перспективу. Разом з тим, для деяких наукових розвідок вчених-економістів притаманна перенасиченість статистичними матеріалами, які не завжди піддаються глибокому аналізу. В основі розроблюваних ними наукових проблем були і залишаються земельні відносини і, у першу чергу, форми власності на землю, що склалися на сучасному етапі.

У 2002 р. А. Третяк видав монографію «Історія земельних відносин в Україні». Це була перша праця такого типу. В ній на основі численних документальних джерел у першому розділі розкриваються земельні відносини і землеустрій на території України у XVII–XX ст., а у другому –

їхній розвиток в період незалежності України. А. Третяк стисло аналізує історію земельних відносин в українському селі, Автор досить багато уваги приділяє дослідженню змін у землеустрої, який, на його думку, серйозно впливає на ефективність використання земель, є стрижнем для здійснення земельної політики та зміцнення прав власності на землю. В монографії чи не вперше на досить високому професійному рівні розробляються та уточнюються важливі теоретичні положення, автор подає також свої дефініції важливих понять з аграрної проблематики, які незаперечно слугують і ще тривалий час будуть слугувати дослідникам земельних відносин у розробці даної проблематики [97].

Колектив науковців-економістів під керівництвом академіка В. П. Горбуліна опрацював усі доступні їм матеріали та джерела щодо стану земельних відносин, власне, практично усі автори мали безпосереднє відношення до формування аграрної політики на певних її етапах, що дало їм можливість підготувати ґрунтовну аналітичну працю, присвячену розгляду трансформацій в земельних відносинах доби незалежності України. Вони розглянули перші наслідки та основні проблеми реформування земельних відносин, чітко заявили про своє бачення причин прорахунків в земельній реформі, прогнозують формування земельного ладу в аграрній сфері. Особливу цінність у цьому збірнику мають статистичні матеріали, які концентровано подаються в їх динаміці з 1990 до 2008 рр. включно. З них ми дізнаємося, що на 1990 р. присадибні земельні ділянки становили 92 06059 га, а у 2008 р. – 10 399 239 га. Під городництвом у 1990 р. було зайнято 812 055 га, а у 2008 р. – 1 735 039 га, садівництво громадян у 1990 р. здійснювалося на площі 2 059 899 га, а у 2008 р. – 2 692 515 га. Особистих підсобних господарств у 1990 р. не існувало, а у 2008 р. їх було уже 63 768 [98].

В. Дудка, Г. Заремба В. Г. Черевко у своїй праці «Еволюція земельних відносин в Україні» виділяють щонайменше чотири великі трансформаційні періоди в історії

земельних відноси: феодальний, капіталістичний, соціалістичний і нинішній – ринковий. Вони намагаються простежити їх шлях від доби Київської Русі і до сьогодення [99].

В іншій своїй праці Г. Черевко, аналізуючи аграрну політику агрохолдингів, дійшов думки, що ці нові для аграрного сектора економіки суб'єкти господарювання мають велику перспективу у нарощуванні виробництва продукції і ми з таким висновком вченого-аграрника погоджуємось. Однак, він упускає з виду таку небезпечну для суспільства тенденцію, як надмірне зосередження у цих структурах земельних угідь і ігнорування ними соціальної сфери на селі [100].

Комплекс проблем аграрної реформи в Україні був розглянутий науковцями на Міжнародній науково-практичній конференції, що відбулася 29-30 вересня 2011 року в Київському національному аграрному університеті. Нас найбільше зацікавила доповідь С. М. Рогача: «Інституціональні засади трансформації земельних відносин в ринкових умовах». Він слушно зауважив, що політичні і економічні зміни зумовили необхідність трансформації земельних відносин в сучасних умовах, трансформаційні процеси обумовлені реформами земельних відносин. Мета трансформаційних процесів, на його думку, полягає у тому, щоб створювати інституціональні засади для більш ефективного використання земель сільськогосподарського призначення, рівноправного розвитку усіх форм власності і господарювання на землі. Визначальним у процесі трансформації земельних відносин має стати перехід до нових структур підприємств в аграрному секторі економіки, а також трансформація відносин власності на земельні ресурси [101].

Досить оригінальний шлях для викладу основних результатів аграрної реформи обрали укладачі інформаційного довідника для жінок-фермерів [102].

Окрім стислого аналізу нормативно-правової бази щодо здійснення аграрної реформи, вони здійснили її поділ на три етапи:

– до першого вони відносять роздержавлення земель, створення земельного запасу, переділ землі, видача державних актів на колективну власність;

– на другому етапі завершилось розпаювання і видача членам КСП сертифікатів на право на земельну частку (пай);

– на третьому етапі відбулося об'єднання власників паїв на новій основі: формування виробничих структур. Цей процес, на думку авторів довідника, ще триває, бо мають утвердитися ефективні господарські структури на нових принципах діяльності [103].

Досить плідно над дослідженням історії земельних відносин в українському селі працюють вчені юристи, вони ретельно обґрунтовують нормативно-правову базу землеволодіння, землекористування та землерозпорядження, яка протягом століть неодноразово змінювалась та доповнювалась. Чимало уваги вони приділяють розробці та тлумаченню на сучасному науковому рівні дефініцій щодо аграрної проблематики, нових структур господарської діяльності в аграрному секторі економіки України [104].

Досліджувана нами проблема трансформацій земельних відносин в українському селі знайшла певне відображення і у підручниковій літературі з аграрної історії України. Враховуючи нагальну потребу студентів сільсько-господарських навчальних закладів у нових підручниках, у 2000 р. П. П. Панченко і В. А. Шмарчук опублікували перший в сучасній Україні підручник з аграрної історії України. В ньому простежена аграрна історія усіх українських земель з середини XIX і до кінця XX ст., акцентовано увагу на аграрні реформи, їх причини, хід та наслідки, розкрито особливості аграрного сектора економіки на Правобережжі, Лівобережжі та Півдні України. З часом П. П. Панченко, Ю. Ф. Мельник., В. А. Вергунов, а також вчені-аграрники Подільського державного аграрно-

технічного університету під керівництвом О. С. Каденюка досить оперативно підготували підручники, у яких розкривається аграрна історія України від давнини і до початку ХХІ ст. Щоправда, автори підручників здебільшого аналізують проблеми господарювання, агротехніки, намагаються з'ясувати роль видатних вчених аграрників та основних наукових інституцій у вирішенні актуальних проблем сільського господарства України. Земельні відносини в сучасних ринкових умовах у них розкриваються лише побіжно. Вчені Львівського національного університету ім. І. Франка Л. Зашкільняк і М. Крикун підготували для студентів історичного і філологічного факультетів підручник «Історія Польщі». Оскільки поляки тривалий час і майже на половині території України були її господарями, то дослідники у цій синтетичній роботі не могли залишити осторонь аналіз їх впливів на українське життя, зокрема, і селян. На наш погляд, вони досить виважено розкрили суть економічної політики Польщі в українських землях Східної Галичини, проаналізували як позитивні впливи, так і негативні наслідки для українського села колонізаційної політики Польщі.

П. С. Коріненко видав навчально-методичний посібник з історії українського селянства, в якому на основі інтегрованого вивчення економічного і соціального життя селян, впливів внутрішніх і зовнішніх чинників здійснив реконструкцію історії українського селянства протягом ІХ–ХХІ ст. У посібнику зроблено спробу з'ясувати впливи реформ, революцій, воєн на зміни у поземельних відносинах [105].

До проблеми землеволодіння побіжно зверталися й історики української діаспори: О. Мицюк, М. Стахів, М. Сціборський, Л. Лашенко та інші [106].

Досліджувана нами проблема настільки багатогранна, що практично в кожному науковому дослідженні з історії українського народу міститься важливий інформаційний матеріал, який дає додаткові знання про життя, побут та

господарювання українського селянства. Вважаємо за необхідне звернути увагу лише на декілька із таких наукових праць, що вийшли друком останнім часом. Це, перед усім монографії, авторами яких є Ю.Присяжнюк, С.Корновенко, В.Скоцик, О.Абразумова, С.Корнавенеко, С.Калінкіна, С.Маркова, Н.Раманець; А.Киданюк. В.Рекрут та інші [107]. В першій із них йдеться про формування менталітету українських землеробів, різноманітні впливи на цей складний процес, еволюція менталітету упродовж століть. Ю.Присяжнюк вважає, що головним чинником, який був визначальним у цьому процесі було і залишається турботливе ставлення українського селянина до землі. І ми з цим висновком Ю.Присяжнюка погоджуємось.

В.Скоцик підняв проблему місця і ролі земельних ресурсів України у вирішенні такої глобальної проблеми як продовольча. Автор, спираючись на авторитет і дослідження, наголошує, що наші земельні ресурси є такими, що при правильній їх експлуатації вони можуть прогодувати десятки мільйонів людей у світі.

Загалом, аналіз наукової літератури засвідчує, що за майже два століття дослідники зробили чимало для вивчення земельних відносин в українському селі, нагромадивши фактичний матеріал і тим самим підготували ґрунт для осмислення проблеми на сучасній методологічній і фактологічній основі. Протягом ХІХ ст. найбільше уваги приділялось вивченню функціонування общинної форми власності на землю, причин появи займанщини, зростаючого наступу на селянське землеволодіння князів, бояр, монастирів та пануючих в українських землях іноземних еліт, ходу та наслідків аграрних реформ.

Радянська історіографія досліджувала в основному організаційно-господарську діяльність в процесі аграрних перетворень першої половини ХХ ст. Головним її завданням було довести переваги сільгоспвиробництва на усупільненій землі і у зв'язку з цим неминучість та закономірність скасування приватної форми власності на землю.

Інтерес українських вчених у добу незалежності до проблем аграрної політики на різних етапах нашої історії значно зріс. Наукові праці з цих проблем все більше набувають комплексного характеру, урізноманітнюється їх тематика. Сучасна історіографія з історії земельних відносин відзначається новими позитивними оцінками щодо ролі та місця в аграрному секторі приватної форми власності на землю, не до кінця реалізованих потенційних можливостей поміщицького землеволодіння, ставиться під сумнів категоричність висновків попередників щодо масштабів малоземелля в українському селі, відзначається конструктивність в цілому аграрної політики білогвардійських урядів тощо.

Аграрна політика у наукових дослідженнях стає «прозоришою», доступною для сприйняття й оцінки як позитивних так і негативних її наслідків. Загалом, дослідники аграрних відносин досить обережно підходять до аналізу глобальних перетворень в аграрному секторі економіки на сучасному етапі. І це зрозуміло, адже трансформації за своїми параметрами є глобальними, революційними. Проте, в цілому, порушена нами проблема трансформації земельних відносин в українському селі комплексно ще не вивчена і залишається у числі нереалізованих проєктів. Ця тема досить широка, її можна і варто досліджувати за окремими історичними періодами, за регіональною ознакою, щодо ролі державних структур і окремих історичних осіб, впливу науково-технічного прогресу на прискорення трансформацій, через призму визначення місця і ролі зовнішніх чинників тощо.

Чималу складність для дослідників становить сучасний період. Попри те, що реформа в аграрному секторі економіки триває уже понад 20 років, вона ще далека від завершення, а це означає, що і висновки та рекомендації науковців можуть бути лише проміжними. Потрібен час, можливо і не такий уже й короткий, щоб усі грані змін можна було об'єктивно

оцінити, а науковці на основі набутого досвіду могли дати конкретні рекомендації.

Джерела дослідження

Джерельну базу дослідження земельних відносин в українському селі можна поділити на три групи: 1) опубліковані збірники документів і матеріалів, Статистичні щорічники України; 2) неопубліковані архівні матеріали; 3) періодичні видання. Її особливістю є те, що у межах всього досліджуваного періоду органами влади були видані і збереглися до наших днів базові документи, що визначали характер земельних відносин в українському селі на тривалий період, вчиняли сутнісні трансформації у земельних відносинах, зокрема дозволяють прослідкувати основні тенденції та шляхи у набутті власності на землю конкретними соціальними верствами на різних історичних етапах. До них належить «Руська правда», Литовські Статути (1529, 1566 і 1588 рр.), комплекс документів періоду реформ 1861 р.

Для зясування процесів формування ментальності українського селянства, які тривали з давніх часів, маємо послуговуватися працями етнографів, які «вивчали сільську людину в усій її різноманітності, тобто долідували мову та мовні говори, домашній побут, громадський устрій, розумові й моральні відмінності конкретного історичного періоду». Досить корисними є чисельні сюжети польових досліджень, зібрані та впорядковані «Комісією для виучування звичаєвого права України», яка діяла в 1918 - 1934 рр. До історичних джерел щодо дослідження етно-національних процесів можна віднести мемуаристику, зокрема спогади, щоденники, почасти історичні та художні твори. Цінні відомості щодо різних сторін життя, ментально-світоглядних реакцій селянства на соціальні процеси містяться в працях П.Куліша, М.Костомарова, В.Антоновича, П.Чубинського, Б.Грінченка, О.Русова та інших.

Руська правда» є унікальним документом, який засвідчив наявність у добу Київської Русі общинного, князівського, вотчинного, церковного землеволодіння та зародження власності на землю.

Литовські статути, Устава на волоки доносять до нас дух середньовіччя, ставлення різних верств населення до права власності на землю, закріплення на основі юридично-правових норм таких форм землекористування як оренда землі, дарування, застава тощо. Аналіз документів цього юридично-правового збірника, зокрема Артикул 20, розд. I, III тому Статуту 1588 р. «У справах про землеволодіння між маєтками нашими князівськими, панськими і шляхетськими», Артикул 4 третього тому, розд. II «Про маєтки заставні, хто з них службу земську служити має» дозволяє прослідкувати шлях утвердження станової форми власності на землю та позбавлення землі селянських господарств.

Значну цінність становить академічне видання вітчизняних істориків «Архив Юго-Западной России, изданный Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденная при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе». –К.: 1870. –Ч.III. –Т.VI, Ч.6–Т.I,II, Ч. VII. –Т.II, Ч. VI,VIII, яке до нашого часу не втратило своєї актуальності, залишається найголовнішою збіркою опублікованих документів та матеріалів Російської імперії, у складі якої були українські землі. У VII частині II тому «Архіву» опубліковані жалувані грамоти литовських і польських королів шляхті на маєтності, в яких розкривається процес складання шляхетської земельної власності в Україні у XVI–XVII ст. У Ч.VI, Т.I є свідчення того, що право селян на землю до появи Першого Литовського статуту було досить міцним, аж до права продажу своєї ділянки землі. Найбільший масив документальних свідчень з досліджуваної нами проблеми міститься у Ч.V III Т.VI «Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII ст.» Там є цінні матеріали про заставне (обмежене) право, про коронне, князівське, панське, шляхти-зем'ян, державне (старостинське

і вийтівське), а також про досить часте застосування права дарування землі родичам.

«Генеральное следствие о маестностях 1729–1730 pp.» було підготовлене на вимогу Д. Апостола по 9 лівобережних полках. Є книги слідства по 7: Стародубському, Чернігівському, Ніжинському, Київському, Переяславському, Прилуцькому і Гадяцькому полках. Слідчі дії велися повітовими чиновниками шляхом звірки наявних документів на маєтності у їх власників, а також опитуванням старожилів про те, хто і коли володів даним населеним пунктом. Вражає те, як це видно із наявних там свідчень, з яким розмахом здійснювалась передача тогочасними можновладцями окремим особам, як правило, старшинського чи духовного рангу, сіл, хуторів і містечок разом з людьми що там проживали.

Особливістю дореволюційних збірників джерел є те, що їх збирали та опрацьовували великі колективи науковців, громадських діячів. До таких джерел відноситься опубліковане у середині XIX ст. «Полное собрание законов Российской империи» СПб. –1831. –Т.V. Воно складається з трьох видань: у перше (ПЗЗ-1) увійшли законодавчі акти за період з 1649 р. по грудень 1825 р.; у друге (ПЗЗ- II) – з грудня 1825 р. до кінця лютого 1881 р., і у третє (ПЗЗ-111) – з березня 1881 р. до 1913 р. Там розміщені документи, які засвідчують спробу царату втручання державних структур Російської імперії у питання земельних відносин, яке передбачало уніфікацію законодавства та поступову ліквідацію різних, не притаманному імперському правому полю форм володіння і користування землею. корегувати поземельні відносини різних категорій населення, але їх втілення у життя мало свої особливості у кожній губернії. Матеріали, які стосуються законодавчого регулювання питань земельних відносин в українських губерніях мстяться у всіх трьох виданнях, хоча дослідницький інтерес представляє видання друге. Це пов'язано з тим, що саме на цей період припадає пік втручання державних структур

Російської імперії у питання землеволодіння та землекористування, яке передбачало уніфікацію законодавства та поступову ліквідацію різних, не притаманних імперському правовому полю, форм володіння і користування землею.

При вивченні земельних відносин в українському селі необхідно користуватися статистичними публікаціями, адже в них зібрані опрацьовані і систематизовані дані статистичного обліку. Відтворити еволюцію землеволодіння у ХІХ – початку ХХ ст. допомагають відомості за 1887 та 1905 рр., що містяться у збірнику «Статистика землевладения. Киевская губерния. – С.П.б., 1905. – Вып. ХLIII». У розміщених там порівняльних таблицях за 1905 і 1877 рр. є відомості про наявність приватного землеволодіння, общинного користування надільною землею, державне та церковне землеволодіння. До того ж усі форми землеволодіння розміщені за основними категоріями тогочасного суспільства: дворяни, духовенство, селяни з означенням кількості землі у кожній із них на 1905 і на 1877 рр.

Патент про відміну кріпацтва у Східній Галичині 1772 року, Маніфест 19 лютого 1861 р про скасування кріпосного права у Російській імперії; Положення про викуп селянами у власність польової землі; Указ про початок реформи 1907 р. у Російській імперії, відповідні документи доби Української революції 1917-1920 рр., зокрема, I, II, III і IV Універсали УЦР; Закон УНР «Про землю» від 18 січня 1918 року; Закони, що визначали завдання в аграрній політиці П. Скоропадського, А.Денікіна, П.Врангеля, Директорії УНР та Радянської влади – ось перелік лише самих важливих документів, реалізація яких на практиці призводила до глибинних трансформацій у земельних відносинах протягом ХІХ – початку ХХ ст.

27 травня 1922 р. ВУЦВК прийняв Закон про трудове землекористування, де було визначено найважливіші правові напрями, що мали забезпечувати сталість селянського землекористування [108].

З часом статті Закону увійшли до «Земельного кодексу УСРР», прийнятого 29 листопада 1922 р. Кодекс визначив норми земельного права в умовах непу і регулював земельні відносини у доколгоспному селі. Основу поземельних відносин становила націоналізована земля і передача майже усіх сільгоспугідь в індивідуальне користування селян [109].

У 1927 році було видане (зі змінами до Земельного кодексу УСРР 1922 року) п'яте офіційне видання Земельного кодексу. У ньому більше уваги приділено тлумаченню понять землекористування, прав землекористувачів та щодо порядку набуття та позбавлення землекористувачів земельної ділянки. У ньому також містяться норми про трудове землекористування, трудову оренду землі, про порядок перерозподілу громадського землекористування, про трудове землеробське господарство (двір), про порядок землекористування тощо.

У період колективізації було прийнято низку законодавчих актів, спрямованих на зміцнення колгоспного ладу, ліквідацію куркульства, закріплення колгоспного землекористування. У них також визначалися цілі, засоби та темпи її проведення. До них відноситься Закон СРСР «Загальні начала землекористування та землеустрою» від 15 грудня 1928 р.; Закон «Про заходи по соціалістичній перебудові сільського господарства в районах суцільної колективізації по боротьбі з куркульством» від 1 лютого 1930 р. За цим законом «куркулів» позбавляли права на землю, їхні землі було приєднано до земель колгоспів. Постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» від 5 січня 1930 р. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР 1930 р. «Про заборону оренди землі та винаймання робочої сили в індивідуальних селянських господарствах у районах суцільної колективізації» та постанова Наркомзему УСРР від 5 березня 1930 р. «Про ліквідацію хутірського землекористування при суцільній колективізації» були спрямовані на обмеження та ліквідацію одноосібного господарювання селян на землі. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про створення сталого

землекористування колгоспів» від 3 вересня 1932 р. забороняла переділи земель між колгоспами, встановлювала порядок зміни меж колгоспів у зв'язку з їхнім укрупненням чи розукрупненням.

У 1935 р. відбувся II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників, на якому було прийнято Примірний Статут сільгоспартілі. Згідно цього Статуту колгоспники отримували у користування невеликі земельні ділянки під городи, сади. Це мала бути ділянка від 1.4 до 1.2 га. Конституція СРСР 1936 р. закріплювала непорушність націоналізації землі як основи земельного устрою, сталість колгоспного землекористування, його безстроковість і безплатність. Завершувала процес формування нормативно-правової бази колгоспного ладу постанова РНК СРСР від 7 липня 1935 р. «Про видачу сільськогосподарським артільям державних активна безстрокове (вічне) користування землею».

У 1946 р. Інститут історії АН УРСР опублікував збірник документів « У період визвольної війни 1648-1654 рр.». Там розміщені Актові книги, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві. Вони дають можливість простежити зміни в економічному становищі селян того часу.

Документи, що засвідчують бачення вирішення земельної проблеми в Україні ОУН містяться у збірнику документів: [110].

У 2000 році під ред. В. Данилова, Т. Шаніна вийшов збірник документів і матеріалів «Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918–1921. – М.: «РОССПЭН», 2000. Це результат роботи авторського колективу, які працювали над проектом «Крестьянская революция в России». Там зібрані ще невідомі до того часу документи про селянський рух в Україні. Зокрема, є й такі, з яких випливає, що селянські повстання не були контрреволюційними і не були спрямовані проти основних завоювань революції і аграрного законодавства більшовиків 1917 року. Селянські повстання не були «куркульськими», бо основними їх учасниками було середнє селянство.

Центральне місце у комплексі джерел, які залучені до досліджуваної проблеми склали архівні документи та матеріали.

Науковці Черкащини опублікували збірник документів і матеріалів «Селянство Черкащини в добу Української революції 1917 - 1921 рр.»[111]. В ньому зібрані документи, які засвідчують рішучість селянства до дій у ліквідації поміщицького землеволодіння і розподілу земель в революційний спосіб, тобто на основі конфіскації. Чимало цікавих документальних свідчень про аналогічні дії на Вінничині міститься в додатках до монографії В.Рекрута «Нариси життя Гайсинщини. Українська революція(1917 - 1921 рр.): події, особи, роздуми. Кн.1. Доба Української Центральної Ради (березень 1917 - 29 квітня 1918 рр.)». Вінниця, 2018 р. та ін. [112]

Значний документальний масив нормативно-правових актів готувався і реалізовувався правлячою КПРС та Компартією України. Їх постанови, що приймалися на з'їздах, конференціях, пленумах, тривалий період часу були визначальними у сфері регулювання земельних відносини. Склалося так, що видавалась велика кількість нормативно-правових актів для органів влади і немає таких документів для селян.

Важливе значення для дослідження основних напрямів аграрної реформи на сучасному етапі має Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.; Земельні кодекси України; Укази Президента України; Постанови Верховної Ради України; Постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України.

Конституція України регулює законодавчо-правові відносини, зокрема, (стаття 13, 14, 142, 131); право власності на землю кожного громадянина, гарантує захист державою приватної власності та землекористування; рівність усіх суб'єктів земельних відносин (стаття 41 п. 36, стаття 85 п. 7, стаття 92).

Земельні кодекси України 1990 р., 2001 р. – це джерело земельного права, свідчення реформування аграрного сектору економіки. Трансформаційні процеси у земельних відносинах виявились настільки масштабними і настільки ж складними, що виникла потреба досить частого внесення змін та доповнень до Земельного кодексу України. На сьогодні серед вчених аграрників, юристів, практиків аграрного сектору економіки існує думка, що є нагальна потреба здійснення нової редакції існуючого Земельного кодексу.

Укази Президента України регулюють земельні відносини, є підзаконними нормативними актами, які видані на виконання законів, зокрема, «Про паювання земель, переданих у колективну власність недержавним сільськогосподарським підприємствам».

Постанови Верховної Ради України мають політичну й організаційно-правову спрямованість, також регулюють земельні відносини: «Про земельну реформу» від 18. 12. 1990 р.; «Про прискорення земельної реформи та приватизації землі» від 13. 03. 1992 р.; «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10.11. 1994 р.; «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8. 08. 1995 р. та інші.

Постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України, якими врегульовано відносини власності на землю: «Про приватизацію земельних ділянок» від 28. 12. 1992 р., методика грошової оцінки землі була затверджена постановою уряду від 23. 03. 1995 р. та інші.

Для більш повного висвітлення проблеми трансформації земельних відносин в українському селі ми залучили також неопубліковані документи та матеріали, що зберігаються у центральних та обласних архівах України. Спеціальні державні структури радянської доби і, перш за все Наркомзем УРСР, вели чіткий облік своєї діяльності, зокрема, про ліквідацію попередніх норм та утвердження нових в

земельних відносинах. Найбільш повно такого характеру матеріали відображені у річних звітах обласних управлінь сільського господарства.

Великий фактичний матеріал значної історичної цінності зосереджений у фондах Центрального державного архіву вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі – ЦДАВО України). У фонді 1060 «Генеральний Секретаріат земельних справ» та у фонді 1061 «Міністерство земельних справ Української держави, 1918 р.» містяться документи щодо вироблення у 1917–1918 рр. українськими урядами, політичними партіями аграрної політики. Підтвердженням цього є розміщені там копії тимчасового земельного закону, обговорення особливою нарадою основ земельної реформи. Там же є таблиці землевласності на 1917 рік з розбивкою на землі ріллі, садиб, сіножатей. На жаль, даний документ знаходиться у вкрай незадовільному стані, важко без помилок з'ясувати наявні у ньому статистичні дані.

По темі нашого дослідження найбільшу цінність становлять документи та матеріали, що зберігаються у (Фонді 27) ЦДАВО України «Наркомзем УСРР». Нами опрацьовані документи від утворення Наркомзему УСРР до початку 1930-х рр. та за 1960–1980-ті роки. Перший період в історії Наркомзему УСРР позначений такими сутнісними явищами, як ліквідація поміщицького землеволодіння і приватної форми власності на землю, розподіл на початку 1920-х рр. органами радянської влади конфіскованих земель між селянами за трудовою нормою, утвердження системи землекористування, реформа в аграрному секторі економіки у роки непу, зокрема, дозвіл на оренду землі та ліквідація одноосібного господарювання українських селян. З усіх вищеназваних проблем є протоколи засідань комісій Наркомзему, плани роботи та досить ґрунтовні звіти про діяльність його відділів в губерніях та повітах. Особливо корисними для з'ясування особливостей трансформації земельних відносин стали документи про хід усупільнення

землі на селі, які засвідчують, що той процес по відношенню до одноосібних господарств був примусовий. Чимало документів відображають складнощі та суперечливість у розподілі земель за типами господарювання: комуни, колгоспи, радгоспи, Товариства по спільному обробітку землі, висілки. У (Справі 649) знаходимо документи про здійснення у середині 1920-х рр. внутрішньої колонізації селянами територій південних областей України, зокрема, є відомості про масштаби селянського переселенського руху, статистичні дані про отримання ними землі за новими місцями проживання.

Уже в ті роки радянська влада відчувала себе господарем всієї землі, а тому поступово, але з кожним роком в усе більших масштабах буде здійснюватися політика передачі земель до рук нових користувачів. Серед них будуть промислові підприємства, державні установи, військові підрозділи, культурно-освітні та медичні установи. Великий масив рішень губземвідділів, Наркомзему УСРР про передачу земель новим суб'єктам господарювання міститься у (Справі 3, 214, 791). Зауважимо, що землі, що їм відводилися, втрачалися для використання у сільському господарстві.

Досить репрезентативною є група документів щодо здійснення аграрної політики в УРСР у 1960 – 1980-ті рр. До них можна віднести річні звіти обласних управлінь сільського господарства про наявність та розподіл земельного фонду за категоріями користувачів. Нами опрацьовані річні звіти за 1967, 1972, 1980 і 1987 рр. 15 областей України, зокрема Вінницької, Дніпропетровської, Ворошиловградської, Рівненської, Хмельницької, Запорізької, Закарпатської, Івано-Франківської, Одеської, Миколаївської, Чернівецької, Чернігівської, Херсонської, Тернопільської областей. Опрацювавши такий масив джерел у певній періодичності, ми мали можливість побачити загальні тенденції, динаміку змін у земельних відносинах, їх позитивні та негативні прояви.

Документи засвідчують, що кількість землекористувачів в означений період не зменшилась. Однак, обсяги землевідведень для державних потреб суттєво збільшилися (Спр. 3269, 1141, 6424, 1148, 1149). Із усіх категорій землекористувачів нас більше всього цікавило, які зміни відбувалися у присадибному земельному фонді колгоспників і тих землевідведеннях, що використовувалися для городів міських жителів, також їх прибудинкових земельних ділянок і кількості землекористувачів. Це було пов'язано з тим, що в історичній літературі стверджується про постійні обмеження, які вели до скорочення величини присадибних земельних ділянок колгоспників та інших категорій населення. Аналіз документів, що зберігаються у ЦДАВО України та у регіональних архівах дозволяє стверджувати, що обмеження земельних ділянок колгоспників та інших категорій населення мали місце, проте вони не були систематичними і всеосяжними, інколи ці обмеження здійснювалися за ініціативою окремих голів колгоспів, траплялись і необгрунтовані рішення місцевої влади (Спр. 6423, 1112, 6449, 8198). Документи засвідчують, що все-таки переважало зростання кількості землекористувачів та земель, які їм виділялись із запасного земельного фонду, міських земельних фондів, особливо це стало помітним після виходу постанови ЦК Компартії України від 28 жовтня 1977 р. №543 «Про особисті підсобні господарства колгоспників, робітників і службовців та інших громадян, колективне садівництво та городництво».

Вражає значна кількість документів, що засвідчують порушення окремими громадянами, промисловими, будівельними, транспортними підприємствами земельного законодавства України. Найбільш поширеним із порушень були самозахоплення (займанщина) земель (Спр. 2718, 3294, 3269). Ми розглядаємо ці «порушення» під таким кутом зору, що то була невмируща тяга українців до землі, її обробітку і бажання отримати від сільськогосподарської праці певну матеріальну вигоду, тим більше, що розміри земельних

ділянок колгоспників все-таки були невеликими. Щодо «займанщини» земель підприємствами та організаціями, то це було мабуть тому, що з одного боку наділення землею вимагали працівники підприємств для вирощування там їх робітниками, службовцями городніх культур. Захоплення земель для виробничих потреб, інколи у досить великих розмірах, на наш погляд, були безпідставними, хоча ніхто із керівників підприємств кримінальної відповідальності за ті дії не ніс.

У (Фонді 1) Центральний Виконавчий комітет УРСР. – Оп. 1. – Спр. 14) знаходиться інформація про хід обговорення на нараді з земельних питань порядку наділення землею радгоспів та селянських дворів та прийнята нею резолюція.

У Центральному державному історичному архіві у Києві (далі ЦДІА у Києві) (Фонд 241, 2215, 847), міститься інформація про люстрації маєтків земельних магнатів Браницьких, Вишневецьких, Заремби, зокрема, про соціальну структуру українського селянства, а також опис панських маєтків, зокрема, і земель, що їм належали. У Фонді 490 «Подільське губернське управління державними маєтками» є цінні матеріали про зміни у землеволодінні поміщиків Правобережної України.

У (Фонді 1) ЦК КП(б)У Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) по темі нашого дослідження, особливо за 1920–1930-ті рр., зберігається незначна частина документів та матеріалів, вони відображають в основному хід обговорення земельного питання на пленумах та конференціях ЦК Компартії України.

Об'ємний та різноплановий масив документальних свідчень зберігається у регіональних архівосховищах. У (Фонді Р-3375) Державного архіву Вінницької області (далі – ДАВО) «Вінницьке обласне управління сільського господарства»,

(– Оп. 2, – Спр. 5, – Спр. 29; – Оп.7. – Спр.47; – Оп.7; – Спр. 100 169, 205, 235) міститься детальна і до того ж по всіх районах області інформація фактологічного та

статистичного характеру про хід підготовки постанов, розпорядження та переписка з облвиконкомом Наркомзему СРСР і районними земельними відділами по відведенню земель спецпризначення у користування колгоспів у перші повоєнні роки; директивні вказівки та переписка у 1945 – початку 1950-х рр. по відведенню земель, що були вилучені для оборонних потреб Міністерства Оборони СРСР у передвоєнні роки та під час визволення української території від німецьких окупантів – попереднім (колгоспам) та новим землекористувачам у промисловості, на транспорті та в соціальній сфері; зведені річні звіти про розподіл земель за угіддями між колгоспами, радгоспами кооперативами, підприємствами та окремими громадянами; рішення та розпорядження виконкому Вінницької облради про відведення земель для державних та громадських потреб. Окрім того, у названому фонді є велика кількість статистичних даних про зміни у землекористуванні за окремими напрямками, зокрема, щодо громадських земель, присадибних земельних ділянок колгоспників, робітників та службовців державних організацій, та підсобних господарств мешканців міст.

Зауважимо, що більшість справ Ф.27 у ЦДАВО України за 1960–1980-ті рр. та у Ф.3375 ДАВО України за 1945–1960-ті рр. дослідники ще не опрацьовували. До наукового аналізу нами вперше залучені документи щонайменше 12 справ.

У Державному архіві Черкаської області (далі – ДАЧО) з (Ф. 915. – Оп. –Спр.1) ми почерпнули цінну інформацію про основні напрями розподілу земель між селянами у повітах та селах весною та осінню 1917 року, а також про реалізацію на місцях основних положень III Універсалу УНР, бачення тогочасними волосними та повітовими земельними комітетами реалізації положення про скасування приватної власності на землю і у зв'язку з цим прослідкувати перші кроки у цьому напрямі.

У (Ф.695) «Канівський повітовий землемір». (– Оп. 1. – Спр. 13, 20, 30, 41, 96) містяться матеріали про розмежування та встановлення нових меж серед окремих землевласників, ухвали судів з цього приводу, а також надання підтверджуючих документів на право землеволодіння конкретною ділянкою.

Після утворення у 1954 р. Черкаської області почалось інтенсивне наповнення архівосховища у м. Черкасах новітніми документами, зокрема, і про діяльність обласного управління сільського господарств про зміни у використанні земельних угідь, про відчуження земель для задоволення потреб промисловості, розвитку інфраструктури тощо (Ф.2552). В річних звітах обласного управління сільського господарства у концентрованому вигляді містяться матеріали про організаційно-господарську діяльність обласного та районних управлінь сільського господарства (Оп. 1, Спр. 1, 4, 8, 17, 21, 39, 40, 45, 47, 66, 75, 91, 119, 190, 819; Оп. 2, Спр. 72, 75, 94; Оп. 3, Спр. 110, 124; Оп. 5, Спр. 185, 317). Методика підготовки річних звітів була досить ретельно продумана, в них зібрано великий статистичний матеріал, який розділений за певними напрямками господарської діяльності, зафіксовані зміни у землекористуванні на рівні області, районів і сіл.

Такого ж характеру документи знаходяться у Державному архіві Львівської області (далі – ДАЛО) (Ф. Р-165. Обласне управління сільського господарства виконкому Львівської області депутатів трудящих Спр. 11, 222, 297, 862, 864, 1114, 1296, 1896, 2771, 2791, 1544, 1978, 1983, 1999. та у Ф Р-221 Львівська обласна Рада депутатів трудящих та її виконавчий комітет, м. Львів, Спр. 25, 210, 817, 519, 530, 995, 1797, 862, 1614, 297 і Тернопільської області (далі: ДАТО), Ф.Р-2, Тернопільське обласне управління сільського господарства. – Оп. 4, Спр 1, 1а, 15, 34, 35, 38, 80, 313; Оп. 2, Спр 9, 104, Оп. 4, Спр. 91, 244, Оп. 9, Спр. 6).

Опрацювання вищеназваних справ у ДАЛО і ДАТО дало можливість розкрити такі грані в земельних відносинах повоєнної доби в західних областях України, як співіснування суспільної та одноосібної форми господарювання на землі, приховування реальної кількості землі одноосібниками, членами колгоспів та, власне, самими колгоспами. Аналіз матеріалів перевірок щодо порушення земельного законодавства названими землекористувачами дає можливість з'ясувати причини цих явищ. На жаль, у цих архівосховищах, нам не вдалось знайти достатньої кількості матеріалів щодо забезпечення землею українських господарств, що переселилися з Польщі. Так само ми не можемо впевнено стверджувати про зміну землекористувачів у випадку виселення селянських господарств за межі України, чи переселення у південні області.

Оскільки суспільно-політична та економічна ситуація в західних областях України у перші повоєнні роки суттєво відрізнялась від тих процесів, що були на решті території України, то і документи, що там відкладалися, були іншими за своїм характером та змістом. Вони засвідчують, що зміни в земельних відносинах визначалися ходом повторної колективізації сільського господарства та намаганням одноосібників зберегти свої земельні наділи. З початку 1950-х рр. відмінності, що мали місце до того часу, поступово зникали, річні звіти обласних управлінь та інші документи відображають загальні напрями в аграрній політиці радянської влади. І тільки із здобуттям незалежності, в західних областях України документи зафіксували велику активність селян щодо набуття землі та створення особистих присадибних господарств.

Своєрідність матеріалів періодичної преси, особливо пост кріпосницької доби і аж до початку ХХ ст. полягає в тому, що в них переважаючими були сюжети щодо соціальної та господарської тематики. Такі матеріали, і в досить значних обсягах, збереглися в часописі «Основа»,

«Киевская старина», «Сельский хозяин», «Заможник», «Українська хата», «Село» та інші.

Опосередковано щодо дослідження історії українського селянства перебувають художні картини (переважно другої половини XIX - першої половини XX ст. та фотодокументи XX - початку XXI ст.). На них представлені типові сцени сільського життя, а також портретні зображення селян. Ці джерела дають можливість візуально уявити живу історію українських землеробів, колгоспного селянства зокрема.

Інформація, що міститься у центральних та регіональних періодичних виданнях різних політико-ідеологічних напрямів початку XX ст., цінна тим, що з неї можна почерпнути факти про участь селян у різного роду громадських і державних зібраннях, зрозуміти їх позицію в обговоренні земельних проблем і прослідкувати реалізацію заявленої ними позиції. Газети та журнали аграрної проблематики видавали повітові, губернські органи влади. Їх мета була у тому, щоб інформувати селянство про зміни в аграрній політиці, влада також хотіла почути думку селян щодо тих змін і тому часто надавала їм можливість це робити на сторінках газет.

Газетні матеріали радянської доби за своїм змістом, як правило, носять ознаки «одностайності», загального схвалення селянами аграрної політики влади, готовності вести боротьбу проти «куркулів» тощо. З газетних кореспонденцій можна почерпнути і чимало статистичних матеріалів. Однак, слід зауважити, що все-таки більшість газетних матеріалів радянської доби містять інформацію про завдання в господарській діяльності та здобутки колгоспів у виробничій сфері. До них, як і до іншого роду публікацій, потрібно ставитися критично, а при розгляді конкретних питань необхідно залучати додаткові джерела.

До участі у роботі сучасних українських періодичних видань редакційні колеги запрошують вчених-аграрників, юристів, керівників сільськогосподарських структур, бізнесменів, фермерів тощо. Саме тому публікації здебільшого носять аналітичний характер, у них міститься

чимало статистичного матеріалу, до того ж у порівняльному аспекті.

Таким чином, дослідження опублікованих більш як за два століття документів та матеріалів, а також тих, що ще не опубліковані і зберігаються в центральних та обласних архівосховищах, аналіз різноманітних матеріалів періодичних видань дозволяє комплексно висвітлити трансформації земельних відносин в українському селі. Більшість опрацьованих нами документів є базовими, вони визначали характер земельних відносин на тривалу перспективу, особливо, ті із них, що давали старт реформам у земельних відносинах

Особливістю накопичення документальної бази XIX – початку XX ст. було те, що до її пошуку і опрацювання часто долучались не тільки науковці, але й громадські діячі, чиновники.

Документам радянської доби притаманні такі риси, як намагання штучно завищувати показники, і, це досить часто прослідковується у статистичних відомостях, демонструється показова «одностайність» селян, делегатів різного роду з'їздів, нарад у схваленні рішень партії та уряду щодо запровадження нових організаційно-виробничих форм, змін у земельних відносинах.

Сучасна документальна база знаходиться в стадії опрацювання архіваріусами. Публікації про хід реформи в Україні та її попередні наслідки містяться як у фахових, так і в періодичних виданнях політичних партій та органів державної влади, є поки-що розрізненими і неповними.

РОЗДІЛ II

Формування менталітету українських землеробів

1. Земельні ресурси - важливий чинник формування менталітету українських землеробів.

Чи не єдино правильним і справедливим джерелом добробуту, багатства, власності селян традиційно вважали хліборобську працю. «Хазяїном» вважали того, хто працював на землі, вільно розпоряджався вирощеною на ній продукцією, давав раду подвір'ю. Праця на землі вважалась вищою правдою і справедливістю господаря. Спадок на землю був обумовлений значною кількістю звичаєвих правил і моральних принципів. Знову ж таки при вирішенні цього питання окрім справедливого «рівного» поділу землі між членами сім'ї, враховувалось і те, хто і як на ній господарював.

Земля для українського селянина – це джерело достатку: «В кого віл та коса, в того й грошей киса». Найзаповітнішою мрією селянина у пореформенний період було отримати надільну землю у власність, порівно і без викупу. Земля була мірилом при утворенні сім'ї, якій обов'язково дарували частку землі. Земельні суперечки в сім'ї чи між сім'ями вирішували на найавторитетнішому зібранні селян - сільських сходах. У селах великою повагою користувалися ті, хто дбав про землю, добре її обробляв. Господар – це звучало гордо, який «не по землі бродить, а за плугом ходить». І навпаки, була зневага до неробів, голоти: «І це ти, голото, рівняєшся на мене!». Втрата землі могла призвести до пияцтва, сварки в сім'ї і то була найбільша трагедія. «Крізь землю» бачили державу, Бога. Землеробство було сутністю українського селянина, основним засобом існування і достатку.

У господарському циклі українського селянина земля завжди була визначним чинником. І це в значній мірі визначалось історико-господарськими умовами його існування. Одночасно слід мати на увазі, що з роками в господарстві українського селянина зростали від'ємні тенденції земельного забезпечення. Звідси у свідомості селян зростала уява про те, що головне в їх житті - забезпечити свої мінімальні потреби в продуктах харчування, реманенті тощо.

Переділ землі, безкоштовне відчуження її у поміщиків з часом набували у селянському середовищі досить вагомого поширення. Пріоритетність поля, як незамінного об'єкта індивідуальних зусиль залишалась для хліборобів беззаперечною [1]. А взірцем прагнень була вільна праця на вільній землі. У боротьбі за землю прослідковується часто щира наївність і відчуття справедливості. Нашим хліборобам доводилось жити в умовах обезземелення (скорочення наділів), згущення рільничого населення та багатьох інших обтяжливих для них явищ. І це була велика біль, здолати яку вони практична не могли навіть здійснюючи самоорганізацію (наприклад, селянські республіки).

Український селянин настільки «вріс в землю», що зовсім не сприймав підприємницької діяльності, вважав її чимось таким, що засвідчувало про нескромність і навіть аморальність такої людини. Земля цінувалася більше, ніж гроші. Тоді казали так: «Гроші круглі розкотяться, а хліб прогудує». Селяни використовували гроші переважно на купівлю землі, утримання кас взаємодопомоги (на випадок неврожаю), допомоги бідним, для створення притулків.

Український селянин був переконаний в перевагах одноосібного господарювання, його можливостях гарантованого забезпечення сім'ї продуктами харчування і запобігання голоду. Причому землі мало бути стільки, скільки може обробити сім'я (плюс угіддя). Так само і тяглової сили мало бути рівно стільки, щоб обробити свою землю. І це вважалось вищим показником справедливості. І коли цей баланс порушувався, селяни вдавалися до

самовільного захоплення земель. Лише велике бажання до збільшення земельного наділу призвело до використання селянами земельно-орендних відносин.

У вирі змін історичних епох чимало чинників впливало на ментальність селянства, інколи відбувалися її серйозні злами. За доби Київської Русі селяни в своїй більшості втратили власність на землю. Землею стали володіти князі і князьки. Одним із таких зламів було те, що Золота Орда домагалася від українських селян абсолютної покори, за найменший непослух їх жорстоко карали. Деякі дослідники вважають, що саме з тих пір в свідомості українських селян закріпилися такі риси, як покірність, терпеливість. В Литовсько-Польську добу відбувалося поступове але неухильне закріпачення селян, позбавлення їх земельних ресурсів, які вони вважали своїми, що також залишило свій відбиток на їх ментальності.

В роки Української національної революції під проводом Б. Хмельницького селяни вели боротьбу за волю, за землю. Однак цього у більшості випадків не сталося. Швидше навпаки, Литовський Статут (27 артикул IX розділу) забороняв українським селянам мати землю у приватній власності аж до 1840 року.

Реформи в Австро-Угорській імперії 1848 – 1849 рр. та Російській імперії 1861 р. надали селянам особисту свободу, селяни в обов'язковому порядку були наділені землею (за викуп), що не вирішувало земельного питання так, як того хотіли селяни, а саме: отримати безкоштовно землю. Наступила чергова зневіра селян у щирості намірів влади.

У пореформений період прискорився процес формування одноосібних селянських господарств, тобто виділення окремих сімей зі своєю землею із великої родини. Це було становлення індивідуально-господарського начала, в основі якого була певна кількість земель [2]. Одночасно це був шлях, і, на нашу думку, досить тривалий до формування «незалежної особистості» одноосібника, тобто господаря,

який особисто міг вирішувати завдання організаційно-господарської діяльності.

На рубежі XIX – і аж до 1960-х рр. селянство як соціум становило абсолютну більшість (понад 9/10) населення. Цілком слушним було ототожнення селян з усім українським народом [3]. Стереотипи уявлень і тлумачень довколишнього світу, як і відповідні манери поведінки, здебільшого залишалися хліборобськими, а українську націю визначали як хліборобську не тільки в історичному, а й соціокультурному значенні. Високий рівень неписьменності (до 75%), низька мобільність (до 95% селян нікуди не їздили) сприяли консервації сутнісних ознак хліборобської ментальності, набутих ще в ранньому середньовіччі.

Століпінська аграрна реформа передбачала зміни в розподілі земельних ресурсів, збільшення кількості селянських господарств, які мали мати землю у приватній власності. Задля реалізації цієї можливості сотні тисяч українських селян переселилися в інші регіони Російської імперії. Жорстокі реалії, з якими зустрілися там переселенці, призвели до того, що значна їх частина повернулася до місць їх попереднього проживання. Наступила чергова зневіра, яка охопила сотні тисяч українських селян. Селяни Західної України в пошуках землі, кращої долі переселялися в основному на Американський континент. Таким чином, в своїй більшості вони втратили зв'язок з українською землею.

Роки Української революції стали для селян суцільним полем битви за землю, державність. Українська нація дала тоді тисячі героїв, які очолили ту боротьбу. Основним гаслом боротьби тієї пори було: землю тим, хто її обробляє. З погляду селян розподіл поміщицьких приватних земель мав відбуватися по справедливості, тобто порівну. Однак, отримавши в такий спосіб землю, вона знову ж таки з погляду селян, мала стати їх приватною власністю. Поразка Української революції сталася не по вині селян, вони не змирилися з тим, що не отримали у приватну власність

землю і продовжили боротьбу в інших історичних умовах і іншими засобами.

Неп селяни УСРР сприйняли як перебудову, яка відкривала шлях до одноосібного господарювання на отриманій від держави у довічне користування землі.

В кінці 1920-х років відбулось згортання непу і розпочалась політика колективізації, в ході якої українські селяни не тільки втратили землю, але й у насильницький спосіб було змінено форми господарювання: відбувся перехід від індивідуального до колективного (колгоспного) обробітку землі. Цей злам не тільки приніс чергову зневіру, але й те, що мільйони українських селян його не змогли пережити.

Разом з тим, модернізація аграрного сектору (перехід від традиційного аграрного до сучасного індустріального суспільства) призвів до змін стилю життя селян: почався прискорений процес розвитку писемності, технічної грамотності, проявились почуття людської гідності.

В роки Другої світової та Великої Вітчизняної воєн і перші повоєнні роки українські селяни ще сподівалися на повернення до одноосібного господарювання на землі. Однак цього не сталося. Селяни змушені були врешті змиритися зі своїм підневільним становищем і призвичаїлись до колгоспного життя.

Перебудову середини 1980-х рр. і потім деколективізацію українські селяни сприйняли без особливого ентузіазму, з їхнього боку не було проявлено а ні протесту, а ні гучної підтримки цих нових явищ. Вони довірили свої долі владі, яка виступила ініціатором цього чергового зламу.

На сьогодні земельні ресурси в Україні є такими, що на 1 жителя припадає 1.2 га, зокрема сільгоспугідь - 0.84 га, із них ріллі - 0.66 га. Один га землі оцінюється 7.333 гр. Середній земельний пай складає 4.2 га. Це означає, що в разі започаткування ринку землі український селянин може від прожачі свого земельного паю отримати 30600 гр. За розрахунками деяких фахівців реальна вартість земель

сільгосппризначення в Україні складає від 5 до 30 тис. американських доларів [4].

Складовою частиною земельних ресурсів є водні ресурси. В Україні є 60 тис. річок і при цьому маємо недостатню забезпеченість водою. На них побудовано 1160 водосховищ, 7 каналів і 10 відводів. 80% водних ресурсів знаходиться в басейні річки Дніпро. Звідти забезпечується водою 30 тис.чоловік. На 1 жителя України припадає трохи більше тисячі метрів кубічних води, а норма - 1,7 тисяч метрів кубічних.

Отож, важливим чинником, який впливав на формування ментальності українських селян були земельні ресурси, які формувалися на засадах одноосібного господарювання. Приватна власність на землю, яка була домінантною практично в усі історичні часи сприяла тому, що земельні ресурси були розподілені нерівномірно між суб'єктами господарювання. Це в свою чергу призводило до соціальної нестабільності, що проявлялась у селянських бунтах, повстаннях і революціях. Владні структури оберігали приватну власність на землю, намагались шляхом реформ відкорегувати розподіл земельних ресурсів і перш за все земель сільськогосподарського призначення.

2. Вплив екологічних умови, сусідніх народів та органів влади на формування менталітету українських землеробів.

З часів Київської Русі сформувалися такі риси менталітету селян, як бережливе, а до прийняття християнства обожаюче ставлення до природи. Одні боги повинні були захищати від блискавиці, пожежі, інші - допомогти виростити хороший врожай. В усякому разі збереження життя, майна і праця селян були в основі тогочасного світосприйняття. Ці ж обставини спонукали їх до взаємодопомоги, колективних дій в разі якоїсь біди чи її

можливості. Ці риси характеру з особливою масштабністю проявилися у неврожайні роки, боротьби з іноземними загарбниками.

Екологія рідного краю - це своєрідна книга, котру селяни намагалися зрозуміти, при звичаїтись і використовувати у своїй господарській діяльності. Особливу стурбованість у них викликали такі природні явища, які таїли небезпеку: повені, весняні заморозки, пожежі, грім. В уявах селян вважалося, що до першого грому не варто приступати до обробітку землі. Чимало уяв «дозволеного» і «забороненого» характеру селяни поєднували з релігією. Однак домінуючим для селян залишався природній фактор [6].

Українські хлібороби значною мірою були заручниками природи. Вона суттєво впливала на їх ментальність, що формувалась в господарському, релігійному і морально-етичному ви мірах. Довший час не було нагальної потреби будь-що змінювати у цій парадигмі. Швидше навпаки, селяни намагались пристосуватись до природно-екологічних регалій. Природа залишалась і все ще продовжує залишатись вагомим чинником впливу на продуктивність сільського господарства і на менталітет українського селянства.

Екологія для ведення сільського господарства - це перш за все продуктивна сила. Вона може сприяти підвищенню його продуктивності, а може гальмувати. Селянин вимушений був добре розумітися на проявах природи у різні періоди сільськогосподарського року. При цьому кожен регіон України мав свої особливості. Полісся - це регіон з відносно достатнім забезпеченням водою. Степ - край періодичних посух. Спільним для усіх регіонів є наявність достатньо родючих чорноземів. Вони до певної міри компенсували несприятливі природно-кліматичні умови. Спілкування селянина з природою - землею, дощем, лісом, худобою, врожаєм (чи не врожаєм) важило для нього більше за взаємодію з о оточуючими їх односельцями.

Сталося так, що розподіл людності по території України не співпадав з наявною кількістю землі. У північних і

центральных районах землі було замало, а в південних - забагато. На півдні вільні землі без будь-яких застережень могли ставати власністю того, хто їх обробляв. І так буде аж до початку ХХ ст. [7].

Досить чітко вибудуваними були духовні орієнтири українського селянства. Знахарство, чари, народні вірування, повір'я, віра про втручання в їхнє життя інших сил, зокрема і природного походження – болотники, упирі, лісовики – ось далеко не повний перелік тих «небезпек», що підстерігали нашого селянина. Особливо шанобливе ставлення у селян було до лікарів-шептунів. І це не дивно, адже один дипломований лікар навіть на початку ХХ ст. припадав на 30 сіл на Чернігівщині, на 300 сіл – на Волині. Держава для медичного обслуговування виділяла в рік 15 коп. коштів на одну людину.

Українські землі розташовані на дотик української з Заходу й азійської цивілізації – зі Сходу. В ранньому середньовіччі проникнення сусідніх народів на територію України було практично безперервним. Кочівники зі Сходу, прийшовши на наші землі, частково асимілювалися і таким чином не тільки перейняли культуру селян (виробничу), але й передавали місцевому населенню деякі свої звички, традиції.

В добу Київської Русі більш значимими були взаємовпливи з західними сусідами. З середини ХІІІ ст. наші землі були завойовані монголо-татарами, які перебували тут більше ста років. В ті часи практично було перервано спілкування з європейськими народами. Завойовники мали свій спосіб господарювання, побут, релігію, які були несумісні з традиціями українських селян. І тільки груба сила ординців, покора з боку князів змусила наших селян покоритися.

На середину ХІV ст. українці все ще не мали своєї держави. Сусідні литовці і поляки мали свою державність, що полегшувало реалізацію їхніх планів щодо проникнення на територію України. Відносно селян і землі вони проводили політику поступового закріпачення і позбавлення їх землі.

Разом з тим, в веденні сільського господарства з'явилися нові типи (фільварки), використовувалася сила вітру, води в млинарстві. Було започатковано винокуріння тощо.

Позбавлення литовськими князями та польською шляхтою українських селян права на володіння землею, намагання їх особистого закріпачення призвели до того, що називається, «терпець увірвався». Упродовж XVI– XVII ст. чимало українських селян проявили хоробрість аж до аскетизму в боротьбі за свої інтереси, і перейшли в інший стан - козацтво.

Аграрна реформа 1861 р. в Російській імперії відкрила шлях до модернізації суспільних відносин. Оскільки, українські землі перебували в складі Російської держави, то селянство було позбавлене можливості самостійного курсу в такий відповідальний період. Чи був діалог субкультур? Практично ні. Було бажання російської влади змінити культуру українського селянства через запровадження російської державності. Однак українське село практично залишалося поза цим процесом. Зі свого боку великороси не сприйняли культуру українських селян. А кріпацтво, яке перейшло з попередньої доби, гальмувало потяг селян до самостійної господарської діяльності. Українські селяни не змогли адаптуватися до російської державності, вони не обіймали в ній жодних посад. Нашим селянам не дали можливості відчутти і сприйняти альтернативні способи діяльності, зокрема промислову, торгіву.

Слід зазначити особливий внесок німців у розповсюдження серед українців «картоплярства», сприяння поширенню поліпшеного господарювання навколо своїх поселень [8].

Доводити свою спроможність ефективно господарювати кожен мав сам. Своєрідний експеримент передбачав не лише конкуренцію, а й шанс взаємодопомоги, взаємозв'язків культур.

На середину XIX ст. земельні площі колоністів були досить значними. Продуктивність праці в господарствах

колоністів була значно вищою, ніж в господарствах українських селян. Вони сміливіше використовували нові агродосягнення, зокрема запровадження колоністами системи багатопілля. Чисельність заможних родин перевищувала 80% [9].

Входження українських земель до складу Російської імперії призводило до викорінення потягу селян до самостійної господарської діяльності. Подвірні господарства часто включались до общин і змін на цій підставі в системі землеволодіння. Це в свою чергу вело змін в ментальності, ставленні до приватної власності на землю, до відторгнення індустріального суспільства. Поступово частина селян перетворювалась у звичайних заробітчан [10].

Не відбулося і суттєвого зближення українських і російських селян на побутовому рівні. Українці і росіяни рідко вступали в шлюби. В українській сім'ї мав місце культ хати, двору. В російській селянській сім'ї - це вважалося другорядним. В українських і російських селян було протилежним ставлення до держави. Росіяни, будучи титульною нацією, усвідомлювали відповідальність за свою державу. Українці, не маючи такого відчуття, намагалися жити за принципом «моя хата скраю», хоча окремі заможні селяни намагалися пристосуватися до влади, шукали для себе певної вигоди. В цілому селяни вірили в доброго царя, хотіли бачити в ньому свого заступника.

На територію України за своєю ініціативою, чи по запрошенню, поселялися колоністи. На Півдні України прибулі німці склали 4,4% місцевого населення, на Волині чехи склали 0,15%, німці – 171 тис. Практично, усі чеські колоністи проживали в селах, займалися сільсько-господарською працею. Їх було на середину XIX ст. понад 17 тис. осіб [11]. Вони селилися переважно на поміщицьких і скарбових землях. Німецькі і чеські селяни хоч і жили окремішньо від українських селян, все таки вчиняли певний вплив на їхню агрокультуру. Вони запроваджували вирощування нових культур (льон, хміль), нові технології у

сільгоспвиробництві (внесення органічних добрив) та ін. Усі ці агоротехнології і новації переймали українські селяни зі значною вигодою для своїх господарств.

Значною за величиною на території України була єврейська громада. На поч. ХХ ст. вона нараховувала 2,6 млн. осіб (9% населення України). В середині ХІХ ст. російська влада здійснила спробу пересилити євреїв з міст в села. Експериментальною площадкою було обрано Подільську губернію. Туди було переселено 68 сімей, однак ні одна із них в селах не затрималася. Отож, не відбулося «сердечного пристосування українців і євреїв».

Євреї більш за все займалися орендою та суборендою землі, торгівлею в селах. Наприкінці ХІІ ст. загальна чисельність євреїв перевищувала 2,6 млн осіб, що складало 9% населення.

Загалом конфлікти українців з колоністами відбувались довкола здебільшого проблеми «земельного голоду». То був відчайдушний опір українського селянства «куркульській частині села»[12]. Поява переселенців в окрузі не рідко позбавляла місцеве хліборобське населення сервітутних прав. А це чергова прикрість, додаткова трудність. Мешкаючи серед українських хліборобів колоністи звичайно трималися «на відстані» і не робили серйозних кроків щодо культурно-господарського зближення з ними. У свою чергу селяни надто поверхово переймали у сусідів-колоністів навиків й досвід ведення торгівельно-комерційних операцій.

Попри ось такі вкрай негативні явища українське селянство залишалося чи не єдиним носієм виразної етнічності, хоча регіональні відмінності мали тенденцію до поглиблення. І все це було упродовж всього ХІХ і початку ХХ ст.

Уявлення селян про владу та її носія – царя упродовж багатьох століть мали переважно релігійно-моральний характер. Обоження царя ґрунтувалось на думці, що цар справедливий і усіх однаково любить і він має виконувати функції заступника, захисника слабких, що влада не дасть

померти з голоду в екстремальних обставинах. І такі уяви про царя – вищого носія влади були аж до початку ХХ ст. Загострення соціальних проблем на селі, аграрний голод призвели до сумнівів в справедливості дій царя, зменшили рівень підтримки його.

Община – «верв» – доби Київської Русі – суспільно-територіальна одиниця. Вона ж була в основі дрібноселянського сімейного виробництва, забезпечувала його функціонування й відтворення, а общинники були включені в цілісну систему підпорядкування. Община крім виробничої сфери забезпечувала реалізацію сімейно-шлюбних відносин, побут, духовне життя, звичаєве право, суд, відправлення повинностей та інші відносини.

В литовсько-польську добу в міру посилення залежності сільських громад від влади князя змінювались функції сільської влади. Староста села намагався відстоювати інтереси села, але одночасно мусив виконувати накази вищої влади щодо селян і таким чином перетворювався на чиновника. З 1557 р. з'явилась нова посада – сільський вїт, якого призначав на посаду ревізор великого князя. Окрім контролю за ситуацією в селі, вїт повинен був вчиняти суд над селянами, які вчинили незначні правопорушення. Для ще більшого підпорядкування вїтів владі, вони звільнялися від оподаткування. З часом вїттові було підпорядковано по декілька сіл. Вони ж виконували функції урядників на вічових зборах. Вважалося, що інститут вїтівства прискорив процес соціального розшарування на селі.

В тих регіонах України, де аграрна реформа не відбулась, зберігався інститут сільських старост з досить широкими повноваженнями.

Типовими українськими поселеннями були села, сільця, слободи, хутори. Один повіт об'єднував 20 волостей, 250 сільських громад, 120 тис. селян. Земельні питання вирішувались на сільських сходах, повітових з'їздах. З 1860 р. поземельна община перейшла на сільську громаду і це була волость. У волості був волосний писар, в селі –

староста. Оскільки ці посади були виборними і мало оплачуваними, то селяни уникали того, аби їх обіймати.

Для кожного села паном був волосний старшина. Його пригощали і завбачливо намагались увійти до нього в довіру. В той же час слід відмітити, що селяни перед владою (волосною, повітовою) були безправні та беззахисні.

Після реформи 1861 р. для селянських громад (волость) запроваджувалося самоврядування. Воно мало свою специфіку. За ним наглядав урядовий чиновник із дворян. Виїзд із села міг бути також тільки з його дозволу і за наявності паспорта. За сільськими старостами закріпили право примусу до селян, якщо ті не виконували фінансових зобов'язань. З початку аграрної реформи у Наддніпрянській Україні було введено державний інститут мирових посередників при збереженні таких органів самоврядування селян, як сільські старости та волосні старшини. Місцеві посередники безпосередньо впливали на обрання селянами селянських старост. В кінці XIX ст. в результаті реалізації аграрної реформи 1861 р. були надані великі повноваження земським начальникам. В їх руках зосереджувалися адміністративні, судові й поліцейські функції, тобто функції, які до цього часу належали поміщикам.

Волосний схід обмежувався невеликим колом питань, основними з яких були: обрання осіб волосного правління, призначення та розподіл коштів на його утримання, земська пошта, розкладка податків тощо. Вони скликалися раз чи два рази на рік. На сільському сході (інституті самоврядування) обирали старост, десяцького, збирачів податків та ін. Виборні посади займали тільки місцеві мешканці. За неписаними правилами, кожний посадовець знав, що він може робити, а чого – ні. Сільський схід вирішував питання переділу землі, розподілу майна, заснування громадських закладів, побутові проблеми тощо. Надане селянським громадам самоуправління часто замінялось свавіллям старост, волосних писарів або ж мировими посередниками. З 1878 по 1880 р. у Київській губернії за перевищення службових

повноважень було віддано під суд 46 старшин та 35 сільських старост і звільнено з посад 65 волосних старшин та 405 сільських старост.

Отож, сільська громада пореформеного села Наддніпрянщини мала нову систему управління: сільський сход і сільського старосту, збирача податків, утримувала сторожів, писарів. Земельні питання на сільських сходах і на цей час були чи не найважливішими.

До 1917 р. община виступала в ролі головної, але не єдиної (хутори, відруби) соціальної організації селянства. Вона ж уберігала до певної міри селян від впливів зовнішнього світу, консервувала місцеві звичаї і традиції. Саме це було причиною постійного втручання в справи общини з боку місцевих чиновників. Слід мати на увазі, що община сформувалась в процесі трудової діяльності і повсякденних стосунків сусідів. Держава використовувала общину як первинну ланку державного управління. Адже саме волосний схід здійснював адміністративно-судові, фіскальні і політичні функції, контрольовані мировими посередниками і земськими начальниками. Можна говорити, що держава пристосувалась до общини, використовуючи перш за все кругову поруку реалізовувала фіскально-поліцейську функцію.

Якщо врахувати, що один поліцейський урядник доводився на 50-100 тисяч селян, то порядок на селі могла і повинна була підтримувати саме община. Село було оазою закону і порядку. Робітниче середовище було набагато криміналізованіше. Руйнування общини, що розпочалося на початку ХХ ст., розхитувало підвалини селянського правопорядку і послаблювало контроль над поведінкою однообщинників.

Староста був вищою посадовою особою в сільській громаді. Грошова винагорода за виконання ним обов'язків була явно недостатньою, а часу і сил, нерідко на шкоду власному господарству, забирала багато. Разом із тим, виборна система на селі мала певні недоліки, як от підкуп

селян могоричами, перетворення з часом виборних в чиновники. Попри це староста залишався посередником між інтересами громади, яка його обрала й інтересами чиновників, які його контролювали. Не оминуло багатьох сільських господарів і таке негативне явище, як хабарництво. Хабарі вони отримували від заможних селян задля вирішення їх земельних проблем. З боку селян особливого осуду за такі дії не було. Питання було лише у розмірі хабара. Якщо хабарник перевищував «міру», то тоді його засуджували. Взагалі то у селян було більше довіри до вищих органів влади. Місцеві органи влади вони явно недолюбливали.

Сільську владу селяни сприймали лише як сільський схід. На них вони встановлювали, аба ж на магалися встановлювати «справедливість» і часто виславлювали недовіру місцевим суддям, виганяли їх із сіл. Особливу ненависть селян викликала поліція, з якою асоціювали насильство режиму [13].

Селянське самоврядування для селян було вищою справедливістю. З їх погляду владу мав здійснювати сам народ через селянські організації і установи. Ці настрої домінували у роки революції 1905 -1907 рр. та 1917 - 1921 рр.

Селянський схід - це унікальне явище, там активізувалась самодіяльність селян. «Міську владу» селяни ненавиділи, бо ними керували з міст (податки, повинності, розверстки тощо). Часто селяни на своїх сходах не визнавали юридичних актів, а натомість приймали свої постанови. Мірилом справедливості у селян були земельні відносини, тобто досягнення рівного, однакового розподілу земель.

Отож, ставлення селян до органів влади було неоднозначним. Вони вірили в царя і з недовірою ставилися до державних органів влади. Селяни ототожнювали державу з податками та військовою службою, хоча і сподівалися на захист з її боку в екстремальних умовах.

3. Трансформації менталітету українських землеробів у ХХ – на поч. ХХІ ст. в умовах становлення нових земельних відносин

Боротьба селян за землю у 1902 – 1905 – 1907 рр. спонукали владу до руйнації общини, яку вона вважала гальмом на шляху до запровадження на селі товарно-грошових відносин. Столипінська аграрна реформа лише прискорила ці процеси. Колективістські традиції в селянській свідомості з виходом селян із общини руйнувалися. Цей процес прискорювали і нові організації, що з'явилися на селі: кредитні установи, кооперативи, політичні партії тощо, котрі сприяли запровадженню серед членів громад нових правил поведінки. Селянство в своїй більшості сприйняло аграрну реформу і указ царя від 9 листопада 1906 р. як насильство, інтуїтивно відчувало загрозу своєму традиційному укладу життя, не хотіло змінювати свою ментальність.

В інтересах держави було змінити застій в аграрному секторі на прискорення на капіталістичній основі. Однак цей процес не міг відбутися і без певних втрат і в першу чергу послаблення централізованої влади на селі в результаті руйнації общини. Проти односельців, які виділились на хутори і відруби, селяни вчиняли моральний терор: не допускали в церкву, били в їхніх будинках вікна, не дозволяли користуватися громадськими лісами, водоймами, дорогами, виганяли їхню худобу з громадської череди тощо. Посилення заздрості та злість бідної частини селянства до заможних знайшло відбиття у численних підпалах, відмовленні відрубникам і хуторянам у видачі постанов сходів [14]. Вихід окремих селянських дворів на хутір вів до появи у хуторян специфічних рис характеру, вони ставали мовчазні і похмурі, у них зросла жадібність до збагачення, нетерплячим стало їхнє ставлення до своїх сусідів, що проявилось в частих бійках.

Реформа П. Столипіна внесла корективи в родинні стосунки. Подвірне землеволодіння з колективної власності було перейменоване у індивідуальне. Родинне майно

передавалося у розпорядження глави сім'ї, який не завжди по справедливості ділив ним своїх синів. Внутрісімейні уособиці між батьками й дітьми, в основі яких були, як правило, земельні питання, ставали все більш частішими. Опір селян реформі був такий сильний, що у 1916 році землевпорядні роботи були повністю припинені.

В початком Першої світової війни мало місце зростання політизації свідомості селян. Формула «за Віру, Царя і Вітчизну» стала якби зрозумілою і повсякденною. Запроваджений державою «сухий закон» хоч на невеликий відрізок часу, але все-таки змінив багато чого в поведінці селян: зменшилися витрати з сімейного бюджету на горілку, в селах стало менше крадіжок, побутових конфліктів.

Станом на 1917 рік порушилися традиційні сподівання селян на владу у справі вирішення земельного питання. Знецінення грошей, спекуляція, «ножиці» цін на промислові товари і сільськогосподарську продукцію – все це змінювало ставлення селян до влади, з їхнього боку зменшувалася її підтримка.

Аграрна революція, що відбувалася в роки Української революції, спричинила нову поведінку селян як то у виробничій сфері, суспільних взаємозв'язках. Перш за все вони стали більш рішучими у відстоюванні своїх інтересів і головним чином щодо вирішення земельного питання. Селянство залишалося вірним своїм вимогам: розподілити поміщицькі земля, зберегти самоуправління, зберігали повагу до релігії, місцевих і національних звичаїв.

Якщо в дореволюційний період селяни неохоче збиралися на сільський схід, то в добу революції було навпаки, адже там могли бути вирішені досить важливі для їхнього життя проблеми. Вони без будь-якого спротиву ставали членами волосних та сільських селянських комітетів. Хоча і в ті часи громада залишалася більш авторитетною силою на селі. Інтерес до набуття землі, зокрема за допомогою громади не тільки не зменшився, а, навпаки, зріс. В цьому була головна причина політизації свідомості та

поведінки селян, яка особливо чітко проявилася під час сільських сходів.

До особливої категорії селян потрібно дорахувати солдат, які повернулися з фронту в українські села. Їхній менталітет під впливом реалій Першої світової війни досить глибоко різнився від селянина, який не був в армії, на фронті. Війна культивувала у фронтовиків злість, ненависть, зазіхання на власність іншого [15]. Всі ці нові ознаки ментальності мали тією чи іншою мірою місце у зміненому кодексі поведінки, моралі.

У 1917 р. частішають погроми, убивства під час пограбувань, самовільні арешти й обшуки, самосуди, підпали, самозахоплення земель тощо. Часто в погромах поміщицьких маєтків разом з селянами брали участь солдати. Учасниками погромів були не стільки бідняки, скільки заможні господарі, котрі, маючи коней та підводи, вивозили більше награваного. В цій справі в селянському середовищі часто проявлялися почуття солідарності, кругової поруки, прагнення покласти відповідальність «на весь мир». Деякі селяни втрачали почуття гідності, співчуття до ближнього, особливо, якщо він мав більше майна.

Війна вплинула і на зміну у ставленні селян до обов'язку перед державою, владою, що проявилася в масовому дезертирстві з армії та подальшого групування в повстанські загони. Селянський повстанський рух революційної доби засвідчував, що частина селянства відходила від традиційних землеробських занять і активно втягувалася в збройну боротьбу за землю. Колишні солдати - селяни відігравали роль детонатора у цій здавалось би незвичайній для селян справі. Пояснюється це тим, що війна сприяла мілітаризації свідомості селян, багато хто із демобілізованих солдатів не хотіли повертатися до селянської праці. До того ж безробіття також підштовхувало їх до вчинення дій, які в мирний час були просто неможливі.

Новизна ситуації, непередбачуваність, що сталися у роки війни і революції, перевертала життя багатьох селян.

Порушувався їх селянський ритм. Все це страшило селян і одночасно зачаровувало, так «ламало» їхню хліборобську сутність, що вони, особливо не задумуючись, ставали на шлях збройної боротьби, вчиняли насильство стосовно до інших (часто таких же селян) і мали від того задоволення. Ментальність таких селян особливо змінилася щодо бачення шляхів збагачення. В мирні часи у них був єдиний шлях – праця на землі і тільки вона давала надію на прирощення майна. В роки війни чимало селян намагалися вирішити цю проблему шляхом грабежів, розбою.

Ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні розпочалася восени 1917 р. і в основному завершилася весною 1918 р. Першим наслідком цього процесу було те, що чимало земель залишалися необробленими. Зрівняльний розподіл колишньої поміщицької землі не вирішив і не міг вирішити земельні проблеми, по крайній мірі, на тривалу перспективу. Хвиля погромів поміщицьких маєтків привела до знищення аграрного капіталізму, в тому числі і рентабельних господарств з високою культурою сільського господарства.

В революції, особливо з 1919 року, радянська влада своєю земельною політикою почала поглиблювати протиріччя між багатими і бідними селянами. До цього часу бідні селяни були більш-менш толерантними до заможних, особливо тієї частини селянства, яка набула владних функцій.

В роки непу ставлення до селянина з боку радянської влади залежало від того, чи підтримував він її дії. Якщо не підтримував, то його називали «куркулем», «буржуем». У самому селянському середовищі цей поділ не практикувався. У селянському середовищі жадоба до грошей виявилась одразу і повсемісно. Український селянин, який до непу вкрай негативно ставився до спекуляції, в силу об'єктивних обставин, що склалися, що називається «наступив собі на горло» і почав освоювати ази тієї невідомої і непритаманної йому роботи, відривався від такої любимої йому сільськогосподарської праці.

В перші роки радянської влади з'явилася особлива група селян – активісти. Це, як правило, колишні бідняки, що повернулися з фронту і явно не бажали перейматися землеробством. Вони зосереджувалися переважно у Комітетах незаможних селян (КНС). Діяльність цих новоутворених організацій на селі призвела до падіння традиційної моралі, генерувала настрої підозріння, соціальної злоби, що підсилювалась під час переділу земель. Спонукальною мотивацією для них стала також можливість отримати від влади ті чи інші матеріальні пільги. Так почав формуватися новий прошарок сільських керівників, вільних від роботи на землі, але «відданих справі». До рис їхнього характеру можна віднести кар'єризм, грубість з підлеглими, алкоголізм, хабарництво, використання службового становища в особистих цілях. З огляду на неписьменність більш як 70% активістів, важко уявити, що вони були здатні ефективно, по справедливості виконувати свої функції. Вони ставали на шлях до зловживань, корумпованості місцевої влади і в кінцевому результаті дискредитації радянської влади в очах селянства та розвитку антирадянського повстанського руху.

В добу радянського колективізованого села менталітет українського селянства ще більше змінився. Причиною цьому була зміна виробничих відносин. На зміну індивідуальному господарюванню на землі настав спільний обробіток землі, що належала не індивідуальним господарям, а всьому селу. У свідомості селян все більше утверджувалися колективістські уяви: наш колгосп, наша земля, наша ферма, наш сад, наш став, наш клуб, наша школа тощо.

Змінювалися і світоглядні уяви колгоспного селянина. Зі зростанням рівня освіти, а вона стала обов'язковою, зростав і культурний рівень селян. Влада неухильно намагалась обмежити роль релігії в житті селян. Це робилося шляхом закриття і руйнації церков, примусу працювати в релігійні свята, ускладнювалось здійснення селянами релігійних обрядів тощо.

Селянство відчувало великий дискомфорт від зламу його ментальності, прагнуло відродити звичасві традиції. Конфлікт між радянською державою і селянством відбувався в нових формах. Зміни, що сталися в радянському селі, слід розглядати як його трансформацію, спрямовану на самозбереження і пристосування до нових умов.

В радянську добу більшість ознак ментальності українського селянства, набутих в попередні століття, було втрачено. Найбільшою втратою стала проява байдужості до землі, землеробської праці. Це була одна із причин кризи в аграрному секторі економіки України. В.І. Марочко пише: «Оцінюючи колективізацію, не можна категорично заявити, що вона відкинула село до епохи середньовіччя, вона просто зруйнувала самобутній уклад життя в українському селі, запровадивши новітню систему кріпацтва». Деякі вчені вважають, що селянство другої половини ХХ ст. це уже «пост-селянство». Зауважимо, що селянство збереглося в Україні, хоч на його долю випало будувати радянське суспільство. При всіх зовнішніх і поверхових змінах ядро селянської культури збереглося. Селянином називали сільського господаря у ХІХ ст. і селянина-колгоспника радянського періоду. Слід додати, що в історичній літературі продовжується дискусія щодо визначення терміну «селянства». О. Михайлюк, наприклад, вважає, що цей термін ще недовизначений [16].

В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбувся черговий злам у господарюванні селян на землі – повернення до індивідуального сільгоспвиробництва. Не всі селяни виявилися готовими до такого повороту. Це з одного боку посилило розселення, а з іншого – почав формуватися прошарок нових землеробів, праця яких відбувається у великих сільгоспідприємствах з використанням новітньої техніки і технологій. На жаль, у багатьох із нових аграріїв поки що не сформувалося шанобливе ставлення до землі. Для більшості із них головним є отримання надприбутку.

Одночасно в умовах деколективізації має місце відродження деяких важливих елементів ментальності українського селянства, таких як повернення до одноосібного господарювання на землі, намагання розбагатіти, зберегти землю для нащадків. Новими рисами ментальності є також спроба поєднання роботи на землі та підприємницької діяльності, долучення до товарно-грошових відносин. У внутрішньому світі частини селянства відбуваються досить негативні процеси: знецінення значення освіти і культури, алкоголізм, небажання працювати тощо. Хочеться сподіватися, що ці негативні явища є результатом перехідної доби.

З іншого боку почали формуватися такі нові риси ментальності селян, як зростання рівня запитів (на автомобілі, побутову техніку, освіту). Несподіваним для багатьох став прояв особистої ініціативи (фермерство, індивідуальне ведення господарства). До негативних рис сучасного селянського життя можна віднести те, що в українському селі відбувається розпад сусідських зв'язків, обмеженим стає спілкування між селянами. Наслідками деколективізації стало також розшарування в селах на багатих і бідних, що практично унеможлиблює між ними спілкування на рівних.

Загальна «фермеризація» в кінці XX – на початку XXI ст. призвела до падіння виробництва і соціального розшарування. Вона супроводжується «випаданням» із сільського господарства великої маси трудівників, котрі втрачають одночасно і землю, і роботу. Це є результат первісного капіталістичного нагромадження. Якими за цих умов будуть взаємини селянства і влади покаже найближчий час.

Таким чином, менталітет українського селянства формувався упродовж багатьох століть під впливом різних чинників, зокрема наявності земельних ресурсів, екокультурних умов, впливів сусідніх народів та органів влади. Стрижневим елементом виступала земля, праця на ній. Саме

довкола землеробства формувалися традиції, світогляд, характер українців. Як засвідчує історичне минуле, ментальність українського селянина не є незмінною, законсервованою. Вона трансформується під впливом економічних, соціальних і культурних факторів. Однак незмінним залишається ставлення селян до землі, землеробської праці. Саме вони були і залишаються визначальною особливістю українського народу.

РОЗДІЛ III

Формування системи землеволодіння і землекористування у Київській Русі та її трансформації під час перебування українських земель у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій (IX – середина XVII ст.)

1. Селянське (общинне) землеволодіння у Київській Русі та зародження князівської, вотчинної, монастирської власності на землю.

У добу Київської Русі, яка формувалася від IX до початку XII ст., основними видами феодалного землеволодіння з одного боку була земля громади (общини), індивідуальні сімейні земельні ділянки, що поставали шляхом «займанщини», з іншого боку - князівське землеволодіння, боярська вотчина, монастирська вотчина (особисте володіння церковних ієрархів). Залишалось ще також чимало незаселених і необроблюваних земель. У ту епоху відбувався перехід від родового, общинного – до феодалного поземельного устрою, від епізодичних переділів – до закріплення землі за окремими членами общини.

Селяни складали основну масу тогочасного населення. Серед них виділялися вільні (їх літописці іменують «люди»), які проживали у селах і об'єднувалися у сусідські територіальні общини-громади. Селища селян, від двох до п'яти розташовувались на відстані від кількох сотень метрів – до 2–3 км. одне від одного. Великою вважалася община, якщо вона мала до 50 дворів[1].

Декілька таких громад становили територіальний округ – «верв». Належні до нього селяни спільно володіли лісами, пасовищами, мисливськими угіддями, водоймами. Особисте

володіння селянами землею могло набуватися декількома шляхами: можна було зайняти необроблювану земельну ділянку, розорати її і, таким чином, вважати її своєю (приватною), належною одній сім'ї. Той, хто першим освоїв земельну ділянку (батько) передавав її синові. Синові діти знали, що земельну ділянку освоїв їх дід і вважали, що вона належить сім'ї від діда-прадіда. Це, так би мовити, трудовий шлях набуття земель для ведення сільського господарства.

Набути певну кількість землі селянський двір міг і з допомогою сільської громади. Сільська громада – верв регулювала земельні володіння на рівні дворкових наділів, здійснювала контроль за «рухом» землі у межах свого поселення, при потребі здійснювала переділи землі серед своїх людей. Відносно ось цієї останньої функції, то слід зауважити, що в наукових колах існує думка про те, що в общині земля уже була розподілена між окремими її членами, які там постійно проживали. Проте ніхто із науковців не заперечує, що община за певних обставин могла передавати (наділяти) землею своїх общинників, яку спільно освоїли, або ж із наявного земельного фонду в разі позбавлення земельної ділянки общинника, котрий, наприклад, не сплатив податки. Попри те, що у добу Київської Русі, з урахуванням ще досить невеликої щільності селян, землі якби мало усім вистачати, проте мали місце самовільне захоплення окремими общинниками уже оброблених земель. Це було, мабуть тому, що освоїти додаткову земельну ділянку при тих примітивних знаряддях обробітку ґрунту було досить складно. Новоприбулі на територію общини селяни також могли розраховувати на отримання від общини земельної ділянки. [2].

Резервним земельним фондом для задоволення таких осіб землею могли бути запустілі ділянки, власники яких уже давно їх залишили: чи то змінили місце проживання, чи то через зменшення сім'ї, яка не могла її обробляти.

Община мала бути зацікавленою у тому, щоб земля не пуставала, а оброблялася, давала продукцію, що мала

забезпечувати харчування общинників і виконання общиною податкових зобов'язань перед державою. Відтак, община виступала посередником між общинниками-землекористувачами і державою. Держава не могла допустити «самопливу» у земельному питанні, вона через общину контролювала усі процеси щодо руху земель. Припускається, що в общині усі селяни володіли землею, хоч і у різній кількості, яка однак не могла бути суттєвою. Землеволодіння общинників базувалося, як правило, на звичаєвому праві, тобто щонайменше сусіди повинні були визнавати належність конкретної земельної ділянки за конкретним общинником. З часом общинники будуть домагатися від представників влади видачі їм документу, який би засвідчив їхнє право власності на певну земельну ділянку. При цьому єдиним аргументом у цьому випадку було те, що «дана земельна ділянка обробляється цією сім'єю з діда-прадіда». Можна припустити, що такі дії з їхнього боку зумовлювалися у разі зазіхань на оброблювану ними земельну ділянку сторонньої особи, або у разі передачі її у спадок.

В історичній літературі склалася думка, що у X–XI ст. значна частина селян ще залишалася вільними людьми, а общинна власність на землю у селах була ще переважаючою (існує також історіографічна традиція, яка заперечує існування у добу Київської Русі общинної форми власності). Про це ми уже говорили в історіографічному розділі цієї роботи. Общинна (суспільна) форма власності – історично вихідна, її суть виявляється у праві кожного члена общини користуватися спільною землею згідно з встановленими правилами, але тільки до того часу, доки він є членом общини. Відносно можливої кількості землі, яка могла бути у користуванні однієї сім'ї то, за оцінкою П. Толочка, це могла бути ділянка приблизно 8 десятин, тобто стільки землі міг селянин обробити плугом чи ралом. З цієї ділянки землі можна було зібрати близько 300 пудів зерна, що вистачало на задоволення потреб селянської сім'ї, сплати феодалу податків і на посів [3].

Існує й інша оцінка щодо величини можливої земельної ділянки в селянському дворі. Г.Ковальчак вважає, що в Галичині доби Київської Русі вона могла сягати 15 га на плуг чи дим на 2-3 працюючих [4].

За кількістю землі общинники не були рівними. Це залежало від багатьох чинників: кількості членів сім'ї, наявності землеробських знарядь, наявності у даній місцевості вільної землі тощо. У процесі господарювання також могли бути різного роду непередбачувані проблеми. Усе це разом вело до розшарування серед общинників на заможних і збіднілих.

Для селян у добу Київської Русі і у наступні століття можливим джерелом прирощення землі могла бути «займанщина» – освоєння вільних земель, що були поруч. Враховуючи примітивність тогочасних знарядь праці можна стверджувати, що додаткове освоєння селянами земель з метою розширення сільгоспугідь у такий спосіб вимагало чималих зусиль значної кількості робочих рук та й тривалого часу. З цієї причини воно не могло бути економічно вигідним. На нашу думку, з цієї причини земельні угіддя селян залишалися невеликими за площею. Можна також припускати, що у окремих селян-сусідів могло виникати бажання привласнити якщо не всю придатну для землеробства ділянку, то хоча б її частину. Мабуть, цим пояснюється поява у Правді Руській (1016 р.) статті 34, яка засвідчувала: « А иже межу переореть за лодью плати 30 резан» [5].

Феодальне землеволодіння у Київській Русі складалося так само як і в інших європейських державах. У процесі феодалізації суспільства наступаючою і перемагаючою силою ставав землевласник (князь, дружинник, церква), що освоєв землю й підкоряє собі общинника-смерда. Верховним власником усіх земель виступав князь як глава держави. Князь вважав, що земля належить державі, уособленням якої він був, і тому міг на свій розсуд відчужувати землю

конкретної общини разом з селянами, що вело до поступової руйнації общинних відносин.

Князь, будучи власником вотчини і одночасно володарем усієї державної землі, розділяв її своїм васалам, удільним князям. Останні оволодівали також необробленими землями, а до селянських до пори до часу не втручалися. Цей процес міг відбуватися стихійно, тривалий час і отримав в історичній літературі назву «окняжіння» земель у межах удільних та волосних князівств і таким чином започатковувалося формування приватної власності на землю. Це стало результатом господарської діяльності окремої «приватної» особи, у даному випадку удільного чи волосного князя. У зв'язку з цим варто зазначити, що у добу Київської Русі мав місце двосторонній процес освоєння земель, з боку селян і з боку феодалів. Захоплення князями земель громади і окремих селян, мабуть, у той час ще не набуло значного поширення. Навпаки, у ті роки з боку удільних князів мав місце зворотній процес, а саме, дарування землі дружинникам та іншим особам, що виконували певні обов'язки у державі. Звичайно, що дарувати можна було тільки ту земельну ділянку, яка уже перебувала в їхній власності. Загалом же, «окняжіння», захоплення та дарування земель удільними князями з часом призвело до появи великих землевласників, яких стали називати боярами.

Становище бояр у добу Київської Русі було досить специфічним. Вони були на службі у князя, наприклад, могли бути воєводами, тисяцькими. Разом з тим за службу вони отримували від князя у користування земельні ділянки разом з селянами і таким чином ставали землевласниками. Уже в X ст. окремі бояри дослужилися до того, що володіли навіть селами [6].

Схожою була ситуація і у дружинників, їм доводилося поєднувати в одній особі державного службовця і землевласника. [7].

З часом процес накопичення земель у руках бояр, дружинників буде лише прискорюватися. Вільні люди, яким

випало проживати у сфері їх земельних інтересів за борги, або якісь інші речі, могли втратити свою земельну ділянку, яка переходила у власність боярина чи дружинника. Мабуть, це був найпростіший шлях набуття селянином залежності від князя, у першу чергу через зміни у земельних відносинах. Донедавна будучи вільними, з точки зору господарювання на своїй землі, вони через ту ж саму землю попадали у певну залежність від феодала, були вимушені погодитися з тим, що новий земельний власник – князь, боярин чи дружинник, «дав їм землю», дозволяє проживати відтепер на князівській землі. Але за це право селянин буде вимушений виконувати ті повинності, які на нього накладе князь чи дружинник. У радянській історіографічній традиції сформувалася думка, що князі і дружинники постійно намагалися гнобити селян, позбавляли їх земельних ділянок, які були у їхньому користуванні з давніх часів. Такі оцінки істориків базувалися на класовому підході – землевласник вважався гнобителем, а селянин – завжди гнобленим.

На нашу думку, не варто перебільшувати, прискорювати процес втрати селянами землі. У ті часи реальність була такою, що існував і протилежний процес. Князі, або дружинники передавали селянам своє право власності на придбані ними землі, аж до можливості обміну чи продажу такої ділянки. Певний час за селянами зберігалось також право купувати землю і таким чином вони отримували можливість вибору – вийти із вотчини князя, або залишитися у ній. Мабуть, ось такі, скажімо, досить привабливі для селян пільги мали місце тому, що кожний князь чи дружинник був зацікавлений у залюдненні свого краю.

Для розуміння економічних, соціальних і політичних процесів тієї далекої від нас епохи Київської Русі чи не найскладнішою є з'ясування генези землеволодіння. Земля була основним засобом виробництва і накопичення матеріальних статків. Власність на неї давала економічну основу отримання феодалної земельної ренти від залежних селян. Наділення землею окремих осіб з боку князів

забезпечувало функціонування державного апарату, підтримання на належному рівні військової організації тощо. Уже у ті часи в суспільстві, у першу чергу можновладці, добре усвідомлювали ціну землі і намагалися у будь-який спосіб володіти якомога більшою її частиною.

Помістя (умовне землеволодіння) на кшталт західноєвропейських феодин, князь надавав у користування дружинникам, слугам на певних умовах: зобов'язання нести військову службу, виконувати певні обов'язки в удільному князівстві тощо. У разі непокори князеві, а тим більше зради, князь міг надане у користування помістя разом з землею відібрати. Щодо терміну «слуги князя», то варто зауважити, що мова може йти про родичів князя, які у багатьох випадках могли бути удільними князями, тобто служили князеві у певному регіоні держави. Тривале несення служби (служіння) і одночасне користування наданою князем земельною ділянкою призводило до того, що землекористування переростало у землеволодіння. Можна припустити, що одна особа могла мати якусь частину землі у володінні, а іншу – до пори до часу у користуванні. Мабуть, можна вважати природнім і те, що було присутнім бажання ту землю, що ще не була у власності, перевести її у цей більш надійний правовий статус.

З хрещенням населення Київської Русі новою верствою великих землевласників ставало духовенство, що зосереджувалося у монастирях і церквах. Їхня служба князеві носила релігійний характер і вони допомагали князеві утверджувати у тогочасному суспільстві християнські цінності. Перший митрополит отримав від князя Володимира Святославовича м. Переяслав. Києво-Печерський монастир у XI ст. володів уже декількома селами. Документи засвідчують, що общинники, з остраху можливої втрати своїх земель, не хотіли мати сусідів багатих землевласників: «почто в нашей земле построил еси монастырь, или хочеш нашими землями и селами обладати» [8].

Наступним і цілком закономірним кроком на шляху трансформації земельних відносин у добу Київської Русі стали вотчини. Вотчина, це уже безумовне землеволодіння конкретної особи. Дослідники датують виникнення вотчини на зламі XI –XII ст. І першими великими вотчинниками у Київській Русі могли бути члени сім'ї князя Володимира Великого. Сам князь володів с. Берестове під Києвом. Ярослав Мудрий володів двома селами.

Земельна власність вотчин удільних і волосних князів, дружинників гарантувалася князем і формувалася у такий спосіб, що, отримавши землю від великого князя, в усякому разі на початках, вона не могла перейти у власність до інших верств населення, а залишалася у колі князівського роду, належала князеві (батькові) і, за певних умов, (з доброї ласки батька, чи по його заповіту, після смерті), передавалася у власність тільки його синам, тобто у спадок. Таким правом володіли великі князі та їхні сини – удільні князі. Вони мали право свою земельну вотчину (земля, що передавалася синові від батька-князя) продати, дарувати. Зауважимо, що купівля чи то одержання землі у дарунок тягло за собою і виконання отримувачем землі зобов'язань перед державою: долучатись до організації війська та виконувати інші повинності. Купівля, дарування землі відкривало шлях до збільшення числа крупних землевласників. Ними ставали князі, бояри, дружинники, монастирі, церква. Отож, вотчина була декількох видів: князівська, боярська, монастирська, церковна. На сьогодні, за відсутності необхідних історичних джерел, неможливо встановити кому із них і скільки було продано вотчин. Так само не можливо встановити яка кількість землі одночасно перебувала в однієї особи і у володінні, і у користуванні, хоча таке поєднання у земельних відносинах мало місце.

До вотчини (за згодою, чи проти волі общинників) можна було при бажанні приєднати їхні земельні ділянки, зокрема збіднілих. Це була ще одна можливість перетворення вотчин у великі землеволодіння. За відсутністю

документальних свідчень неможливо навести будь-які статистичні дані цього процесу. Можна лише сказати, що із зростанням агрокультури сільського господарства і важливості для збагачення виробленої на землі товарної продукції, цей процес міг набирати обертів.

На кінець X століття у земельних відносинах Київської Русі відбувалися значимі переміни: чимало удільних князів, дружинників, інших слуг князя перетворилися із землекористувачів на землевласників; суттєво зросли, селянські земельні наділи, необхідно було задовольняти і потреби церкви у землі.

З метою утвердження верховного права власності на землю великого князя Київського Володимир Великий близько 988 року провів адміністративно-територіальну реформу. Усю територію було поділено на волості довкола великих міст (Київ, Чернігів, Переяслав, Володимир на Волині тощо). В усіх землях він замінив на відповідних посадах вождів і князів племен своїми синами. Відтепер вони стали проживати в адміністративних центрах і звідти здійснювали безпосереднє управління підконтрольними їм землями. Проте ця реформа змінила лише форму управління територіями, внутрішні межі земель держави залишалися незмінними, що продовжувало жити у деяких очільників князівств місцевий сепаратизм.

Феодална драбина у Київській Русі була трирівневою: великий Київський князь – князі-намісники; великий Київський князь – князівські бояри; князі – намісники – земські бояри. Отже, князь Київський надавав службовцям не право володіти землею, а лише право управління певними територіями. Лише з часом, у кінці XI – на початку XII ст. князь почав надавати боярам землі уже з селянами, що на них проживали.

У «Правді Ярославовичів» знайшло відображення облаштування вотчини як форми земельної власності бояр. У 1072 році князі внесли зміни і доповнення до кодексу законів «Руської правди». Нововведення стосувались, насамперед,

земельної власності. Якщо у «Руській правді» власність на землю продовжувала залишатися колективною, то у «Правді Ярославовичів» впроваджується індивідуальна власність на землю, поки що князівська. Можна припустити, що утвердившись на своїй земельній ділянці, у бояр могло виникнути і виникало бажання її розширити, а це можна було зробити шляхом прирощення неосвоєних земель, уже оброблюваних селянських земель та добавленою землею великим князем за добру службу. Такими нам видаються шляхи появи великих землеволодінь.

Згідно рішень Любецького з'їзду 1097 року, кожен із шести князів, що були там присутні, мав дотримуватися правила «Каждо да держить отчину свою», Однак битви «за отчину» між князями і після з'їзду не припинились. Отчинний принцип заміщення князівських престолів не набув чинності, бо суспільство та його верхівка, як і раніше, надавали перевагу традиційному порядку зайняття престолів за родовим старшинством. На практиці це означало перехід престолу, а також маєтностей від старшого брата до наступного за часом народження.

У Галицькому князівстві найбільш поширеним було боярське (велике) землеволодіння. Впливові бояри задля утримання дружин практикували роздачу їм земель. Боярське землеволодіння переважало також у Чернігівському, Київському та Переяславському князівствах. Церковне і монастирське землеволодіння було ще відносно невеликим, хоча уже неодноразово згадується у джерелах. Великі церкви-собори володіли земельними ділянками і цілими населеними пунктами. Місто Полонне, наприклад, з прилеглими до нього волостями належало київській Десятинній церкві, а місто Гороховець – волинському Успенському собору. У цей час починають складатися і земельні володіння київського Софіївського собору [9].

У Поширеній редакції «Руської правди», що оформилася наприкінці XII – початку XIII століття, бачимо ще більш вагомні докази поширення боярського землеволодіння, яке

могло з часом перетворити його власників на потужних удільних князів, які мали б дбати про процвітання своїх земель. Однак історична доля їм не усміхнеться. Насувалася нова доба, яку ніхто із них не передбачав – доба Золотої Орди.

Таким чином, доба Київської Русі з точки зору формування земельних відносин, можна сказати, була перехідним етапом від родового устрою і общинного землекористування до зародження власності на землю. Первинним у цій тріаді все-таки було користування селян землею, яке з часом (важко визначити його тривалість) перетворювалось у володіння ними землею. З появою князів та близьких до них осіб з'явиться і їх власність на землю, тобто вони на відміну від селян оминули шлях користувачів землею. Не варто їх за це дорікати, адже земля у їх руках відігравала роль найважливішого матеріального ресурсу, що самим безпосереднім чином впливав на вирішення важливих державних завдань. Князі Київської Русі враховували те, що держава постала на ґрунті існування традиційного звичаєвого права у земельних відносинах, не вдавалися до брутальних дій щодо позбавлення селян оброблюваних ними земель.

Внутрішнім регулятором земельних відносин у селах і селищах виступала община і, можна сказати, що її дії у цій площині були досить ефективними і демократичними. Власність на землю з боку князів, бояр, дружинників, хоч і мала тенденцію до поширення, все ж ще не була загрозливою для існування селянської общинної земельної власності.

У Київській Русі співіснували такі форми власності на землю: державна (уособлення верховної влади київського князя), общинна, або громадсько-селянська, та приватна феодальна. До великого приватного феодального землеволодіння належало власне князівське, боярське, церковне. В історичній літературі велике приватне землеволодіння і господарство-масток мають назву вотчина.

У 40-х роках XIII ст. землі Київської Русі потрапили у залежність від Золотої Орди. Це призвело до змін у діючій на

той час системі землеволодіння і землекористування. Відтепер руські князі повинні були отримати від монгольського хана грамоту (ярлик) на право володіння землею, а, по суті, великою територією з населенням, що там проживало. До речі, чимало українських селян вперше через загрозу бути полоненими золотоординцями, почнуть мігрувати за межі свого історичного проживання на територію Чернігівського князівства і – далі на Північ. Власне, у таких обставинах князі зі свого боку намагалися взяти під свій контроль селян та їхні земельні ділянки, що прискорить процес «приватизації» ними ще донедавна належних селянам земель. За невиконання податкових повинностей князь міг позбавити селянина земельної ділянки. Більш як столітнє монгольське панування призвело до суттєвої трансформації поземельного права, що, у свою чергу, викликало зміни у земельному праві цілої селянської верстви [10].

Лише у Галицько-Волинському князівстві земельні відносини залишались практично без змін.

2. Реформи у системі землеволодіння і землекористування та становлення системи набуття земель литовською та польською шляхтою (середина XIV – середина XVII ст.).

З середини XIV ст. і аж до середини XVII ст. українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. З точки зору етапності земельних відносин, їх трансформації, варто цей досить великий, майже у 300 років історичний період, умовно розділяти на два етапи: перший етап – час з середини XIV ст. до Люблінської унії (1569 р.) і другий етап – від Люблінської унії 1569 р. до середини XVII ст., початку Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

На першому етапі на Волині, Поліссі та Поділлі поступово відбувалось утвердження влади литовської шляхти, поширювалось литовське земельне право.

На другому етапі, після проголошення нової держави – Речі Посполитої, домінуючим на більшості українських земель ставало польське земельне право та його носії – польська шляхта.

На територіях України, якими оволоділо Велике князівство Литовське (Луцька земля – з 1341 р., Східна Волинь – з 1366 р., до 1569 р йому належали також Київське Чернігівське, Волинське і Брацлавське воєводства) литовська зверхність, зокрема, і у земельних відносинах, відбувалася непомітно і на початках не спричинилося до суттєвих змін у житті українських селян. Зокрема, не відбулося швидкої зміни у поземельній власності, бо литовці на тому етапі визнали право земельної власності за тими, хто прийняв литовську владу [11].

Першою територією, яка увійшла до складу Великого князівства Литовського у 1340 р. і перебувала у його складі до 1349 р. була Східна Галичина. Цього часу було замало, щоб вчинити будь-які зміни у земельних відносинах, окрім оголошення надбаних земель належними Литовській державі

З 1387 р. після другого військового походу Польського короля Казимира III у Галичину, наслідком якого було оволодіння ним Львовом, Володимиром, Белзом та ін. містами, Східна Галичина остаточно увійшла до складу Польщі і стала однією з її провінцій. Господарювання польської шляхти у Галичині розпочалося з того, що іменем короля почали утверджуватись закони польської держави, органи влади ставали розпорядниками земель і почали роздавати землі селян запрошеним іноземним колоністам з німецьких, чеських і, власне, з польських земель, в основному збіднілій шляхті. З 1372 – 1379 р. у Східній Галичині у такий спосіб було роздано більше 100 сіл з належними їм землями [12].

Закріпившись у Східній Галичині, польські королі почали використовувати її територію як плацдарм для поступового просування на Схід, оволоділи Володимирщиною, Західним Поділлям, на територіях яких у 1432 р. було створене Руське і Подільське воєводства.

З 1447 р. польські магнати почали запроваджувати на території підвладних їм воєводств прикріплення українських селян до конкретної земельної ділянки, яка оголошувалась власністю конкретного пана. Цю традицію вони перенесли з етнічних польських територій, де така система уже існувала понад пів століття. Особливість цього процесу полягала у тому, що його здійснювали на наших землях іноземні землевласники. Звідси бере свої витoki боротьба українських селян проти національного і соціального гноблення.

У Східній Галичині польська шляхта почала створювати особливий тип господарств (фільварки), які дуже швидко стали великими зерновими господарствами. У середині XVI ст. їх було декілька сотень. Умовно їх можна поділити на великі – 400 – 600 дес. ріллі, середні – 100–200 дес. ріллі. Причому мала місце тенденція до збільшення ними орних земель. Можливими шляхами збільшення земель фільварків були: присвоєння земель селян, що втекли в інші регіони від татарських набігів чи від польського пана (в основному на Подніпров'я); конфіскація тих земель, що селяни освоїли самовільно; деяку частину землі вони докуповували у збіднілих селян.

Станом на середину XVI ст. селянське землеволодіння у Руському і Белзькому воєводствах було приблизно таким: 41,3 % усіх селян мали пів ланові земельні наділи, а більш як пів лану – лише 16,4 %. Малоземельними вважалися селяни, які мали менше пів лану землі., 42,3 % селянських господарств не мали польової землі, а інколи і городів [13].

Одночасно йшов процес дроблення селянських земель. Кількість халупників і городників (на певних умовах володіли чужими присадибними ділянками (городами) у Львівській землі на той час зросла з 12 % до 16 %, а у

Холмській – з 17 % до 38 %. Хоча війти, солтиси, купці, бояри у тих же місцевостях володіли по 2-3 лани кожний [14].

Литовські феодали у земельних відносинах, якщо довіряти заявленим цілям, чогось особливого, тим більше посягань на землі українців на підконтрольних територіях не передбачалось. Вони з самого початку обіцяли українським княжим родам «старовини не чіпати, нічого нового не вводити». Цією парадигмою визнавалося право руських князів на владу на їхніх територіях і право розпоряджатися землями «по старовині». За собою феодали залишали зобов'язання звільняти і берегти землю від ординців.

На справді ж, у 40-х роках XIV ст. шляхта стала на шлях трансформації у системі землеволодіння і землекористування. Вона почала закріплювати за собою право на володіння землею, усували традиції та звичаєве право селян, згідно з якими їх земельна ділянка розглядалася як володіння з правом вільного наслідування, купівлі-продажу або передачі у спадок, а земельні володіння громади – як спільна власність села.

Наступним кроком став поділ удільних князівств на земельні ділянки, що називалися службами, кожна із яких мала приблизно 200 десятин. Їх уряд надавав тим особам, зокрема і українцям, хто зобов'язувався виставити до війська князя одного озброєного чоловіка. Можна було взяти і декілька таких ділянок землі, але за умови виставити з кожної по одному чоловікові до війська. Такі пільги з боку уряду були вимушеними, оскільки з кінця XV ст. кримський хан Менглі Гірей часто робив спустошливі військові напади на південну Україну, що призвело до вимушеного масового переселення людей в степової України на Полісся та Волинь, багато земель лишилися пустою. Як засвідчують історичні джерела, у Канівському, Брацлавському і Вінницькому повітах ніхто не хотів брати пропоновані земельні ділянки і нести службу, а у Черкаському повіті лише два чоловіки взяли такі ділянки [15].

Феодали на Волині, Поділлі та Поліссі здійснювали необхідні запобіжні заходи по зміцненню обороноздатності підконтрольних їм територій Вони намагалися збільшити територію волості, приєднували інші землі та поселення. Волості могли бути перетворені з великокнязівської власності у приватну [16]. До складу волості входило від 20 до 70 сіл, сілець, дворищ. З іншого боку часті адміністративно-територіальні зміни на місцевому рівні вели до руйнації кордонів традиційних старовинних землеволодінь.

Невдовзі князівства, що існували на Волині, Поділлі, Подніпров'ї до приходу литовців, були поділені новою владою на невеликі за розміром удільні князівства. Така доля спіткала і найбільше до того часу Київське князівство. На чолі кожного з новоутворених князівств литовська влада призначила воєводу, яким міг бути лише крупний феодал. Відтепер він визначав право і правила володіння землею у підконтрольному йому князівстві, яке переважно буде ґрунтуватися на «пожалуванні», тобто князь (глава території) на свій розсуд міг надавати землі певним особам, а це означало, що у когось він мав право рівно стільки землі відібрати. Це його право підтверджувалося виданою воєводою конкретному шляхтичеві грамотою або давністю часу. Нова влада пильно слідкувала, щоб кожне земельне володіння у князівствах відповідало тому, що про нього записано у грамоті воєводи. Уряд Великого князівства Литовського суворо пильнував за цим, на території руських князівств було розпочато перевірку прав, які підтверджували селянське володіння землею. У кінцевому рахунку в результаті ось усіх цих трансформацій і де-факто і де-юре українські селяни або втрачали свої землі, що були у їхньому володінні від діда-прадіда, або повинні були у «добровільно-примусовому порядку» погодитись з тим, що їм землю «надав» феодал.

За таких обставин в процесі становлення нових земельних відносин, з'явилися нові верстви населення, які

умовно можна поділити на вищі і нижчі. До вищих верств належали князі, пани, замкові бояри, лицарі, шляхта, дворяни. До нижчої верстви належали тяглі люди і міщани. Усі вони володіли певною кількістю землі. Але єдиним власником землі вважалась держава. Вона, задля вирішення проблеми захисту підконтрольної їй території від зовнішніх сил, надавала захисникам держави землю як оплату їхньої праці. Великий князь утворював округ, потім ділив його на частки між зем'янами, а ті у свою чергу ділили між воїнами [17]. Спочатку ці надання були умовними, тобто лише на час несення конкретною особою служби. З кінця XV ст. уже практикувалася видача привілеїв на землю пожиттєво. Цілком закономірно, що тимчасові земельні володіння служилих людей з плином часу поступалися місцем спадковій власності, й одним з перехідних містків до цього стало пожиттєве володіння землею [18].

Задля прискороного заселення земель Східного Поділля, Середнього Подніпров'я, там були неминучими зміни у системі землекористування та землекористування. Однією з таких новацій було те, що старостам надавалося право роздавати земельні наділи за несення військової служби не тільки окремим особам, а й окремим громадам за умови, що вони повинні були спільно боронити свої землі і майно. М. Грушевський назвав це початком литовського феодалізму. Н. Яковенко слушно зауважила, що це було запровадження жорсткої регламентації поземельної власності, тобто держава на той час могла утримувати військо тільки шляхом роздачі своїм воїнам українських земель [19].

Залежно від способу придбання, мастки (земельні володіння разом з селянами) поділялися на декілька категорій: «отчини», або «дідини», тобто одержані у спадок; родові володіння; вислужені або одержані у користування («держання») на визначений час; одержані довічно внаслідок купівлі-продажу. Основним документом, який засвідчував право про надання литовською владою шляхті земель були жалувані «привілеї». Вони могли бути трьох видів: тимчасові

– без визначення строку користування («до волі». «до ласки панської»); тимчасові, але на конкретно обумовлений у пожалуванні строк «до тих часів», поки) [20].

Це сталося з декількох причин. По-перше, влада проявляла свого роду гуманізм відносно тих, хто добре виконував свої військові зобов'язання. Окремі ветерани-воїни мали у своєму розпорядженні навіть ленні села. Другим був зовнішній чинник, загроза з боку Кримського ханства, яке мало підтримку могутньої Османської імперії. Відповідно мала зростати обороноздатність країни. Запровадження позитивного землеволодіння мало полегшити виконання цього надважливого завдання. Набори шляхтичів до війська, як бачимо, мали ось таку заохочувальну, за рахунок земель українських селян, традицію.

Складається враження, що феодали дещо захопилися роздачею земель, бо інколи ставалося так, що висока знать отримувала землі, які уже були розподілені між дрібними власниками. Українські селяни були фактично поза цим процесом і не могли скористатися такою «пільгою» тому, що не мали достатніх матеріальних статків для виставлення воїна з усім спорядженням, яке на той час було занадто дорогим.

Отже, реальним і досить часто застосовуваним шляхом набуття земельної власності в Руських воєводствах була військова служба. Земельну власність можна було набути і шляхом купівлі землі у селян. Усі ці можливості відкривалися для заможних верств населення, використовуючи їх вони ставали ще заможнішими.

Н. Яковенко, чи не вперше, досить ґрунтовно дослідила проблему набуття земельної власності окремою, досить непростою для розуміння земельних відносин в Литовську добу верствою родовитих бояр – зем'янами – шляхтою. Ця категорія землевласників, як і інші, не була і не могла бути однорідною, мається на увазі за майновими (земельними) статками. Були зем'яни вищої і нижчої категорії. Вищі зем'яни уже мали достатній обсяг прав на землю, зокрема, за родинним її походженням, а нижчі зем'яни ще не мали

повних прав на землю і повинні були ці права ще набувати, головним чином шляхом несення державної служби. Відповідно між ними неминуче мала бути різниця у величині земельних володінь, причому ця величина була на користь перших. Їх ще називали старша шляхта. Були зем'яни замкові, які несли службу у замках і на цій підставі володіли землями на основі ленного права. Чимало тих і других зем'ян буде зосереджуватися на королівських землях Подніпров'я, але ж там уже були реєстрові козаки, селяни. На 1590 р. козацький реєстр становив 1000 осіб. Вони, за несення військової служби, також отримали від короля певну кількість землі і не хотіли уступати свої права на неї будь-кому. Зіткнення (навіть збройні) на основі поземельних відносин між козаками і «королев'ятами-поляками», були неминучими. Однак, ні влада, ні польська шляхта, мабуть, і козаки навіть на початку XVII ст. ще не передбачали того, у що вони виллюються.

Чи не найважливішу роль в утвердженні нових земельних відносин відігравали такі законодавчі акти, як Статути (Закони). Зауважимо, що то були нормативно-правові акти, що стосувались практично усіх сторін життя людей, зокрема захисту честі та гідності, недоторканості особи, організації військової служби у державі, роботи судової системи тощо.

Досить чітко і послідовно у Статутах виписані норми, яких належало дотримуватись у земельних відносинах. Було видано 3 Литовські Статути що засвідчувало швидкі темпи змін соціальної структури і відповідно трансформацій у земельних відносинах. Зрозуміло, що цей надскладний і досить болючий для української еліти процес розпочинався з змін у земельних відносинах, прав власності на землю, до того ж не на її користь.

Перший Литовський Статут (Старий) з'явився у 1529 р. У ньому містилася окрема норма, яка стосувалася земельних відносин – «О праве земские, о границах и о межах, о коптах». Основною мотивацією появи цього юридично-

правового документу з точки зору інтересів шляхти було подальше обмеження прав власності українських селян на землю. Згідно положень Статуту, на території України заборонялось без дозволу пана (власника) розпоряджатися землею приватновласницьким селянам, передбачалася обмежувальна норма, згідно якої визначались 10 років володіння селянином землею, лише після цього терміну вона могла бути визнана його власністю. Якщо селянин не міг доказати перед владою володіння земельною ділянкою протягом 10 років, вона могла бути у нього відчужена.

Щодо українських селян Волині, Поділля, Київщини, то у земельних відносинах, і це підтверджувалось в Статутах, Велике князівство Литовське стало на шлях обмежень, зберігаючи за собою право приватної власності на землю. Феодали визнавали українських селян лише тримачами, а не власниками землі, поступово усували їх традиції та звичаєве право, яке у них було ще з часів Київської Русі. Згідно з ним, свою земельну ділянку вони розглядали як володіння з правом вільного наслідування, купівлі-продажу, або передачі в спадок, а земельні володіння громади вважалися спільною власністю села.

З початку XV ст. в українських землях було запроваджене заставне землеволодіння, в результаті чого землі передавалися кредиторю як забезпечення боргу позичальника. З огляду на те, що за українськими селянами не визнавалося право власності на землю, вони не могли користуватися цим правом. Їм же заборонялося купляти землі поза межами маєтку, до якого вони належали. А у кінці XV ст. українським селянам уже заборонялося продавати землі шляхті, а феодалам купувати у них землю [21].

У 1557 р. польський король, великий князь литовський Сигізмунд II Август прийняв рішення розпочати великомасштабну земельну реформу на території Великого князівства Литовського, в основу якої було покладено юридично-правовий документ «Уставу на волоки» і у такий спосіб надати шляхті можливість отримати у свою власність

за рахунок привласнення земель українських селян додаткові сільгоспугіддя. Основним її напрямом став започаткований у 1557 р. волочний помір земель (нарізання нових земельних ділянок для селянських дворів, які називалися волоками). У ході реформи, хоч і не повністю, руйнувалася система відносин у сільській громаді і пов'язана з ними громадська форма селянського землекористування та заміна його подвірним, фактично позбавила селян права користуватися лісами, пасовищами, луками. Побічним наслідком реформи стало збільшення повинностей для селян аж до їх закріпачення.

До позитиву земельної реформи слід віднести те, що величина земельної волюки була достатньою для запровадження трипільної системи землеробства, що мало привести до суттєвого збільшення продуктивності праці у сільському господарстві.

На українських землях волочна реформа була проведена у Кременецькому повіті, Ратненському й Ковельському староствах на Волині (за своєю площею ці території склали більшу частину сучасної Рівненської, Волинської, частково Львівської і Тернопільської областей).

З початку волочного поміру (обміру і переділу земель) підлягали лише загосподарені земельні володіння, що належали Великому князю, тобто на державних землях. У такий спосіб землі розділялися територіально й організаційно. Головна особливість реформи полягала у новому землеустрої. Усі землі, що оброблялися, вимірювалися і ділилися на однакові частки (волюки). У залежності від якості ґрунтів одна волюка могла складати від 16,8 до 21,8 га. Це був, по суті, державний реєстр земель, яким ставилася перепона хліборобській займанщині порожніх земель. Результатом першої земельної реформи литовсько-польської влади на території України ставало позбавлення права українських селян на земельну власність, утвердження права на земельну власність за литовсько-польським шляхетським станом, ліквідація українського общинного

землеволодіння, переведення аграрного господарства з оброчної системи на панщизняну, шляхом прикріплення українських селян – однодвірців до фільварків шляхти. Тоді ж було започатковано ліквідацію дворич українських селян, в яких до того часу проживали і вели спільну господарську діяльність декілька сімей - родичів. Вони могли обробляти до 200 і більше десятин землі [22].

В історичній літературі існує думка, що у такий спосіб влада досягла того, що селяни були послаблені у здійсненні спротиву у відстоюванні своїх інтересів. Мабуть так воно і було, але був й інший наслідок – заможні селяни, вирвавшись з «обруча» общини, могли відтепер самостійно розширювати своє господарство, зокрема, і свій земельний клин. Загалом, співвідношення земель, що були переміряні і відповідним чином оформлені, було 1 до 7, тобто на один фільварок доводилось 7 селянських волок. Селянський двір міг отримати одну, половину і навіть четвертину волоки землі. Розмір наділеної волоки землі залежав від наявності у селянському дворі засобів для її обробітку, від якості ґрунтів, від волі пана. Але у будь-якому випадку селянин позбавлявся права нею розпоряджатися, тобто продати, подарувати тощо, хоча зберігалось право спадковості на волоку [23].

Хід реалізації волочного поміру був таким, що бідніші родини брали волоку на 2 або 3 дворища, а ті селянські двори, що могли обробляти і більші частки землі, орендували землю у сусідніх селах. Крім цього, селяни отримували по одному моргу землі під городи, які на обкладались податком. Таким чином, влада у ході цієї реформи, хоч і неповністю, руйнувала на українських землях традиційний земельний уклад і у першу чергу руйнувалось громадське землеволодіння, воно замінювалось подвірним, при зменшенні площ земель суспільного користування (пасовища, луки) і фактично позбавила селян права користуватися лісами. Введення волочної системи землекористування у багатьох випадках вимагало переселення селян з їх старих ґрунтів на нові значно гірші місця [24].

У ході цієї реформи практикувалась також передача державних земель в оренду, їх можна було взяти під заставу майна, у тимчасове користування за військову чи адміністративну службу. У результаті феодали, будучи спроможними виконувати державні служби, одержували додаткові власні орні землі, ставали ще більшими землевласниками й приступали до організації на кращих із них нових фільварків. Одночасно волочний перебір обмежував українських селян у розпорядженні землею: селянин не мав права покидати наділ, а також освоювати для землеробських потреб нові землі.

З часом волочна система була розповсюджена і на приватновласницькі та церковні землі, хоча на Поліссі, на хуторах і пасіках степової України волочну реформу було важко реалізувати. Там земельні відносини регулювались старим правом. Схожою була ситуація і на західноукраїнських землях, які з XIV ст. перебували у складі Корони Польської.

Далекосяжним наслідком волочної земельної реформи було те, що українські селяни визнали факт наділення «посаження» паном землею у певних розмірах і у конкретному місці і на певних умовах. Це призводило до того, що українські селяни втрачали відчуття того, що це їхня земля і звалили до думки, що це земля пана, бо він її надав. Ліквідація сільських дворич, які до волочної реформи могли мати від декількох десятків до декількох сотень десятин землі, та перехід до одноосібного селянського господарювання – це були такі значні трансформації у житті селян, що не усі селяни з тим змирилися [25].

Спільним для українських селян в усіх регіонах попри усі трансформаційні процеси у земельних відносинах ще було збереження у їхній свідомості основних поглядів на родинне і громадське землеволодіння (отримання наділу у спадщину, купівля-продаж землі, передача у спадок нащадкам, користування громадською землею). До того ж це стосувалося як земельної ділянки двору, так і общинної.

Зауважимо, що «Устава на волоки» 1557 р., другий Статут 1566, та третій Статут 1588 рр., саме це право селян заперечували, що є свідченням наступу феодального права на традиційне землеволодіння українських селян.

Новий перебір земель призвів до ліквідації історично сформованого общинного селянського землеволодіння та права вільного розпорядження землею. Нові земельні ділянки (волоки) в деяких випадках могли бути меншими за розміром від тих, якими володіли окремі селяни до реформи. На вивільнених таким чином землях (найякісніших) створювалися фільварки. Селяни протягом усього XVI ст. пробували чинити спротив аграрній реформі, однак особливого успіху не мали. Аграрна реформа мала далекосяжні наслідки і у тому сенсі, що частина селян і навіть української шляхти, втратили повністю або частково свої землі, вимушено будуть пересуватися на Південний Схід України у пошуках нових земель і не знайшовши їх там, або втративши уже вдруге, з часом поповнять ряди українського козацтва.

З точки зору економічної доцільності і ефективності господарювання на землі, безкоштовне надання селянському двору 20–30 дес. землі, на нашу думку, було цілком логічним і виправданим. Це був шлях до розвитку середньо товарного виробництва сільськогосподарської продукції (зерна у першу чергу) і становлення середнього класу на селі. Той, хто хотів і вмів господарювати на землі, міг цією можливістю скористатися. Щодо тих селян, що не змирилися з ліквідацією общинного (дворищного) господарювання на землі, то нам видається вони мали на те моральне право, а страх бути вирваним із общини міг спонукати якусь їх частину до відмови від волоки землі і переселення в інші території

У 1566 р. виданий Другий Литовський Статут. У ньому земельним відносинам присвячений дев'ятий розділ «Про права земельні», який буквально розв'язав руки великим землевласникам, оскільки у ньому було передбачено право

відчуження тих земельних володінь, що були отчинами, або куплених. Там же була виписана норма, згідно якої шляхтич не мав права продавати свою землю простій людині [26].

За другим Литовським Статутом українські селяни уже втрачали право власності на землю, проте Другий Литовський Статут передбачав урівнення у земельних правах шляхти і магнатів [27].

Інший артикул визнавав за шляхтою право власності на усі типи земельних маєтностей, якими вона володіла від часів Казимира III і надавав гарантії недоторканості їхньої земельної власності [28].

Еволюція феодалних відносин у XIV-XVI ст., свідченням чого є правові норми Статутів, призвела до того, що починало зростати не тільки князівське феодалне землеволодіння, а й боярське. На початок XIV ст. понад 100 магнатських родин та близько 1000 шляхтичів зосередили у своїх руках більшість українських земель підконтрольних Литовсько-польській державі. Це був час концентрації українських земель у руках польських магнатів, їх наступу на селянські общини. Вільні общинні землі в Україні просто зникали. Шляхта оволодівала українськими землями і таким чином окремі із них ставали земельними магнатами. Земельні надбання феодалів, як правило, відбувалися шляхом захоплення, які з часом передавалися у спадок. Найбільшим привілеєм князя вважалось володіння якомога більшою кількістю землі на будь-якій частині території держави. Феодална власність на землю існувала у трьох вимірах: станова; розчленована між великим і удільними князями; та велика за розмірами [29]. За підрахунками В. А. Маркіної, на середину XVI ст. в Україні було не менше 100 крупних землевласників [30].

В означений період у земельних відносинах відбувалося два процеси: колонізація поляками земель у межах Галицького, Волинського та Подільського воєводств і колонізація українськими селянами та шляхтою іншої території – Степової України. Там «українські колоністи»

переважно набували нового статусу – козаків. Додамо, що перший процес у земельних відносинах був завчасно спланований польською владою і всіляко нею заохочувався, а другий – з боку українців був вимушений і всіляко переслідувався польською владою.

Отже, на останню третину XVI ст. шляхта домоглася захищеного владою короля, підтвердження станових, політичних і майнових прав, які вкупі з фактичною монополією на землеволодіння забезпечили їй виняткове становище серед інших соціальних груп населення. Головним у ньому було право на успадковане та необмежене розпорядження землями, чого так домагалась шляхта. Це право виявилось особливо затребуваним на Східному Поділлі, Подніпров'ї. Там все більше і більше шляхти залучалося до несення військової служби, за що вона відтепер могла розраховувати на застосування права приватної власності на землю. У боротьбу за це право активно буде включатися і козацтво, особливо реєстрове. В ході цих трансформацій козаки були поставлені в нерівні умови з польською шляхтою, їх обмежували в здійсненні купівлі, продажу землі і набуття таким чином права приватної власності на землю.

У березні 1569 р. до складу Польщі було приєднано Волинське, Київське і Брацлавське воєводства, а 1 липня 1569 р. між Великим князівством Литовським і королівством Польським у м. Любліні було укладено унію (союз). Велике князівство Литовське фактично припинило своє існування і інтегрувалося у Річ Посполиту. Розпочався другий етап в історії українського народу і у поземельних відносинах зокрема. Новоутворена держава Річ Посполита, запроваджувала свої порядки у земельних відносинах. Верховним власником землі у Речі Посполитій, української зокрема, уважався сам король, який делегував своє право власності призначеним ним намісникам-старостам. Саме вони були реальними розпорядниками землі.

На тому з'їзді лише юридично було передано українські воєводства від Литви до Польщі. Польським магнатам і шляхті дозволялося набувати землі у Литовському Князівстві, а магнатам і шляхті Литви дозволялося набувати землі в Короні, тобто вони були зрівнені у правах. Верховна влада у новоприєднаних землях відтепер буде у польського короля. Із 7 млн. українців обох берегів Дніпра, 50% проживали на Правобережжі. Землі Брацлавського та Подільського воєводства будуть управлятись переважно представниками польської влади. З цих пір чітко визначався курс Корони на утвердження на цих територіях польського характеру суспільно-економічних відносин, зокрема і земельних. Аграрна експансія польських феодалів досить швидко набула великих розмірів, наприклад, магнат Я. Замойський в Подільському і Брацлавському воєводствах володів уже 11 містами і 200 селами, 38 % селян Руського воєводства не були забезпечені землею і майже 40 % Волинського воєводства не мали землі [31].

До територій України, де мали місце суттєві особливості у системі землеволодіння, належало Середнє Подніпров'я. Там досить слабко розвивалась феодално-кріпосницька система, практично були відсутні фільварки. Причиною тому була досить незначна залюдненість того краю. Так, у Канівському повіті на середину XVI ст. було 239 сімей, Черкаському – 730 [32].

Порубіжне становище все-таки в земельних питаннях давало більше можливостей для збереження місцевим населенням відносно більшої незалежності ніж в інших регіонах. До того ж на державних (королівських) землях було можливим засновувати козакам хутірські господарств, які вони отримували як «пустинню». Проте, була одна проблема, яка ускладнювала набуття земель ті їх обробіток – збройні напади татар, що робили неможливим стабільність у поземельних відносинах. Землеробство на хуторах у ту пору велося, проте у незначних розмірах. Інколи доводилося полишати обжитий хутір. Стримуючим фактором у розвитку

землеробства було також те, що на той час ще не існувало стабільних угод про збут продукції рослинництва.

Волочна реформа князівства Литовського 1557 р., хоча вона і не стосувалася Середнього Подніпров'я, все-таки спричинила там суттєві суспільні зрушення. Там польська шляхта також обмежувала права українських селян вільно розпоряджатися землею. Попри схожість аграрної політики Литовсько-польської держави на всій території, все-таки на Подніпров'ї були певні особливості у земельних відносинах, велике землеволодіння там ще не набуло такого поширення як на Поділлі та у Галичині і не зруйнувало дрібних селянських господарств, хоча загальні тенденції до концентрації земель у латифундистів і там простежувались. [33].

Новоприбула польська шляхта не обмежилася колонізацію земель Східного Поділля, досить швидкими темпами рухалась на Середнє Подніпров'я з метою присвоїти нові землі і козаків, що там проживали. Саме той край у силу вищезначених особливостей виявиться в епіцентрі політичних, економічних та військових подій і вони стануть визначальними у долі і українського і польського народів.

Розпочалось усе з того, що тамтешні землі оголошувались королівською власністю (державною). Королівські землі – це новий тип великих державних господарських комплексів, що склалися з фільварків і згрупованих довкола них «ключів» – окремих груп поселень. Загалом, у Речі Посполитій у першій половині XVII ст. на королівські маєтки припадало близько 10 % усіх поселень. Проте високий рівень концентрації земельного фонду в державних (королівських) маєтках не свідчив про економічну могутність короля. Ця власність часто була формальною, оскільки фактичними власниками землі були магнати та шляхта, орендарі цих земель. Якщо польські магнати могли виступати у ролі кредиторів короля і не терпіли банкрутства навіть у разі неповернення ним грошей, то, звичайно ж, вони були фінансово спроможні купувати землю у селян. Як

приклад, наведемо дані про купівлю К. Острозьким та його сином Янушем в останній чверті XVI та початку XVII ст. на Київщині та Брацлавщині чималої кількості маєтків. Їм, окрім великих латифундій на Волині, належали 14 міст з ближніми селами на Київщині, 8 – на Брацлавщині, 4 – в Руському воєводстві [34].

На кінець XVI ст. Річ Посполита уже завершувала утвердження своїх правил у земельних відносинах на Волині, Поділлі і розпочала їх поширення на Середнє Подніпров'я. Однак вона не враховувала серйозних відмінностей того великого регіону. На відміну від Волині та Поділля геостратегічне становище Середнього Подніпров'я, природо-кліматичні умови, демографічний стан тамтешньої спільноти серйозно відрізнялись від Волині і Поділля і особливим чином впливали на характер поземельних відносин та використання земель. Новим і найважливішим чинником, який визначав економічні особливості того краю, була наявність там особливого стану – козацтва. Це та частина утікачів, що вступала до вічового товариства. Якесь частина селян-утікачів з панських маєтків у Подніпров'ї намагалась через займанщину розпочати вільне господарювання

Нездоланим протиріччям у новій системі земельних відносин на Подніпров'ї з кінця XVI і аж до середини XVII ст. було те, що польська влада намагалася створити там, на «нових землях», великі магнатські латифундії, організаційно-виробничими структурами яких виступали фільварки, а козаки намагались відстояти свої землі, на яких уже були дрібні та середні господарства

Якщо ми до ось цього протиріччя додамо і те, що перший тип господарювання на землі передбачав підневільну працю селян, козаків, а другий – базувався на особистому приватному господарюванні, то розв'язати це протиріччя мирним шляхом було просто неможливо.

Не відставала від магнатів дрібна і середня шляхта. Просуваючись, вслід за чиновниками, на Схід України, вони брутально порушували усі права тамтешніх мешканців і

особливо щодо статусу їхніх земель, якими вони уже володіли. На землі там господарювали переважно селяни – втікачі з Галичини, Волині, Поділля. Причому намагання польської шляхти позбавити селян землі мали тенденцію поширюватись далі, на південно-східні території України. Це було не що інше як широкомасштабна колонізація земель, що були до того часу мало заселеними. XIV–XVII ст. М. Грушевський характеризував цей процес як такий, що вів до зростання привілеїв шляхти та зменшення прав українського селянства. Подальший історичний процес у XV–XVI ст. розвивався у напрямі нівеляції селянських верств до рівня безземельних, обтяжених панщиною робітників. Закріпачення селян мало місце і в інших сусідніх країнах. Проте в Україні цей процес мав чіткий іонаціональний характер, тобто закріпачення іншим етносом [35].

Отож, селян-утікачів Галичини, Волині, Поділля польська шляхта «дістала» і на Подніпров'ї. Вони аж ніяк не могли з тим змиритися і почали шукати порятунку від неї на землях Дикого поля, Приазов'я і Слобожанщини. Там же вони започаткують і нові земельні відносини, що будуть ґрунтуватися переважно на основі займанщини. Загалом же генеза козацьких земель тісно пов'язана із трудовою колонізацією південного прикордоння [36].

Землевпорядкування, яке запроваджувала нова влада на українських землях мало чітку економічну мету: магнати бажали позбавити українських селян права на землю і забрати її у свою власність, а селян закріпачити, перетворити на робочу силу, яка б її обробляла. Стратегічна мета полягала у тому, щоб сприяти магнатам та шляхті прискореними темпами освоїти та колонізувати землі України, примножувати за їх рахунок багатство держави, підвищувати ефективність сільського господарства. Засобами досягнення вказаної мети слугували Статути (Закони), які видавалися у 1529, 1566 рр. Ці документи виконували роль кодексів (правових) документів щодо розпорядження землею, визначали вимоги держави до землевласників. Вони

фіксували захист власності шляхти на землю. Землевласники відтепер називалися шляхтою (панамі), яка мала правові підстави феода (за землю) експлуатувати українських селян.

Третій Литовський статут 1588 р., (Новий) уже вийшов в умовах нової держави Речі Посполитої і відображав політичні зміни після Люблінської унії. Польща пішла Литві на поступку у земельних відносинах, в ньому закріплено недоторканість земельної власності шляхти та права шляхти на селян, які на ній проживали [37].

Третій Литовський Статут юридично запроваджував кріпосне право на Брацлавщині і Придніпров'ї, оформив створення єдиного стану повністю закріпачених селян шляхом злиття закріпачених слуг з іншими розрядами залежних селян. Шляхта у системі земельних відносин залишилась єдиним привілейованим у суспільстві станом. Статут забороняв шляхті продавати землю людям простого стану (українським селянам – П. Коріненко) [38]. Цей статут діяв у Київській, Подільській та Волинській губерніях аж до 1840 р.

Селяни-утікачі, прибувши на Подніпров'я, часто свою свободу так би мовити закріплювали, доповнювали використанням так званих уходів (території для мисливства, бортництва, рибальства), які можна було на певних умовах брати у старостинських або у приватних власників. Козаки після відносного облаштування своїх уходів, які інколи розташовувалися неподалік міст, переставали виконувати «міщанські» обов'язки і таким чином вступали у конфлікт з містом, його громадою. Історичні джерела зафіксували найбільше конфліктів козаків з містом Каневом у частині небажання виконувати ними міські повинності. Вихід з ситуації козаки знаходили у тому, що почали так облаштовувати вибрані для уходу за містом території, щоб там можна було постійно проживати. Використання уходів (однієї і тієї самої території тривалий час) могло вести аж до заснування там хуторів. Нові поселенці на місцях промислу започатковували по-суті, багатогалузеве господарство –

пашні, городи, садки. тощо. Землі, здобуті у такий спосіб, по суті, займанщини, козаки закріплювали за собою як приватну власність, шляхом одержання від намісника великого князя або князя жалуваної грамоти. Можемо припустити, що це були трансформації в земельних відносинах, які, однак, реалізовувалися невеликою соціальною групою.

Розміри ґрунтів утікачів на нових місцях їхнього проживання залежали від різних обставин. Позаяк їх вистачало, то після досягнення порозуміння з сусідами новоявленій господар переважно орієнтувався на сили власної родини, а також наявності робочої худоби. Особливістю тамтешніх господарювань на землі було й те, що до оброблюваної сім'єю землі, як правило долучали ще й угіддя: сіножаті, ставки, тощо.

З наступом шляхти на землі козаків та селян, реальними загрозами їх втрати, останні намагались будь-що їх утримати, а якщо була можливість то і додати до свого земельного клину. Можемо говорити про ренесанс, відродження інтересу у козаків до землі. Реалізація цієї нової для них потреби буде відбуватися декількома шляхами. Перший шлях набуття козаками земель був за несення військової служби. Другий – через освоєння земель і заснування хуторів Третій – міг бути реалізований через купівлю землі. І це уже були власні землі.

Загалом же, традиційною і переважаючою нормою в утворенні козацького землеволодіння залишалась займанщина. До займанщини вдавались не тільки і, можливо, не стільки козаки, а й так звана «еліта», тобто досить заможні втікачі. При бажанні ще можна було у важкодоступних місцях, біля боліт, лісів знайти певну земельну ділянку і приступити до її освоєння.

Значним імпульсом для зростання середнього, а з часом і великого козацького землеволодіння, був дозвіл Речі Посполитої на формування козацького реєстру. Питання землеволодіння цією верствою козацтва ще не до кінця з'ясоване. Справа у тому, що реєстрові козаки тривалий час жили в містах, а за несення військової служби отримували

гроші, або якісь товари. Навіть в Ординації 1614 р. нічого не говориться про землеволодіння реєстрових козаків. Найбільше ясності у це питання вніс український дослідник В. Щербак. Він його дослідив через призму становлення козацького землеволодіння. Козаки спочатку заявляли свої претензії на землі не сільськогосподарського призначення – мисливські, рибальські уходи, борті. Однак саме з цих видів трудової діяльності козаків з часом будуть засновані хутори і козаки почнуть переселятися туди на постійне місце проживання, що автоматично вело до привласнення тамтешніх земель. В історичних джерелах є згадки про землеробство козаків на Черкащині, Брацлавщині, проте немає відомостей аж до 1648 року про землеробські заняття на Запоріжжі [39].

Документальні підтвердження про землеволодіння реєстрових козаків досить розрізнені і неповні. Відомо, що у 1577 році реєстрові козаки отримали землі на р.Марефа, у Гайсині на р. Соб зі всіма угіддями. У 1590 році козацький ватажок отримав від короля грамоту на урочище Рокитне, Бориспіль, Федору Загорівському дісталася Володарка на р. Рось.

Господарська діяльність козаків на хуторах була досить специфічною, на що були певні причини. Хутори у Черкаському, Канівському повітах спеціалізувалися на вилові риби, розведенні пасік, худоби тощо [40].

Слід зазначити, що у ту добу хутірське землеволодіння ще не було розвинутим. Лише в окремих оазах, як-то, територія, так званого Дикого поля, степова частина Півдня України, там з'являлися сміливі козаки, які ставали хуторянами.

Запорізька Січ витворить свої правила ведення сільського господарства, для чого потрібна буде земля (зимівники). Козак-воїн буде існувати разом з козаком-хліборобом. Це був вільний виробник на вільній землі Для догляду на хуторах, зимівниках за тваринами, городами

козаки наймали певну кількість робітників. Козак-землевласник – це уже не феодал, але ще і не буржуа [41].

Запорізькі козаки проживали на родючих землях, які вважалися власністю усього війська Запорізького. Тому правом займання земельної ділянки формально користувався кожен козак. Для одержання земельної ділянки необхідно було дотримуватися певних встановлених формальностей. Земля відводилася, як правило, Кошем, на прохання як козаків, так і посполитих. У багатьох випадках козаки самі вибирали собі ділянки (найчастіше розташовані на берегах річок, у місцях, де було зручно випасати худобу та займатися рільництвом). І уже після цього намагалися отримати від Коша письмовий дозвіл «білет» на право користування цією землею. На цих ділянках облаштовували зимівники [42].

Отримавши білет на право користування землею, козак набував, по суті, право власності на земельну ділянку. Він міг її продавати, дарувати, віддавати як заставу та ін. При цьому сам зимівник і земля довкола нього були невіддільні. З часом зимівники стали найпоширенішою формою господарювання на Запоріжжі. Межі ділянок не мали чітких означень, це призводило до того, що дехто із козацької старшини намагався самовільно розширювати свої землеволодіння.

Хоча право на зайняття земельної ділянки мав кожен козак, проте використати його міг лише той, хто мав відповідні засоби або кошт для заснування власного господарства, тобто був спроможний обробляти отриману від Коша земельну ділянку. Заможні козаки, особливо зі старшинського середовища, володіли інколи кількома зимівниками.

Щодо купівлі козаками землі, то дослідники таких документальних підтверджень поки що не знайшли, хоча цілком реальним було те, що заможні козаки могли такі операції здійснювати.

Всупереч усім намаганням магнатів і шляхти у Подніпров'ї у приватному секторі землеволодіння усе більше стає козацьке чи то на правах оренди, чи то на приватних

правах, а також слобідське. Напередодні Хмельниччини заможні верстви населення Подніпров'я мали до 20-30 дес. землі [43].

В Середньому Подніпров'ї не було фільварків, великого землеволодіння і панщини. Натомість там було чимало слобод, селян-утікачів, євреїв-орендарів і козацьких хуторів. Усі ці особливі форми господарювання на землі мали одну причину: порубіжне становище Черкаського і Канівського повітів (найвіддаленіші території) у Речі Посполитій, а постійні напади кримських татар, метою яких було встановлення свого контролю за українськими територіями належними Речі Посполитій, робили неможливим правильне господарювання на землі [44].

Освоєння Подніпров'я українськими селянами почалось ще у середині XV ст. утікачами з Галичини, Волині та Поділля. Повномасштабна колонізація краю почалась після Люблінської унії, державної політики Речі Посполитої на якнайшоріше і безумовне підпорядкування Подніпров'я. Відома постанова Сейму про роздачу «пустель», що лежать за Білою Церквою. Король видавав окремим шляхтичам грамоти, якими найперше започатковувалось право власності на надані землі. На ділі часто було так, що до «пустель» попадали землі, які уже належали козакам та селянам.

Отримані від короля польськими феодалами у Подніпров'ї за службу «пустощі» сприяли стрімкому зростанню прошарку великих землевласників. Такі земельні пожалування називалися «королівщина». Наприклад, у Київському воєводстві 27 родин магнатів володіли 68 населеними пунктами, 117 – середня шляхта і 242 – дрібна шляхта, що складало 6 % усіх селянських і міщанських дворів. У такому ж ключі діяли і місцеві старости [45].

Втручання Речі Посполитої зі своїми правилами у встановлену козаками систему земельних відносин Подніпров'я, які абсолютно не кореспондувались з тамтешніми звичаями та реаліями, дуже швидко призведе до серйозних конфліктів у поземельних відносинах. Козаки і польська

шляхта стали принциповими супротивниками за право володіння землею. Додатковим елементом несумісності козаків і польської шляхти було те, що козаки вели сільськогосподарську діяльність за відсутності кріпосницьких відносин, а польська шляхта намагалась і у Подніпров'ї запроваджувати кріпосну систему. Річ Посполита не хотіла рахуватись з тим, що на ту пору, а вірніше ще з Литовської доби козакам було передано у володіння землі, які мали оборонне значення. Одночасно козаки використовували надані чи зайняті землі як мисливські угіддя, під ставки, пасовища, для потреб пасік, для розвитку тваринництва і воно було головним у їхній сільськогосподарській діяльності, давало чималі прибутки.

В історії добре відомі повстання К. Косинського, Б. Хмельницького. За точку виміру вони мали земельні суперечки між козаком-шляхтичем і шляхтичем-паном.

З іншого боку магнатські родини Потоцьких, Калиновських, Конецьпольських, Вишневецьких привласнювали і королівські землі, що стануть їхніми спадковими володіннями, з 1630-х років і козацькі землі, передусім учасників конфліктів, як це було із землями гетьмана Я. Остряниці.

В наслідок усіх можливих і неможливих дій земельна власність польських і українських магнатів досягла у цей час казкових розмірів. Князеві Заславському належало 80 міст і містечок, 2760 сіл. Магнати Калиновські володіли усією Уманщиною. Ярема Вишневецький привласнив 40 тис. селянських господарств.

Така радикальна зміна поземельних відносин викликала небувалу соціальну напругу, котра дедалі більше забарвлювалася й у етнічні кольори, проти «ляхів». Зіткнення економічних інтересів на тлі землеволодіння козаків і шляхти там ставало неминучим.

На Лівобережній Україні, і особливо у Слобожанщині, у XV–XVI ст. була поширена займанщина земель, тобто сільськогосподарське освоєння новопритулими селянами,

козаками вільних земель. Такі дії вчиняли як громади так і окремі особи, тому набуте у такий спосіб земельне володіння розмежовували на громадське і особисте. На думку І. Д. Багалія, це було результатом колонізації Слобожанщини прибулими утікачами з Галичини, Волині та Поділля, хоча паралельно існувало особисте, приватне і громадське землеволодіння. У XVII ст. на Слобожанщині приватне землеволодіння переважало, а громадські землі були поділені і кожен член наділу став власником землі [46].

Займанщина там відбувалася і в іншому вимірі. Інколи селяни явочним шляхом займали землі, які належали поміщикам, магнатам, шляхті. Селянам дозволялось займанські землі обмінювати, продавати.

Деякою своєрідністю вирізнявся розвиток традиційних устоїв українських селян Лівобережної України. Користуючись земельними угіддями та водопоями для худоби за жеребом, хлібороби цього регіону відносно менше виявляли схильність змінювати місця проживання та вид діяльності.

Таким чином, з середини XIV і до середини XVII ст. в основі трансформації в земельних відносинах в українському середовищі переважав зовнішній чинник – оволодіння українськими землями литовською та польською шляхтою та встановлення ними своїх правил у земельних відносинах. Українське селянство втратило право власності на землю, чимала його кількість була прикріплена до панської землі. Інші – перейдуть у стан козацтва.

РОЗДІЛ IV

Трансформації земельних відносин у роки Української національної революції та Гетьманщини (середина XVII – кінець XVIII ст.)

1. Суперечливі процеси в трансформації земельних відносин (1648 р. – кінець XVII ст.).

Найважливішою економічною причиною Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького було земельне питання. Протягом другої половини XVI і першої половини XVII ст. українські селяни вдавалися до різних форм соціального протесту проти несправедливих земельних відносин, які насаджувала Річ Посполита: від втеч в інші повіти, регіони – до збройних повстань проти існуючої системи землеволодіння. У поєднанні з наростаючою боротьбою козаків вони становили передумову та складову широкого козацько-селянського руху кінця XVI та першої половини XVII ст.

У Визвольній війні козаки і селяни вели боротьбу, масово гинули, зокрема, і за власність на землю, розуміли, що для досягнення цього треба було ліквідувати «панування ляхів» відібрати у них землі, які вони захопили у селян і козаків. На початок революції 1648 р. усі без винятку групи селян України мали взагалі підставу для невдоволення системою землеволодіння, що склалася на той час. Селянське землеволодіння постійно скорочувалось і на 1648 рік становили приблизно 1/4 лану [1].

Свою ненависть селяни спрямовували проти польської шляхти, громили її маєтки, садиби. Шляхта намагалася силою придушити протестні рухи селян, частина із них рятуватися від гніву повсталих селян, козаків втечею. За

таких умов землі, що у такий спосіб звільнялися, лишалися без землевласників-панів, ставали на якийсь час нічийними. Це був перший позитивний результат боротьби козаків та селян. І ось тут у свідомості селян мав наступити і наступав морально-психологічний перелом. Вони мали прийняти для себе рішення оволодіти землями що звільнилися, повернути їх у свою власність. Цей новий фактор започаткує в історичній пам'яті селян нову історичну епоху – «до ляхів» і «після ляхів», за Хмельниччини. Тобто селяни сприйняли сам факт набуття у таких обставинах і у такий спосіб земель як давно очікувану і справедливу справу. Щоправда, Б. Хмельницький, особливо до військової перемоги над польським військом у 1652 рр. біля гори Батіг (сучасна територія Вінницької області) козацько-селянського війська, був дещо іншої думки – селяни, на його думку, повинні були лишатися у такому ж становищі як за короля польського [2].

У роки Української революції основним джерелом прав, які регулювали земельні відносини, залишалися правові звичаї, а також продовжував діяти Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Новим у земельних відносинах у той час стали гетьманські універсали на право володіння землями. Вони надавались козацькій старшині, особам, які приносили чималу користь для держави.

Перебіг бойових дій у ході Визвольної війни самим безпосереднім чином впливав на трансформації у земельних відносинах, у першу чергу, на територіях, звільнених від польської шляхти. На середину літа 1648 р. козацько-селянське військо, рухаючись на Захід, звільнило Київське, Чернігівське, Брацлавське, східні повіти Подільського воєводства. Це означало, що на звільнених територіях розпочалися, до речі, як в організованій спосіб, так і стихійно, серйозні, по суті, революційні трансформації у земельних відносинах тієї моделі, що була до середини XVII ст. і, у першу чергу, вони були спрямовані проти відновлення магнатського землеволодіння [3].

Практично усі соціальні верстви українського суспільства оволодівали у першу чергу землями, які до революції належали польській шляхті. Не втримався в Україні навіть Є. Вишневецький. Моральне піднесення козаків, селян, духовенства на цій основі було повсюдним. Панувала думка, що відтепер землі будуть належати їм завжди і, що ляхи в Україну більше ніколи не повернуться. На жаль, не збереглися документальні свідчення про те, хто, скільки і де перебрав у свою власність землі, якою до цього часу користувалися польські магнати та шляхта. Під час бойових дій не було можливості обраховувати хто із селян і скільки землі собі здобув. Можна сказати лише одне, що у звільнених козацько-селянським військом 42 000 сіл, слобод, хуторів розподіл залишених польськими панами земель відбувався за участю громад села і по справедливості [4].

На відвойованих у Речі Посполитої українських землях постала Українська держава Війська Запорізького, яку ще називали Гетьманщина (існувала до 1764 р.). Вона була багатоскладовим соціальним організмом. Основну масу населення, безперечно, складало вільне селянство. Силою зброї воно відвоювало собі особисту волю і у перші повоєнні роки навіть вільно розпоряджалося землею [5].

На початковому етапі Визвольної війни відбулася докорінна зміна у землеволодінні. Було ліквідовано власність на землю католицької й уніатської церков, короля Польської держави. За безпосередньою участю Б. Хмельницького було збережено і навіть розширено, за рахунок ліквідації приватної власності на землю католицької церкви, земельну власність православної церкви та монастирів. У грудні 1648 р. Київський монастир Флора і Лавра одержав від гетьмана у володіння села, залишені паном Гуменицьким. У січні 1651 р. гетьман віддав Богоявленському Братському монастиреві с. Мостища, яке до того належало київським домініканцям, «со всеми прилегающими грунтами, полями, сіножатями, лісами». За підрахунками І.П.Крип'якевича,

17 монастирів отримали від Б.Хмельницького 48 пожалувань на землю [6].

Значна частина земельного фонду вигнаних феодалів, королівщини і маєтності католицької церкви перейшли у володіння Війська Запорізького, звідки Б. Хмельницький роздавав їх козацькій старшині за ранг (службу) [7]. Це відкривало дорогу для утворення індивідуального козацько-старшинського землеволодіння.

На початковому етапі Визвольної війни позиція Б. Хмельницького щодо селян була такою, що їм відводилася роль «підпори», помічників козакам. Логічно припустити, що питання про їх землекористування не було для гетьмана першочерговим. З позицій сьогодення така позиція гетьмана виглядає алогічною, враховуючи їх масову участь у Визвольній війні. Однак, варто мати на увазі, що гетьман та козацька старшина ще до війни були землевласниками, а значна частина селян – кріпаками, тобто то були зовсім різні соціальні групи за своїм майновим статусом. До того ж, у тогочасному європейському просторі не було прикладу наділення селян землею. Інша річ – козацтво. Воно повинно було отримати землю і, з точки зору тогочасного права – це було справедливо.

Проте українські селяни у земельних відносинах пішли далі тогочасних правил. Вони з перших же місяців Визвольної війни почали самочинно захоплювати землі шляхти, костелів. І це буде єдиний шлях, що вів до зростання у них кількості землі. Селяни не мали коштів для купівлі землі, вони не долучались до несення державної служби, за що могли б розраховувати на винагороду землею. І, насамкінець, селяни були впевнені, що це земля їхня і вони її лише повертають у свою власність. Селяни, козаки в означені роки намагалися захопити хоч якусь частку панської, монастирської землі і вважали, що це справедливо, що вони її завоювали у боротьбі проти польської шляхти.

Деякі заможні козаки, на здобутих землях, запроваджували типові фермерські господарства. Козацьке

землеволодіння, будучи де-факто фермерським за своєю суттю, з правової точки зору, несло на собі карб феодалних відносин, адже за право користуватися землею козаки були зобов'язані відбувати власним коштом військову повинність. У протилежному випадку вони втрачали право козацького землеволодіння.

Згідно сформульованої Б. Хмельницьким ідеї, етнічні території України мали стати територією самостійної держави. 24 лютого 1649 р. у Переяславі укладено перемир'я з Польщею, яким визначалися кордони української держави – ріка Горинь, Прип'ять та м. Кам'янець-Подільський. Радість українських селян, козаків від таких здобутків була нетривалою.

Перше випробування для них наступило після ратифікації польським Сеймом Зборівського миру та початку реалізації однієї із його статей, яка передбачала право польської шляхти на повернення у втрачені протягом 1648 – 1649 рр. маєтки, а отже відновлення свого землеволодіння. Такий поворот виявилася для українського селянства повною несподіванкою і тому більшість із них не могла те зрозуміти і сприйняти. Українські селяни повстали проти повернення деяких шляхтичів до маєтків. Селяни уже обробляли залишені панами землі, отримали перші прибутки і тепер вимушені були вести боротьбу за особисту волю, за право своєї власності на землю.

Наступне випробування для селян, козаків наступило у результаті підписання Білоцерківського (1651 р.) мирного договору, в якому також передбачалося повернення в українські землі польської шляхти.

Перемога козацько-селянського війська біля гори Батіг у 1652 р. спонукала Б. Хмельницького до односторонньої відмови від виконання Білоцерківського договору, корекції курсу у поземельних відносинах. З цього часу він виступив за ліквідацію великого і середнього польського землеволодіння (за винятком монастирського), кріпацтва, панщини. Це був серйозний переворот у його аграрній політиці, дія якого

виявилася досить обмеженою в часі. До того ж він продовжував уважати козацтво привілейованим станом, а селянство – «підданським». Як бачимо, перспектива щодо надання козацькою державою селянам землі все ще залишалася невизначеною.

Союз з Московською державою 1654 року, незалежно від того, усвідомлював це Б. Хмельницький чи ні, призведе до того, що попри надані в Переяславі обіцянки зберегти за Військом Запорізьким власне управління, функції регулятора і навіть розпорядника у земельних відносинах поступово від гетьманів переберуть до себе російські царі, дворяни. Інакше і бути не могло, бо визнання козацькою старшиною свого підданства царю Російському саме це передбачало. Реалізація цієї державно-правової норми започаткує трансформацію у визначенні зверхності.

Сталось те, що мало статися. Розпочався процес надання тепер уже царем Російської держави козацькій старшині грамот на земельні володіння з населенням на них. Такі трансформації у земельних відносинах будуть мати далекосяжні наслідки. З одного боку, це призведе до суттєвого розширення козацько-старшинського землеволодіння, з іншого, та ж сама козацька старшина буде втрачати підтримку тієї самої «підпори» і саме тоді, коли потреба у тій підтримці буде вкрай необхідною.

Важко пояснити той факт, що ініціативу в отриманні грамот від царя на земельні ділянки буквально з перших же місяців проявляла козацька старшина. Перші заходи у цьому напрямі зробили послы Війська Запорізького, які у березні 1654 р. виїхали до Москви для оформлення умов об'єднання України з Московським царством – генеральний суддя Самійло Зарудний та Переяславський полковник Павло Тетеря. Вони одержали царські грамоти для Війська Запорізького й української шляхти, які торкалися також землеволодінь, добилися надання особисто Б. Хмельницькому Суботіва й інших селищ, а також містечка Гадяча. А далі, використовуючи своє становище, послы

випросили маєтності і для себе: Зарудний – містечко Старий Мліїв « з селянами і зо всіма угіддями», Тетеря – містечко Смілу. Як виходить із заяви П.Тетері, обидва вони одержали ці землі потай від гетьмана [8].

Наведені дані розкривають широку картину прагнень старшини заступити колишніх польських поміщиків, утворити власне велике землеволодіння. Старшина здобувала не окремі землі, а цілі округи з містами, селами, хуторами в основному на Київщині, Чернігівщині. Деяка частина старшини намагалася здобути собі землі на території старих козацьких полків – Канівського, Черкаського, Чигиринського. Проте найбільше зуміла добитися родина Виговських. Генеральний писар Іван Виговський 1654 р. одержав «грамоти» на кілька містечок та села Городище, Лісовичі, Ківшовате « з усіма доходами та угіддями», також місто Ромни з селами [9].

Це означало, що землі, якими уже розпоряджалися козаки, селяни відтепер, на підставі отриманих царських грамот, мали відбиратися у них козацькою старшиною. Така політика козацької старшини вкупі з російською владою буде у скорім часі мати вкрай негативні наслідки. І справа не стільки у тому, що селяни, козаки будуть втрачати відвойовані у ході революції землі, а у тому, що ця політика боротьби старшини за особисте збагачення буде посилювати розбрат, ворожнечу і між окремими представниками козацької старшини, яка, за відсутності такого авторитету як Б. Хмельницький, буде шукати захисту своїх інтересів, зокрема і у земельних відносинах, у російських можновладців. На 1666 р. у руках козацької старшини Ніжинського, Канівського, Переяславського полків було уже близько 17 % усіх земель тих полків[10].

У роки Визвольної війни та по її завершенні не були осторонь процесів, що відбувалися у земельних відносинах, православні монастирі. Вони повернули собі практично усі землі, що їм належали до Визвольної війни і навіть добавили за рахунок нових дарувань з боку гетьманів. Так би мовити,

законодавчою основою для таких дій було те, що землі їм у свій час дарували князі, бояри та інші заможні особи. Моральним правом для розширення монастирського землеволодіння, і це добре розумів Б. Хмельницький, були заслуги православного духовенства у війні селян і козаків. Гетьман Б. Хмельницький, і частково старшина, надали у володіння землі за службу Пустинно-Микільському, Києво-Печерському жіночому монастирю та ін. Гетьман для потреб православного духовенства у землі використовував в основному земельний фонд колишніх католицьких монастирів. Протягом 1655–1657 рр. Б. Хмельницький здійснив ще кілька дарувань земель Батуриному, Крупецькому та іншим православним монастирям. Наступні гетьмани також опікувалися монастирським землеволодінням, збереглися Універсали І. Виговського з вимогою до козаків та селян не захоплювати монастирських земель Михайлівського Золотоверхого, Батуриного Києво-Печерського, та інших монастирів [11].

Складається враження, що переможці, по крайній мірі на підконтрольних їм територіях, поспішали замінити старих власників земель, польську шляхту на нових – козацьку старшину. Мабуть, це можна пояснити революційною справедливістю і мораллю, бо було надто велике бажання оволодіти землями колишніх утискувачів. Козакам, а особливо селянам, у цих трансформаціях практично місця не було. Швидше навпаки, залежно від того, землі якого рангу отримували новий власник, йому ж переходили і селяни, які будуть називатися ранговими. Вони стануть приватними при передачі їх новим власникам, а з часом складеться традиція передачі їх у спадок. Цим шляхом набуття земель і селян йшли і гетьмани, Б. Хмельницький, зокрема, «На булаву» (ранг) отримав Чигиринське староство (кілька суміжних сіл [12]).

Збереглося чимало універсалів, виданих Б. Хмельницьким у 1656–1657 рр. і світським особам. Як приклад приведемо Універсал Б. Хмельницького про надання

Катерині Грязній на Чернігівщині 5 сіл, шляхтичі Ворони мали 6 сіл., Рубці –7, Борзна –14 [13].

Ось такі масштабні земельні пожалування свідчили про те, що земельним фондом за життя Б.Хмельницького і, у перші часи після його смерті, окрім царя Російського ще розпоряджалась і козацька держава. І вона стала на шлях переходу від середнього до великого козацько-старшинського землеволодіння. Воно зростало за трьома можливими напрямками: козацька старшина мала гроші і вкладала їх в купівлю землі; одержувала землю на ранг від гетьманів а також у вигляді царських привілеїв.

Таким чином, у роки Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького відбулися суттєві зміни у системі землекористування і землеволодіння. Польська шляхта на підконтрольних гетьманові територіях України на певний час втратила більшість земель, якими досить оперативно, з точки зору революційної законності оволоділи українські селяни. Як правило, козацька старшина та монастирі оволодівали землями колишніх польських поміщиків та католицької церкви на підставі пожалувань, які так само могли з'явитися і бути реалізованими тільки у результаті переможної Визвольної війни козаків та селян.

Революційна модель змін у земельних відносинах не передбачала збереження великого, за окремими винятками, землеволодіння. Землі, що до початку революції належали польській шляхті і католицькій церкві, переходили у власність Війська Запорізького. Це призводило до розширення земельної власності православної церкви, започаткування гетьманського і старшинського землеволодіння; утвердження козацької власності на землю [14].

Незважаючи на непослідовність, особливо щодо надання землі селянам і внутрішню суперечливість аграрної політики Б. Хмельницького у цілому, вона відзначалася прогресивністю, оскільки враховувала заслуги козаків і частково селянства у війні, хоча не була і не могла бути

повністю реалізована у тих умовах, оскільки все-таки головним було військове питання. Ускладнюючим елементом для утвердження нових земельних відносин була швидкоплинність української влади у результаті військових успіхів козаків та селян. Проте і ті, насправді революційні перетворення у земельних відносинах, не знайшли відповідного законодавчого затвердження з боку української влади. А це у недалекій перспективі буде створювати сприятливі потенційні умови для відновлення дореволюційної феодальної моделі поземельних відносин. Відсутність чіткого розмежування прав поземельної власності молодій державі та селян, козаків, які виступали співвласниками землі, неминуче вело до зіткнення їхніх інтересів у майбутньому. Адже держава формально визнавши право займанщини, все ж передбачала відбування селянами своїх «звиклих послушенств», зокрема положення стосовно цього було включено до тексту українсько-російського договору 1654 р.

Глобальним результатом Визвольної війни українського народу стало те, що було ліквідовано велике землеволодіння польських магнатів і шляхти; збільшився прошарок вільних селян, відбулось захоплення селянами земель шляхти; головною формою господарства стало дрібне землеволодіння селян і козаків.

Поземельні відносини істотно змінилися, вони відрізнялися від російських. Ключовим у їх функціонуванні було те, що практично (окрім монастирського) було ліквідоване магнатське землеволодіння, йшов процес утвердження права власності на землю козаків та селян у вигляді вільних військових сіл, переходу селян у козацький стан, заснування хуторів, окремих дворів. З іншого боку, в Росії ще ніхто і ніщо не порушував виключне право власності царської корони, що передбачало верховне панування держави над іншими формами земельної власності, зокрема й приватною. Інститут неповного володіння землею (старостинське, ленне) в Росії не набув значного поширення.

Ось це протиріччя у земельних відносинах не мало легкого і простого шляху вирішення.

З часу підпорядкування території Гетьманщини самодержавство набуло землі і суспільство з багатолітніми традиціями державного устрою, інституціями управління і традиціями землеволодіння. Був започаткований процес надання царем грамот козацькій старшині на земельні ділянки з населенням на них.

Генеральний писар І. Виговський і близька до нього старшина шляхетського походження, зокрема Немирич, взяли курс на повне відновлення шляхетського землеволодіння. Гадяцька угода 1658 р. І. Виговського з королем Польським надавала йому можливість реставрувати земельні відносини в Україні в такому вигляді, у якому вони були до 1648 р. Повертались польські землевласники і заодно повертався латифундистський тип землеволодіння. Це був відступ козацької старшини від аграрної політики, яку проводив Б. Хмельницький. Прихід до влади І. Виговського (1657–1659 рр.), наступних гетьманів означав докорінну зміну у поземельних відносинах гетьманського уряду, оскільки він, як і старшинське угруповання у цілому, що його підтримувало (переважно вихідці із шляхти), був прихильником поновлення старої моделі соціально-економічних відносин, не розуміючи того, що уже перші кроки по цьому шляху спровокують вибух громадянської війни [15].

Польська шляхта уже вкотре отримала право повертатися до відібраних у неї маєтків і відновлення там у земельних відносинах своїх порядків. Козацька старшина зі свого боку не тільки не хотіла втрачати набуті землі, а й намагалася їх збільшити. Цю проблему вона вирішувала декількома шляхами. По-перше, вона мала достатньо грошей, щоб купувати землю. По-друге, вона випрошувала у гетьманів універсали на володіння землями. Збереглися документи, які засвідчують, що військовий канцелярист Кость Мокрієвич одержав від гетьмана слобідку Ройську і

села Сибереж та Ямище, Слабинський сотник Іван Димонтович – села Смолин і Максим. Збереглося два універсали Б. Хмельницького від червня 1657 р., якими він повертав дітям померлого Паволцького полковника Івана Миньківського села Миньківка, Вербівка і Верхіця [16].

Про масштаби гетьманських і полковницьких надань земель окремим феодалним групам свідчать такі далеко неповні цифри: монастирі одержали понад 80 мастків, шляхта близько 50, старшина – близько 20. Виходить, що старшина була дещо ущемлена у набутті земельної власності. І. П. Крип'якевич на цій підставі зробив висновок про те, що це могло бути однією із причин повороту І. Виговського і старшини у бік Польщі, яка обіцяла їм рівні права з польською шляхтою і забезпечення повних прав на землю [17].

Цей процес також можна вважати трансформацією земельних відносин одначе лише у зворотному напрямі, тобто повернення до попереднього стану. Сталося так, що укладенням угоди з Росією українське суспільство буде втрачати свою державність, а потім – селянство та козаки будуть втрачати здобутки Національної революції, в земельних відносинах зокрема. Ці трансформації будуть такими, що у однієї частини суспільства (козацької старшини) кількість землі буде зростати, а у іншій – посполитих, буде зменшуватися.

Слід зауважити, що процеси реставрації великого землеволодіння у Війську Запорізькому якби вписувалися в загальну канву тогочасної Російської держави. У 1649 р. там було прийняте «Соборное уложение», яке зміцнювало феодалну земельну власність і посилювало кріпосницькі права на селян. Військо Запорізьке, будучи інкорпорованим у ту державу, не могло бути поза її внутрішніми процесами і, у поземельних відносинах, зокрема.

Унаслідок низки проведених адміністративно-територіальних перетворень протягом 1670 – початку 1680-х рр. розпочалася правова регламентація та інтеграція

поземельних відносин у загальноімперську систему. Самодержавство вдалося до поступових трансформацій приватної власності на державну шляхом викупу, видачі грамот.

На територію Гетьманщини, на зміну польським землевласникам, розпочався рух російських дворян, чиновників, військових. Влада «потурбується», щоб вони прийшли, так би мовити, на законному праві. На землях, які раніше належали польській шляхті, католицькій церкві, а також фільваркам, будуть інтенсивно утворюватися державні мастки. Їх російська влада надавала у власність прибулим в Гетьманщину дворянам, військовим чинам, окремим держслужбовцям, козацькій старшині терміном на 50 років. На 1838 рік в українських губерніях уже було 404 державних мастки і вони володіли 150 тис. душ. І все ж, феодално залежними було не більше 2/3 селян. Землі, що були покинуті їх попередніми польськими власниками, продавалися. Так, П. Я. Хмельницькому за 8 тис. польських злотих продано 4 села (Бугаївка, Беркове, Масани і Борщівка) [18].

Щодо появи вільних військових сіл, дозвіл на заснування яких отримали вчорашні кріпаки, то слід мати на увазі, що вони у подальшому виникали на колишніх землях польських магнатів та католицького духовенства. Це була, по суті, займанщина земель, що стали нічийними. На 1666 р. у Ніжинському, Переяславському і Київському полках їх було близько 50 % загальної кількості населених пунктів, а на Лівобережжі їх було близько 800 [19].

Чи мали там селяни власність на землю? Формально так, особливо у той невеликий проміжок часу, коли вони їх засновували, обживали. Реально вони не мали права власності на землю, хоча могли вільно розпоряджатися своїми землями, могли передавати їх у спадщину, обмінювати, заставляти і навіть продавати. Козацька старшина, російські урядовці будуть саме землі вільних поселень використовувати для різних «пожалувань» – роздач на ранг, бо реальним власником землі була держава. Чимало

цих земель з часом ставали власністю і козацької старшини. Старшина освоювала ще вільні і уже невільні землі, що належали козакам,. Процес мобілізації землеволодіння знайшов своє завершення у концентрації маєтків (разом із належними до них земель) у руках окремих старшин [20].

У цей час існували різні проміжні групи селян (підсусідки, городники, бобилі, захребетники. Ця сільська людність не визначала характеру і масштабності руху земель. Підсусідки жили у господарствах монастирів, старшини і заможних селян та козаків. Бобилі та захребетники не мали власної орної землі, а жили від заробітків у наймах. За ревізією 1724 р. в 10 полках Лівобережної України нараховувалося 7560 підсусідків, а за ревізією 1751 р. – уже 15505, тобто їх кількість за 27 років зросла більше, ніж удвічі [21].

Події 70–80-рр. XVII ст. в Україні продовжували переломлюватися через призму зовнішньополітичних акцій, в яких були зацікавлені великі держави – Росія, Польща, Туреччина. У 1667 р. згідно з Андрусівським перемир'ям між Росією і Польщею Україна була поділена на Лівобережну (належну Росії) і Правобережну (належну Польщі). У ті роки з участю, або за підтримки названих держав, на території України, особливо Правобережжя, здійснювалися спустошливі військові походи і війни, в яких брали участь українські селяни і козаки. Великі регіони України і, у першу чергу, Правобережжя, були театром бойових дій, швидкоплинність господарювання землевласників була вражаючою. Саме тому не доводиться говорити про будь яку стабільність чи визначеність у земельних відносинах на тій території тієї пори.

У 1662 р. польський сейм скасував на Правобережжі отримані раніше права на шляхетські володіння й повернув їх польській шляхті, зокрема власність на маєтки. Селяни Правобережжя у ті роки не раз шукали порятунку на Лівобережжі. Наприклад, населення Поділля на початок

1880-х рр. скоротилося майже в 10 разів, з 300 тис. у 1648 р. до 37,6 тис. [22].

Це означало, що відбувалося обезлюднення місцевості, донедавна оброблювані землі перетворювалися в пустку. З обранням на посаду гетьмана І. Самойловича Гетьманщина якби повернулася до старих часів, коли було можливо збагачуватись за рахунок набуття земель самому гетьману, він же роздавав землі своїм родичам, козацькій старшині. В ту пору з'являлися перші симптоми відродження козацькою старшиною кріпосного права, поступово зникала категорія т. з. «вільних» військових сіл, які разом з землями переходили в руки старшини різних рангів. З часом вона почала перетворюватися у справжніх поміщиків і прагнула узаконити свій особливий статус за допомогою царських грамот [23].

Отже, під час перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої феодальна економіка полягала у поєднанні володіння феодалів (феодальна держава) на землі з господарюванням українського селянина на дрібній земельній ділянці, переданій йому феодалом у користування. Закріпленню цієї системи були підпорядковані усі нормативно-правові акти та реформи, що здійснювалися органами влади. Ця система земельних відносин буде зберігатися і у XVII–XVIII ст., однак новий час внесе до них певні зміни.

Українська національна революція відбувалася у декілька етапів, відповідно і характер трансформацій у земельних відносинах змінювався на кожному із них. У 1648–1649 рр., під час військових перемог української армії та звільнення української території від польської влади, разом з польською владою відступали і польські землевласники. За таких обставин земля ставала якби «вільною, нічийною». Природнім для українських селян способом було її зайняти, почати обробляти і вважати її своєю. З боку козацької адміністрації ніяких заборон на цей рахунок не було.

Поразка Національної революції 1648–1676 рр. означала те, що і земельні відносини, які склалися у її ході, не могли залишитися без змін. Йшов процес поступової втрати української державності. На зміну польській державності, що утверджувалася на українських землях з 1569 р., в ході Української революції та Визвольної війни в 1649 р. на території Брацлавського, Київського, Чернігівського і частково Волинського воєводств, відвойованих у Речі Посполитой постала Гетьманщина. На Правобережжі польські магнати і шляхта практично повернули собі землі, що їм належали до початку Української революції, українські селяни відповідно втратили набуті в попередній період землі.

2. Земельні відносини в Лівобережній та Правобережній Україні (кінець XVII–XVIII ст.)

Оскільки історична епоха для Росії ще не проявляла особливих ознак до змін, то і у земельних відносинах на інкорпорованих українських землях практично будуть не тільки збережені попередні земельні відносини, але й за окремими напрямками (кріпацтво) навіть посилені. Єдине, що помітять українські селяни, замість польських землевласників все більше і більше будуть з'являтися російські.

У кінці XVII – на початку XVIII ст. в умовах перебування Лівобережної гетьманщини під владою Московського царства були різні джерела нагромадження земель козацькою старшиною. До них можна зарахувати наступні: спадщина, землі, надані російською владою полковникам, сотникам; займанщина (хутори й «слободи» і «купівля» – сплата за борги або за провини. Надзвичайно збільшилося надання гетьманами маєтків, старшині і духовенству (здебільшого монастирям). Достеменно не відомо скільки і яких маєтків було надано через те, що багато земельних універсалів не збереглося. Однак навіть та

кількість універсалів І. Мазепи (близько тисячі), що збереглися, беззаперечно свідчать про зростання старшинського землеволодіння. Лише у Чернігівському полку було роздано 48 маєтків [24].

Мабуть, це була спроба І. Мазепи віддячити своїх прихильників за підтримку при його обранні на посаду гетьмана, а також намір створити українське дворянство, економічною основою якого мали стати великі латифундії. Все це було б добре, якби він хоч в якійсь мірі зважав на інтереси селянства, козаків [25].

На кінець XVII ст. у Гетьманщині для козацької старшини продовжував діяти ранговий принцип можливості володіння землями, тобто кількість землі визначалася відповідним рангом (посадою). Чим вищим був ранг, тим на більшу земельну ділянку міг розраховувати чиновник. Згодом ця система землеволодіння буде дещо видозмінена. Така земля буде вважатися платою за службу. Втрата урядовцем посади могла вести до втрати права на рангову землю. Однак у переважній більшості випадків рангові землі після здійснення урядовцями певних клопотань у відповідні інстанції, перетворювалися на спадкову земельну власність. Так само поступали і деякі гетьмани. У кінці XVII – початку XVIII ст. в Гетьманщині у руках урядовців відбувалася концентрація великого землеволодіння, зокрема, В. Кочубея, Д. Горденка, І. Скоропадського, Д. Апостола та ін.

У 1728 р. Д.Апостол отримав «Справжні (Решительні)» пункти із 28 статей. Один із пунктів підтверджував право на володіння землею козаків і селян, рангові маєтки старшин. Росіянам дозволялося купувати і продавати землі в Україні (як і українцям в Росії). З метою врегулювання поземельних відносин (насамперед для повернення рангових маєтків) він розпорядився провести «Генеральні слідства про маєтності». Ревізія маєтків засвідчила, що 70 % дворів посполитих уже перебували у власності панів та монастирів і майже 30 % зберегли свою свободу [26].

Одночасно йшов процес зростання визиску селян. Селяни стали «підданими» російської держави. Усі ці трансформації щодо шалених темпів і масштабів у набутті великої земельної власності козацькою старшиною могли призвести і призвели до того, що селяни і чимало козаків залишалися без землі і вихід для себе з цієї нової ситуації вони знаходили у самовільному переселенні до Слобожанщини, сусідніх ще мало заселених повітів Росії. Зауважимо, що з запровадженням в середині XV ст. у Галичині, а пізніше й на інших територіях України кріпацтва, чимало українських селян на знак протесту проти цього неприйняттого для них становища самовільно переселялося на Середнє Подніпров'я.

Специфіка даного моменту була у тому, що козацтво в Україні уже зникало і це ускладнювало вирішення на користь селян земельного питання. Козацтво, що залишалось проживати на території Гетьманщини, і на цьому етапі пробувало висувати політичні вимоги до російської влади, пов'язувало їх із соціально-економічними, спрямованими на збереження завоювань революції. Для нього вимоги повернення «давніх вольностей і свободи» асоціювався з поняттями «земля» і «воля», означали вільне, ніким не регламентоване господарювання на власній землі.

В Гетьманщині у XVII–XVIII ст. були такі категорії земельної власності: особиста власність селян (зайняті землі, що колись належали шляхті); ратуші (магістрати) – на міський бюджет; землі вільних військових поселень; державні – для розподілу серед чиновників; старшинське, поміщицьке та церковне землеволодіння. Старшинське землеволодіння було двох типів: рангові землі, як винагорода за службу, а також земельні пожалування з боку гетьманів, царів, які були особистим феодалним володінням (постійним, або тимчасовим).

Основними суб'єктами господарювання заможних козаків на землі ставали зимівники, хутори. Общинне землеволодіння на Лівобережній Україні також зберігалось,

але переважало приватне. Там була ще наявність значної кількості пустих земель, а тому обцинне землеволодіння не могло бути достатньо поширеним, хто де хотів там і міг поселитися. Община дозволяла займану земельну ділянку здавати в оренду, а могла своїм членам заборонити продавати у чужі руки. З другої половини XVIII ст. серед козацтва стало поширюватися особисте володіння і це було більш прогресивно ніж обцинне землеволодіння. Серед усіх прошарків запорізького населення посилилась боротьба за землю, вона ставала прибутковою. У слободах, паланках козаки отримували землю від Коша.

XVIII ст. – це час зростання економічної потужності хуторів. Хутір у ту пору складався якби з декількох частин: «пляц» землі довкола хати, орне поле, млин, озера, ліс. Такі хутори були у заможних козаків, міських чиновників. Православна церква також мала свої хутори. В 9 полках Слобожанщини у 127 попів, дияконів і дяків (а всього їх налічувалося до 900) існували особисті земельні ділянки і хутори [27].

Хутори засновувались на вільних землях, а також на куплених. Звісно, що купити землю для заснування хутора могли лише заможні козаки. Хутірське господарство було ознакою диференціації козаків за земельними статками. У хутірському землеволодінні у XVIII ст. загальним правилом було намагання їх власників перевести зайняті ними вільні землі з тимчасового користування у спадкову власність. Такі проблеми вони вирішували на рівні козацької старшини і російських урядовців.

У Гетьманщині на землях колишніх польських поміщиків, із-за потреби відновлення економічного життя, відбувалися приблизно ті ж самі процеси, що і на підвладних територіях Польщі, а саме: козацька старшина давала дозвіл на заснування прибулими з інших територій України, а також Росії, Білорусії, Грузії, Молдови нових поселенських пунктів (слобод). Їх мешканці були лише користувачами землі, за що повинні були сплачувати податки. Якихось єдиних правил

щодо наділення мешканців слобод землею не було. Це залежало від місцевості, наявної вільної землі і, мабуть, спроможності поселенців обробляти певну кількість землі.

Після скасування Катериною II у 1764 р. на Лівобережжі гетьманства там прискорився процес «русифікації» українських земель у тому розумінні, що великими і дрібним власниками ставали переважно російські дворяни, чиновники, військові чини. Не була осторонь цих процесів і на цьому етапі козацька старшина. Організаційно-виробничими структурами козацької старшини залишались зимівники, хутори. У її зимівниках розгорнувся процес формування козацьких господарств фермерського типу. Лише у Правобережній Україні їх налічувалося приблизно 763. У Золотоніському повіті на 1775 рік від 37 до 75 дес. мали 216 дворів; від 75 дес. і більше – 61 двір. У 9 полках Подніпров'я було 5747 хуторів [28].

Такої кількості оброблюваної землі було достатньо для отримання чималої кількості товарної сільгосппродукції і зерна, зокрема. Саме тому О. Апанович зазначала, що «запорізький зимівник був першим в Європі господарством такого типу, яке в наш час називають фермерським [29].

На хуторах на цей час уже міцно утвердилася приватна власність на землю і індивідуальна незалежність його мешканців. Хуторами можна вважати і козацькі зимівники, але були і хутори, які належали магнатам, козацькій старшині (Суботів). На 1772 р. у Київському намісництві було 700 хуторів. Взагалі-то хутір – це ознака економічної колонізації вільних земель Основними територіями цього колонізаційного типу хуторів були Дике поле, Подніпров'я. Хуторянами ставали, як правило, заможні селяни, козаки. Вони намагалися будь-що отримати документи на землю довкола хутора, яку передавали потім у спадкову власність. Як правило, після тривалих клопотань, гетьмани видавали грамоти на володіння хуторами сотникам, полковникам [30].

В. Смолій і В. Степанков вважають, що подих нової цивілізації на українських землях виявився «не в розвитку

промисловості й торгівлі, а в сільгоспвиробництві товарної продукції на Південному Сході України. Адже саме там формувався якісно новий тип господарства – козацький, який за своєю суттю був фермерський» [31].

Хутірське землеволодіння у XVIII ст., як і у попередні часи, співіснувало з общинним. Однак, тепер тенденція була такою, що хutorяни часто задля розширення свого землеволодіння намагалися відчужувати ближню до хutora общинну землю і часто село нічого не могло вдіяти.

Перша половина XVIII ст. – перехідний етап у процесі поступової ліквідації завоювань Національної революції і перетворення вільних груп населення на кріпаків. Кількість земель у одних (козацька старшина, духовенство) зростала, у інших – посполитих – зменшувалася. На другу половину XVIII ст. крупна приватна власність козацької старшини на землю та засоби виробництва в Гетьманщині стала визначальним явищем. Вражають розміри гетьманської земельної власності, яка сягала 1 966 4 дес. землі, І. Скоропадський – 19 882, Д. Апостол – 9 103, К. Розумовський – 9 628 дес. землі[32].

Закріпачення ними частини селян стало доконаним фактом. Катерина II у 1783 р. фактично лише узаконила кріпацький статус українського селянина. Селяни, як до її указу так і після його виходу, на знак протесту переселялися на Дон, в Астраханську, Оренбургську губернії. Це уже була третя міграційна хвиля українських селян (перша – з Східної Галичини, Волині, Поділля на Подніпров'я, друга – з Подніпров'я – на Слобожанщину і третя – за межі України). Ось ця третя хвиля міграції фактично уже була еміграцією і вона виявилась найбільш неприйнятною і, по-суті, загрозливою, оскільки українське селянство втрачало зв'язки з своєю землею, своїм народом. На цей раз емігрувала і частина козаків, що в перспективі послаблювало боротьбу українського народу проти кріпацтва.

Інша частина селян намагалися записатися в козаки і у такий спосіб набути для себе і волю, і землю. Козацька

старшина зі свого боку намагалася у будь-який спосіб зашкодити таким переходам.

Земельні фонди Гетьманщини з вільними військовими, ранговими, ратушними, магістратськими селянами практично вичерпалися. До речі, В. О. Барвінський розмежував категорії селян від того де вони мешкали: монастирські, приватні, рангові, вільні, військові та магістратські (ратушні) [33].

Основними ж категоріями селян на Лівобережжі були монастирські і приватні. У 9 полках Лівобережної України на 1730 рік їх було 136 із 1524. Рангове землеволодіння поступово занепадало. Причиною цього було перетворення рангових селян на приватних. Їх привласнювали гетьмани і монастирі. На 1729 рік монастирі володіли 305 маєтками, в яких було 11.073 двори. Монастирські латифундії існували аж до 1786 року, коли було здійснено секуляризацію церковних земель [34].

Таким чином, з кінця XVII і до кінця XVIII ст. українські селяни і значна частина козаків Лівобережної України фактично втратили основний здобуток революції – право на землю. Козацька старина, а тим більше російські дворяни та поміщики різними способами здійснювали обмеження селянського землеволодіння. З іншого боку, міцніли козацькі господарства, зокрема, хутори та зимівники, перетворюючись у сучасних крупнотоварних та середньотоварних виробників сільськогосподарської продукції і, по суті, мали усі перспективи заступити фільварки польської шляхти. Інша річ, що у цей процес активно втручались російські поміщики та дворяни, наслідком чого були з їхнього боку різні утиски щодо старшинського господарювання на землі.

На Правобережжі, яке перебувало в складі Речі Посполитої від 1667 р (Андрусівського перемир'я) і до 1793 р., у 1795 р. до Російської імперії відійшла і Західна Волинь) спостерігалось зростання різних форм феодального землеволодіння, зокрема, великого. Магнатські латифундії зростали загалом трьома основними шляхами: по-перше,

шляхом захоплення селянських земель; по-друге, за рахунок володіння корони; по-третє, в результаті пожалувань державних і конфіскованих земель. Коронний гетьман К.Браницький мав у володінні 14 містечок, 92 села. За розмірами приватне поміщицьке землеволодіння, як правило, поділялось на три розряди: велике (латифундійне, площею більше 500 дес.), середнє (від 100 до 500 дес.) та дрібне (від 50 до 100 дес.).

Найбільшими землевласниками на Правобережжі були Потоцькі, Чарторийські, Сангушки, Тишкевичі, Браницькі, Яблонські та ін. Користуючись слабкістю королівської влади, магнати не тільки пред'являли права на батьківські землі, які належали їм до Української революції, а й захоплювали королівські та колишні шляхетські землі. Так, Потоцькі прибрали до своїх рук Канівське староство, що раніше перебувало у власності короля. Сангушки і Яблонські – Корсунське, Черкаське та Чигиринське староства. Магнатам Потоцьким належало майже все Покуття. Більша частина дрібної та середньої шляхти, яка не зуміла довести обґрунтованості своїх претензій у земельних суперечках з магнатами, була змушена або одержати маєтності на умовах васальної залежності та оренди, або просто поступала на службу до них економами, управителями, адміністраторами.

У той же час фільваркова система господарювання не тільки зберігалася, але й суттєво зміцніла. Це проявилось перш за все у значному розширенні земель, що належали фільваркам. Тепер на 1 фільварок припадало понад 200 моргів (більше 100 га) землі (без врахування лук, лісів). Були і такі фільварки, що мали понад 900 моргів землі [35].

Існували також ленні земельні володіння, які польською королівською владою у XVII-XVIII ст. роздавалися магнатам і шляхті. Право на ленне земельне володіння скасовувалося з припиненням існування чоловічої гілки роду. Після поділів Речі Посполитої переважна більшість власників ленів почали вважати їх частиною своїх вотчин.

Іменем короля польського на поселення в Правобережну Україну запрошували козаків, надавали їм право бути користувачами землі, хоча козаки вважали землю своєю і намагалися утвердити приватну власність на неї. Реалії однак були такими, що основний земельний фонд Правобережної і Західної України з кінця XVII ст. уже належав польським магнатам і шляхті. Королю належало до 20 % земельної площі цього регіону, зокрема, у Київському воєводстві – 17 сіл, Богуславському старостві – 40, Білоцерківському – 114, Димарецькому – 3, Звенигородському – 19 [36]. Це і є королівщина, за користування цією землею козаки і селяни платили королю чинш.(1/4 від отриманого прибутку з даної ділянки землі).

Деякі польські поміщики на Правобережжі зі свого боку з метою відновлення власних господарств почали роздавати частину своїх земель польським шляхтичам, для прибулих з Лівобережжя селян, козаків утворювали слободи, поселенці яких звільнялися від податків на 5–6 років. Ці заходи дозволили досить швидко відновити економічне життя на Поділлі. За короткий час тільки в Подільському воєводстві було утворено 158 нових поселень [37].

Слобідські роки швидко скінчилися і шляхта почала вимагати від селян повної покори, заперечувала їхнє право на земельні ділянки, що були у їхньому володінні. Реакцією селян став протестний рух, який увійшов в історію під назвою Гайдамаччина. Повстале селянство хотіло повернутися у земельних відносинах до часів Хмельниччини. Польські магнати навпаки хотіли і робили все можливе для збільшення своїх земельних площ, кількості панщинних днів тощо. Один із них, Ф. Потоцький на Уманщині у цей час володів 173 селами [38].

Основними групами селян у Правобережжі під час перебування краю в складі Речі Посполитої були поміщицькі і державні селяни. Основою кріпосного господарства являлася феодальна власність на землю, якою мали право володіти тільки дворяни. Кріпосні селяни перебували в

особистій залежності від поміщика, «прикріплювалися» до землі, щоб гарантувати робочі руки феодалу. Закріплений за селянами земельний наділ не був їхньою власністю і міг бути у них відібраний поміщиками. В стані кріпосної залежності в Київській та Подільській губерніях перебували 80,1% осіб, у Волинській – 80,8% від загальної кількості селянства [39].

До державних селян належали ті, що проживали на території державних володінь – староств. Вони зобов'язані були відбувати на користь орендарів повинності, розмір яких визначався орендними контрактами. Селяни, котрі мешкали на землях, які були конфісковані в різні часи в Ордену езуїтів, називалися поезуїтськими.

Характерною особливістю в земельних відносинах Правобережної України було існування подвірно-надільної системи землекористування. Селянські господарства отримували земельний наділ в прямій залежності від свого розряду, тобто від наявної кількості робочої худоби в господарстві, ступеню матеріального благополуччя. Однак господарства однакових розрядів у різних маєтках мали неоднаковий земельний наділ. Він залежав від кількості придатної для ведення сільського господарства землі в маєтку, загальної кількості селян, матеріальної здатності поміщика вести власне господарство тощо.

Для характеристик землекористування селян у Правобережній Україні можна навести відомості про середні розміри їхніх наділів. Наділ тяглих господарств був в межах від 6 до 12 десятин, піших – від 3 до 6,5 десятин. У той же час на 1848 рік там було не менше 17 % селянських господарств, які не мали земельних наділів серед піших селянських господарств безземельні сягали 50 %. [40].

Землеволодіння церкви на Правобережжі структурно складалося з латифундійських володінь католицького та уніатського єпископату, монастирських земель та земельних наділів парафіяльного духовенства. Греко-католицький митрополит був найбільшим земельним власником серед служителів церкви Правобережної України. Його землі

знаходились на Київщині, Волині. Там йому належало 1740 дворів. У Фастівському ключі київському католицькому єпископу належало 802 двори, близько 3 тис. селян мав Кам'янецький католицький єпископ, а Луцький уніатський єпископ – понад 1,8 тис. селян [41].

У XVIII ст. великими земельними площами володіли монастирі, що дозволяло їм вести багатогалузеву господарську діяльність, включаючи і неабияку прибуткову її частину – землеробство. Саме ця обставина буде спонукати церковних ієрархів до суттєвого збільшення монастирських землеволодінь. Монастирі збільшували свої землеволодіння різними шляхами, зокрема, їм заможні люди дарували землі. Наприклад, поміщик Сосновський у 1719 р. подарував Шаргородському монастирю с.Калинівку Ямпільського повіту (201 рев'язька душа), Немирівському монастирю граф В.Потоцький у 1783 р. подарував «поля орного на 25 днів, сіножаті на 10 косарів, лісу 22 морги [42].

У другій половині XVIII ст. феодальне церковне землеволодіння було секуляризоване. Указами Катерини II у 1786 і 1788 рр. р. були вилучені у державне управління маєтки духовенства у Лівобережній та Слобідській Україні. Щодо маєтків на території колишньої Речі Посполитої, то вони поки-що залишалися за їх власниками.

Наприкінці XVIII ст. розпочався новий період у житті населення західноукраїнських земель. У цей час карта Європи була знову змінена відповідно до геополітичних інтересів великих держав. Унаслідок цього до складу Австрійської імперії після першого (1772 р.) та третього (1795 р.) поділів Польщі відійшла Галичина, а після укладення австро-турецької Константинопільської конвенції (1775 р.) під владою австрійського імператора опинилася Північна Буковина. Крім того, з XVII ст. у складі Австро-Угорщини перебувало ще й Закарпаття.

На землях Східної Галичини існувало 10 округів: Золочівський, Жовківський, Львівський, Бережанський, Тернопільський, Чортківський, Коломийський, Станіславсь-

кий, Стрийський, Самбірський, а також Північна Буковина і Закарпаття на початок XIX ст. проживало 3,5 млн. осіб, з яких 2,4 млн. були українцями, або 70 % усього населення, 600 тис. поляків, 300 тис. євреїв та інші.

Економічну основу аграрних відносин у Західній Україні (Східна Галичина, Буковина, Закарпаття), незалежно від того у складі якої держави вона перебувала, становила земельна власність. Власність ця була зосереджена у руках австрійських баронів, польських князів і графів, мадярських, румунських та українських поміщиків.

Усі землі були поділені на двірські (фільваркові), селянські (були у них у користуванні), вільні і державні. Двірські землі – панський двір, величина земельної ділянки сягала у середньому до 390 га. Селяни за користування землею повинні були працювати на панській землі до трьох днів на тиждень. Були і вільні землі – власність костелів, церков, солтисів, дрібної шляхти.

Особливістю інкорпорації Східної Галичини й Буковини до складу Австрійської імперії, на відміну від подібних процесів у Наддніпрянській Україні було те, що цей процес у часі збігся з першою хвилею модернізаційних реформ у цій державі. Реформи, що запроваджувалися у 70-80 рр. XVIII ст. Марією Терезою та Йосифом II носили комплексний характер. Особливо значними були реформи у сфері земельних відносин у Галичині, де ці проблеми були найгострішими. Земельна реформа розпочалася у 1772 р. з видання патенту (закону) про укладання інвентарів, проведення першого статистичного перепису населення та земельних володінь.

Законом від 3 червня 1775 р. поміщикам заборонялося вимагати у селян більше від того, що записано в інвентарях, зокрема відбувати панщину у неділю і святкові дні, був обмежений також «рустикальний» – сімейний податок тощо.

Законом від 5 квітня 1782 р. (виданим спеціально для Галичини) був започаткований процес скасування кріпацтва і заміни його «підданством». Проте, згідно цього закону, земля

залишалася у власності панів, а за користування нею українські селяни повинні були відробляти панщину, платити оброк.

І все ж, законами 1785–1786 рр. усі землі, що знаходилися на той час у користуванні селян, проголошувалися рустикальними, тобто належними селянським сім'ям, дворам, а решта земель – доменіальними, тобто належними поміщикам, церкві та державі (приблизно 50 %) Так відбулось відділення селянських земель від поміщицьких. Поміщики не мали права переділяти, скорочувати селянські наділи, селяни отримували право передачі землі у спадок, але без права її дроблення і продажу.

3. Земельні відносини в українських землях доби модернізації в Австрійській та Російській імперії XIX – початок XX ст.

На середину XIX ст. соціальний порядок, вибудований на основі кріпосного права, доживав свого віку, і в освічених прошарках суспільства міцніло відчуття його приреченості.

У Східній Галичині на початок XIX ст. основою економіки залишалося сільське господарство, серед галузей якого переважало землеробство. Шляхті, церкві та державній казні належало 2,6 млн. га землі. У користуванні селян перебувало 2,1 млн. га землі. За даними на 1819 р. у краї було 5 429 поміщицьких і 359180 селянських господарств, На одне великопомісне господарство в середньому припадало 755 моргів землі, на селянське – близько 8,9 моргів [43].

У середині століття ці показники змінилися таким чином: розмір поміщицького землеволодіння зріс до 590 га, а селянського – зменшився до 4 га. Поміщицькі землі у Галичині на середину XIX ст. за своєю кількістю зрівнялися з кількістю землі у селян. І це не дивлячись на те, що ще у 1787 р. був виданий указ австрійського імператора про відділення селянських земель від поміщицьких і заборону

поміщикам ними розпоряджатися. Як приклад приведемо Чортківську округу, де поміщики збільшили свої землі на 1815 р на 34 %, а селянські – по всій Галичині зменшилися на 7,4 %. На Закарпатті поміщицькі землі зросли на 20 %. Площа їх земельних угідь становила близько 4,7 млн. га, зокрема 1,4 млн. га займали ліси. Поміщикам, церкві та державній казні належало 2,6 млн. га (47,1 %). У користуванні селян перебувало 2,1 млн. га землі (25) [44].

У поземельних відносинах Галичини через збільшення з 1819–1859 рр. кількості селянських господарств на 53 % прискорювався процес дроблення земель, що неминуче призводило до зменшення у їх розпорядженні кількості землі. У 1820 р. земельний наділ селянина в середньому становив 15 моргів, а у 1859 р. близько. – 9, у 1900 р. – 4 морги. 2/3 селян Галичини не мали мінімуму землі, який визначався у 5–7 га [45].

Рятуючись від проблеми безземелля, яку селяни не могли вирішити за місцем свого проживання, вони втікали на Поділля, Подніпров'я, у Бессарабію.

На середину XIX ст. у Східній Галичині було 3500 сіл, на Буковині – 318 українських громад, а на Закарпатті – 517 громад. Сільське населення переважало усі інші верстви. 80–90 % українського населення займалося землеробством. Серед власників маєтків з великими земельними площами переважали поляки. Крупним землевласником була Католицька церква. На 1844 рік у Східній Галичині доменіальні землі склали 47,1 %, рустикальні – 48,9 %, вільні – (міських громад, вільних селян, церковних парафій) – 4 %. У користуванні селян було 70 % орної землі, 2/3 лук і пасовищ. Поміщики володіли 98 % лісів, 1/3 луків і пасовищ, 25 % – орної землі Один маєток мав приблизно 755 моргів землі, а одне селянське господарство – 8,9 моргів [46].

Так сталося історично, що першим регіоном України, де у середині XIX ст. розпочалися глибокі трансформаційні процеси у земельних відносинах, стали українські території, що входили до складу Австрійської імперії.

У західноукраїнських землях рушійною силою здійснення аграрної реформи і відміни кріпацтва, зокрема, стала Європейська революція, яка у Австрійській імперії розпочалася у березні 1848 р. Хоча питання про скасування панщини постало значно раніше. Слід зауважити, що починаючи ще з 30-х років XIX ст. серед шляхти Галичини велися дискусії щодо необхідності змін у стосунках між нею та селянами. Власне, галицька шляхта була надзвичайно невдоволена тими змінами, які стали результатом реформ Йосипа II, а також втратою державності Польщею і неодноразово піднімала повстання з метою відновлення Речі Посполитої, проте усі вони залишалися невдалими, не підтриманими основною масою селянства, яке було придушене тягарем панщини та інших повинностей.

Починаючи з 1843 р. питання панщини та селянських повинностей неодноразово розглядали у Галицькому сеймі. Постанови сейму мали досить обмежений характер, наприклад, створити певні комісії, які б розглядали зміни «у відносинах підданських»). У 1845 р. цісар Фердинанд дав дозвіл на створення спеціальної комісії, яка однак через шляхетське повстання 1846 р. так і не приступила до роботи. Маршалок (голова) Галицького сейму Т. Василевський вносив пропозицію задля встановлення у подальшому нормальних стосунків між селянами і шляхтою «признати ґрунти, находячіся в посіданні селян, їх власністю цілковитою ... і щоб невільно було їх ані ділити, ані куснями розпродувати».

Під час революції 1848 р. австрійська влада на підконтрольних їй західних землях України розпочала аграрну реформу. Її зміст для Угорщини і Закарпаття визначали закони від 18 березня 1848 р., для Галичини, поширений за рішенням уряду від 1 липня 1848 р. на Буковину закон від 17 квітня 1848 р., для Австрійської імперії – закон від 7 вересня 1848 р. Останній розширював і уточнював попереднє законодавство. Зміст аграрної реформи охоплював такі питання:

- надання селянам прав громадянина держави;
- наділення селян землею;
- організація викупу підданських обов'язків (феодалної земельної ренти і повинностей) селян.

Селяни отримали права громадян держави. Поміщики втратили над ними верховну владу, одночасно звільнялися від «опікунських обов'язків». Селяни ставали власниками 70 % орної землі, що була у їхньому розпорядженні до початку реформи, а за поміщиками залишалось 30 % землі. Сервітути (обмежене право користування за певну плату чужим нерухомим майном, зокрема лісами, пасовищами, луками), якими до реформи спільно користувалися земельні власники і селяни, залишалися власністю поміщиків. Селяни могли користуватися ними за відповідну плату на основі спільної угоди з поміщиками. Лише у 1853 р. за спеціальним законом встановлено умови викупу або регулювання користування сервітутами [47].

Встановлювався порядок компенсації земельним власникам земельної ренти та повинностей. Так, 2/3 від її вартості зобов'язувалася сплатити держава, 1/3 оцінювалася як вартість скасованих «опікунських обов'язків». При визначенні вартості феодалної земельної ренти та повинностей основою була їхня річна ціна, прийнята за 5 % річних з капіталу мінус вартість скасованих «опікунських повинностей» шляхти стосовно селян. Сума викупних платежів становила 70 % від вартості дореформених селянських повинностей і земельної ренти. Держава зобов'язувалася виплачувати викуп 5-відсотковими облігаціями (від якого вона відмовиться), які мали погашати державі кредитні установи протягом 40 років, незалежно від того, чи землю обробляли.

Першим позитивним наслідком реалізації реформи було те, що до 70 % галицьких селян ставали власниками тих земель, якими вони користувалися на час реформи. До того ж спільним для австрійських, польських, угорських і українських поміщиків було те, що вони здебільшого

використали аграрну реформу для збільшення своїх земель. У ті часи «не було майже ні одної громади в Галичині котра не мала б причини жалування на самовільне забирання ґрунтів» [48].

Ще однією проблемою для селян було те, що уряд, попри попередньо взяті на себе зобов'язання, відмовився від сплати викупного боргу за державний рахунок. Його сплату – (дві третини) було перекладено на селян як додаток до прямих платежів (27 % від загальної суми).

У Східній Галичині і у пореформеній час формувалися латифундії. Серед великого землеволодіння виділялися 10 майоратів – маєтків, які не підлягали роздробленню. Це були передусім землі польських та сполонізованих у XVI–XVII ст. українських шляхетських родів графів Потоцьких, Замоїських, Борковських, Баворських, Голуховських, Семевських, Чарковських, Стадіонів та князів Любомирських. Майоратом було також проголошено 85 тис. моргів земель – власності родини імператора, що перебували у володінні ерцгерцогів Альберта й Райнера, які орендувалися місцевими магнатами і шляхтою. У Галичині в цілому під час реформи і у наступні роки поміщики захопили 46 000 га рустикальної землі [49].

Особливо активно поміщики діяли у неврожайні роки, коли селяни голодували і «продавали» панам свої землі за безцінок в обмін хоч на якісь продукти харчування, наприклад 300 моргів за ціною по два корці картоплі і 1 корець ячменю за морг [50].

Національний склад великих землевласників не був надто розмаїтим. На початку XX ст. з 4084 поміщиків лише 56 (1,4 % від загальної кількості) були українцями – брати Шептицькі, Ю. Лаврівський, Й. Борискевич, М. Криській та ін. Вони володіли майже 78 тис. га землі (біля 3,4 % всієї табулярної власності). Більше 340 тис. га (11 %) перебувало у руках єврейських землевласників. Їх налічувалося всього 630 осіб, або 15, 6 % від всієї кількості поміщиків. Великими землевласниками були 4 австрійські банки. Спільно вони

володіли біля 150 тис. га (6 % усіх поміщицьких володінь). Серед магнатів була незначна кількість вірмен, караїмів та ін. Таким чином, лише біля 18 % великих землевласників були не поляками, а 82 % належали до польських магнатських родів. Значною була частка польського землеволодіння серед маєтків розміром більше 10 тис. моргів. З 46 світських фільварків 36 належали полякам, а 10 австрійцям та євреям. Завдяки цьому великі польські землевласники економічно були найбільш впливовими. Магнати Галичини володіли значними земельними ресурсами. Їм належало 2 257 тис. моргів орних земель та 2 227 тис. моргів лісів. Більше половини поміщицьких угідь зосереджувалися в східній частині Галичини, де серед сільського населення переважали українці [51].

Масовому обезземеленню селян Закарпаття сприяли видані угорським урядом на користь поміщиків аграрні закони про комасацію (зведення земель до однієї ділянки), урбаріальний (патент 1858 та закони від 1868 і 1871 рр. по урегулюванню земельних відносин). Ці закони визнали права і привілеї поміщиків священними і недоторканими.

Незважаючи на, здавалось би безмежні можливості великих землевласників, їхні земельні ресурси у Галичині мали тенденцію до скорочення і, у першу чергу, через накопичені ними борги. У 1876–1897 рр. з цієї причини через аукціон було продано 1 620 маєтків. Частина з них була подрібнена на малі ділянки (парцелі) і розпродана. Зокрема, у 1887 р. на кожен із них припадало 5 773 моргів землі, а у 1890 р. – на 277 тис. моргів, або на 2 % менше. Чисельність фільварків на початок ХХ ст. також скоротилася з 4500 до 3117 [52].

Причинами занепаду великого землеволодіння у Галичині було помітне відставання регіону від Західної Європи і, власне, самої Австрії, надмірна розкіш поміщиків у побуті.

Попри усі негаразди, які мали місце у системі поміщицького землеволодіння в Галичині у кінці ХІХ –

початку ХХ ст., вони займали важливе місце в економічному розвитку регіону. Вони зберігали за собою домінуючі позиції в усіх сферах суспільно-політичного життя.

Великі польські землевласники не становили собою єдиної монолітної групи. Часто між ними велася непримирлива боротьба за земельні ділянки, за робочу силу. В Галичині землі табулярної власності (поміщицькі, державні, монастирські і церковні) склали 2 229 469 га, або 40,3 %. На початок ХХ ст. у Західній Україні спостерігалася велика концентрація землі у небагатьох власників. 45 % землевласників мали 1000 і більше га землі. У цей же час в Галичині було 4084 поміщики, які становили лише 0,62 % загального числа землевласників, володіли 40,3 % землі. Причому державні латифундії (господарства від 5 тис. га і більше) становили 85,1 %. 21 такій латифундії належало разом 471 600 га ріллі і лісу. На одну з них в середньому припадало 22,5 тис. га [53].

На Буковині у руках великих землевласників перебувало 567 290 га, або майже 54 %, а в руках селян – 477 000 га, або 46 %. Тут приватне землеволодіння німецьких, австрійських, румунських та українських поміщиків, купецтва становило 201 000 га. У приватній власності селян було 463 381 га.

На Закарпатській Україні великим землевласникам належало 894 692, або 70,9 %. Державі належало 400 тис. га, а церкві і монастирям – 20 000 га. У приватній власності селян перебувало – 269 225 га, у громадському користуванні – понад 100 тис. га [54].

У кінці ХІХ – початку ХХ ст. відбувався рух (мобілізація) земель і у селянських господарствах. Причинами цього було зростання величини податків, нехватка продуктів харчування у неврожайні роки, невдалі операції з банками тощо. В цілому тенденція була такою, що мало місце зростання в них кількості землі. Однак треба враховувати той факт, що розподіл землі був далеко не рівномірним і також те, що природній приріст сільського населення був доволі значним. Тому то і на цей час

заможніші селяни, поміщики, що мали більше землі, ставали ще заможнішими, а бідні селяни, що мали мало землі, ставали ще біднішими. Однією із причин цього було також подальше, на 1/4 зростання кількості селянських господарств. На 1900 р. в Галичині було уже 30 % безземельних селян. Хоча були і такі, що мали 100 і більше га землі. Щоправда, такі селяни не займалися захопленням землі у своїх сусідів, а скуповували її у селян, і у поміщиків. Були випадки, коли земля окремих збіднілих селян переходила у власність заможних за борги, несплату податків тощо [55].

У ході післяреволюційних реформ земельних відносин в Галичині лише церковне землеволодіння не зазнавало відчутних кількісних та якісних змін.

Таким чином, земельні відносини як до реформи в Галичині 1848 р., на Буковині у 1849 р. і в Закарпатті у 1853 р. так і після її проведення мали чітко виражений колоніальний характер. Реформа була проведена в такий спосіб, що поміщицьке землеволодіння було збережене, а їхні землі за рахунок сервітутів навіть були збільшені. Вони зберегли землю як головну умову своєї влади над селянами. На середину 1870-х рр. у Галичині 4 084 поміщики (0,68 %) мали 40,3 % загальної площі. Серед поміщицьких володінь латифундії становили 85,1 %. володіли 45 % земельних площ. У той же час селянські господарства з ділянками до 2 га землі становили у Галичині 42,7 % і на Закарпатті – 51 %. В середньому на одне господарство в Галичині припадало 1 га, на Закарпатті – 0,75 га [56].

Іноетнічним земельним магнатам належало найбільше і найкращих земель краю. До них слід віднести таких польських князів як К. Стефан, А. Чорторійський, Н. Любомирський. В. Сапега, закарпатського графа Шернборна, який володів 232 дес. землі та інші, всього 21 особа. Великою кількістю землі і лісів володіла католицька церква.

У 1793 р. Правобережна Україна була приєднана до Російської імперії, а у 1795 р. – Західна Волинь. Тамтешні поміщики прийняли присягу на вірність російському

престолу, а тому за ними зберегли їхні майнові права. Проте у 1794 р. частина з них брала участь у повстанні Т. Костюшка. Одним із покарань з боку російської влади «за зраду» було позбавлення права на земельні маєтності та передача їх у власність казни. У 1795 р. в такий спосіб було відібрано 18 607 душ, що перебували у їх власності на території Волинської, Київської та Подільської губернії [57].

В числі нових власників було російське офіцерство, чиновництво і православна церква.. Частина пожалувань дісталася і польським дворянам, насамперед великим магнатам, які довели свою лояльність до російської влади.

Одразу ж після приєднання Правобережної України до Російської імперії була проведена ревізія маєтностей. За даними п'ятої ревізії 1795 р. в трьох губерніях Правобережної України (Київській, Подільській і Волинській) нараховувалось 3,2 млн. осіб [58]. Дані ревізії також засвідчили, що на Правобережжі польська шляхта у поземельних відносинах зберігала сильні економічні позиції. Правобережжя все ще залишалось територією польського економічного, політичного та культурного домінування. Однак, Польське повстання 1830–1831 рр., яке частково поширилося і на Правобережжя, спонукало російську владу спочатку стати на шлях посилення централізації управління у Південно-Західному краї, а потім перейти до обмеження там польського землеволодіння.

Російська влада використовувала й інші можливості для збільшення державних земель, зокрема, відбирала право на ленне користування, перейшли у її власність і землі конфісковані у Ордену ієзуїтів. Імператор Олександр I повернув чимало маєтків, значною мірою відродивши колишнє землеволодіння церкви, було припинено передачу земель католицької та греко-католицької церкви православним церквам.

Збільшення поміщицького землеволодіння протягом першої половини ХІХ ст. відбувалося головним чином за рахунок перетворення тяглих селянських господарств на

піші, зменшення селянських наділів і ліквідації надтяглих селянських господарств. Так, якщо в Сквирському повіті на початку століття наділ тяглих господарств становив 8, а піших 4 дес., то в 1847 р. тягли, що працювали трьома парами волів, мали наділ розміром 4 дес., тягли з двома парами волів – 3 [59]. Селяни намагались компенсувати зменшення своїх орних земель за рахунок розорювання вигонів та земель, що були під їхніми садибами.. За даними 1833 р. в Київській губернії під садибами і городами було 325 тис. дес. землі, а у 1861 р. – лише 227 дес. [60].

Державні селяни на середину ХІХ ст. в Правобережній Україні становили до 12%, в Подільській губернії до 18 % [61]. Вони традиційно намагались розглядати землю як свою власність, але влада постійно їм нагадувала, що земля та інші угіддя дані їм у користування і складають власність казни.. У 1850 р. земельний фонд державних селян складав у Волинській губернії – 299,2 тис. дес., у Київській – 369,8 тис. дес., і в Подільській – 206 тис. дес. [62]. Характерною ознакою землекористування державних селян Правобережної України було малоземелля та безземелля. На початку 1850-х рр. на Київщині 86 тис. державних селян, або 38% не мали землі і утримували себе поденщиною [63].

У 1841 р. в Російській імперії почалася секуляризаційна реформа, яка мала за мету знищити церковне землеволодіння. Найперше відбувалося вилучення земель вищого і монастирського православного духовенства, а за ним – «іновірного», тобто католицького. Внаслідок проведення секуляризації у римо-католицького духовенства на Поділлі було відібрано 29 маєтків, на Київщині – 3 і на Волині – 69 маєтків [64]. Спрямована проти католицького духовенства секуляризація церковного землеволодіння зачепила майнові інтереси і православного духовенства. Стосовно нього уряд застосував іншу політику. У 1842 р. було опубліковане Положення про забезпечення в західних губерніях православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою Цей указ зобов'язував сільські

громади виділити причетам по 33 дес. орної землі, 3 дес. сіножаті та 3 дес. землі для городу. Реалізація цієї постанови дозволила церковним установам на Київщині заволодіти майже 49,8 тис. дес. землі [65].

На початку XIX ст. в українському селі Наддніпрянської України було два типи селянського землеволодіння: приватне (селянське і двірське) і надільне селянське (общинне та подвірне). Єдиною соціальною верствою, яка збереглася від «старої» гетьмансько-козацької України було селянство, до якого приєдналося рядове козацтво і навіть частина збіднілої шляхти та старшини [66].

Українські землі, які на той час перебували у складі Російської імперії, за територіальною ознакою називалися: Лівобережжя, Правобережжя, Південно-Західний край. Поміщицьке землеволодіння там складало майже 75 % всіх земель. З 13 млн. населення українських земель у складі Російської імперії, до середини XIX ст. 5,3 млн. становили приватновласницькі, а 5,2 млн. – державні селяни [67].

І перша, і друга категорія селян у Російській імперії на початок XIX ст. ще не мали громадянських прав і відповідно права приватної власності. До державних селян належала група населення, яка, по-перше, не була в кріпосній залежності і, по-друге – платила в казну податок у вигляді оброку. Це були в основному селяни, які поселилися на державних землях, українські козаки, військові відставники, вільні хлібороби, колоністи та інші. Забезпечення їх землею було різним: на одних припадало до 20 дес., на інших – півдесятини [68].

Інкorporація українських земель у державну систему Російської імперії співпала з початком занепаду феодальної системи господарювання. За таких умов царат почав вносити суттєві юридичні зміни в земельні відносини, в основу яких було покладено становість російського суспільства. У 1785 р. українська козацька старшина була зрівняна у правах із російським дворянством, що дало їй можливість закріпити за собою раніше надбані землі.

Усі вищезначені заходи з боку російської влади не давали для неї бажаного результату, соціальна напруга через невирішеність земельного питання зростала. У земельних відносинах накопичилось стільки проблем, що без глибинних змін у цій царині уже не можна було обійтись. Це добре усвідомлювали в уряді, шукав шляхів модернізації, щоправда досить обережно, і цар Олександр I. У 1803 р. цар видав закон про «вільних хлібопашців», який передбачав можливість звільнення кріпосних селян на волю за викуп із землею, або цілими селами, або окремими сім'ями, але обов'язково за спільною угодою селян зі своїми поміщиками. Це мало дати можливість поміщикам продавати землю не тільки у чужі руки, але й своїм селянам. Однак цей закон фактично не спрацював. Інерція кріпосної системи і оманлива видимість її доцільності не дозволила поміщикам ще на початку ХІХ ст. стати на шлях трансформацій у земельних відносинах.

У 1817 р. російська влада в степових малозаселених районах Лівобережжя та Слобожанщини розпочала експеримент, яким передбачалося частину українських державних селян і козаків перетворити на «вічних солдатів», тобто вони мали одночасно виконувати свої сільсько-господарські роботи і нести військову службу. Створення економічно сильного військово-землеробського стану розширило би соціальну базу монархії [69]. Таких селян найбільше було на Лівобережжі і нараховувалося їх 375 тис. осіб. Військові поселення на Правобережжі з'явилися у 1836-1837 рр., коли у Військове відомство передали конфісковані в учасників повстання 1831 р. маєтки в Київській та Подільській губерніях (80 543 рев'язьких душ [70]). Проживали вони у 4 містах і 125 поселенських пунктах. Поселенцям було введено в обов'язок обробляти до 30 дес. землі, кожний поселенець мав від 2 до 3-х дес. землі [71]. Розміри поля поселянина залежали від кількості вільних земель і якості ґрунту Під час передачі конфіскованих маєтків у військове відомство спостерігалися зловживання офіцерами, що

служили у поселеннях. До них можна віднести урізання розмірів поселенського земельного фонду. Військові поселення склалися із двох частин: діючої і поселеної. До першої належали військовослужбовці, що знаходилися у поселеннях. До другої частини входило усе населення зі всією землею.. За даними С. А. Сидорука, загальна територія Києво-Подільських військових поселень складала 353 990 тис. дес. землі, на яких проживало 111 662 особи [72]. Після ліквідації у 1857 р. військових поселень їхні мешканці були переведені в розряд державних селян під назвою «колишні південні поселенці».

Польське повстання 1830-1831 рр. спонукало царат до вироблення нового курсу щодо польського елемента на Правобережжі і, у церковному землеволодінні, зокрема. Релігійна панорама та система церковної земельної власності на Правобережжі забезпечували відносну економічну самостійність передусім римо-католицької та греко-католицької конфесій. Враховуючи це, самодержавство стало на шлях радикальних перетворень. Урядові заходи у церковній політиці проводилися послідовно у два етапи. Стан церковного землеволодіння став залежати від конфесійної приналежності: у греко-католицької церкви землі відбиралися і надавалися православним. Умовою збереження земель за уніатами була їхня згода перейти у православ'я. У католицької церкви воно також поступово зменшувалося, їхні землі за державну грошову винагороду попереднім власникам, передавали у власність російської держави.

Другий період щодо змін у земельних відносинах церковників позначився секуляризацією переважно земельної власності римо-католиків, остаточним знищенням греко-католицької конфесії та переведенням усього духовенства на грошове утримання. Земельні володіння церкви розглядалися російською владою як державні і передавалися у корпоративне володіння духовенству. За ним було збережено власність з обмеженням прав розпоряджатися землею та заборонаю набувати нові земельні володіння. У такий спосіб

царизм забезпечував контроль за церковним землеволодінням та поступово уніфікував землекористування конфесій.

У 1870 р. на території України був ліквідований Орден єзуїтів, а землі, що йому належали, були передані у державну власність, зокрема Браїлівського, Могилівського, Ушицького і Кам'янецького монастирів. У результаті таких дій російської влади землеволодіння католицької церкви суттєво зменшилося, православної – збільшилося у 2 рази. У той же час православному монастирю було дозволено володіти лише 60 десятинами землі. Лишки монастирських земель перейшли у власність держави, що привело до їх суттєвого збільшення.

Розглядаючи еволюцію землеволодіння на приєднаних до Російської імперії землях Правобережної України, можна зробити певні висновки: царський уряд продемонстрував, що він шанує майнові права землевласників. Однак така позиція в силу ряду повстань польської шляхти, буде поступово трансформуватися в обмеження землеволодіння польської шляхти, католицького і греко-католицького духовенства і передачі права на землі російським дворянам, чиновникам та православній церкві..

На території колишньої Гетьманщини у 1831 р. під час уніфікації російською владою територіально-адміністративного поділу. були утворені Полтавська та Чернігівська губернії. У 1835 р. Київська, Харківська, Подільська і Волинська губернії разом утворили Південно-Західний край, який підпорядковувався Київському генерал-губернатору.

У 1844 р. Микола I. дав дозвіл поміщикам відпускати кріпаків без землі на волю. Однак і цей крок не давав результату. Частина селян залишала свої земельні ділянки і вимушена з часом заробляти на проживання, ставала батраками у панських дворах. У той час поміщики використовували це як додаткову можливість для зростання приватної земельної власності. Якась частина відпущених поміщиками селян ставала «вільними хліборобами», придбавши землю у власність і стали називатися «казенними, державними селянами».

У 1840 – 1850 рр. земля уже була не тільки предметом купівлі-продажу, а й ставала об'єктом оренди. Поміщики у багатьох випадках здавали частину своїх земель в оренду купцям, міщанам та заможним селянам. Орендні земельні відносини, з одного боку свідчили про зростання майнових можливостей селян брати землю в оренду, а з другого боку, для тих, хто мав великі земельні площі і не міг з ними впоратися, або мав боргові зобов'язання, у такий спосіб міг вирішити свої проблеми.

Інвентарна реформа в селах Правобережної України, тобто описи поміщицьких маєтків з чіткою фіксацією розмірів земельних наділів селян та обсягів виконуваних ними повинностей, закріпила землі, що були у користуванні селян за останні 6 років до складання інвентарів, за що вони повинні відбувати повинності. «Інвентарі» склали поміщики польської національності. Важко уявити, що вони лояльно ставилися до українських селян, готові були на додаткове наділення їх землею. Це, швидше, навпаки, вони самочинно скорочували селянські наділи, що були зафіксовані в переписах, переселяли селянські двори на гірші ґрунти []. У результаті цих вищеназваних реформ поміщицьке землеволодіння лише зміцніло. І у цей час поміщики різними способами захоплювали землі селян. У Харківській губернії на середину XIX ст. співвідношення селянської і поміщицької землі було уже 31,82 % і 68,18 %, Катеринославській - 18,4 % і 81,57 %. Найбільше селяни втрачали землі під час проведення інвентарної реформи [73].

Північне Причорномор'я з його родючими чорноземами приваблювало можливістю вирощення там хліба на експорт. Наприкінці XVIII ст. російським поміщикам в південних губерніях належало 4,5 млн. дес. землі [74]. Російські владні структури створювали вигідні умови для переселенців з інших губерній імперії. Царським указом ще від 12 грудня 1801 р. купцям, міщанам та державним селянам дозволялося купувати там землю, незаселену кріпаками. Такі пільгові умови сприяли тому, що три південноукраїнські губернії –

Таврійська, Херсонська і Катеринославська – мали найвищі у Російській імперії показники приросту населення. Це дало початок зростанню там приватного землеволодіння, де господарство велося на нових, ринкових засадах. Як наслідок, наприкінці 1850-х рр. на Лівобережжі, Катери-нославщині і Херсонщині 34,5 тис. державних селян мали у приватній власності понад 86 тис. десятин землі.

Малоземелля і безземелля в українському селі – це явище економічне, соціальне і морально-психологічне. Воно зростало зі зростанням товарно-грошових відносин, ціни на землю. Було декілька шляхів втрати селянами землі: за борги, продаж своєї землі повністю чи якоїсь її частки, програвали в карти, пропивали в шинках, дарували дітям тощо

На всій території України незалежно від її державної належності сформувалось три групи власників на землю: держава, приватні особи (поміщики), церква. Основними шляхами переходу землі у власність були: старшинські, поєзуїтські (ті, що раніше належали Ордену єзуїтів), ленні землі (державна власність). З ленного фонду їх отримували за службу у війську і з часом вони переходили у власність тримачів. Земля була найдорожчим і найвигіднішим товаром. Її купляли купці, міщани.

Українські селяни були лише користувачами у цих трьох категорій власників. Вони отримували у користування землю залежно від кількості днів роботи на панській землі чи у його господарстві. Пан, і тільки він, визначав величину наділу селянинові. Хоча і громада мала певне відношення до розподілу земель. Сільські старости розподіляли землю серед селян за спеціальними (неписаними) правилами, що передбачали наявність у їхньому господарстві тяглової сили. Ті селяни, що мали 2-3 пари волів отримували землі більше, ніж ті, що мали одну пару волів. Ті із селянських сімей, що не мали тяглової сили не могли претендувати на отримання якоїсь кількості додаткової землі. На середину XIX ст. поміщики в Україні мали 65 % землі, селяни – 34 %, хоча 37 % поміщицьких земель були у користуванні селян.

Поміщики, аби не втрачати селянські робочі руки на своїх землях, неохоче давали свою землю у користування селянам [75].

Таким чином, перша половина XIX ст. в економічному житті Лівобережної і Правобережної України позначилася значними трансформаціями у земельних відносинах. Перш за все, це були прояви достатньо гострої кризи феодального господарства. Ця криза проявлялася у зростанні товарно-грошових відносин, розширенні як внутрішнього, так і зовнішніх ринків, збільшенні товарного виробництва у поміщицьких і навіть селянських господарствах. Кріпосницькі методи господарювання, засновані на використанні примусової праці, уже не могли задовольнити зростаючі потреби ринку. Намагання ж збільшити виробництво товарної продукції за допомогою старих методів (посилення феодальної експлуатації, збільшення панщинних днів у тиждень, оброку тощо) уже не давали позитивних результатів, а лише посилювали невдоволення селян, приводили до селянських повстань.

У Російській імперії, на території України зокрема, кріпосна система проіснувала більш тривалий час ніж в українських землях Австрійської імперії і відповідно на землях Західної України зокрема. Загальновизнано, що безпосереднім поштовхом до її відміни стала поразка Росії у Кримській війні 1854–1856 рр., хоча зрозуміло, існував цілий ряд об'єктивних передумов для проведення докорінної перебудови аграрного сектору. І це, передусім те, що поміщицьке землеволодіння і вся система господарювання на землі, заснована на позаекономічному примусі, дедалі помітніше переживала кризовий стан, знижувалась економічна ефективність поміщицьких господарств, а це на Лівобережжі 61,1 % на Правобережжі – 69,3 %, на Півдні – 85,7 % усіх володінь [76].

Банкрутство феодальних методів господарювання проявилось зокрема і у розоренні поміщиків, які були

вимушені закладати та перезакладати свої маєтки та селян, що їм належали.

Отже, у першій половині XIX ст. в силу загострення земельного питання, а саме, неухильного зменшення кількості землі у вільних селян і вкрай обмежених можливостей, отримання землі селянами-кріпаками, і влада, і поміщики нащупували шляхи зменшення напруги довкола цього питання. Видані владою чисельні законодавчі акти тієї пори носили суто рекомендаційний характер, апелювали здебільшого до моральності поміщиків і, по-суті, не враховували протилежності економічних інтересів тих, хто володів землею і тих, хто її не мав, але дуже хотів мати. Неодноразові спроби вирішення земельного питання не зменшили гостроту селянсько-поміщицького антагонізму, не внесли кардинальних позитивних змін у соціально-економічне і правове становище селян. Як засвідчує історичний досвід, тільки радикалізація дій селян, їх готовність до рішучої боротьби за землю, були здатні змусити владу до серйозних трансформацій в основу яких буде покладено модернізацію аграрного сектору і, земельних відносин, зокрема.

З усіх проблем Російській імперії на середину XIX ст. найболючішим і найнебезпечнішим для її подальшого існування було земельне питання. Практично ніхто із представників влади і сам цар не заперечували необхідності його вирішення. Розбіжності були лише щодо того скільки і на яких умовах треба буде надати селянам землі. Хоча усі сходилися на тому, у будь-який спосіб треба зберегти для поміщиків дешеву селянську робочу силу, якщо не на завжди, то хоча б на досить тривалий час. Так з'явиться ідея тимчасово зобов'язаних перед поміщиком (визволителем) вільних селян. Офіційно це обґрунтовувалося необхідністю надання поміщикам часу для перебудови свого господарства без потрясінь. Отож, щоб досягти цієї бажаної для поміщиків мети, земельний наділ селянина у результаті реалізації аграрної реформи мав бути мінімальним.

Підготовлені редакційними комісіями документи поділили на три головних відділення – юридичне, адміністративне, господарське. Їх підготовка завершилася до кінця 1860 р. Як стало відомо, вони стали компромісом між представниками різних груп дворянства та уряду і певною мірою враховували об'єктивні вимоги економічного та політичного розвитку країни.

Із законодавчих актів, які тлумачили ті чи інші питання селянської реформи в Російській імперії, на українські губернії поширювалися «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», «Положення про влаштування дворових людей, які вийшли з кріпосної залежності», «Положення при викуп селянами, які вийшли з кріпосної залежності, їх садибної осілости і про сприяння уряду про придбання цими селянами у власність польових наділів» та інші. «Положення» надавало селянам права на отримання садиби і польової землі. До оформлення викупних документів вони протягом двох років мали відбувати панщину, або сплачувати оброк. Як і передбачалося, «Загальне положення» було доповнене виданням «Місцевих положень». Попри його досить розлогий зміст (22 окремих законодавчих акти), все-таки 9 нормативно-правових актів стосувалися врегулювання земельних відносин в українських губерніях, зокрема, «Загальні положення», «Положення про устрій дворових людей, що вийшли із кріпосної залежності», «Положення про викуп», «Місцеві положення про поземельний устрій селян», та інші безпосередньо регламентували порядок трансформації земельних відносин у трьох групах територій України, а саме: норми наділення селян землею та нормативи викупних сум (вартість земельної ділянки).

До першої групи була віднесена Катеринославська, Таврійська, Херсонська і частково Харківська губернії. Розмір наділу там мав бути від 3 до 6,5 дес. на ревізку душу, у південних губерніях – від 3 до 4,5 дес. і від 3 до 4,5 дес. у лівобережних губерніях.

До другої – віднесена Чернігівська, Полтавська і частково Харківська губернії.

До третьої – віднесена Київська, Подільська і Волинська губернії. Така завбачливість розробників аграрної реформи була зумовлена тим, що в українських губерніях переважало індивідуальне, а не общинне землекористування. Характерною особливістю реформи в Російській імперії було те, що визнавались дві головні форми землеволодіння: приватне і общинне.

Що ці документи вирішували? По-перше, селяни ставали у правовому відношенні вільними. По-друге, отримали можливість стати власниками землі і, по третє, задовольнялись бажання поміщиків, які отримували викуп за землю.

У глобальному вимірі комплекс законодавчих актів умовно можна поділити на три рівні.

Перший рівень – безкоштовне звільнення селян від особистої залежності, тобто надання їм волі.

Другий рівень, це встановлення перехідного періоду для селян, що уже отримали волю, і за певний період часу вони повинні були адаптуватися до нових умов, особливо щодо налагодження власного господарства на наділеній землі.

Третій рівень був найскладнішим для селян, адже мова йшла про викуп землі у «свого» поміщика, власником якої поміщик залишався аж до повного розрахунку селянина – викупу.

Ми зосередимо свою увагу на становленні нових земельних відносин у ході аграрної реформи. «Загальне положення» зберігало право власності на землю за поміщиками до повного викупу її колишніми кріпаками, яка розподілялася та надавалася вільним селянам у безстрокове користування, відповідно до розмірів, встановлених місцевими поміщиками. Розміри польового наділу і повинностей мали бути зафіксовані в Уставних грамотах. Складання Уставних грамот доручалось самим поміщикам, а

перевірка і введення їх в дію – мировим посередникам, які призначалися з числа місцевих поміщиків.

Аграрна реформа відривала селян від поміщиків, але прикріплювала їх до землі. По-перше, «вільний» селянин не мав права відмовитися від земельного наділу протягом 9 років. По-друге, у разі зміни місця проживання, селянин повинен був сплатити поміщику увесь оброк чи вартість панщинної повинності. По-третє, до початку викупу свого земельного наділу селяни перебували у статусі тимчасово зобов'язаних й повинні були продовжувати відробляти повинності, які вони виконували до звільнення з кріпацтва.

Згідно положень реформи частина земель передавалась в обшинне землеволодіння, тобто у власність обшин як юридичних осіб, які могли надавати їх у користування у повному обсязі чи частками сім'ям своїх членів. З 1893 р. буде обмежено право общини без згоди 2/3 селянського сходу продавати земельні ділянки. Садибні землі поділялися на дворові (спадкове користування селянських сімей) та ділянки спільного користування. Визнавалася оренда землі, а щодо сервітут, то вони суттєво зменшилися [77].

Таким чином, виділення землі селянам саме собою не позбавляло поміщиків права власності на земельний наділ, який відводився у безстрокове користування за визначений законом оброчний податок. Власністю селян надільна земля ставала після переведення даної общини на викуп, але і тоді права власника одержували, як при общинному, так і при подвірному володінні не окремі господарі, а земельне товариство в цілому як юридична особа. Понад 80 % селян Правобережжя й близько 70 % селян Лівобережжя вели одноосібне господарство. Внаслідок цього більшість українських сімей отримували індивідуальне право га землю, Це сприяло зміцненню прив'язаності селян до приватної власності [78].

Попри ось такі реалії слід визнати, що започатковані владою трансформації у земельних відносинах були досить поважні. Чого варто лише те, що звільненим селянам

залишався у постійне й безстрокове користування земельний наділ.

При спадково-сімейному землекористуванні (Чернігівська, Полтавська і частково Харківська губернії) земля наділялася усій громаді, а потім розподілялася між селянами у спадкове користування. Розподіл землі всередині сільської громади проводився шляхом виділення спадково-сімейних ділянок, які включали садиби і польовий наділ, або тільки садибу. Вища норма польового наділу для сім'ї, що не мала коней, складала по окремих місцевостях від 4 до 7 дес. Якщо розмір польової сімейної ділянки був вищий за норму, надлишки визнавалися «податковою ділянкою». Згідно з цим «Положенням» сімейні ділянки зберігалися у дореформених розмірах, зменшуючись пропорційно до розмірів землі, що відрізалась. Громада наділяла селян землею у постійне користування, при цьому за внесення викупних платежів відповідала кожна сім'я окремо. Подвірні земельні ділянки відтепер могли бути передані самими господарями у спадкове користування своїм дітям. Відтепер кожен двір окремо відповідав перед поміщиком за виконання повинностей, що у принципі було вигідно, і у першу чергу, самодостатнім господарям на селі. У випадку общинного землекористування громадська земля розподілялася між окремими господарствами (на тягла). При внесенні платежів за землю діяв принцип кругової поруки.

Реалізація на практиці Положення про аграрну реформу була покладена на мирових посередників. Вони забезпечували введення Уставних грамот по губерніях. Уставні грамоти були юридичними документами, в яких фіксувалися, зокрема, кількість землі, виділеної селянам поміщиками. Зasadничими нормами у процесі реформи були наступні: поміщики залишалися власниками усієї землі; кожна рев'язька душа мала отримати обов'язково земельний наділ; розмір земельного наділу мав бути від 3 – 6,5 дес. на рев'язьку душу.

В українських губерніях, особливо південних, спостерігалась така ситуація, що в Уставних грамотах рідко зазначався розмір дореформеного наділу. Це впливало із характеру селянського землеволодіння, оскільки чітко окреслених меж селянських наділів не існувало. В обов'язки інституту мирових посередників входило також здійснення на місцях контролю за правильністю наділення селян землею. Вони повинні були також слідкувати, щоб поміщик самовільно не зменшував належний селянам наділ. Власне, на практиці їхні функції обмежувалися тим, що вони слідували за величиною земельного наділу кожному селянському двору, яку зобов'язаний був надати поміщик, але вони ніяким чином не могли впливати на якість отриманого селянином земельного наділу.

Згідно «Положення про устрій дворових людей», дворові люди (ті, що не працювали у полі на панщині, а виконували різні роботи у панських маєтках, і, таким чином належали конкретному власнику помістя), наділу землі не отримували. Це був, ймовірно, шлях до розселення, поступового переходу їх в інший стан. Таких селян в Україні налічувалося близько 400 тис. [79].

Реалізація реформи призвела до скорочення селянських наділів у середньому на 28 %. Майже 14 % селян Правобережжя не мало польової землі і обходилися лише городами. Із поміщицьких селян (їх було більше половини) польові наділи за викуп отримали 87 %. В Полтавській та Катеринославській губерніях селяни втрачали по реформі 37 % свого попереднього наділу. За даними офіційної статистики, відрізки з селянських наділів на користь поміщиків становили понад 2 365 тис. дес. землі, що дозволило поміщикам збільшити свої посівні площі на 18 %. Найбільші втрати земель понесли господарства на Півдні України, до 70 %. За оцінками М. Котляра, С. Кульчицького, селяни Лівобережжя та Півдня України втратили майже 1 млн. дес. землі, якою вони володіли, а на Правобережжі збільшили на 1/5 за рахунок землі польської шляхти [80].

Це сталося тому, що фактично відбувався новий «перемір» земель, тобто переділ, який мав вписатися у чіткі межі для кожної місцевості. Вихід за рамки передбачав відрізання (відбирання) того лишку. Це призведе не тільки до зменшення у деяких регіонах землі у селян до 50 %, але й якісна земля буде бажаною справою для поміщиків. У селян не було ніяких можливостей відстояти якісні ділянки землі.

І. Ледовська зробила підрахунок «відрізків» по Полтавській, Харківській і Чернігівській губернії за даними Уставних грамот. Її результати виявилися дещо іншими, у сторону зменшення кількості відрізанних земель, а саме, відповідно в Полтавській губернії – 5 %, Харківській – 3 %, Чернігівській – 14,2 % [81].

У кращому становищі були іноземні колоністи. На Волині було 23 218 чеських поселень з 139,6 тис. мешканцями. На одне їхнє господарство припадало до 22,3 дес. землі [82].

Ще більшу кількість землі мали німецькі колоністи у степових районах південних губерній. Маючи великі наділи землі, вони, як до реформи, так і після неї, користувалися всякими пільгами. Так, вони вносили до казни у два-три рази менший оброчний податок ніж державні селяни. Переважна більшість колоністських господарств становила собою великі фермерські господарства, що широко використовували сільгосптехніку та найману робочу силу.

В українських губерніях, як і передбачалося законодавчими актами про аграрну реформу, у пореформені роки склалося три види селянського землеволодіння: особисте, подвірне та общинне. Ідеологія аграрної реформи надавала перевагу поширенню особистого і подвірного землеволодіння. З розвитком капіталізму у сільському господарстві община з її натуральним господарством мала бути зруйнована. Це станеться пізніше, у ході Столипінської аграрної реформи.

Особисте володіння – це те, що викуплено у поміщика чи держави або земля, яку з часом селяни докуповували. Це

була реальна приватна власність селянина, якої до аграрної реформи у нього не було і бути не могло.

Подвірне землеволодіння було поширене у господарствах Правобережжя, частково Чернігівській та Полтавській губерніях. При подвірному господарстві селяни з часом також ставали власниками своєї землі і практично повністю втрачали економічні стосунки зі своєю громадою. Ці категорії селян, а це 80 % на Правобережжі і 70 % на Лівобережжі отримували індивідуальне право на землю й несли особисту відповідальність за сплату за неї боргу. Це сприяло зміцненню прив'язаності до приватної власності, що й відрізняло українських селян від російських.

Общинне землеволодіння передбачало володіння землею усією громадою. Громада надавала землю зі свого фонду частинами селянам у тимчасове користування. Можна припустити, що при сумлінному виконанні общинником усіх обов'язків перед громадою, така ділянка могла залишатися у його користуванні тривалий час, а, можливо, і назавжди. Щодо існуючої в історичній літературі думки про те, що в общині землі постійно переділялися, то ми вважаємо, що міг відбуватися наділ землею (якоюсь невеликою часткою) новоутворених сімей, або прибулих на постійне місце проживання нових членів общини. Переділи землі без нагальної потреби були недоцільними з економічної і морально-психологічної точки зору. Такі дії могли вести до загострення відносин між членами общини і ускладнювати виконання общиною повинностей перед державою. І взагалі, з огляду на те, що на Правобережжі общинне землеволодіння складало лише 20 % (у Волинській губернії взагалі не було общини), а на Лівобережжі – 30 % селянських господарств, а решта були подвірними (одноосібними), то, власне, і проблеми як такої практично не повинно було існувати.

Аграрна реформа здійснила суттєві трансформації у системі землекористування і землеволодіння, стала знаковим кроком на шляху від феодального до капіталістичного суспільства. Закріплювалося право селян, звільнених від

кріпацтва, на земельний наділ, одночасно зберігалося і право поміщика на земельну власність. Єдине чого вимагала влада, щоб поміщики стали га шлях передачі частини своєї нерухомої власності уже звільненим селянам у постійне користування за викуп. Селян буквально «обкладали» землею. Поміщик зобов'язаний був надати землю під садибу, земельний наділ у полі. Селянин отримував право докуповувати собі землю на стороні, інколи навіть в іншому селі. З часом поширяться і орендні земельні відносини. І чи не найголовнішою ознакою трансформації у поземельних відносинах у пореформений період було те, що дворяни втратили монополію на володіння землею. Земля у пореформений період і особливо ближче до початку ХХ ст. так «рухалася» (продавалася, заставлялася, переділялася, дарувалася) як ніколи до цього часу. Як бачимо, трансформації у земельних відносинах після оголошеної реформи, були дійсно суттєві, селянин за короткий період часу пройшов шлях від користувача у садибі панської землею – до можливості купити, стати власником землі.

Отож, з точки зору формального підходу до з'ясування трансформацій у земельних відносинах пореформеного села, усе виглядає начебто досить привабливо. Саме такий підхід і був закладений в ідеологію аграрної реформи. Українські селяни хотіли мати у власності землю (про це добре знали укладачі Положення) і вважали, що «милостивий цар» її мав безкоштовно надати. Стосовно розміру наділу, то перш за все у його основу був покладений існуючий у селянській сім'ї наділ, але це був наділ феодальної системи, який лише у випадку сплати чиншу давав можливість і чинш сплатити, і себе прогородувати. Але в Україні переважала панщина, і розмір наділу визначався з того, що селянин не менше 50 % часу мав працювати на пана. Тобто наділ був формою оплати праці, а не базою для самостійного економічного розвитку селянського господарства. Саме це і визначило перенесення відносин старої господарської системи у нову. До того ж у законі зазначалося, що розмір наділу мав визначатися за

добровільною угодою між поміщиками та селянами. Але ж інтереси їхні були протилежними, так що важко було очікувати таких добровільних угод. Саме тому норми наділу було вказано у правилах поземельного упорядкування. Все наділення землею відбувалося за ревізькими душами, тобто кількості осіб чоловічої статі від 12 років, які були зафіксовані ревізією у 1858–1859 рр. У Чернігівській, Полтавській і почасти Харківській губернії землею наділяли за принципом спадкового сімейного користування.

Слід зазначити, що законом норми наділу визначалися і залежно від місцевості. Вони були меншими там, де ґрунти більш родючі, і більшими там, де ґрунти – малородючі. В Україні ж наділи були дуже мізерними: від 3 до 6,5 десятин у Південних і від 3 до 4,5 десятин у Лівобережних губерніях. У Лівобережних і Південних губерніях українські селяни втратили до 1 млн. дес. землі, якою володіли до реформи. На Правобережжі селянські наділи збільшилися приблизно на 1/5 за рахунок поміщицької землі (переважно поляків). Під цю мінімальну норму не підпадали державні селяни. Їх було 43,9 %, зокрема козаки, колоністи, чиновники, по суті, це була привілейована група. Вони отримали 20 % усієї надільної землі, хоча складала всього 11 %.

Положення про аграрну реформу містило ряд обмежувальних позицій.

По-перше, земельні наділи отримували ті селяни, які уже мали землю до реформи. Це означало, що дворові селяни не могли отримати земельний наділ.

По-друге, реформа не передбачала наділення селянських господарств лісами, угіддями тощо.

По-третє, наділ ставав власністю селянина лише після внесення ним всієї вартості землі та ще й з відсотками.

По-четверте, з 1881 р. викуп селянами отриманих наділів став обов'язковим. Мабуть, ця норма була встановлена тому, що селяни через безгрошів'я досить повільно здійснювали викупні платежі.

За реформою поміщикам надавалося право без згоди селян робити «розверстання угідь до одних місць», виділяти селянам землі в інших місцях, а також переносити селянські садиби, якщо це викликалося «господарськими міркуваннями», тобто коли в землях селянського наділу знаходилися корисні копалини, прокладалась дорога тощо. Поміщики використовували право «розверстання» під час складання Уставних грамот і розподілу земельних угідь. Землі розмежовувалися так, щоб сільські наділи були розташовані далеко від села, складалися із багатьох смужок, з незручними під'їздами. Розверстання землі стосувалося значної частини поміщицьких селян. Крім того, частина селян, які належали дрібнопомісним дворянам, взагалі повинна була переселитися в інші мастки на казенні землі. Проведення розверстань розтягнулося на довгі роки.

Аграрна реформа 1861 року в Російській імперії проводилась поміщиками, тобто власниками майже половини усіх земель в українських губерніях. Вони апріорі не могли самі себе полишити основного засобу набуття прибутків. Попри усі новачі реформи, 33 тис. поміщиків, церковників, купців зберегли в українських губерніях за собою 23 млн. дес. землі, а 1 510 тис. селянських дворів належало 22 млн. дес. землі. На один селянський двір припадало в середньому 10 дес. землі, а на одне поміщицьке господарство – 507 дес. [83].

Законодавчі акти, покликані регулювати земельні відносини при переході від феодальної до капіталістичної системи суспільних відносин, не привели до чіткого розмежування поміщицької і селянської землі, залишалися різного роду сервітути. Спосіб розділення земельного фонду, прийнятий за реформою, призвів дот зтяжного обезземелення селянства на основі незмінності селянського наділу, при збільшенні чисельності населення.

Землі, наділені селянам у порядку поземельного устрою, стали їхніми наділами, так виникла окрема категорія земель – надільні землі. В цілому ж, реформа 1861 р. залишила великі

земельні багатства за колишніми володільцями. Перехід селян із статусу землекористувачів у статус земельних власників відбудеться дещо пізніше.

У адміністративному відношенні Правобережна Україна включала тоді Київську, Подільську і Волинську губернії, населення яких на 1859 рік складало 5 221 118 осіб, або 42,9 % від населення усіх українських губерній у складі Російської імперії. За правовим і майновим становищем селяни були поміщицькими – 3 026 834 особи (57,9 %) усього населення Правобережної України, у тому числі ревізьких душ (осіб чоловічої статі, вписаних під час ревізії до списків) то їх на 1861 рік було у Київській губернії 550 821 особа, Подільській – 510 543, у Волинській – 422 721 [84].

З 1863 р. у Київській, Волинській та Подільській губерніях вводився обов'язковий викуп наділеної землі. Величина земельного наділу там сягала від 2–4 десятин. У 1881 р. Положення було поширене і на Лівобережну Україну та степові губернії. Для українських селян викуп землі був найболючішою, проблемою. Селяни аж до відміни викупних платежів не могли повірити, що це була вимога царя і влади. І все ж, викупні операції поводитися за спеціальним «Положенням про викуп», відповідно до якого розрізнялося право викупу садиби та польового наділу, Садибу селянин міг викупити будь-коли, однак лише за відсутності недоїмок, а польовий наділ – лише за згодою пана. При визначенні викупної суми виходили з так званого капіталізованого оброку. Необхідно було заплатити таку суму, яка, якщо покласти її у банк під 6 % річних, давала б річний чинш. А оскільки в Україні переважала панщина, то за грошовий оброк брали ціну певної кількості днів панщини, або перераховували повинності у чинш за певним коефіцієнтом. Так, якщо оброк становив 12 крб., то викупна сума – 200 крб. Нарховані викупні платежі на догоду поміщикам були настільки великими, що селяни були неспроможні сплатити їх відразу. Тому уряд взяв на себе проведення викупу: 80 % викупної суми держава сплачувала поміщикам у вигляді

цінних паперів під 5 % річних, а 20 % селянин повинен був виплатити панові готівкою при укладанні викупної угоди. Доки ці 20 % не сплачено, селянин залишався тимчасово зобов'язаним; потім він набирав статусу «вільного хлібороба».

Сума, на яку було випущено цінні папери, проголошувалася селянським боргом державі, який вони повинні погасити протягом 49 років, сплачуючи щорічно 6 % від викупної ціни (при цьому лише 0,5 % йшло на погашення викупної позички, решта ж – на виплату відсотків за цінними паперами). Власне, у результаті штучного підвищення ціни на землю, селяни сплатили державі суму втричі більшу від суми боргу. Викупні платежі були повністю відмінено лише з 1 січня 1907 років.

Зрозуміло, що відповідна реакція селян на закон про звільнення була різко негативною. У 1861 р. прокотилася хвиля повстань. Невдоволення селян викликали умови відміни кріпацтва, збереження на два роки залежного стану, вищі та нижчі норми наділів, розмір викупної суми.

Цілком ймовірно, що побоювання повторних виступів спонукало російську владу до корегування реформи. Додатковим елементом в цьому напрямі було січневе польське повстання 1863 р., керівники якого в разі перемоги повстання, обіцяли селянам вічне право власності на землю, а безземельним гарантували по 1,5 десятини [85]. Саме у цьому регіоні при проведенні реформи було здійснено найбільші відрізки, а розміри наділів – чи не найменші по всій Російській імперії. П. Лещенко наводить дані, за якими середні розміри селянських наділів у Київській та Волинській губерніях складали лише 1,9 дес., а у Подільській – 2, 3 дес.

Згідно указу від 1 березня 1863 р. розпочалася загальна перевірка Уставних грамот і переведення їх у викупні акти. З цією метою було розроблено спеціальні «Правила про порядок переведення у мастках Київської, Волинської і Подільської губерній уставних грамот у викупні акти», місцеві селяни переводилися на обов'язковий викуп,

тимчасово зобов'язані переходили до розряду селян-власників.

Уставні грамоти перетворювалися на викупні акти з одночасним збільшенням площі належної селянам землі. Зміни у земельних наділах відбувалися у безпосередньому зв'язку з викупом. За цих обставин попередні розміри викупних платежів зменшилися на 20 %. Закон забороняв відрізати землю від селянських наділів. Аналіз уставних грамот показав, що до появи цього указу селяни втратили близько 6 % своїх дореформених земель, а у результаті перевірки та впровадження обов'язкового викупу покращили свій стан – кількість селянської землі збільшилася за рахунок повернення інвентарних наділів, що були до початку реформи. Кількість землі у селян Правобережжя зросла на 28 % [86]. Однак навіть і ці заходи уряду не забезпечили мінімальних потреб усіх селян в землі. Перетворення уставних грамот на викупні угоди було тривалим однак незворотнім процесом. У 1867 р. розпочалось переведення на викуп державних селян. Їм надавалися у повну власність земля, якою вони користувалися.

Великою проблемою для селян Правобережжя у пореформені роки було обезземелення, яке набрало перманентних проявів. При цьому 5149 поміщиків були власниками 63,3 % землі, в середньому на одного поміщика припадало 272 кріпаки, а 1 484 135 селян володіли лише 36,7 % землі. На рев'язьку душу припадало від 1.25 до 2, 85 дес. землі [87].Ось ця остання обставина з точки зору українського селянства була великою несправедливістю, це буде свого роду детонатором, який може і за певних обставин призведе до небачених до того трансформацій у поземельних відносинах.

У пореформений період неоднозначні процеси відбувалися у поміщицькому середовищі. Значна частина поміщицьких маєтків в Україні перебудовувалась і переходила на капіталістичний шлях, відбувалися істотні зміни у земельних відносинах, перш за все щодо тенденцій у

розмірах їхніх земельних володінь. Розподіл земель між поміщицькими господарствами ставав все більш нерівномірним. Так, Браницьким належало до 300 тис. дес., князю Лопухіну – 100 тис. дес. На кожне дрібне помістя припадало до 275 дес. орної землі. На Правобережжі $\frac{3}{4}$ усієї землі перебувало у власності поміщиків. У Київській губернії 1266 поміщиків володіли 3 631 тис. дес. землі, у Волинській – з 6 930 778 дес. землі поміщикам належало 4635 тис, або 66,9 %, у Подільській - із 3 974 880 дес. частка поміщицької землі була ще вищою[88].

Основними шляхами зростання поміщицького землеволодіння були: купівля і захоплення ділянок у селян; освоєння цілинних та занедбаних ділянок землі. Селянське землеволодіння мало тенденцію до скорочення через розвиток поміщицьких господарств і частково природного приросту населення. На 1 рев'язку душу в Подільській губернії припадало 1,23, Київській - 1,94, Волинській – 2,85 дес. землі [89].

Стосовно Лівобережжя Місцеве положення про поземельний устрій селян, поселених у поміщицьких землях Чернігівської, Полтавської й частині Харківської губернії регламентувало розмір наділу для цих губерній. Встановлений цим Положенням розмір викупу значно перевищував реальні ціни на землю. У процесі визначення викупних платежів за основу бралися розміри загальних грошових повинностей тимчасово зобов'язаних селян (оброк). Так як у тих губерніях основною формою повинностей селян була панщина, то для визначення обсягу викупних платежів встановлювалася певна кількість днів панщини з відповідним грошовим еквівалентом. Цим же Положенням запроваджувалося два розміри душевого наділу – вищий та нижчий. Останній становив половину вищого наділу.

Пішою (або корінною) ділянкою наділялися усі селяни, додаткові наділи отримували лише тяглові господарства, які мали робочу худобу, Від додаткового наділу селяни мали

право відмовитися протягом перших 9 років. Корінний наділ надавався в обов'язковому порядку, вразі відмови від нього селянин сплачував оброк і втрачав право на садибу. У Лівобережних губерніях ділянки землі у селян мали найбільший розмір. На Півдні, у Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях, де переважало общинне землеволодіння, діяло «Великоросійське положення». Там дозволялося й подвірне землекористування при згоді громади й губернської адміністрації.

Важливим завданням аграрної реформи була проблема визначення статусу державних селян. У зв'язку з цим у 1866 р. був прийнятий закон, згідно якого їм було дозволено купляти землю не заселену кріпаками. В середині XIX ст. 34.5 тис. державних селян володіли 86 тис. десятин землі. У цілому по українських губерніях вони складали понад третину всього селянства. У їх власність перейшли земельні ділянки, що були у їхньому розпорядженні до реформи, але не більше 8 дес. у малоземельних губерніях, і 15 – у багатоземельних. Державні селяни у Правобережній Україні володіли більшими від середніх наділів кріпаків. У результаті реформи виявилось, що у більшості українських губерній земельні наділи державних селян були вдвічі більші ніж у поміщицьких селян.

Існуючі залишки кріпосництва (поміщицькі латифундії, відробітки, викупні платежі та ін.) уже не могли зупинити просування капіталістичних відносин в усіх галузях сільського господарства. Трансформації відбувалися перш за все у формах земельної власності. Ці процеси тривали протягом усього пореформеного періоду й характеризувалися поступовим витісненням феодального спадкового землеволодіння безстановим, набутим за гроші землеволодінням.

З розвитком капіталізму у сільському господарстві розпочався процес майнового розшарування на селі. В його основі був розмір землі у селянської сім'ї. На ділі ставалося так, що заможні селянські сім'ї забезпечували суттєвий

приріст своїх земельних площ, економічно зміцнювалися, були джерелом росту нової сільської буржуазії. З 1863 до 1902 рр. в українських губерніях було продано і куплено 25.600 тис. дес. приватної землі [90].

Зростання кількості населення і зростання попиту на землю призвели до нестачі землі, зростання на неї ціни. Як вирішити ці проблеми? Першим напрямом могла бути купівля землі (при наявності грошей), другим - оренда землі і третім – були подружні стосунки між окремими сім'ями. Ті із селян, що не могли вирішити земельну проблему, йшли на заробітки. Переселення селян у віддалені райони імперії також ставало все більшою необхідністю. І на кінець, була ймовірність і четвертого шляху вирішення проблеми нестачі землі – революційний, який передбачав конфіскацію поміщицьких земель і розподіл їх між селянам. Влада, аби не допустити такого розвитку подій буде змушена стати на шлях реформ, але при збереженні поміщицького землеволодіння, хоч і не у повному обсязі. Селяни будуть відстоювати революційний (американський) шлях, який передбачав перехід землі від латифундистів у власність селян і поступове утворення на їх основі фермерських господарств.

Напруга щодо набуття землі дещо спадала, оскільки поміщики з огляду на високу ціну на землю, стали більше продавати і менше купувати землі. Однак, слід мати на увазі, що процес продажу землі поміщиками не був однаковим на всій території України. Найбільше земель продали поміщики Півдня України, Більшість її стала власністю заможних селян. Вони купили у дворян близько 4,5 млн. дес. Перетворення землі у товар ще більше посилює диференціацію серед селянства. На середину XIX ст. в українському селі було 13,3 % заможних і 23,4 середняків, які мали перспективу піднятися до заможних селян [91].

Продавали землю переважно поміщики. На Правобережній Україні вони продали 6 602,4 тис. дес. землі для 2 318 тис. колишніх кріпаків. З поміщики Правобережжя на 75 % збільшили свої земельні володіння. 1863-1905 рр.

селянські наділи зросли на 1 922 тис. дес. землі, а дворянські землеволодіння за той же період скоротилися на 25 % [92]. Ця обставина докорінно змінила структуру землеволодіння: а) поміщицьке землеволодіння скоротилося на $\frac{1}{4}$; б) селяни купили 4,5 млн. дес. і селянське приватне землеволодіння зросло в 4 рази; в) в руках поміщиків ще залишалось 11 млн. дес. землі [93].

Що гальмувало збільшення землі у селянських господарствах?

1. Небажання поміщиків продавати свою землю селянам;
2. Відсутність у селян достатньої кількості капіталів для придбання ними землі.

3. Надвисока ціна землі на ринку.

У пореформені роки українські селяни активно купляли землю, не дивлячись на її високу ціну. У 1878–1887 рр. середня ціна 1 дес. землі коштувала 26,5 крб., 1888–1897 рр. – уже 42,5 крб. На 1906 р. (скасування викупних платежів) – 200 крб. З 1861 – 1914 рр. селяни докупили у поміщиків понад 7 млн. дес. землі [94].

Щодо другого можливого шляху збільшення землі у користуванні – оренди, то і тут у селян були певні проблеми. Поміщики в очікуванні подальшого зростання ціни на землю, не поспішали з нею розстатися через що зменшилась кількість землі, яку вони здавали в оренду до цього часу. Ця обставина привела у свою чергу до того, що на ринку землі зросла орендна плата, що унеможливить для багатьох селян скористатися послугами орендодавців. Хоча на 1880 р. кількість селян орендарів сягала 40 % і більше. При такій кількості бажаючих взяти землю в оренду, орендна плата постійно зростала. У кінці XIX – початку XX ст. вартість оренди 1 дес. землі у Київській губернії становила 16,36 крб. (орендарями було 10,1 % селян), Чернігівській губернії відповідно – 10,08 крб. (15,4 % селян), Полтавській губернії – 9,34 крб. (9,2 % селян), Харківській губернії – 9,9 крб. (8,7 % селян). Херсонській губернії – 8,57 крб. (57,3 % селян), Таврійській губернії – 8,65 крб. (29 % селян).

Катеринославській губернії – 7,77 крб. (6,4 % селян). Всього по Україні орендарями були 21,3 % селян [95]. Такі високі орендні ставки призводили до того, що селяни, вступаючи в орендні відносини, часто не могли реально заробити.

На 1882–1889 рр. 85 % селян Полтавської губернії самі займались землеробством, 15 % – здавали землю в оренду, безземельних і малоземельних селян було 23,3 %. На 1900 р. ситуація у земельних відносинах губернії суттєво змінилась, безземельних і малоземельних селянських господарств стало 28,6 %, а в оренду здавали свої землі лише 7 % селян [96].

Отже, кількість тих, хто став самостійно обробляти землю зросла, бо зросла ціна на землю, орендовану окрема. Паралельно відбувався й інший процес. Селяни Полтавщини стали більше купляти землі. За 1897–1906 рр. вони купили 105 852 дес. землі, площа посівів у них зросла на 13 %. Заслуговує на увагу інформація щодо земельних володінь в козацьких сотнях Полтавщини. Піщанська сотня на 100 душ мала 79 дес., Золотоніська – 56 дес. землі, Мліївська – 68 дес. землі, Гельмантівська – 75 дес. посіву [97]. Ці статистичні дані засвідчують, що і на початок ХХ ст. землеробство в козацьких господарствах не було пріоритетним видом занять.

У 1882 р. заснований Селянський поземельний банк. Він надавав селянам позики під заставу куплених земель від 12 до 55,5 років. У його розпорядженні було зосереджено чималу кількість казенних та державних земель. Його діяльність була розрахована на те, щоб головними користувачами цієї банківської установи були малоземельні та безземельні селяни. Позика банк видавав під 90 % вартості заставленої землі для селян-односібників. Діяльність цього банку була свідченням високого рівня розвитку аграрного капіталізму в Україні. В кінці ХІХ – початку ХХ ст. було безземельних 18,5 % – стало 17,9 %, було середняків 42 % – стало 36 %, було багатих селян 12,9 %, стало 12,3 %. Менше 1 дес. мали 8 % селян, від 5-6 дес. – 6 %, від 15–18 дес. – 6 %, понад 50 дес. – 1 % селян [98].

Ще одним результатом трансформаційних процесів у пореформені роки. було витіснення дворянського землеволодіння буржуазним. У пореформений період 6 млн. дес. землі купили особи недворянського походження, а це 1/2 дворянського землеволодіння. Найінтенсивніше ці процеси проходили на Півдні, де дворяни продали іншим станам 3,2 млн. дес. (49,9 %) загальної площі землі. Поміщики Лівобережжя продали близько 1,7 млн. дес. (2/5 площі їх земель). Поміщики Правобережжя продали 0,9 млн. дес. (12,6 їх земель) [99]. Спонукальною мотивацією для таких дій було масове розорення дрібних поміщиків

Найменших втрат землі зазнали поміщики Правобережжя. Протягом усього пореформеного періоду вони продали лише 1/6 всієї землі. Це можна пояснити переважанням на Правобережжі великих поміщицьких латифундій. Їхні власники, володіючи великими капіталами, зуміли безболісно перейти до нового, ринкового способу землеробства. Вагому роль у цьому зіграли інтенсивний розвиток цукрової промисловості та регулювання царським урядом процесів розподілу земельної власності на користь російських дворян. Зауважимо, що у ході Столипінської аграрної реформи трансформації у цій площині наберуть ще більшого поширення.

Послаблення дворянського землеволодіння відбувалося і за рахунок здачі ними своїх земель у тривалу оренду. Спонукальними мотивами для здачі землі в оренду були: щоб виручені кошти використати для організації виробництва на нових територіях; було зниження врожайності земель; низькі цини на вироблену продукцію; зростали витрати на виробництво продукції. Кількість землі, що здавалася в оренду мала тенденцію до зростання. У Золотоніському повіті в оренді перебувало 37,4 % орної землі, що призвело до збільшення земельних площ у селян на 12 %. Загалом, на кінець XIX ст. селяни орендували у поміщиків 3,5 млн. дес. землі [100].

Отже, у пореформений період у землеволодінні та землекористуванні відбувалися істотні зміни. Поміщицьке землеволодіння явно втрачало свою монополію на землю. Його місце заступали власники, які належали до інших станів. Вони набували власність на землю на ринку за власні кошти. Селянське землеволодіння та землекористування пройшло шлях від складання поміщиками уставних грамот – через оформлення викупних актів і – до оренди та придбання землі. В цьому надскладному і тривалому процесі відбувалось дроблення надільної селянської землі (рівно як і дворянської), майнова диференціація серед українського селянства.

У світовій економічній історії відомі два можливі шляхи капіталістичного розвитку сільського господарства. Поміщики в Україні відстоювали шлях розвитку (в науці його умовно називають пруським), при якому забезпечувалося б максимальне збереження їхнього землеволодіння та кріпосницькі методи господарювання. За цієї схеми феодальні відносини в аграрній сфері не ліквідовуються одразу, а поступово пристосовуються до ринкових умов. Такий шлях був небажаним для селян, адже він зберігав їхнє малоземелля та безземелля і залежність від поміщиків. Селяни боролися за утвердження власне такого шляху аграрного розвитку (умовно названого американським), за якого дрібні селянські господарства витісняють поміщицькі латифундії й розвиваються по шляху капіталістичного фермерства.

В українській аграрній пореформеній історії цілком виразно проявилися обидва ці шляхи і жоден із них не переміг. На українських землях пруський шлях мав перевагу у лівобережних та правобережних. Водночас у південних причорноморських губерніях, де залишки кріпацтва були неістотними, домінував подібний до американського шлях капіталістичного розвитку, там поруч з великим поміщицьким землеволодінням розвивалися господарства

фермерського типу. Обидві течії аграрних перетворень зустрічалися практично всюди.

Трансформаційні процеси за 40 пореформених років виявились, мабуть, і для її ініціаторів несподіваними. Земельні відносини, які до цього часу базувалися на поміщицькій власності на землю, змінювалися до деякої міри у небезпечному, небажаному для влади напрямі. Головною небезпекою для влади була втрата монополії дворян на земельну власність. Чимало кроків буде здійснено, щоб цей процес якщо не можна уже зупинити, то хоча б його загальмувати.

Однак, те, що відбулося у селянському середовищі за 40 пореформених років, ніхто не міг передбачити. Ми маємо на увазі демографічний вибух. Населення українських губерній зросло з 13,4 до 23,4 млн. осіб, тобто на 80 %, а площа їх земель лише на 31 %. Наприклад, у Харківській губернії на 1797 р. на 1 км. кв. припадало 1,1 мешканців, а у 1897 р. – 49 [101].

З 1880 по 1890 рр. середній розмір надільної землі на наявну душу чоловічої статі у Волинській губернії зменшився з 2,6 до 1,7, Подільській – з 1,8 до 1,2, Київській – з 1,9 до 1,2 дес. Кількість дворів з земельним наділом до 5 дес. сягала на 1905 р. 1,4 млн. або 44 %. Земельний фонд оброблюваних площ явно відставав від кількості зростаючого сільського населення. Скорегувати хід реформи до цих нових реалій виявилось неможливим. Можна сказати, що переповнені селянським людом села зведуть нанівець усі попередні, до того ж у значній мірі позитивні наслідки реформи. Трансформуватися, пристосуватися до нових умов в рамках заданих координат буде неможливо. Це мало стати передвісником того, що аграрна реформа на той час себе вичерпала і, що потрібно було з урахуванням «людського чинника» готуватися до нових масштабних пошуків вирішення земельної проблеми.

Найближчі результати аграрної реформи у сільському господарстві у цілому були не сприятливі. У результаті її

проведення занадто багато землі залишалося у поміщиків. Темпи сільгоспвиробництва у найближчі 20 років після реформи були нижчими від очікуваних. Помітний прогрес означився з початком діяльності Земельного банку, через який кредитували селян для придбання ними поміщицьких земель. Це буде точка відліку, після якої можна говорити про поступове скорочення поміщицького землеволодіння і, відповідно, зростання кількості приватної (купленої) землі селянами.

На початку ХХ ст. Російська імперія, у складі якої перебували українські землі, була великою аграрною державою. На 1861 р. в Україні було 11 млн. селян, у 1901 р. – 24 млн., у 1914 р. – близько уже 27 млн. Понад 75 % усього населення України та понад 82 % українців займалися хліборобством. В Україні у 1905 р. загальна кількість землі була у 39,2 млн. дес. Основними формами господарювання на землі були крупнотоварні поміщицькі господарства, общини, та подвірні (одноосібні) господарства, 38,6 % землі було у приватній власності. Общинних земель, за різними оцінками, було від 52 % до 66 %, а у Харківській губернії – 53 %, Катеринославській – 94,4 %, Чернігівській – 51,5 %, Київській – 16,7 %, Полтавській – 15,4 %, В Подільській та Волинській губерніях понад 90 % селянських земель були в подвірному користуванні [102].

Наводячи таку статистику, С. В. Маркова застерігає, що вона є лише однією зі спроб встановлення істини, що, на її думку, на даний час є дуже проблематично. Це застереження нею зроблено з огляду на те, що в історичній літературі попередніх років, і радянської зокрема, наводились дещо інші дані про розподіл земель за формами господарювання. Там зустрічаються суперечливі дані та оцінки щодо характеристики аграрних відносин та розподілу земельних угідь на початок ХХ ст. між різними групами сільгоспвиробників України.

Розбалансованість у статистичних даних по досліджуваній нами проблемі, мабуть, має місце тому, що на

той час не існувало української держави і відповідно спеціальних органів обліку земель та їх господарів. Статистика, що велася у рамках Російської імперії, не завжди вірно відображала ситуацію в українських губерніях. Нижні межі статистичних даних не є однотиповими, вони могли визначатися як кінець року, початок року, середина року, перша чи друга половина десятиліття тощо. До того ж земельні відносини ніколи не були сталими, навіть у рамках досить невеликого проміжку часу: купівля землі, продаж, застава в банку, оренда, дарування – усі ці напрями землеустрою мали тенденцію до змін, що ускладнювало їх облік. Були проблеми щодо кадрового забезпечення статистичної служби. Ми, по можливості, користуємося новітніми статистичними даними, що містяться у збірниках документів, фундаментальних дослідженнях українських істориків.

На початок ХХ ст. в українському селі існували три основні проблеми: малоземелля і безземелля; викупні платежі за надільні землі; висока орендна плата за тимчасове користування землею. Протягом 1861–1900 рр. населення українських губерній зросло майже у два рази, вільних земель залишалося все менше. Земельний голод в українському селі, особливо на Правобережжі, ставав жорстокою реальністю. Все більше зростало розшарування на заможних і бідних селян. Із майже 4 млн. селянських дворів лише 5 % були заможними (мали 9-10 га землі), 44 % дворів мали не більше 5 га землі. Прибутковими були селянські господарства, які володіли від 6-9 га землі.

Одночасно з цим 32,5 тис. поміщиків володіли 10,9 млн. землі, тобто в середньому по 400 га на одного поміщика. До найбільших земельних магнатів належали Бобринські, Браницькі, Потоцькі, Терещенки, Харитоненки та ін.

Схожою була ситуація і у Східній Галичині, на Буковині і у Закарпатті. Там 85 % всього українського населення було зайнято у сільському господарстві, яке давало до 70 % загального прибутку. 40 % усіх земель належали польським,

румунським, угорським, австрійським і українським поміщикам, зокрема родинам Потоцьких, Сапег, Козебродських та інших у Східній Галичині, графу Шернборну в Закарпатті. Серед українців великими землевласниками були В. Федорович і М. Василько. 80 % галицьких селян володіли земельними площами до 5 га. На Буковині таких було 85 %, у Закарпатті – 73 %. Більше 10 га у Східній Галичині мали 5 % селян, на Буковині близько 5 % і у Закарпатті – 10 %. 70 тис. селянських дворів не мали землі

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. в українських губерніях існувала чітка тенденція до кількісного зменшення феодальних форм земельної власності (дворянське і надільне землеволодіння) на користь капіталістичній, що підтверджується як розпадом дворянського землеволодіння, так і тенденцією до збільшення селянського землеволодіння., участю у купівлі землі міщанами, купцями тощо. Залишалась практично без змін лише одна складова земельних відносин: дрібному селянському землеволодінню протистояли величезні поміщицькі латифундії.

Питання про необхідність нової аграрної реформи піднімалося у правлячих колах Російської імперії ще у 90-ті роки XIX ст. Було декілька причин, які спонукали владу до початку нової аграрної реформи: це гальмівні впливи общини на прогрес у землеробстві, розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві поставив питання про необхідність переходу до нового типу селянського господарства. Головною причиною початку нової реформи С. Ю. Вітте ще у 1898 р. назвав низьку можливість селян сплачувати податки. У Російській імперії сільське населення платило вчетверо менше податків, ніж у Франції, а його матеріальне становище було набагато гіршим.

Аграрні реформи в Україні мають тривалу, складну інколи трагічну історію. Про кожен з них написано багатотомні дослідження. Пильна увага до них з боку вчених і громадськості цілком зрозуміла, оскільки в історії аграрної країни вони визначали долю переважної частини населення,

від них залежала могутність держави – її економіка, стабільність, дипломатичні та воєнні успіхи.

Селяни ще не забули «змін» 1861 р. і з хвилюванням очікували нових змін. Аграрна криза у Російській імперії стала доконаним фактом. Її ознаками було малоземелля (багато користувачів землею), демографічний бум. Влада усвідомлювала необхідність певних кроків задля пом'якшення аграрної кризи. У 1902 р. указом царя була створена Особлива нарада, яка і зайнялася розробкою конкретних пропозицій щодо її запровадження. Уже на тому етапі було визнано за необхідне запровадження дозволу на вільний вихід селян із общини та надбання ними землі у приватну власність. У 1903 р. царська влада скасувала кругову поруку, один із залишків кріпосницьких взаємовідносин в українському селі (забезпечувала надходження викупних платежів і інших зборів). У 1904 р. скасовано тілесні покарання селян за вироками волосних судів.

Урядові структури Російської імперії усвідомлювали, що економічною основою революції 1905–1907 рр. була аграрна проблема. Урядовий Сенат, Міністерство земельних справ і голова уряду П. А. Столипін вимушені були стати на шлях реформування аграрного сектору економіки. Ініціатором і провідником аграрної реформи вважається голова Ради міністрів Російської імперії П. А. Столипін. Він планував здійснити її за 15–20 років. У процесі аграрної реформи П. Столипіна передбачалося розв'язати проблеми, породжені ще реформою 1861 року: неефективність общинного землекористування; малоземелля селянських господарств; черезсмужжя, далекоземелля, вузькоземелля тощо.

Як подолати ці проблеми? Найперше, зруйнувати общину шляхом передачі земель у приватну власність селян, які мали бажання вийти з общини; надати право об'єднувати свої ділянки в одну – відруб і створити хутір на власній землі; заохотити селян купляти та орендувати землю; у територіальних межах імперії здійснювати переселенську

політику. Ці непрості проблеми могли бути реалізовані тільки після виходу окремих сімей з общини. Реальність початку ХХ ст. була такою, що община, яка існувала в українському селі понад тисячоліття, досить швидко зникла, селяни з неї масово виходили. Можливо це було тому, що в українських губерніях община функціонувала у вигляді подвірного землекористування, при формальному праві общини на землю, хоча без її дозволу селянин все-таки не мав права вільно розпоряджатися своїм наділом. Процес розпаду общини розпочався ще задовго до початку аграрної реформи 1906 р. Її ліквідація де-юре, це лише фіксація цього процесу М. Х. Бунге, міністр фінансів Росії, характеризував общину як пережиток, що знайшов свій вирок у народній свідомості і був категорично проти переходу на її основі до колективного землеволодіння у кооперативних формах [103].

Революційний рух селян у 1905 р. призвів до суттєвої зміни у ставленні уряду до аграрної проблеми. Було прийняте рішення форсувати законотворчий процес з особливою увагою до земельного питання. Аграрна реформа розпочалася з опублікування 3 листопада 1905 р. Маніфесту та прийняття Урядовим Сенатом Указу «Про відміну викупних платежів», який вступав у дію з 1 січня 1907 р. Цей Указ заклав правові засади аграрної реформи та розпочав реалізацію нової земельної програми. Одночасно розширювалася діяльність Селянського банку з мобілізації поміщицьких земель і продажу їх селянам. У 1906 р. уряд передав Селянському банку 9 млн. дес. казенних і удільних земель для продажу малоземельним селянам за зниженою ціною. Однак селяни хотіли і вели боротьбу у роки революції проти подальшого збереження поміщицького землеволодіння, за здійснення перерозподілу поміщицьких земель між собою на безкоштовній основі за зрівняльним принципом. Вони уважали, що конфісковані у поміщиків землі перейдуть у їхнє користування і таким чином будуть вирішені усі економічні проблеми. Політичним гаслом селян революційної доби було «Землю тим, хто її обробляє!»

Вони самочинно приступили до реалізації земельної реформи. На сільських сходах приймали рішення про розподіл між собою необроблюваних поміщицьких земель. Деяких поміщиків проганяли зі своєї місцевості і, щоб вони не змогли повернутися, палили їхні мастки, їхнє зерно забирали у свої господарства. Влада намагалася зупинити такі дії селян, жандарми арештовували бунтарів, а хати їхні спалювали.

Для втілення у життя цих заходів урядом було підготовлено відповідну документальну базу, яка складала основу реформи. Можна виділити два напрями формування правових норм Столипінської реформи:

1) законодавство про зміну характеру землеволодіння та землекористування;

2) законодавство про державну підтримку переселення на добровільних засадах сільських жителів до неосвоєних чи малозаселених регіонів Російської імперії.

До першого блоку законодавчих актів слід віднести:

царський указ від 4 березня 1906 року «Про організацію землеустрою та утворення Комітету по землевпорядкувальних справах, губернських і повітових землевпорядних комісій», «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р.; Закон «Про зміну і доповнення деяких постанов щодо селянського землеволодіння» від 14 червня 1910 р.; Положення про землеустрій від 29 травня 1911 р. Указом 14 жовтня 1906 р. змінювалися строки та розміри банківських платежів, які суттєво спрощували цю процедуру

Основним державним актом реформ був царський указ від 9 листопада 1906 р. Суть його полягала у наступному: усі землекористувачі (домогосподарці) отримували на підставі своїх заяв у приватну власність ті землі, які знаходилися у їх користуванні на момент закріплення. Це могли бути належні їм присадибні ділянки, а також і ті земельні ділянки, які були в общинному володінні, але за умови, що вони були передані

цим «домогосподарям» у постійне (не засноване на оренді) користування. Селяни, які виходили з общини, були вправі вимагати надання у їх особисту власність замість декількох наділів єдину земельну ділянку – польовий відруб, (знаходився на території общини) з можливістю відселення на неї із подальшим утворенням там самостійного хутора (знаходився за межами общини). Принциповим моментом у цій системі було те, що селянин міг вийти на хутір тільки після закріплення своєї земельної ділянки у приватну власність. Вийшовши з общини, селяни зберігали за собою право користування громадськими неподільними угіддями (ліси, пасовища тощо) у попередньому порядку [104].

Побічним, і це було важливо, мало бути ліквідовано багатосмужжя і черезсмужжя. Зведення земель в єдине ціле – відруб, а також облаштування земельного наділу у полі мало засвідчити появу нового господаря на землі. Важливо, що цей процес відбувався добровільно і був вигідний для багатьох селянських родин. До 75 % одноосібних господарств відтепер мали землю на одній ділянці, тоді як до реформи майже стільки ж становило черезсмужжя і багатосмужжя [105].

Протягом 1909–1911 рр. було прийнято ряд законів та доповнень до Указу від 9 листопада 1906 р., зокрема 29 травня 1911 р. прийнятий закон «Про землеустрій», який мав регулювати земельні відносини у нових умовах і мав на меті значно прискорити землевпорядний процес у селах з різними видами землеволодіння як з громадським, так і з подвірним.

Закон від 14 червня 1910 р. «Про зміну та доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння» містив у собі значні нововведення порівняно з указом від 9 листопада 1906 р. Стаття 1 закону закріплювала автоматичний перехід всіх сільських общин, утворених до 1887 р. без проведення загальних внутрішніх переділів земельних ділянок, у приватне особисте або подвірне володіння незалежно від бажання членів общини. Отже, особиста заява селянина уже була непотрібна, а це на практиці значно прискорювало хід

реформи. Стаття 56 встановлювала максимально допустимі розміри надільних земель в одних руках шляхом їх купівлі у межах одного повіту. При цьому передбачалася диференціація за регіонами (Великоросія, Малоросія, Бессарабія тощо). Розділ III закону врегулював права неповнолітніх селян на отримання земельної ділянки [106].

Розглядаючи «переселенське» законодавство слід сказати, що воно сформувалося ще напередодні революції 1905–1907 рр. Основним законодавчим актом переселенської політики були затверджені царем 6 червня 1904 р. «Тимчасові правила про добровільне переселення сільських жителів і міщан-землеробів». «Тимчасові правила» допускали два види переселення, яке відтепер не потребувало спеціального дозволу уряду. Для самовільних переселенців встановлювалася заборона з приводу отримання компенсації від громади за свій наділ. Для законних переселенців було скасовано вимогу безкоштовної передачі свого наділу громаді.

Фактично цим законом встановлювалося вільне переселення селян, яке мало зменшити гостроту селянської потреби у землі. Зростанню переселенського руху сприяв царський указ від 9 листопада 1906 р., який надав можливість селянам при переселенні продавати свої земельні наділи односельцям, родичам. Нам не вдалося знайти інформацію на предмет того скільки землі переселенцями було продано. Відсутність таких даних, мабуть пояснюється тим, що часто такі операції здійснювалися у родинному середовищі і вони не реєстрували їх у відповідних земельних установах.

Зі свого боку урядові служби здійснювали агітаційно-роз'яснювальну роботу серед селян на предмет того наскільки вигідно їм переселятися в Амурську область та на Сірий клин, бо там кожному переселенцю було гарантовано отримати безкоштовно від 8 до 15 дес. землі [107].

Наступним кроком мала бути передача землі в оренду селянам, тобто перебудова сільського господарства на засадах господарства фермерського типу. В оренду здавались

найперше казенні землі терміном від 12 до 30 років. В оренді перебувало біля 20 % площ земель селянського землекористування [108].

Значну роль у створенні хуторів П.Столипін відводив Селянському поземельному банкові. Йому було надано 1 800 тис. дес. казенних земель для продажу селянам. Банк також скуповував поміщицькі землі, а потім за більш високими цінами розпродував їх окремими ділянками селянам. Число господарств Полтавської губернії, що купили землю у банку менше 6 дес. складало 35 %, від 6-9 дес. 47 % від 9-15 дес. 16 %. У 1906-1909 рр. через банк поміщики продали 385 тис. дес. землі [109].

Чимало селян купляли у банку землі, та не маючи змоги виплачувати щорічні внески й відсотки, часто розорялися, а земля у такому випадку поверталася до банку. Зауважимо, що високі ціни, за якими банк продавав землю селянам, були одним із суттєвих недоліків Столипінської аграрної реформи. В даному випадку скористаємось статистичними даними щодо зростання ціни на землю з 1861 до 1906-1915 рр., приведену М.Прядкою. За 100 % він бере ціни 1863-1865 рр. У 1891-1895 рр. вони зросли на 381 %, у 1901-1905 рр. – на 710 %, у 1906-1914 рр. – на 943 % [110].

Не слід забувати, що аграрну реформу 1905-1914 рр., як і аграрну реформу 1848 р. в Західній Україні та аграрну реформу 1861 р. в Наддніпрянській Україні започаткували і проводили власне поміщики. Для себе вони також визначили проблеми, які належало вирішити у нових умовах. Першою із них було завдання зберегти своє землеволодіння при частковій продажі (на досить вигідних умовах) своїх земель.

Важливою ланкою Столипінської аграрної реформи було переселення заможних селян на хутори і відруби. Нам видається, що П.Столипін хотів відродити в нових умовах ті організаційно-виробничі форми господарювання, які були у козацькому середовищі – відруби (в них було щось подібне на зимівники та хутори). П.Столипін планував у такий спосіб вирішити щонайменше дві проблеми: ліквідувати

багатосмузжя і черезсмузжя, утворити за межами перенаселеного і до того ж збіднілого села міцну верству багатих господарів-селян. На них же покладалися сподівання щодо того, щоб вони з часом заступили товарне виробництво поміщицьких господарств. Заснування хуторів відбувалося на надільних, поміщицьких та казенних землях. Селяни-хуторяни об'єднували свої землі в одну ділянку, і розпочинали будівництво хати, господарських приміщень. Ця нова система землеустрою формувала вільне індивідуально-господарське землеволодіння. В Україні, без урахування Волині, на початок 1916 р. на хугірську систему господарювання перейшло понад 382 688 селянських господарств, що становило приблизно 11 % загальної кількості селянських дворів [111].

Зауважимо, що до визначення кількості хуторів в історичній літературі мають місце, розбіжності. П. П. Панченко, Ю. Ф. Мельник та В. А. Вергунов в Аграрній історії України (С.97) пишуть про 13 % селянських дворів на хуторах. За своїм майновим станом, і саме перше за кількістю землі, хугірські господарства не були рівноцінними. Далеко не усі стали класом «міцних власників» і не змогли забезпечити стійкий прогрес сільського господарства. На 1917 р. площа хугірського й відрубного господарства становила 17 % усієї зручної для обробітку землі. Наділи тих, що вийшли з общини, були ледве не вдвоє дрібнішими, за наділи общинників, вважає О. К. Мицюк [112].

Здійснення аграрної реформи було покладене на спеціально утворені губернські та повітові земле-впорядкувальні комісії. Вони здійснювали розділ земель між поселеннями, в громаді, під висілки, окремим домогосподарям, на хугірські та відрубні ділянки та розділ загальних угідь. За 1906–1911 роки комісії перерозподілили 31 182 тис. дес. землі, виділили у натурі 1 436 600 одно-осібних хуторів та відрубних господарств [113].

На першому етапі реформи передбачалось забезпечити поступовий вихід селян із общини і закріплення за ними

землі у приватну власність. Чи були готові селяни до такого кроку? Мабуть, ні, бо столітні традиції їхнього господарювання пройшли в общині. Малоземельні селяни побоювалися, що руйнування общини (а саме з цього почалися зміни на селі) й закріплення землі у приватну власність може призвести до розорення їхніх господарств. Вони виступали проти цих заходів, не поспішали виходити з общини (щось подібне повториться у 1990-і рр. під час деколективізації).

Заможні селяни навпаки, позитивно сприймали можливість виходу з общини, намагалися докупити собі землі, що призводило до «земельної лихоманки». За 1907 – 1913 рр. 263 тис. господарств продали 744 тис. дес. землі. Продаж землі – це рух землі, зміна власника і можливо зміна призначення. Одночасно це було свідченням зростання економічної активності, тобто змін, що здатні були впливати на поземельні відносини як в окремому регіоні, так і у межах України. Динаміка цих змін була наступною: у 1905 р. в особистому володінні у Подільській, Київській, Волинській губернії було 5,8 млн. дес. землі і лише 709 тис. дес. було у приватній власності селян. На 1914 р. особиста приватна власність селян сягала уже 6,7 млн. дес. землі. За той же період земельна власність дворян, духовенства, купців скоротилася на 10 %. Колективна приватна власність на Правобережжі (сільські товариства, торгово-промислові товариства, банки, міські та земські управи) у Волинській губернії придбали 239,2 тис. дес. землі, Подільській губернії – 102,3 тис. дес. і Київській губернії – 64, тис. дес. землі. Разом 406 тис. дес. землі. Окремі селяни придбали лише 19 382 дес. землі. Вони у цьому процесі були на останньому місці. Причиною цього було безгрошів'я [114].

В особистій власності на Лівобережжі (Полтавська, Харківська і Чернігівська губернії) на кінець 1905 р. було 449890,7 дес. землі, а на початок 1915 р. 418 8920,5 дес. землі. У колективній власності на кінець 1905 р. було 866 822 дес. землі, а на початок 1915 р. – 1172075,4 дес. землі.

Приватними власниками землі там були: дворяни, духовенство, чиновники, офіцери російської армії, міщани, купці, селянські власники, іноземні піддані та інші. Колективними власниками були також сільські громади, селянські та інші товариства, залізниці, адміністративні установи тощо. В означений період землі в особистій власності на Лівобережжі скоротилися від 4,5 млн. дес. у 1905 р. до 4,2 млн. дес. у 1915 р., тобто на 310 тис. дес. Найбільше скорочення особистої приватної власності відбулося у дворян і сягнуло 645,4 тис. дес. У селян — власників у 1905–1915 рр. земельні володіння збільшилися на 270 тис. дес., зокрема, в Полтавській губернії вони становили 39,5 тис. дес. Отже, на 1915 рік кількість купленої землі в Україні порівняно з 1862 роком зросла в 10 разів і досягла 8 206 тис. дес. [115].

Враховуючи те, що у ринковий обіг надійшла значна кількість землі, то можна стверджувати, що поземельні відносини за цей період суттєво трансформувалися. Земля стала «цікавою» навіть для тих суспільних верств, які до реформи 1861 р., а також Столипінської аграрної реформи не могли і мріяти про набуття земель у приватну власність. Значний попит на землю призвів до її суттєвого здороження. Десятина надільної землі до скасування викупних платежів коштувала приблизно 64 крб., а після скасування викупних платежів – 190 крб. Найдорожчими були землі у Подільській, Полтавській, Катеринославській, Харківській і Херсонській губернії й перевищувала 200 крб. за одну десятину [116].

У ході аграрної реформи відбулись ґрунтовні зміни: селяни отримали надільну землю і що ще важливіше – купували землю і таким чином ставали її власниками. Ось цей другий шлях набуття землі з кожним роком зростав. У 1877 році на 100 дес. надільної землі селяни докупили 6,2 дес., а у 1905 році – 27,9 дес. землі [117].

Орендні відносини розвивалися на основі передачі в оренду казенних земель. Терміни орендування землі були визначені від 12–30 років. На 1917 рік в орендних відносинах

в Україні було 43,2 % селянських господарств, що орендували 6 287 тис. дес. землі (біля 20 % площ земель селянського землекористування). На Півдні України – 2.400 тис. дес., на Лівобережжі – 1.300 тис. дес., на Правобережжі – 414, тис. дес. [118].

Однією з причин зростання запитів на землю і відповідно зростання її ціни був демографічний вибух, що стався в останній чверті XIX ст. До початку XX ст. сільське населення України зросло на 86 %. А площа селянських земель лише на 33 %. Землі для ведення прибуткового господарства усім не вистачало В Полтавській губернії сільським господарством займалось 67,6 % всього населення. З 1900 по 1910 рр. кількість селянських дворів там зросла на 31 302 господарства, безземельних господарств було 5,2 %, а тих що мали 50 дес. і більше – 29,8 % [119].

На наш погляд, в історичній літературі цей феномен, з точки зору його впливу не тільки на земельні відносини, але й весь спектр соціально-економічних проблем не тільки періоду Столипінської аграрної реформи, але й у наступні роки, ще недостатньо досліджений. Справа у тому, що сільський соціум опинився в екстремальних умовах, вихід із яких на ту пору міг бути тільки за рахунок додаткової кількості землі в особистому господарстві. Не можна сказати, що селяни не шукали виходу з цієї надскладної ситуації. Вони накопичували гроші для купівлі землі, відмовляючи собі у самих необхідних речах, хоч і небагато, але все-таки купували землю. Селяни йшли на ризик, беручи землю в оренду. Селянські сім'ї старалися додати собі землі за рахунок подружніх стосунків. І все ж землі не вистачало. Де ж її взяти? У кожному селі була певна кількість поміщицької землі, яку поміщик не обробляв. Селяни готові були обробляти і отримувати відповідний прибуток. Ось це і була та стежина, яка, на переконання селян, могла раз і назавжди вирішити їхню земельну проблему і покращити матеріальне становище. Більшість селян чекали і вимагали щораз настирливіше перерозподілу поміщицьких земель. Не

розуміли селяни того, що природній приріст сільського населення швидко «з'їв би» поміщицьку надбавку до селянських господарств. Отож, позитивні трансформації у поземельних відносинах, яких очікували і, ближча перспектива для селян, були протилежними, примарними.

В Україні аграрна реформа П. Столипіна, хоч і не була доведена до кінця, мала найбільший на той час успіх. За оцінками сучасних економістів – аграрників, Столипінська аграрна реформа була найбільш теоретично обґрунтованою, зрозумілою за своїми цілями і можливими наслідками, основними із яких були – забезпечити вихід селян із общини та його поступ до приватної власності на землю [120].

Чисельність українських селян, які до 1 січня 1916 р. вийшли з общини і закріпили землю в приватну власність, була найбільшою серед інших регіонів Російської імперії. Якщо у 40 губерніях Європейської Росії з общини вийшло 24 % господарств, то на Правобережній Україні – 50,7 %, у Південній Україні – 34,2 %, на Лівобережжі – 13,8 %. На Полтавщині общинне землеволодіння зникло майже зовсім, на Чернігівщині стало переважати особисте землеволодіння, а на Півдні і Харківщині воно охоплювало близько половини сільських дворів. У цих місцевостях організаційно-управлінські функції перебрали на себе громади. Подвірно-спадкове землеволодіння ставало нормою звичаєвого права. Громади тут (на відміну від общини) практично не втручалися у регулювання земельних відносин на селі [121].

На другому етапі (з 1911р. і до початку Першої світової війни) реалізація основних положень аграрної реформи дали хороший результат, підтвердженням чого було зростання виробництва продукції сільського господарства.

Перша світова війна стала останнім етапом аграрної реформи, а антимоноархічна революція у Росії не тільки її зупинила, але й започаткувала інші, революційні підходи у вирішенні земельних відносин.

На початок ХХ ст. приватні власники в Галичині мали 4 762 896 тис. дес. орної і неорної землі, або на

4 762896 тис. дес. (1,1 %) більше, ніж мільйони селянських сімей. В Галичині було 4084 поміщики [122].

Доба між революцією 1905–1907 рр. та початком Першої світової війни у 1914 р., як ми уже зазначали, позначена зростаючою диференціацією селянства, в основі якої була наявна у їх господарствах кількість землі. Верхівка селян продовжувала зосереджувати у своїх руках землю. З 1905–1912 рр. селяни купили понад 1 млн. дес. землі, у результаті чого земля, що була у них у приватній власності, дорівнювала майже 25 %. На початок Першої світової війни з общини вийшли 12,9 % селянських господарств на Полтавщині, 22,5 % – на Харківщині, 22,5 % на Одещині, 20,9 – на Катеринославщині [123].

На початок Першої світової війни населення України складало понад 32 млн. осіб, з них селян – понад 27 млн., або 84,81 % населення [124].

За підрахунками М. Н. Лещенка, більше половини селянських дворів залишалися малоземельними або взагалі не мали землі. Сільська біднота становила 50 % дворів, середньо заможне селянство – понад 33 %, а заможні селяни становили 18 % дворів [125].

Під посівами в українських губерніях було за різними оцінками від 19 до 22 млн. дес. землі. Кількість селянських господарств досягла 4.200 тис., з них поміщицьких – 33 тис. [126].

Поміщицьке землеволодіння мало тенденцію до скорочення. Причиною тому був занепад поміщицьких господарств, падіння цін на хліб, зростання цін на землю., що призвело до падіння прибутків у поміщицьких господарствах. До того ж, з 1910 і наступних років держава надавала преференції на промисловий розвиток (підготовка до війни), а не на сільське господарство.

З початком Першої світової війни взагалі увага до аграрного питання зменшилася. Головним питанням ставало військове. Влада призупинила землевпорядні роботи. Щонайменше 1/3 селян-чоловіків була мобілізована на фронт.

Заготівля сільгосппродукції велася в особливий спосіб – через запровадження з 1916 р. хлібної розкладки, для чого було створено «Хлібармії». За перші три роки війни посівні площі на приватновласницьких землях скоротилися майже вдвічі. У 1916 р. у руках селян виявилось 90 % посіву. За даними сільськогосподарського перепису 1916 р. в Європейській частині Російської імперії приватновласницьким господарствам належало лише 10,7 % всієї посівної площі [127].

У солдатському середовищі (а це 2/3 селяни) користувалися підтримкою ті політичні сили, які обіцяли швидкий кінець війни, безкоштовне наділення малоземельних і безземельних селян землею. Одночасно вірус анархії, особливо на завершальному етапі війни, поширював епідемію погромництва. Розгром поміщицьких маєтків, фільварків солдатами, що покинули фронт, в Новоушицькому, Летичівському, Літинському, Вінницькому повітах став доконаним фактом. До погромів часто долучалися і місцеві селяни [128].

У Російській імперії власність селян на землю все ще розглядалася як «особиста» і відокремлювалася від приватної обмеженнями, які влада накладала на право селян розпоряджатися своєю власністю. Ці проблеми у поєднанні з проблемою малоземелля спрямовували енергію селян у політичне річище, тобто вони ставали політично свідомими того, як можна і потрібно вирішувати земельну проблему. Зауважимо, що перший етап політизації відбувся під час скасування кріпосного права. Другий етап – від початку ХХ ст., яке означене такими явищами, як економічна криза 1901–1903 рр.; революція 1905–1907 рр. і виникненням перших селянських уповноважених органів і Всеросійського селянського союзу; Столипінська аграрна реформа і Маніфест царя Миколи II від 17 жовтня 1905 р.; Перша світова війна – як чинник радикалізації селянства; 1917 – 1920 рр. – захоплення ними земель, худоби тощо.

У ході Столипінської аграрної реформи українські селяни з різних джерел все-таки добавили собі землі, у них було бажання чогось більшого, і то якомога швидшого додаткового набуття землі.

Аграрна реформа П. Столипіна не була сприйнята й більшістю великих землевласників, які боялися втратити найманих робітників у результаті набуття ними власних земель. В Україні лише поодинокі великі землевласники такі, як Харитоненки, Терещенки, Чикаленки, Журавські поставилися до неї сприятливо.

Таким чином, спільним для аграрної реформи в Австрійській 1848 року і Російській імперії 1861 року було те, що в їх ході залишилась поміщицька власність на землю при частковому її скороченні. Селяни отримали певну кількість землі за викуп, з часом якусь частку землі докупили, почали все активніше вступати в орендні відносини. Звільнення в ході реформ селян від кріпацтва як в Австрійській, так і в Російській імперії відбувалося з обов'язковим наділенням їх землею. У результаті цього поміщицьке землеволодіння скорочувалось. В історичній літературі можна зустріти твердження, що поміщики «втратили частину своєї землі». Ні, вони не тільки не втратили свого нерухомого майна, але ще й досить заробили на цій спільно з державою оборудці. Про це буде йти мова в наступному розділі монографії. Хоча у такому масштабному проєкті, якими були аграрні реформи середини ХХ ст., деякі із них так і не змогли пристосуватися до нових умов господарювання, ставали банкрутами, продавали свою землю [129].

Значна частина поміщиків як у Наддніпрянській так і у Західній Україні і не намагалася пристосуватися до ринкових умов. Вони стануть основними постачальниками земель на ринок. Ця обставина приведе до зменшення їхнього землеволодіння і збільшення селянського землеволодіння. Радянська історіографія на цій підставі робила висновок, що поміщицьке землеволодіння уже віджило і його необхідно

було замінити селянським на соціалістичних засадах. Н. Р. Темірова ретельно проаналізувала стан поміщицьких господарств у Правобережній Україні на початок ХХ ст. і вважає, що вони залишалися крупними товаровиробниками зернових культур і тваринницької продукції [130].

Чимало поміщиків, прийнявши для себе рішення залишитися в аграрному секторі, перш за все, задля вирішення своїх боргових зобов'язань, здавали свої землі в оренду іншим землевласникам, промисловим товариствам, купцям. Орендарі поміщицьких земель або вели власне господарство, або здавали землю в суборенду на умовах половинщини чи за відробітки. Суборендарями переважно були євреї. З часом суборенда була заборонена і відтоді орендарями ставали українські селяни. В окремих випадках оренда поміщицьких земель набувала лихварського характеру.

Реформа 1861 р. в Російській імперії поклала початок переходу землі від дворян до не дворян-власників, що буде мати своє продовження аж до кінця існування імперії. Реформа зламала у свідомості десятків тисяч селян стереотип, що власником землі могли бути тільки поміщики. Ці нові власники будуть продукувати нові підходи не тільки щодо розширення своїх земельних площ, але й в організації сільськогосподарського виробництва. Це нове річище набере великої потуги уже в ході наступної – Столипінської аграрної реформи.

Хоча реформа 1848 року в Австрійській імперії і 1861 року в Російській імперії і була проведена кріпосниками, все таки вони відкривали шлях до нових суспільно-економічних відносин, які будуть ринковими. Результатом аграрних реформ стало збільшення селянських господарств на основі приватної власності на землю і селян-власників. Реформа 1861 р. відкривала шлях до швидких зрушень і змін у соціальній структурі населення, структурі землеволодіння та землекористування, аграрних відносинах загалом. За великим рахунком, аграрні реформи середини ХІХ ст. – це позитив,

вони сприяли початку розшарування у селянській спільноті та деаграризації.

Столипінська аграрна реформа в українських землях Російської імперії проводилася через 40 років після скасування кріпосного права 1861 року, стала наступним кроком на шляху прискороного розвитку капіталістичних відносин на селі. Внаслідок руйнування общини все більше селян почали набувати земельну власність, усувалося черезсмузжя. З іншої сторони – посилювався процес концентрації земель у руках заможних селян, що у найближчій перспективі ускладнить соціальні протиріччя на селі.

Реалізація основних завдань аграрної реформи П. Столипіна відбувалась у короткому, з точки зору історичної перспективи, часі. Не варто бути надто категоричним в оцінці її результатів. Деякі історики беруть одну або декілька проблем, які на ту пору не вдалося вирішити, і роблять висновок про невдачу аграрної реформи. До таких проблем найперше відносять те, що в її ході не забезпечено створення твердого капіталістичного ладу на селі, бо збереглася економічна основа кріпосництва – поміщицьке землеволодіння, що поземельні відносини на селі загострилися, а боротьба селян за поміщицьку землю посилювалася. Дійсно, у 1907–1910 рр. селяни спалили понад 500 поміщицьких маєтків і господарств заможних селян. У той же час слід визнати, що вирішення надскладних завдань трансформації земельних відносин в ході аграрної реформи було розраховано на еволюційний, до того ж досить тривалий проміжок часу. Історія розпорядилась так, що цього тривалого часу суспільство не отримало. Винуватцем цього непередбачуваного реформаторами, і у першу чергу П. А. Столипіним, розвитку стала Перша світова війна. З її початком перервався еволюційний розвиток, поступове вирішення усіх проблем, земельної зокрема, яка до того ж була однією з найгостріших. Недовершеність Столипінської аграрної реформи, її зупинка в умовах війни продукували

посилення невдоволення становищем в земельних відносинах серед селянства, солдат на фронті. Політичні сили, що претендувала на лідерство в Україні, пропонували нові, на цей раз революційні підходи, трансформації земельних відносинах. До того ж вони розгортали свою діяльність у цьому напрямі за умов, коли серед живих уже не було головного реформатора земельних відносин П.А.Столипіна.

Уроки Столипінської аграрної реформи полягають у тому, що для успіху у такій надскладній справі держава повинна створити сприятливі фінансові умови для купівлі селянами землі; законом визначити кількість землі, якою може володіти фермерське господарство; має постати реальна множинність форм власності на землю; не допускати спекуляцій землею з боку бізнесових структур; аграрна реформа може бути реалізована тільки в умовах політичної стабільності, мирного часу.

РОЗДІЛ V

Пошук шляхів реформування земельних відносин урядами Української Народної Республіки, Українською державою, ЗУНР, білогвардійськими та радянськими урядами у роки Української революції (1917–1921 рр.)

1. Основні напрями боротьби селян за землю (березень 1917 – березень 1918 рр.).

На 1917 р. з 44,1 млн. дес. землі в 9-ти українських губерніях поміщикам належало 8,9 млн. дес. (20,2 %), купцям – 3,3, дворянам – 4, селянам – 13 млн. дес. Середнім вважалося селянське господарство, яке мало 9,8 дес., бідним – 5,1 дес. землі [1]. М. А. Рубач та інші дослідники дотримуються дещо іншої градації щодо розмірів земельних площ у середняків та бідняків, яка в цілому не виходить за межі прийнятої в українській історичній літературі. 57 % сільських господарств, що обробляли лише до 3 дес. землі вважалися бідними. До середнього селянства з 3–10 дес. землі належало 30 % господарств. Багаті власники, що володіли понад 10 дес. становили 12 %. Поміщики становили 0,84 % і володіли 30 % землі [2].

Селянське землеволодіння складалося з двох елементів: надільного та приватного, тобто куплених селянами земель. Надільна земля у селянських господарствах складала 3/5 всієї землі. Особливістю аграрного сектора окремих господарств України була велика різниця у земельних площах, що обумовлювалося густотою населення в даній місцевості, а також розмірами поміщицьких маєтків. Найвища щільність населення була у Правобережній Україні, а значить там було найменше забезпечення селян землею.

За підрахунками О. П. Реєнта, сільське населення українських губерній з 1861 р. зросло на 86 %, а площа селянських земель – тільки на 31 %. Це призвело до здрібнення селянських земельних наділів. У 1861 р. в українських губерніях було в середньому 3 дес. землі на душу, а у 1900 р. – 1,5 дес. Багатомільйонне селянство Правобережжя користувалося лише на 1 млн. дес. землі більше, ніж 7 тис. землевласників. Зрозуміло, що поліпшення своїх матеріальних умов селяни бачили за рахунок поміщицьких земель [3].

Задля вирішення в своїх господарствах проблеми малоземелля і безземелля, селяни хотіли ліквідації власності поміщиків на землю, після чого належало здійснений її справедливий, тобто зрівняльний розподіл. Проте немає достатньо підстав вважати, що у разі реалізації цього задуму, проблема малоземелля і безземелля була б вирішена. У разі ліквідації поміщицького землеволодіння, наприклад, у Київській і Подільській губерніях селяни отримали б додатково по 0,8 дес. землі, Чернігівській, Полтавській – 1,7, Харківській і Катеринославській – 2,5 дес. Кардинально для селян на краще нічого не змінювалося [4].

Слід мати на увазі, що після аграрної реформи 1861 р. та Столипінської аграрної реформи 1905–1914 рр. повністю нівелювалася ідея однорідності маси сільського населення. Уже була де-факто суттєва різниця у кількості землі в господарствах одного і того ж села. Здійснити за таких умов рівний розподіл конфіскованої поміщицької землі аж ніяким чином до рівності у селянському землеволодінні не наближало. Розшарування існувало не тільки між окремими групами (поміщики, козаки, селяни), але й у середині селянства. Найхарактерніше це відображено у групі безземельного селянства, яку традиційна радянська історіографія, представляла монолітною і у силу злиденного існування була потенційною опорою більшовицької влади на селі [5].

Документи, які вводять до наукового обігу сучасні історики, засвідчують, що безземельні селяни шукали і знаходили можливості для покращення свого матеріального становища, наприклад, брали землю в оренду. На 1915 р. селяни взяли в оренду 3,9 млн. дес. землі, сплачували її власникам 70 млн. крб. [6].

Оренда на одне господарство інколи сягала, наприклад, на Полтавщині у Переяславському повіті – 17,4 дес., Пирятинському – 31 дес., Хорольському – 15 дес. Із 881 безземельних господарств Гадяцького повіту, що складало 3,86 % до господарств повіту, середній розмір посіву складав 2,9 дес., Зіньковецькому із 725 безземельних селянських господарств розмір посіву складав 21,3 дес. До орендних відносин вдавалися й ті селяни, що мали начебто достатню кількість землі. Найбільше поширення орендні відносини набули у Херсонській, Катеринославській, Харківській та Полтавській губерніях. На Харківщині більше третини селянських господарств вдавалися до оренди. Орендовані землі часто сягали 20 і більше відсотків від загальної земельної площі [7].

2 березня 1917 р. у Російській імперії перемогла антимонархічна революція. В наслідок перемоги Лютневої революції в Росії постав Тимчасовий революційний уряд, який проголосив про намір провести «велику земельну реформу». Її підготовку було доручено Міністерству землеробства. 12 березня 1917 Тимчасовий революційний уряд Росії видав указ про конфіскацію земель, що належали царській сім'ї, 16 березня 1917 р. були націоналізовані усі удільні і кабінетські землі. 17 березня 1917 р. було оголошено, що питання про долю поміщицьких земель будуть вирішувати Всеросійські Установчі збори, а делегати Першого Всеросійського з'їзду селянських депутатів рад у травні того ж року однозначно і рішуче виступили за здійснення в країні зрівняльного розподілу конфіскованих земель. 17 березня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив, а 19 березня 1917 р. опублікував звернення до населення, в

якому закликав утримуватися від самовільних захоплень землі до розробки земельного закону і його ухвалення Установчими зборами. 28 березня 1917 р. була утворена Особлива нарада з питання про примирні камери для запобігання непорозумін у земельних справах.

11 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд видав закон «Про охорону посівів», згідно з яким незасіяні поміщицькі землі передавалися у тимчасове підпорядкування місцевих продовольчих комітетів, які отримали право здавати їх в оренду селянам. Закон також гарантував власникам землі відшкодування збитків у випадку захоплень землі селянами.

У липні того ж року було скасовано подальшу дію положень Столипінської аграрної реформи, прийнято рішення про передачу земельним комітетам незайнятих поміщицьких земель. Разом з тим, і на цьому етапі Тимчасовий уряд виступив проти самочинного відчуження селянами поміщицької землі, оскільки 80 % її було закладено у банках, що могло привести до краху банківської системи. Були також здійснені репресивні заходи проти тих земельних комітетів, які почали роздавати землю, не чекаючи скликання Всеросійських Установчих зборів.

Таким чином, після перемоги антимонархічної революції Тимчасовий уряд став на шлях проведення аграрної реформи, метою якої було здійснити перерозподіл землі на користь тих, хто на ній працював. (Столипінська аграрна реформа передбачала дещо іншу парадигму, а саме: створити міцного господаря на селі, який повинен мати землю у приватній власності). Для цього створювалась відповідна юридично-правова основа, вивершенням якої мало стати прийняття Всеросійськими Установчими зборами відповідного закону.

На 1917 рік в українських губерніях земельне питання було чи не найскладнішим з усіх регіонів Росії. Багатоземельних господарств в українських губерніях налічувалось приблизно 500 тис. Їм протистояло 2,3 млн. дворів малоземельного селянства [8]. До того ж виявилось, що руйнація общини, вихід міцних господарств на хутори,

переселення селянських сімей в інші регіони імперії мали короткотерміновий результат і за великим рахунком не вирішували земельного питання. Особливо складним воно залишалось на Волині, Поділлі та Київщині. Після звістки про повалення влади царя селяни якби поспішали скористатися новою і, як їм здавалось, слушною ситуацією для вирішення земельної проблеми на свій розсуд. Показовою в плані розуміння селянами її розв'язання є постанова Решетилівського волосного комітету Полтавської губернії. У ній зазначено, що усю землю треба безоплатно конфіскувати у поміщиків, скасувати приватну власність на землю і наділити її працюючим хліборобам у одноосібне та довічне володіння Такої ж думки дотримувалась редакція газети «Земля і воля» [9].

В основі тогочасного розуміння вирішення земельної проблеми було невизнання приватної власності поміщиків на землю. Місцеві громади та земельні комітети самі ухвалювали рішення про земельну оренду, відчуження землі у поміщиків. Кількість самочинних дій з боку селян різко зростала. Заклики органів Тимчасового і наступних урядів мало впливали на дотримання селянами правопорядку. Вони не хотіли чути закликів уряду і почали захоплювати поміщицькі землі. Це уже було схоже не на аграрну реформу, яку розпочав Тимчасовий уряд, а на початок аграрної революції.

З метою надання аграрній реформі організованості і керованості, уряд створив Головний земельний комітет у Петрограді і дав розпорядження створювати такі ж органи на рівні губерній, повітів і волостей. Місцеві земельні комітети мали допомагати уряду готувати проект земельної реформи, не допускати самовільного захоплення селянами приватновласницьких земель, здійснювати розподіл у користування орендної землі, збільшення її фонду, зниження орендної плати, полагодження конфліктів між землевласниками та селянами. Уряд стояв на тому, що

остаточне вирішення земельного питання залишалося за Всеросійськими Установчими зборами [10].

В Україні земельні комітети почали виникати у другій половині травня – на початку червня 1917 р. Особливо активно створення повітових та волосних земельних комітетів відбувалося у Київській, Харківській, Катеринославській, Волинській, Подільській і Чернігівській губерніях. На осінь 1917 р. на території України було 9 губернських, 94 повітових та 1528 волосних земельних комітетів. Як правило, їх очолювали соціалісти-революціонери [11].

Повітові земельні комітети у ту пору, коли у становленні нових земельних відносинах ще не було ясності і однозначності, часто діяли на свій розсуд, а вірніше за вимогами селян. Спільним з боку селян була вимога – негайно розпочати переділ поміщицьких земель. Однак чіткої уяви як у земельних комітетів так і у селян на вирішення цього питання на практиці не було. Селяни-заможники вимагали поміщицьку землю ділити за кількістю робочої худоби в господарстві, селяни-бідняки вимагали розподілу земель за кількістю їдців в сім'ї. У тій ситуації земельні комітети виступали розпорядниками конфіскованих поміщицьких земель, намагались враховувати інтереси усіх селян. Черкаський повітовий земельний комітет у цьому плані діяв обережно. Він запропонував поміщику М. М. Мачена «уступити Комітету всю рільничу землю в кількості 300 дес., яка буде передана в оренду по одній десятині селянам-біднякам» [12].

Одночасно з рішеннями повітових земельних комітетів з земельних питань приймалися рішення на сільських зборах (сходах). На одному із таких сходів у с. Сагунівка Черкаського повіту громада прийняла рішення – церковну землю розділити, тобто віддати в оренду [13].

У перші тижні та місяці після Лютневої революції, коли стало можливим приступити до розподілу землі, українські селяни перебували у певній ейфорії від ось таких позитивних

змін. Вони тепер брали активну участь у формуванні селянських виконавчих комітетів, волосних управ, налагоджували співпрацю з земствами. Усі питання щодо формування органів самоврядування вирішували на сільських сходах. Така активність селян може бути пояснена тим, що вони сподівалися на підтримку і співучасть органів місцевого самоврядування у повному вирішенні в нових умовах земельної проблеми.

На хвилі політичної активності селянства, його готовності до боротьби за землю була заснована і розпочала свою діяльність Українська Центральна Рада (далі – УЦР). Вона одразу знайшла підтримку більшості українського селянства, про що свідчать рішення губернських, повітових, селянських з'їздів. У травні 1917 р. відбувся Перший Всеукраїнський селянський з'їзд. На ньому було 2500 делегатів. Основні принципи земельної реформи в Україні були сформовані в резолюції про соціалізацію землі, тобто про скасування приватної власності на землю і перехід її у загальнонародну власність. Земля мала бути передана до Земельного фонду, а він у свою чергу мав передавати її земельним комітетам, які мали її розподіляти у користування за трудовою або споживчою нормою між селянами, що вели господарство власною працею. Общинні землі повинні періодично розподілятися за трудовим принципом [14].

Після тривалих дискусій з'їзд прийняв підготовлений Перший Універсал (оприлюднений на II Всеукраїнському військовому з'їзді у Києві 10 червня 1917 р.). Ось якою бачили делегати селянського і військового з'їздів програму аграрних перетворень: «Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному зібранні, право порядкувати нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові)».

Наступні селянські з'їзди наповнювали аграрну програму більш конкретними положеннями, хоча визначені на з'їздах шляхи вирішення земельного питання були дещо абстрактними і мало зрозумілими для селян. Надто великий вплив на роботу та прийняття рішень селянських з'їздів мали політичні партії.

Селянські з'їзди засвідчили готовність українського суспільства до глибоких економічних перетворень і, перш за все, у земельних відносинах. У цій важливій справі вони покладали великі надії на УЦР. У складі Генерального Секретаріату (утворений 15 червня 1917 р.) на чолі з В. Винниченком створювалося Генеральне секретарство земельних справ, яке очолив український соціал-демократ Б. Мартос. Одразу ж зауважмо, що керівні органи УЦР не були самостійними у прийнятті та виконанні прийнятих рішень. Тимчасовий уряд продовжував контролювати усі дії Генерального Секретаріату.

Боротьба селян за землю у 1917 р. велася щонайменше за трьома напрямками:

– першим із них весною 1917 р. був відносно мирний – потреби посівів, лук, заборона власникам продажу землі, в деяких місцях вимагали перерозподілу орендних земель.

– другим напрямом у липні-серпні 1917 р. стало захоплення поміщицьких маєтків, земель у Волинській, Подільській, Київській, та інших губерніях.

– восени 1917 р. головною формою селянського руху стала боротьба за ліквідацію великого приватновласницького землеволодіння: селянські погроми охопили Правобережжя, а у жовтні – Лівобережжя та Південь України.

Причини наростання в українському селі напруги довкола земельних відносин весни та осені 1917 р., поступового переростання еволюційних методів боротьби в революційні полягали у невдоволенні селян зволіканням Тимчасового уряду з вирішенням земельного питання та психологічних потрясіннях, викликаних Першою світовою війною й революцією. Селянство уже було налаштоване на

поділ землі й чекало слушного часу для самочинного її захоплення.

Реалізація Тимчасовим урядом завдань аграрної реформи в Україні була досить проблематичною, оскільки у різних регіонах домінували різні форми землеволодіння. На Волині, Поділлі, в Київській, Чернігівській, Полтавській губерніях переважаючим було подвірне (родинно-трудове) землекористування; в Харківській, Катеринославській, на Півдні України – обшинна форма землекористування. Додатковими складнощами у вирішенні земельного питання на нових засадах було те, що усі українські селяни, в усіх регіонах хотіли бути власниками землі, однак у такій кількості скільки може обробити одна сім'я. По суті, селяни не розрізняли понять «власність», «володіння». «користування». Головне для них було мати хоч якусь кількість землі.

До того ж варто враховувати і те, що мала місце специфіка соціально-економічної диференціації на селі, що ускладнювало консолідацію сільської громади. Були різні підходи до вирішення земельної проблеми у багатих (вони мали землю у приватній власності) і у бідних (вони не мали землі у приватній власності). Український незаможний селянин був проти власності на землю у інших (заможних селян, поміщиків), але хотів сам володіти землею. Ось ця парадоксальна ситуація буде спостерігатися на всіх етапах Української революції, знайти консенсус у її вирішенні не зможе жоден з українських урядів.

На захист інтересів селянства в окремих випадках виступила община. Відомо, що Столипінська аграрна реформа серйозно послабила її роль і соціальні функції. Революційні події 1917 р. консолідували селян і сприяли відновленню і зміцненню обшинних зв'язків. Відбувся ренесанс суспільної інституції, яка виявилась необхідною у процесі отримання землі і вона допомагала селянам у цій справі, а також у застосуванні колективної відповідальності (безвідповідальності) за пограбовані маєтки і самочинно

розподілені землі поміщиків. Отож вплив общини на селянське життя у 1917 і наступні роки революції проявився у забезпеченні своїм громадянам мінімальних умов виживання, сприяння їх боротьбі за землю, захисту від втручання представників влади [15].

Серед українських революційних партій (УПСР, УПСФ) не було єдиної точки зору відносно того, як на практиці вирішити земельне питання, Вони погоджувалися з тим, щоб передати відібрані у поміщиків землі Земельним комітетам, але не могли знайти способів відносно подвірного землеволодіння. Його ж ділити неможливо. Ще однією проблемою, яка постала влітку 1917 р. у практичній площині було вироблення курсу надбання землі. УПСФ вважала, що землю селяни мають купити, а УПСР – викупити у поміщиків землю мала держава.

Для УЦР, в якій були представлені вищеназвані партії, земельне питання виявилось чи не найскладнішим. Справа не тільки у теоретичній новизні цієї проблеми, але й у тому, що УЦР, аж до проголошення 7 листопада 1917 р. Української Народної Республіки (далі – УНР), залишалась громадсько-політичною організацією. Здійснення аграрної реформи такою структурою було вкрай проблематичним. Хоча певна робота у цьому напрямі велася. В УЦР досить швидко були сформовані необхідні структури для проведення перетворень у земельних відносинах – Секретарство земельних справ, відповідні комісії. За роботу взялися знані фахівці – аграрники Б. Мартос, М. Ковалевський, К. Мацієвич та інші. Комісії обговорювали різні проекти земельної реформи, напрацьовували шляхи для її реалізації. Ускладнювало цю роботу УЦР те, що усі законопроекти мав затверджувати Тимчасовий уряд, перестороги селян-землевласників щодо збереження у них земель. УЦР намагалася переконати заможних селян, що у ході аграрної реформи придбана ними земля не буде перерозподілятися. Щодо поміщицьких земель, то думка була така: вони підлягали розподілу лише після Установчих зборів. Цей план УЦР не задовольняв

малоземельних і безземельних селян і вони почали самочинно захоплювати поміщицькі землі. Селянська «нетерплячка» щодо поділу поміщицьких земель проявилася уже влітку і набирила обертів осінню 1917 р. Спроба УЦР шляхом роз'яснення зупинити такі дії селян не давали результату. Сталося швидше навпаки.

Селяни, які не мали у власності землі, почали розподіляти порівну, включаючи і землі тих селян, що мали землю у приватній власності. Це, по суті, був другий фронт боротьби, який досить швидко набрав ознак громадянської війни.

Попри такі обмеження, Генеральний секретаріат земельних справ у липні 1917 р. приступив до підготовки плану земельної реформи в Україні. Однак у серпні 1917 р. його ж рішенням подальша робота по розробці аграрної реформи була передана на місце «українському сеймові». Це було, по суті, зволікання з ґрунтовною розробкою аграрної реформи. 5 жовтня 1917 р. Мала Рада повернулася до розгляду питання про земельну реформу, доручила Секретарству земельних справ приступити до її підготовки. Практичне керівництво цим процесом покладалося на Український земельний комітет, проект статуту якого було затверджено на цьому ж засіданні [16]. 25 жовтня 1917 р. II Всеросійський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів ухвалив перший законодавчий акт радянської влади у галузі аграрних перетворень Декрет «Про землю». Згідно Декрету скасовувалась приватна власність на землю, запроваджувався принцип безоплатного землекористування, поміщицьке землеволодіння підлягало ліквідації без будь-якого викупу. У тогочасній Україні Декрет більшовиків не викликав особливого ідеологічного заперечення, оскільки політичні сили УЦР підтримували ідеологію ліквідації поміщицького землеволодіння. Однак, в українському селі було не так все однозначно. Там якби самі собою постали дві течії селян: ті, що мали достатньо землі – не хотіли ніякого перерозподілу і ті, що не мали землі у

приватній власності, вважали перерозподіл цілком необхідним. До речі, саме ця остання категорія селян розпочне захоплювати землі та грабувати поміщицькі маєтки. Селяни села Куцівка Черкаського повіту самочинно захопили і між собою розподілили 800 дес. землі [17].

УЦР не змогла цим діям ніяк протистояти. До того ж такі дії українських селян ніяк не співпадали з теоретичними напрацюваннями УЦР щодо проведення перетворень у земельних відносинах. Селяни на свій розсуд продовжували втілювати близькі і бажані для них принципи аграрного соціалізму, який базувався на засадах архаїчної справедливості «всім – порівну» і, як кажуть, під «гарячу руку» попадало, перш за все, майно і земля поміщиків.

Ось у такий спосіб відбувалися трансформації в земельних відносинах українського села у 1917 р. До того ж селяни були цілком задоволені перспективою передачі відібраних поміщицьких земель у спадок своїм дітям. Хоч єдиної лінії у розподілі поміщицьких земель між селянами не було. У цій справі здійснювався пошук оптимальних для кожного регіону шляху – від передачі поміщицьких земель громаді чи земельному комітету – до розподілу по дворах.

25 жовтня 1917 р. Мала Рада уже ухвалила рішення про розробку законопроекту про передачу землі у розпорядження земельних комітетів. Через 5 днів відповідний законопроект був підготовлений і оголошений на засіданні VII сесії Ради. Можемо припустити, що на таку оперативність з розробкою даного законопроекту до певної міри вплинули події 25 жовтня 1917 р. у Петрограді і найперше прийнятий там Декрет про землю. У запропонованому законопроекті ще не йшлося про скасування приватної власності на землю. Ця норма з'явиться через два тижні.

7 листопада 1917 р. УЦР ухвалила Третій Універсал, який став поворотним пунктом у державотворенні та у справі аграрних трансформацій. У ньому було записано про скасування приватної власності на «поміщицькі та інші землі нетрудових сільських господарств, а також на удільні,

монастирські та церковні землі в разі перевищення 50 дес.». Землі названих суб'єктів господарювання мали перейти у власність трудового народу, щоправда лише як заборона їх відчужувати. У цьому ж документі земля оголошувалась добром всього народу УНР [18].

Поява в Універсалі такої законодавчої норми була можлива в основному через наполягання представників партії есерів. Наступні дні були такими, що земельне питання, так як воно було поставлене в Універсалі, буквально «зірвало» усі політичні, державні кола. В усі губернські земельні комітети було надіслано Універсал УЦР і одразу ж земельні комітети розпочали роз'яснення селянам, працівникам земельних комітетів суть основних положень Універсалу з земельних питань. Саме так поступив Київський губернський земельний комітет, який спеціальним розпорядженням вимагав від волосних земельних управ «взяти на облік землі, ліси і подати інформацію про стан справ в повітовий земельний комітет» [19]. Звенигородський повітовий з'їзд прийняв революційне рішення: розподілити поміщицькі землі між малоземельними і безземельними селянами безкоштовно за нормою на сім'ю від 3-6 душ – 3 дес., 6-8 душ – 3,5 дес., і 9-12 душ – 4 дес. землі [20]. Дахнівський земельний комітет звернувся з проханням до Черкаського повітового земельного комітету передати 950 дес. земель нетрудових господарств селянам Дахнівської волості [21]. Селяни Дахнівської волості оперативно провели облік земель поміщика Бразоля і встановили, що він володіє 100 дес. ріллі і 100 дес. луків; поміщик Штафінський володіє 250 дес. луків. Всього вони нарахували і взяли на облік 750 дес. землі, яку мешканці волості мають бажання набути у свою власність [22].

Із вищезначеного випливає, що на місцях були самі різні підходи до вирішення там земельного питання: негайна конфіскація поміщицьких земель, передача в оренду селянам, передача у розпорядження земельних комітетів і навіть бажання набути у власність, тобто купити поміщицькі землі.

Напрацювання УЦР щодо початку трансформацій у земельних відносинах призвели до політичної кризи в УЦР. Керівництво Секретарства земельних справ пішло у відставку, протестні дії були з боку великих землевласників, фінансових кіл, цукрозаводчиків, Союзу польських землевласників. В.Винниченку довелося пояснювати, що відповідне положення Універсалу слід розглядати лише як погляд УЦР на дане питання, а кінцеве рішення буде за Українськими Установчими зборами.

Зважаючи на важливість земельного питання для долі Української революції, уряд УНР обговорював його усі наступні дні. Загальна думка була однозначною: у ситуації, що склалась, варто відтермінувати процес скасування в УНР приватної власності на землю. Така позиція може бути зрозумілою з огляду на неоднорідність політичних сил, представлених в УЦР. Провідні діячі УЦР, зокрема, В. Винниченко, М. Грушевський, М. Туган-Барановський та інші у своїх виступах на засіданнях УЦР, в опублікованих працях сформулювали своє бачення вирішення аграрної проблеми в Україні. В.Винниченко відстоював принцип соціалізації землі, М. Грушевський – ідею передачі землі у приватну власність селянам. Принципова позиція голови УЦР М.С.Грушевського і на цей час була у тому, що вся земля повинна бути в руках тих, хто її обробляє. Земельні угіддя треба викупити, а не безкоштовно забирати у власників [23]. А. М. Туган-Барановський – стояв на позиції розвитку сільгоспооперації на селі.

Проте сильний тиск землевласників з одного боку, самочинні дії селянства по захопленню поміщицьких земель з другого боку ускладнювали вибір політичного курсу у визначені соціальної опори, на інтереси якої спрямовувалась би її земельна політика. Як покаже найближчий час така невизначеність буде дорого коштувати і УЦР і Українській революції зокрема.

«Чорний переділ» з боку селян змусив УЦР пришвидшити розробку аграрного законодавства. 7 листо-

пада 1917 р. перша сесія Українського Крайового земельного комітету вирішувала організаційні питання щодо роботи місцевих земельних комітетів. 10 листопада уряд УНР прийняв рішення про передачу у розпорядження земельних комітетів маєтків іноземних підданих, (відшкодування їм збитків передбачалось здійснити дещо пізніше). 15 листопада 1917 р. уряд створив комісію на чолі з Б. Мартосом для підготовки планів аграрної реформи. В принципі це мав бути Земельний закон. Після напружених дискусій 14 грудня 1917 р. проект Земельного закону був представлений на обговорення VIII сесії УЦР. Основні його положення були такими:

- скасування без викупу приватної власності на землю;
- заборона продажу і передачі землі в оренду;
- розпоряджатися землею могли лише земельні комітети;
- зрівняльному розподілу не підлягали землі, що належали сільськогосподарським школам та дослідним установам;
- трудова норма земельного наділу зменшувалася з 50 до 40 дес. [24].

Зауважимо, що і з основних положень цього документу, як і після появи попередніх аграрних документів, розпочалися гострі дискусії і найбільше з приводу норми трудового наділу у 40 дес., яку більшість вважала зависокою і наполягали на здійсненні повної соціалізації землі. У кінцевому рахунку в УЦР зійшлися на тому, що необхідно підготувати новий земельний законопроект. Секретарство земельних справ очолив есер О. Зарудний, Б. Мартос пішов у відставку.

Військово-політична ситуація розвивалась у такий спосіб, що УЦР на початку 1918 р. буде вимушена готуватись до від'їзду з Києва. 18 січня 1918 р. уряд В. Голубовича у терміновому порядку, без обговорення прийняв Земельний закон (опублікований у Житомирі), основною ідеєю якого було скасування права приватної власності на всі землі, верховне поряdkування ними до скликання Українських

Установчих зборів надавалося УЦР, а на місцях – земельним комітетам. Отримання земельного наділу та користування ним мало бути безкоштовним. Землекористування могло бути індивідуальним і сільськими громадами та добровільними товариствами. Землекористування з дозволу громади могло бути спадковим. Велике землеволодіння мало бути урізаним і за рахунок цього мало відбутись наділення землею малоземельних і безземельних селян. Поза зрівняльним розподілом залишалися землі, що містили природні багатства, дослідницької справи, для будівництва залізниць та інших промислових потреб. Принцип зрівняльності у земельних відносинах мав корегуватися за допомогою податкової політики [25].

Усі вищезначені норми Закону про землю у своїй більшості задовольняли інтереси селянства. Проте були і такі норми, з якими воно, по крайній мірі якась частина, не могла погодитись. Мова йде про скасування приватної власності на подвірні, індивідуальні та куплені землі. Це було більше подібним на популізм, бо на практиці ці завдання виконати було неможливо. Втрачати такі землі селяни аж ніяк не хотіли. М. Шаповал, один з провідних діячів УПСР і УЦР, у положеннях земельного закону побачив риси націоналізації землі, а концепцію соціалізації, на його думку, нагадувало лише скасування приватної власності [26].

Аграрний закон УНР від 18 січня 1918 р. підтвердив положення Третього Універсалу про ліквідацію на території УНР приватної власності на землю. Земельні комітети аж до скликання Установчих зборів мали керувати цим процесом. Земля мала передаватися селянам безкоштовно у користування. Зауважимо, що приватна власність скасовувалася на поміщицькі, церковні землі і це було зрозуміло з точки зору революційної доби. Однак, Земельний закон УНР від 18 січня 1918 року не спрацював, не заспокоїв українських селян, не був реалізований. Заклик УНР до селян з вимогою повернути захоплені землі власникам сприймалися як відстоювання нею інтересів буржуазії. Оголошену УЦР

експропріацію поміщицької землі селяни розуміли лише як перехідний етап на шляху до спадкового землеволодіння і до приватної власності.

Таким чином, у 1917 – початку 1918 р. у настроях значної частини селянства було очікування аграрних перетворень і невпевненість, що уряд УНР зможе їх реалізувати. По суті, селяни уже на початковому етапі революції пішли далі УЦР. Вони навіть створили 15 квітня 1918 р. Всеукраїнський земельний комітет задля координації роботи місцевих земельних комітетів. Селом оволоділа аграрна лихоманка. Можливість, яка ставала реальністю, безкоштовно отримати землю, призводила до обмеження прав односельців, інколи вдавались при вирішенні земельних проблем до зброї.

На початку березня 1918 р. УЦР повернулася до Києва. Народне Міністерство земельних справ в уряді В. Голубовича очолив соціаліст-революціонер М. Ковалевський. Він розумів, що Земельний закон від 18 січня потребував деяких уточнень, зокрема щодо долі тих селянських господарств, що мали 12–15 дес. землі. Наступною проблемою було те, на який час передавати селянам землю у користування. Була думка, що з огляду на непевну ситуацію варто цей термін обмежити одним роком. Невизначеність з таких засадничих питань аграрної реформи означала, що остаточна концепція земельної реформи Центральною Радою так і не була розроблена. До того ж, на весну 1918 р. стало зрозуміло, що зрівняльний принцип, який застосовувався при розподілі поміщицьких земель і вважався необхідним та справедливим з боку селян, явно ставав недоречним у з'ясуванні земельних відносин між заможними і малоземельними селянами України. На весну 1918 р. село наче потонуло в анархії перерозподілу. Заможні селяни виступали також проти соціалізації як основного методу вирішення земельного питання. У деяких випадках, як це мало місце у Лубнах, заможні селяни пішли ще далі – вони поставили питання про відновлення приватної власності на землю, встановлення

гарантованого її мінімуму, яка залишається за господарством, передачу решти землі малоземельним [27].

У березні-квітні 1918 р. УЦР підготувала рішення, згідно якого мав бути виконаний Закон про землю від 18 січня того ж року. Однак саме у цей час селяни уже розгромили до 50 % маєтків у прифронтових повітах Подільської та Волинської губерній, а заможні селяни були категорично проти соціалізації і виступали за збереження приватної власності на землю. Обставини склались так, що УЦР не реалізувала аграрну програму. Обтяжуючим для УЦР елементом у земельному питанні була позиція німецької влади, яка виступала проти соціалізації землі в Україні, видала указ про відновлення власності поміщиків на землю. Додамо ще, що і українське селянство, про що мова йшла раніше, тепер уже було не за соціалізацію землі, а за те, щоб бути вільним господарем на своїй землі.

Таким чином, аграрна політика УЦР пройшла складний шлях від розробки у самих загальних рисах весною-влітку 1917 р. концепції аграрної реформи, до підготовки загального Земельного закону осінню 1917 – взимку 1918 р. Годі було сподіватися на те, що затверджений закон міг бути досконалим. Аналіз рішень, виступів діячів УЦР наводить на думку, що вони якби не помітили кардинальної зміни до трансформацій у земельних відносинах самих селян. Вони також за рік революції пройшли шлях від вимоги ліквідації поміщицького землеволодіння та перерозподілу їх земель між собою – до усвідомлення простої істини – а чому ми не можемо бути власниками вивільненої землі? За таких обставин завершити аграрну реформу так як це було розроблено у документах УЦР, стало неможливо.

2. Корегування земельних відносин в добу Української держави.

Українська держава на чолі з П. Скоропадським у значній мірі постала тому, що потрібно було покласти край подальшому проведенню соціалізації землі, прихильників якої залишалося все менше і менше. Це зовсім не означало, що аграрна реформа не потрібна. Навпаки. Тільки потрібно було врахувати усі, або принаймні більшість суперечностей, які з'явилися у підходах до реформуванні земельних відносин попереднього періоду. До них можна віднести такі:

- 1) довкола максимальної норми землекористування в окремих регіонах України;
- 2) принципи підходу до визначення контингенту населення, серед якого мала розподілятися земля;
- 3) засобів розподілу земельного фонду [28].

П. Скоропадський, звернувшись з «Грамотою до всього українського народу», заклав фундамент аграрної реформи, розпочав новий (старий) курс у земельних відносинах Української держави з підготовки законодавчої бази. Основними його засадами були:

- відновлення і функціонування приватної власності на землю;
- свобода укладання договорів купівлі-продажу землі;
- велика земельна власність має бути скасована;
- відчуження у великих землевласників за викуп частини земель, які мали передаватися малоземельним селянам;
- поміщики мали передати землю у Державний банк для утворення державного земельного фонду;
- хлібороби повинні отримати право на володіння землею у межах 25 дес. за викуп при посередництві держави шляхом переділу земель великих земельних маєтків.

Проблемність ситуації полягала у тому, що за попередній революційний час у селян утвердилася думка, що земля уже їхня і вона має їм належати безкоштовно. Гетьман П. Скоропадський діяв рішуче і уже 29 квітня 1918 р. оголосив про відновлення в Українській державі приватної

власності на землю. 24 травня уряд обговорював законопроект міністра земельних справ В. Г. Колокольцева «Тимчасовий закон про порядок набування і позбування земель на території Української Держави» 14 червня опублікований Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», яким вводились обмеження на земельні володіння у рамках 25 десятин, (щоб не допустити появи нових латифундистів). З іншого боку, задля недопущення колективного господарювання, купівля землі могла бути здійснена однією особою, або ж товариством, яке мало її розділяти між собою. Передбачалась ліквідація великих маєтків, які у примусовому порядку мала викупити держава. Як бачимо, П. Скоропадський та його уряд були послідовними у реалізації розробленої ними аграрної програми, по крайній мірі, на законодавчому її забезпеченні. Чого не можна сказати про поміщиків.

Вони були проти широкої аграрної реформи, допускали лише поверхневі зміни в їхньому землеволодінні. У принципі позиції уряду і поміщиків можна було б узгодити, якби не було селянського фактору. Селяни уже не хотіли бачити поміщиків як таких і, щоб вони не повернулися, розпочали збройну боротьбу, яку підтримали політичні діячі УНР (окрім М. Грушевського).

П. Скоропадський не міг з цією реальністю не рахуватися. Трансформації у земельних відносинах ставали немінучими і то бажано якомога швидше. Отже, як і у добу УЦР, ситуація якби повторювалася. Влада розуміла, що курс реформ потребував тривалого часу, але його не вистачало, селянська боротьба за землю наростала. Це пришвидшувало дії влади, змушувало її йти на компроміс задля негайного наділення селян землею. До речі, саме у такому курсі уряду були переконані і представники німецької окупаційної влади. Проте склалося так, що виконати це виявилось неможливим. Військове питання у діяльності уряду висувалося на перший план.

Можемо стверджувати, що запропонована урядом земельна реформа була компромісом. Проблема була у тому, що ніхто не хотів уступати. Навіть за 10 днів до падіння Української Держави 5 листопада 1918 року на з'їзді хліборобів вирішення земельного питання його учасниками бачилось дещо спрощено. Вони пропонували зайнятись врегулюванням орендних відносин, вважали неприпустимим з боку влади здійснювати примусове відчуження землі, а Банк мав зосереджувати тільки казенні землі [29].

Можна припустити, що не могли селяни зрозуміти, а тим більше підтримати рішення уряду П.Скоропадського про створення «Земельного військового фонду», з якого передбачалось наділяти землею офіцерів-українців колишньої Російської армії [30].

На ділі сталося так, що ні поміщики, ні селяни не були задоволені запропонованим П. Скоропадським реформаторським курсом. Поміщики хотіли отримати все і одразу. Вони так і не змогли перебудуватися до нових умов, брутально поводитись з селянами, не бажали прощатися хоч з якоюсь часткою своїх земель. Вихід з цієї ситуації П. Скоропадський бачив у тому, щоб у примусовому порядку примусити селян обробляти панські землі.

Селяни у своїй значній частині не погодилися з такими вимогами влади і почали втікати у ліси, де організовувались у повстанські загони. У ході збройної боротьби тільки у Єлисавет-градському повіті було вбито 150 поміщиків. Гетьман навіть за таких обставин не зупинив аграрну реформу. Він уважав, що земельне питання має бути вирішене на основі порядку, закону, співвідповідальності усіх зацікавлених сторін. Саме тому він пропонує, щоб держава приступила до викупу землі у поміщиків, а селяни повернули поміщикам самочинно захоплені землі. Певні надії гетьман покладав на Державний земельний банк, як кредитора. За короткий час банк купив у поміщиків 150 тис. дес. землі, а у перспективі мав довести цю величину до 10 млн. дес. землі [31].

У разі виконання цього завдання 400 тис. селянських дворів додатково отримали б нові землі. При цьому 4 100 тис. селянських дворів відповідно залишались би у стані невирішеності своїх земельних проблем.

Пропонована П.Скоропадським аграрна реформа носила половинчастий характер і ніхто нею не був задоволений, що і робило неможливим її виконання. Додатковим ускладнюючим елементом для Гетьмана була позиція німецької влади. Німеччина у конфлікті між селянами і поміщиками однозначно стала на сторону поміщиків. Фактична окупація українських земель породжувала багатопланову залежність гетьманського уряду від політичних і економічних інтересів Четверного союзу. Вони підтримували ідеологію проведення земельної реформи в Українській державі, проте не могли допустити кардинальних змін в аграрному секторі, які б поставили під загрозу отримання обумовлених угодами збіжжя та сировини. За таких умов гетьману не було дозволено ліквідувати велике землеволодіння [32].

Така позиція німецької окупаційної влади цілком влаштувала українських поміщиків. Уряд П. Скоропадського вони підтримували суто із прагматичних інтересів збереження свого великого землеволодіння.

Аграрна реформа в Україні протягом 1917–1918 рр., за винятком стихійного захоплення селянами поміщицьких земель, залишалася «декретованою», тобто ще не реалізованою, поміщицьке землеволодіння в основному зберігалось. Це сталося тому, що УЦР, попри напрацьовані теоретико - ідеологічні засади, без згоди з боку Тимчасового уряду ніяк не могла це питання вирішувати. Гетьман П. Скоропадський де-юре підтвердив право поміщиків на земельну власність і оголосив її недоторканою. Його залежність у вирішенні аграрної проблеми в Українській Державі від німецької окупаційної влади була, мабуть, ще більшою, ніж УЦР від Тимчасового уряду.

14 грудня 1918 р. Українська Держава припинила своє існування так і не наблизившись до вирішення аграрної проблеми.

3. Курс Директорії УНР на соціалізацію землі.

Переможне антигетьманське повстання, широка підтримка його селянськими масами поставила на порядок денний розв'язання найпекучішої проблеми для України – аграрної. У той час, при досить низькому рівні національної свідомості широкого селянського загалу, коли ідея української державності не була домінуючою у селі, а на передній план ставилося вирішення соціальних завдань, здійснення аграрної реформи і наділення селян землею могло значно збільшити соціальну базу підтримки української державності, забезпечити перемогу національної революції.

Ще 21 листопада 1918 р. Директорія видала «Наказ селянам №1», яким передбачалося заборона купівлі та продажу землі, а селяни закликалися до порядку та спокою. 15 грудня 1918 р. опубліковане «Розпорядження Директорії УНР», яким оголошувався курс на аграрну реформу: розпорядником землі визнавався уряд Директорії; приватні землі, окрім трудових і дрібних селянських господарств, мали перейти у користування безземельних і малоземельних селян [33].

З другої половини грудня 1918 р. почався процес відновлення УНР. Верховним органом у ній була Директорія на чолі з С. Петлюрою. Щоб краще усвідомити процеси, які відбувалися у сфері аграрних трансформацій у період Директорії УНР, необхідно проаналізувати програмні положення і політику українських партій, що мали вплив на вирішення аграрного питання в Україні. Найбільш відомою серед селянства українською партією була УПСР. Більшість її членів, перебуваючи під впливом російських есерів, виступали за проведення аграрної реформи на принципах

соціалізації. Натомість українські соціал-демократи схилилися до націоналізації земельної власності. Соціалісти-федералісти відкидали радикалізм УПСР та УСДРП і підтримували «трудова сільське господарство» на засадах приватної власності [34].

Основні політичні противники Директорії – більшовики у своїй програмі висунули вимогу націоналізації землі. Потрібно зазначити, що пропаганда більшовиків була помітним чинником, який впливав на політику Директорії, оскільки вона знаходила певний ґрунт у настроях селян. Лідери УНР бачили цю небезпеку і вважали, що для нейтралізації більшовизму потрібно негайно провести земельну реформу для того, щоб повернути селянство на свій бік.

25 грудня 1918 р. було опубліковано Декларацію, в якій оголошено, що до остаточного вирішення земельної реформи усі трудові селянські господарства залишаються у користуванні їх власників, а інші землі (насамперед поміщицькі) переходять у користування безземельних та малоземельних селян.

На місцях замість земельних комітетів почалося створення земельних управ, які мали виконувати основні завдання аграрної реформи, що була проголошена ще 25 грудня 1918 р. Однак з невідомих причин реалізацію аграрної реформи уряд відклав майже на півтора місяці. Поки уряд Директорії обдумував засоби реалізації аграрної реформи, селяни, як це було і у 1917 р., на своїх з'їздах у Харкові, Києві вітали Директорію і вимагали відновлення чинності Земельного закону УЦР та скасування приватної власності на землю, що діяв в добу гетьманату [35].

Партія есерів та Всеукраїнська селянська спілка підготували нову аграрну програму. Новим у ній було зниження норми землекористування з 25 до 20 дес., за користування землею селяни повинні були сплачувати податок.

Під тиском вимог селянства, а також за браком часу, за основу для вироблення Земельного закону уряд Директорії взяв відповідний акт УЦР і у дещо зміненому вигляді 8 січня 1919 р. ухвалив представлений «Закон про землю в УНР», який з провідних партій підтримали УПСР та УСДРП, а УПСФ, згідно з аграрними пунктами своєї програми виступила проти. Ним передбачалось: скасування приватної власності на землю в УНР; отримання мінімального розміру земельної ділянки (5–6 га), яку можна було отримати у процесі перерозподілу і максимальний, який залишався у колишніх власників, передбачалось запровадження зрівняльного землекористування на безкоштовній основі та оренди строком не менше 10 років. Це було не що інше, як націоналізація землі конфіскаційним шляхом. Держава ставала єдиним власником землі. Приватна власність на землю будь-кого скасовувалась. Типовими селянськими господарствами мали бути дрібні, у розпорядженні яких могло бути 5–6 десятин землі на правах користувачів, але місцеві земельні управи у кожному повіті повинні були самі визначати кількість землі на селянський двір. Допускалась оренда землі, але не менше, як на 10 років. Не виключалась можливість створення добровільних кооперативних хліборобських спілок.

Земельний закон УНР доби Директорії скасовував приватну власність на землю і вона ставала «добром народу» України. Земля відводилася земельними управами у приватнотрудове користування. Але, як показав подальший досвід, рівень свідомості та організованості селян не дозволив втілити і цю демократичну норму закону. Типовою була ситуація на Лубенському селянському з'їзді, де, за твердженням членів комісій по технічному проведенню земельної реформи, «об'єктивного рішення годі чекати, мінімальну норму беруть прямо з вітру, ні з чим не рахуючись». За земельним законом, строки користування землею могли встановлюватися сільськими громадами та товариствами. Допускався перехід наділів у спадкове

користування, але на ділі це повинен був відрегулювати окремий закон. Звичайно ж, селянство у переважній більшості на своїх сходах та з'їздах ухвалювало постанови про спадкове землекористування і висловлювалося проти періодичних переділів землі. За трудовими селянськими господарствами залишалось у користуванні не більше 15 дес. землі. Нагадаємо, що закон УЦР від 18 січня 1918 р. залишав на кожний двір до 40 дес. землі. У своїй постанові від 11 грудня 1918 р. по земельному питанню УПСР та Селянська спілка звернулися до Директорії УНР і запропонували, щоб у селянських господарствах залишалось до 20 дес. землі. Врешті, зупинилися на гранично найбільшій нормі у 15 дес., яку М. Шаповал вважав «головним пунктом закону». Він стверджував, що виходив з конкретних даних, по яких землі в Україні вистачило б на середню трудову норму (15 дес.). І лише у Полтавській і Подільській губерніях було б на споживчу норму – 5 дес. землі. Норма у 15 дес. була політичною, не відповідала економічним інтересам держави, бо у такому разі було б відсутнє крупнотоварне виробництво сільгосппродукції.

Згодом цей закон затвердив Трудовий конгрес, на якому В. Винниченко підкреслив, що «Земельний закон Директорії скерований виключно на те, щоб забезпечити землею трудове селянство» [36].

У земельному законодавстві Директорії було зроблено велику помилку щодо земель підданих чужоземних держав, які не зараховувалися у державний фонд УНР. Польські поміщики, яким в Україні належала значна кількість землі, щоб зберегти своє добро, оголошували себе підданими інших країн, що викликало обурення селянства і дало підстави для більшовицької агітації. Неоднозначно була сприйнята норма закону про те, щоб залишити необхідну кількість землі у розпорядженні земельних управ задля забезпечення розвитку цукроварень та гуралень. У бурякосіючих регіонах, де у результаті цієї норми закону великі площі землі усувалися від

розподілу, це привело до різко негативної реакції з боку селян.

Щодо земель «культурних» господарств (тут малися на увазі поміщицькі господарства), в яких вирощувалися високопродуктивні породи тварин, були насінневі станції та ін., то вони, разом з реманентом передавалися неподільними у користування селянських трудових хліборобських спілок. Цим пунктом закону колективні господарства (хліборобські спілки) створювалися згідно з державним розпорядженням (земельним законом), а не за ініціативою самих селян. Таким чином, якщо у селі була висококультурна панська економія, то вона автоматично передавалася селянській спілці, незважаючи на те, бажали її створити селяни чи хотіли вести своє господарство індивідуально-трудовим способом. Отже, Закон про землю Директорії УНР фактично нав'язував селянам колективне господарювання, що не могло не викликати їх незадоволення [37].

Директорія приступила до здійснення аграрної реформи у досить складній військовій обстановці. Загроза з боку радянських військ була очевидною. Саме тому було прийняте неординарне рішення. Для заохочення добровольців до українського війська 18 січня 1919 р. була прийнята ухвала «Про додаткове наділення землею козаків УНРА», згідно якої передбачалось наділити 1–2 десятинами землі (тих, що прийдуть до армії до 10 березня 1919 р.). Однак і це, по суті, вимушене рішення Директорії, не всі селяни правильно зрозуміли, бо дехто вважав, що це порушить принцип рівності при розподілі землі.

Загалом, земельне законодавство Директорії було спрямоване на руйнування існуючої системи земельних відносин на селі, що постала у добу гетьмана П. Скоропадського, і мало на меті забезпечити умови для розвитку сільського господарства на основі індивідуального селянського землекористування та утворення високопродуктивних спільних селянських господарств. Ставлення селянства до аграрного законодавства Директорії залежало

від наявності у даному регіоні земельних ділянок, які за законом не надходили до державного фонду для розподілу серед безземельних селян.

Таким чином, Закон про землю Директорії УНР не був ґрунтовно продуманий і економічно виважений. Будучи, швидше за все політичним документом, він мав на меті якомога швидше залучити широкий загал селянства на бік Директорії УНР. Але помилки і прорахунки, допущені у законі, викликали незадоволення частини селянства, і він не зміг виконати роль, яка йому відводилася, – забезпечити широку соціальну базу для підтримки політики Директорії УНР і побудови української держави.

У тих надскладних умовах Директорії було досить складно забезпечити інформацію селян про завдання аграрної реформи, вони часто не мали уяви про те, що відбувається і чого варто очікувати. Не завжди були узгоджені позиції щодо проведення аграрної реформи і з повітовими комісарами, які часто порушували видані у земельній справі закони та інструкції [38].

Який же принцип аграрних перетворень було закладено у земельний закон Директорії УНР? І тогочасні політики, і дослідники у подальшому по-різному оцінювали його. Одні вважали, що це націоналізація, інші - що соціалізація. І справді, закон давав підстави для двоякого трактування, бо вказував, що землею, котра є всенародною власністю, порядкує верховна влада УНР (тобто держава), а це може трактуватися як націоналізація. Але держава, будучи розпорядником землі, не брала на себе функції роботодавця, не наймала селян для праці на ній. Держава через земельні управи передавала землю у приватно - трудове користування окремим господарствам або товариствам. До того ж земля господарств могла переходити у спадщину. Це не що інше як соціалізація.

Отже, у земельний закон закладено два принципи аграрної реформи і відповідно два етапи її проведення. Спочатку держава конфісковувала у поміщиків землю і

ставала її фактичним власником (націоналізація), а потім мала передавати землю у приватно-трудове користування (соціалізація). На наш погляд, це відбиває як теоретичну невизначеність партії есерів, так і боротьбу між УСДРП та УПСР за проведення тієї чи іншої політичної лінії в аграрному питанні. Ця боротьба у тих надскладних військово-політичних умовах завершилася компромісом. Селянство, звичайно ж, було далеке від теоретичних сперечок політичних партій. Воно хотіло якнайшвидшої і, з його погляду, справедливої нарізки землі: «Головне, щоб дістати конкретний трудовий чи, принаймні, мінімальний наділ у користування» [39].

Для правового забезпечення аграрної реформи влада УНР видала низку інших законів та постанов, які мали на меті пришвидшити хід перетворень на селі, 16 січня 1919 р. Міністерством земельних справ був затверджений план проведення земельної реформи, за яким передбачалося:

До початку весняного посіву, у найзагальнішій формі наділити землю кожному селу;

Знищити черезсмужжя та провести меліоративні роботи;

У лютому 1919 р. було опубліковано «Інструкцію про порядок наділення трудящого народу УНР землею». Для реалізації цього завдання на місцях активізувалась робота по створенню повітових, волосних та сільських земельних управ. Перші кроки вищеназваних установ по проведенню земельної реформи проходили у складних умовах війни та анархії. За менш ніж піврічний період в УНР змінилося три уряди В. Чехівського, С. Остапенка та Б. Мартоса. Поступова втрата Директорією території УНР унеможливило проведення на втрачених територіях аграрної реформи, хоча Директорія ще продовжувала видавати відповідні декларації, зокрема, і у час перебування у Рівному. Не змогла Директорія як, власне, і селянство України, у ту пору подолати принципову суперечливість щодо форм володіння землею. Селяни були проти приватної власності на землю у поміщиків, але вважали, що, як це було записано в резолюції

селянського з'їзду, що відбувся у Проскурові, що земля має належати тим, хто на ній працює, тобто селянам [40].

Хоча вони допускали на першому етапі реформи після ліквідації приватної власності поміщиків і отримання землі у своє користування, запровадження зрівняльного принципу розподілу отриманої землі. На другому етапі аграрної реформи (після ліквідації поміщицького землеволодіння) вони згідні були купувати землі, що мало додавати їм гарантій недоторканості земельної власності. Проте, ми не повинні упускати із виду того, що усі заходи по здійсненню аграрної реформи намагалися проводити в умовах бойових дій, зміни лінії фронтів. Ні земельні управи, ні сільські громади, ні землеміри не могли реалізовувати правові напрацювання уряду Директорії щодо проведення земельної реформи. Ще одним ускладнюючим елементом, який гальмував проведення аграрної реформи було те, що селяни на той час уже де-факто користувалися самочинно поділеною ними землею. І, як кажуть, ця проблема їх уже не надто пекла.

Після звільнення частини території Правобережжя від влади більшовиків була спроба відновити реалізацію аграрної реформи. З цією метою були видані відповідні інструкції, поновили роботу управи. Однак, і на цей час головною все - таки була військова проблема. Пересування лінії фронту, часті переїзди міністерства, хаос на місцях заважали проведенню аграрних перетворень.

Таким чином, у 1919 р. земельна політика Директорії УНР вироблялася в умовах внутрішніх та зовнішніх протиріч, які не було можливості подолати, що і не дозволило провести досить детально розроблену програму аграрних перетворень в УНР.

Роки Української революції стали для селян суцільним полем битви за землю, державність. Українська земля дала тоді тисячі героїв, які очолили ту боротьбу. Поразка Української революції сталася не з вини селян, вони не

змирилися, а продовжили боротьбу в інших історичних умовах і іншими засобами.

Практично одночасно з виробленням Директорією політики реформ у земельних відносинах ті ж самі процеси відбувалися у Західній Україні, реалізатором яких виступила ЗУНР, а на Лівобережній Україні, реалізатором своєї аграрної політики виступила УСРР.

4. Особливості земельної політики ЗУНР.

Західноукраїнське село було зруйноване у результаті бойових дій, що відбувались на цій території в роки Першої світової війни. Тому з проголошенням ЗУНР здійснення аграрної реформи та надання допомоги селу у його відбудові було актуальним завданням української влади. Розробкою аграрної реформи в ЗУНР займався Державний Секретаріат земельних справ. Для розробки проекту реформи при Секретаріаті було створено окрему комісію, в яку увійшли фахівці з сільського господарства, юристи та деякі члени Української Національної Ради (далі: УНРади). Її очолив І. Макух. Аграрна політика УНР і ЗОУНР багато у чому була схожою і це зрозуміло, адже були схожими проблеми українських селян на початку ХХ ст.: поміщицьке землеволодіння, малоземелля і безземелля, надмірний податковий тиск. Разом з тим у Західній Україні були і деякі відмінності подолати які не міг і Акт Злуки УНР і ЗОУНР. Першою із них було аграрне перенаселення. Мала місце нерівність українських селян у задоволенні своїх земельних потреб з селянами-поляками, що проживали на території Західної України. До 1912 р. від парцеляції земель українці отримали 38 тис. га землі, поляки – 238 тис. га. До 80 % селянських господарств мали менше 2 га землі, або взагалі були безземельними [41].

Ще однією особливістю було те, що чимало земель не оброблялося. Це було по причині відсутності інвентарю,

робочої сили, посівного матеріалу, військових фортифікаційних споруд, що займали великі площі земель сільськогосподарського призначення. Тому було прийняте рішення: необроблювані землі передавати в оренду тим селянам, які мали можливість їх обробляти.

Розпад Австро-Угорської імперії і проголошення ЗУНР українські селяни зрозуміли як можливість початку самовільного розподілу поміщицьких земель по справедливості, хоча на відміну від Наддніпрянської України в ЗУНР цей процес не набув широкого поширення. У деяких повітах (Богородчанському, Збаразькому, Косівському, Яворівському та інших) цей розподіл почався стихійно на селянських сходах. Наприклад, у Яворівському повіті на одне селянське господарство вирішили давати «по 15 моргів землі тим, хто служив у війську, а іншим селянам – тільки по 4».

Перший проект аграрної реформи підготовлений земельною комісією Держсекретаріату 4 лютого 1919 р. Він передбачав викуп землі, збереження приватної власності на землю, передання великих маєтків у державну власність. Сплата за землю мала здійснюватися шляхом індемнізації (кредитної сплати). Однак, цей проект не знайшов підтримки у членів УНРади і було утворено нову комісію, до якої надійшло декілька проектів аграрної реформи. Спільним для них було те, що приватна власність на землю оголошувалася недоторканою, заборонялося забирати землі у заможних селян.

З об'єднанням 22 січня 1919 р. ЗУНР і УНР окрім інших питань поставило у порядок денний проблему: визнати чи не визнати Закон про землю УНР? Рішення уряду ЗОУНР було однозначним – не визнати, бо він передбачав ліквідацію приватної власності на землю, на що ЗОУНР не могла погодитись. До того ж Закон про землю в УНР був прийнятий 8 січня 1919 р. ще до підписання Акту Злуки УНР і ЗОУНР.

Було прийняте рішення приступити до розробки в ЗОУНР свого земельного закону. Безпосередню

відповідальність за хід його підготовки було покладено на Державний секретаріат земельних справ. Його перший керівник С. Баран поділяв думку, що збільшення селянського землеволодіння за рахунок земель поміщиків і церкви має здійснюватися поступово і за оплати отриманих земель. Під час сесії УНРади у Станіславі 2–4 січня 1919 р. була створена земельна комісія Ради. До її складу увійшли представники УСДП, УНДП а також представники від селян, правників, церкви. У березні 1919 р. земельна комісія ухвалила проект земельної реформи.

Кінцевий варіант розробленого законопроекту носив компромісний характер. Його автори намагалися знайти спосіб поєднати суперечливі позиції. Зауважимо, що до підготовки аграрної реформи в ЗОУНР долучилися колишні державні діячі УНР Директорії голова Ради Державного секретаріату С. Голубович, автор Закону про землю в УНР М. Шаповал. 14 квітня 1919 р. після ще одного обговорення земельний закон був, нарешті, ухвалений УНРадою. Його положення передбачали:

1) вивласнення двірських обшарів, монастирських, церковних земель, також угідь, які власники не обробляли своїми силами та які перевищували певну норму;

2) утворення з вилучених угідь земельного фонду ЗОУНР, що призначався для наділення землею на правах власності безземельних та малоземельних громадян області;

3) першочергово земля мала надаватися військово-службовцям, які втратили здоров'я у війнах, що вела УНР, за ними послідовно – вдови й сироти військовослужбовців, які загинули або померли під час таких воєн; вояки-інваліди світової війни, вдови та батьки військовослужбовців, які загинули на фронтах світової війни;

4) створення установ, які відповідали за вивласнення, використання до розподілу й розподіл землі;

5) покарання за самовільне захоплення та розподіл земель, нищення лісів, будинків, інвентарю;

6) перехід у державну власність лісів;

виплату компенсації власникам і орендарям вивласнених згідно з цим законом земель [42]. Виконання цього закону покладалося на Раду Державного секретаріату а також на земельну комісію у складі 12 осіб.

Одна із норм закону передбачала примусовий викуп і перерозподіл поміщицьких земель. Це одразу ж викликало спротив з боку землевласників, які переважно були поляками. Вони апелювали до керівників Антанти з проханням не допустити цього і звинувачували уряд ЗОУНР у надмірному радикалізмі.

Доба ЗОУНР як і УНР – це постійна збройна боротьба за своє існування. Основним у державі було військове питання. У зв'язку з цим постає питання: а чи була своєчасна аграрна реформа? Зрозуміло, що інтерес селян, і у першу чергу вояків УГА, до земельної проблеми був досить значним. Державне керівництво не могло цього фактору не враховувати. Тому-то і робились певні кроки, по крайній мірі в політико-теоретичній площині, щодо вирішення аграрного питання. До того ж аграрні реформи у ту пору проводились в Польщі, Румунії, Чехословаччині, Угорщині. Це була вимога революційної доби, національного державного будівництва, важливим завданням якого було реформування аграрного сектора економіки.

5. Земельна політика білогвардійських урядів в українському селі.

Підтвердженням того, що аграрне питання було чи не головним у боротьбі за взяття влади, її утримання протягом 1917 – 1920 рр. засвідчує і те, що навіть білогвардійські генерали і ті займались розробкою аграрної політики. Маємо на увазі уряд А. Денікіна. 24 березня 1919 р. уряд А. Денікіна опублікував Декларацію з земельного питання. До основних її положень слід віднести такі:

– забезпечити інтереси (малось на увазі земельні) трудового населення;

– створити та зміцнити дрібні та середні селянські господарства за рахунок державних та поміщицьких землеволодінь;

– зберегти за власниками їхні права на землю. Задекларована позиція уряду А. Денікіна знайшла своє відображення і в ході Особливої наради для впровадження земельної реформи. Там було конкретизовано можливі шляхи наділення землею селянства. До них були віднесені землі Державного земельного фонду, а також бувші удільні землі. Як один із необхідних заходів в аграрній реформі передбачалось обмежити поміщицьке землеволодіння максимально в 200 дес. [43].

Це був якісно новий етап в еволюції не лише до сутності аграрної програми, але й засад, на яких можна було її вирішити. А. Денікін готовий був піти на цей крок задля розширення соціальної бази Білого руху Півдня Росії, перетворення його на серйозну антибільшовицьку силу. Це було свідчення нелегкої трансформації ідейно-політичних поглядів учасників антибільшовицького руху, про їхню відмову від монополії поміщицької власності на землю.

Не маючи особливих заперечень до тексту Декларації слід визнати, що урядовцями не був чітко визначений механізм її введення у дію. Неоднозначно до Декларації поставились і поміщики, вони вимагали захисту «дворянських гнізд». Хоча, наприклад, поміщики Харківщини на своєму з'їзді схвалили Декларацію, готові були «пожертвувати своєю власністю, оскільки доти селянська маса не була задоволена землею, доки не буде спокою на Русі» [44].

Аграрна політика А. Денікіна і П. Врангеля і усього спектру політичних сил, який увійшов в історію як Білий рух Півдня Росії суттєво відрізнялась від аграрної політики українських урядів і саме перше тим, що мала базуватися на принципі недоторканності приватної власності на землю,

збереження, нехай і у дещо обмеженому вигляді, поміщицького землеволодіння. Це аксіома їхньої аграрної політики. Коли уряд А. Денікіна розпочав відновлення поміщицького землеволодіння, селяни так само протестували як і проти подібних дій П. Скоропадського у 1918 р. В Україні літом – осінню 1919 р. мав місце широкий антиденікінський, а вірніше антипоміщицький партизансько-повстанський рух, в якому брали участь щонайменше 75 тис. осіб [45].

Разом з тим, лідери Білого руху усвідомлювали, що на 1919 рік українське селянство уже було настільки політично досвідченим і мало можливість, хоч і нетривалий час, користуватися відібраною у поміщиків землею, що воно не погодиться на відновлення поміщицького землеволодіння у повному обсязі. Саме тому у проектах урядів А. Денікіна і П. Врангеля щодо проведення аграрних реформ не ставилось за мету відновити поміщицьке землеволодіння у дореволюційних межах. Навпаки, воно регламентувалося і обмежувалося (Денікін пропонував його обмежити 500 дес.). «Лишки» поміщицьких земель мала викупити держава і продати селянам [46].

Це був курс на утворення дрібних індивідуальних селянських господарств. Проблема була у тому, щоб реалізувати намічену програму потрібно було порозуміння між поміщиками і селянами, тобто поміщики повинні були проявити готовність розпрощатися з якоюсь часткою своєї землі (за викуп), а селяни повинні були погодитися на те, щоб її придбати (навіть з допомогою держави) і найскладніше – погодитися на збереження поміщицького землеволодіння. Після двох років революції ось ця остання позиція не могла бути реалізована. Можливо земельні відносини селян і поміщиків на ту пору розвивались би дещо по іншому, якби очільниками інтересів поміщиків були не генерали царської армії, а, скажімо, цивільні особи. Українське селянство, і не тільки, на дух не сприймало царських генералів, знаючи їхнє привілейоване положення при царській владі, їхнє

недоброзичливе ставлення до солдатів (а це були в основному селяни). Однозначно можна стверджувати, що довіри до генералів не було, а без цього морально-психологічного фактору реалізувати будь-які аграрні проекти ставало неможливо.

Аграрна політика білогвардійських урядів не влаштувала українських селян і вони не тільки відмовили їм у підтримці, але й стали на шлях збройної боротьби. Найзавзятішими борцями була селянська армія під керівництвом Н. Махна.

Проблема білогвардійських урядів була в їх короткоплинності. Реформування земельних відносин за декілька місяців перебування при владі – то річ неможлива. До того ж, для них, військових, головним було військово-питання, організація бойових операцій на фронті тощо.

6. Радикалізм у вирішенні земельного питання радянських урядів.

Трансформаційні процеси у земельних відносинах з боку радянської влади були оголошені ще у березні 1918 року Другим Всеукраїнським з'їздом рад, прийняттям «Положення про земельні відділи губернських, повітових і волосних комітетів». Якщо судити по прийнятих рішеннях, наміри щодо трансформування земельних відносин були досить радикальними: ліквідувати приватну власність на землю, реалізувати на практиці принцип зрівняльного користування землею в українському селі. Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР 29 листопада 1918 р. видав Маніфест, згідно якого «усі землі поміщиків відібрати і передати селянам». Ця позиція була підтверджена і у Декларації радянського уряду України від 25 січня 1919 р. [47].

Відбирання землі у поміщиків, яке планувалося здійснити у найближчий час, поставило питання: а як, кому, скільки потрібно наділяти землі і хто, які органи треба

створювати для регулювання земельних відносин. В усіх радянських урядах, що існували з 1918 і до початку 1920 рр., були створені спеціальні структури на рівні міністерств або відділів при урядах. Вони розробляли рекомендації і виступали організаторами їх реалізації на місцях. Вихід із непростой ситуації у земельних відносинах українського села ними був знайдений і, як тоді вони вважали, досить справедливий. Вводились такі категорії як споживча норма розподілу земель і трудова норма наділення землею. Споживча норма – кількість землі, що була необхідна для прожиття однієї сім'ї. Оскільки сім'ї за своєю величиною були різні, то і кількість землі у них не могла бути однаковою. Трудова норма – наділення селянській сім'ї такою кількістю землі, скільки вона могла обробити без залучення найманої робочої сили. Наприклад, у Київській губернії трудова норма на одного дорослого члена сім'ї вираховувалась у розмірі від 0,52 до 1,5 дес. землі [48]. Можна вважати, що цим документом було започатковано реалізацію в Україні Декрету «Про землю», прийнятого 25 жовтня 1917 р. II Всеросійським з'їздом Рад.

11 березня 1919 р. Наркомзем УСРР видав Інструкцію «Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування», якою встановлювалася норма земельних наділів при розподілі конфіскованої землі: від 12 дес. на Лівобережжі до 30 дес. у степовій частині України. Одноосібникам радянська влада дозволила обробляти від 50 до 100 дес. землі [49].

Все це було більше схоже на популізм, а сам дозвіл був вимушеним задля засіву пустуючих земель з подальшим відбиранням вирощеного селянами врожаю. Наркомзем УСРР оголошував себе розпорядником поміщицької землі, зажадав виселення поміщиків з їх маєтків, але забороняв селянам самозахоплення земель і у той же час спонукав волосні і повітові земвідділи до передачі селянам у тимчасове зрівняльне користування земель та впровадження соціалістичного землеустрою. На них же покладалося і

визначення норм землеволодіння у кожній окремо взятій місцевості.

Найкоротшим і найлегшим шляхом до цієї мети у 1919 р. вважалась націоналізація (одержавлення) землі у конфіскаційний спосіб, що означало ліквідацію приватної власності на землю. Офіційне проголошення ліквідації поміщицького землеволодіння на території УСРР було проголошено у Харкові 4 березня 1919 р. Третій з'їзд КП(б)У прийняв резолюцію «Про земельну політику». Першим її пунктом була вимога скасування приватної власності на землю з подальшою передачею її у власність радянської держави, тобто це був курс на націоналізацію землі [50].

На третьому Всеукраїнському з'їзді рад, який відбувся одразу ж після завершення роботи третього з'їзду КП(б)У, було прийнято «Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землекористування». На з'їзді серед його делегатів селян і партійно-державних управлінців велися гострі дискусії щодо пошуку нових форм землекористування, налагодження сільгоспвиробництва. Селянські делегати відстоювали право селян на одноосібне господарювання на отриманій від влади у користування за зрівняльним принципом землі. Партійно-радянські представники переконували селян у доцільності організовуватись у товариства по спільному обробітку землі, комуни, артілі. Не виключалось після становлення такої структури наділення окремих сімей невеликими земельними ділянками (присадибними) для задоволення їхніх потреб. Вся ця парадигма будувалась на тому, що дрібне селянське господарство – це відживаючий землеустрій, адже селяни повинні на власному досвіді переконатись у їх недоцільності, а потреби раціонального використання техніки та людських ресурсів мали сприяти вирішенню досить складної продовольчої проблеми в державі та ліквідувати подальшу експлуатацію людини людиною.

25 травня 1919 р. ВУЦВК прийняв «Положення про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до

соціалістичного землекористування». Це означало, що питання про зрівняльний розподіл земель між селянами відсувалося на задній план, а на найближчу перспективу ставало пріоритетним відбирання у селян тих земель, що були рівномірно розподілені.

Однак така аграрна політика радянської влади не співпадала з позицією селян. На селянському з'їзді Одеського повіту в резолюції по земельному питанню була вимога негайного відбирання землі у поміщиків та її рівномірного розподілу серед селян. Обробіток землі мав відбуватися в одноосібних господарствах, а суспільні форми господарювання мали бути лише на добровільних умовах [51].

Положення про соціалістичний землеустрій передбачало форсоване усупільнення земель одноосібних землекористувачів, здійснення «стрибка» у землеробстві до соціалізму, індивідуальне господарювання на землі оголошувалося «тимчасовим і відмираючим».

Вражає те, як швидко і у досить значній кількості селянам були запропоновані нові форми господарювання на землі, спільним для них було одне правило: ліквідувати одноосібні господарства селян і змусити їх віддати свої землі до колективних у будь-якому вигляді. Одноосібне господарювання мали заступити такі нові форми господарювання на землі, як комуни, колгоспи, радгоспи, товариства по спільному обробітку землі, сільськогосподарські артілі, супряги. Саме з ними пов'язувалися сподівання радянської влади на різке підвищення продуктивності сільського господарства, оскільки зрівняльний розподіл землі уже призвів до падіння його продуктивності. Паралельно з запровадженням колективних форм господарювання настійливо запроваджувалася державна форма: радянські господарства (радгоспи), що мали стати зразком для бідняків та середняків. Визначальним в усіх трансформаційних процесах щодо організації сільгоспвиробництва з боку радянської влади

було: забезпечити і якомога швидший перехід селян від одноосібного господарювання – до колективного. Матеріальною основою для реалізації цього завдання мали стати конфісковані у поміщиків землі, сільськогосподарський реманент, будівлі тощо.

Аналіз перших документів з аграрної політики радянської влади дозволяє визначити основні напрями більшовицької аграрної реформи, що реально розпочалася весною 1919 р. Першим із них був: конфіскація поміщицьких і заможних селянських господарств; другим – запровадження зрівняльного принципу перерозподілу земель між селянами за класовою ознакою. І третім напрямом було здійснення кодифікації земельного права з урахуванням перших двох напрямів.

Одночасно у ході реалізації органами радянської влади аграрної реформи супутніми були такі кроки, які аж ніяким чином не могли влаштувати українських селян:

- Конфіскація і реквізиції у селянських господарствах продовольства;

- Примусова мобілізація сільської молоді до Робітничо-селянської Червоної армії;

- Руйнування земельних общин (там, де вони ще зберігалися);

З огляду на вищезначене, економічне і морально-психологічне становище українських селян ускладнювалось, у їх свідомості поселилася тривога і розпач, вони опинилося у такій круговерті подій, що швидко і, тим більше безпомилково, визначити свою політичну поведінку у ситуації, яка до того ж мінялася чи не щомісяця, було просто неможливо. До позитивних результатів революційних трансформацій вони відносили те, що радянська влада весною 1919 р. передбачала надати селянам безкоштовно майже 5 млн. дес. землі і це їх цілком влаштувало. Але з січня 1919 р. радянський уряд запровадив хлібну монополію, а невдовзі перейшов до вилучення у селян «хлібних надлишків». На село прийшли продзагони, зокрема, і з Росії.

Це і була одна із ліній політики «воєнного комунізму». Всього було створено 87 продзагонів з Росії, в яких налічувалося 28 тис. осіб [52].

Весною 1919 р. українські селяни виявили протест проти таких дій, аж до збройних повстань. Реакцією радянської влади було рішення силою придушити спротив українських селян. З цією метою в Україну було направлено 21 тис. радянських військ на чолі з головою «Надзвичайної комісії» М. Лацісом. Попри каральні дії органів влади і армії по відношенню до селян, повстання не вщухали. Це змусило радянську владу дещо корегувати курс в аграрній політиці. У травні було опубліковане звернення ЦВК УСРР «Усім селянам Української Соціалістичної Радянської Республіки». У зверненні було викладено радянську аграрну політику, наголошувалося на добровільності при створенні колективних господарств, говорилося про необхідність створення комбідів та органів сільської бідноти із залученням до роботи в них середняків та боротьби з куркулями [53].

На відміну від декрету про націоналізацію цукрової промисловості, Раднарком України 16 травня 1919 р. видав новий, який відкривав можливості передачі селянству частини земель, що належали цукровим заводам. У результаті його впровадження селяни дістали лише половину земель, які раніше належали цукровим заводам. Делегати Всеукраїнського з'їзду волосних комітетів (30 травня – 6 червня 1919 р.) рішуче вимагали збільшення селянського землекористування на основі зрівняльного розподілу поміщицьких земель і протестували проти комун, вважали, що тепер «комуна бажана, але не обов'язкова».

Аграрна політика радянської влади у 1919 р. визначалась нею як «кавалерійська атака» на одноосібні селянські господарства. Справа у тому, що, згідно марксистської теорії з аграрного питання, капіталізм визнавався прогресивним явищем для селянського господарства. З огляду на те, що наступало малоземелля і навіть безземелля селян, то вважалось, що єдиним шляхом подолання цієї економічної і

соціальної проблеми може бути тільки перехід до крупного сільськогосподарського виробництва на основі суспільної власності на землю. І воно бачилось тодішнім керманічам не індивідуальними фермерськими господарствами, а колективними селянськими, які мали співпадати з таким же типом виробничих відносин у промисловості. Все це мало стати підґрунтям для існування диктатури пролетаріату у союзі з незаможним селянством.

Земельні справи перейшли від Земельних комітетів до сільських, волосних рад. Був реалізований принцип дрібного землекористування. Складніше виявилось у зрівняльний спосіб розділити худобу і сільгоспінвентар.

Після з'їзду Рад України та III-го з'їзду КП(б)У темпи змін у землекористуванні у напрямі усупільнення земель були взяті досить високі. При цьому ніхто із органів влади не обраховував економічного ефекту від таких трансформацій. Складається враження, що визначальним з боку радянської влади у виборі нових форм землекористування було тільки одне – вони заперечували право на існування старої, традиційної форми землеволодіння в українському селі.

Заміна радянською владою землеволодіння на землекористування якби одразу ж поставила питання про форми виробничої діяльності на основі цієї нової ситуації. І вони, так само, як і зміна землеволодіння на землекористування відбувалися весною 1919 р. без будь-якого економічного обґрунтування. Замість того, щоб негайно розпочати розподіл земель, в українському селі почали масово створювати радгоспи, насильницьке запровадження комун, колгоспів. Нарком землеробства В. Мещеряков на III з'їзді Рад УСРР весною 1919 р. стверджував, що «комуни – це шлях до нового життя на селі» [54].

На місцях такі заяви зрозуміли як заклик атаки на одноосібні господарства селян. В Остерському повіті з'їзд рад прийняв резолюцію, в якій тамтешні керівники закликали вжити всіх заходів до проведення у життя ідеї колективного обробітку землі і для організації безземельних і

малоземельних в комуни, артїлі, радгоспи та кооперативи [55].

Одночасно з насадженням комун радянська влада запроваджувала зрівняльний принцип землекористування на селі. Цей напрям з боку селян вважався чи не найсправедливішим. Однак у 1919 р. військова обстановка в Україні була такою, що ця робота не була завершена і взагалі як організація комун, так і зрівняльний розподіл землі на той час між селянськими господарствами були швидкоплинними і малоефективними [56].

Аграрна політика радянської влади у 1919 рр. призвела до надзвичайного ускладнення соціальної і військово-політичної обстановки в Україні. У містах явно не вистачало продуктів харчування, ціни на які неухильно зростали. Влада перейшла від монополії на хліб до продрозкладки. Комісаріат продовольства отримав надзвичайні повноваження, міські робітники залучались до «хрестового походу» за хлібом в села. Ось це останнє і призвело не до зміцнення союзу робітників і селян, а до розколу між містом і селом, оскільки інтереси робітників і селян виявилися різними. Держава виставила надвеликі вимоги щодо кількості хліба, який належало заготовити. Селяни на це відповіли масовими збройними повстаннями. Влада назве ці повстання «куркульськими», а їх опір як «бандитизм».

Одним словом, село вступило у конфлікт з радянською владою і найперше це були військовики, вчорашні наймити. Ліквідація поміщицьких господарств, яка активно розпочалася уже весною 1919 р., призвела до втрати багатьма селянами роботи і відповідно засобів для проживання.

Радянська влада соціальні проблеми на селі намагалась вирішувати у двох напрямках: виробничому – створення великих селянських господарств і у економічному – шляхом зрівняльного розподілу землі між селянами. Реальність виявилась такою, що ані перший, ані другий напрями не могли і не задовольняли селян в повній мірі і це сталося, на нашу думку, тому, що селянство за своїм соціальним

становищем було неоднорідним. Відмінність інтересів заможних і бідних була такою різною, що примирити їх було неможливо.

За цих обставин радянська влада вдавалась до насильства по відношенню до заможних селян. Куркулями стали називати тих, хто не підтримував радянську владу, тобто це був термін політичний. У них почали в конфіскаційний спосіб відбирати «лишки» землі. На селі посилювалась анархія, що проявилось в розгромі поміщицьких садиб (майже 27 %).

Радянська влада продовжила політику розподілу землі. На Лівобережжі у результаті цього розподілу на один двір припадало до 12 дес. землі, на Півдні – до 30. У цьому ж році уже з весни був чітко окреслений курс на утворення великих сільськогосподарських структур: колгоспів, комун, радгоспів. Ці структури засновувались малоземельними і безземельними селянами та сільськогосподарським пролетаріатом на основі спільного користування конфіскованою у поміщиків та заможних селян землею і зрівняльною формою оплати праці селян. Це, на думку органів влади, повинно було унеможливити експлуатацію в процесі сільгоспвиробництва. Так почала формуватися суспільна форма власності на селі. На липень 1919 року в Україні було уже 1 256 радгоспів і колгоспів, в користуванні яких було 1 202 514 дес. землі (20 %) колишніх поміщицьких земель [57].

Чималою проблемою у плані розподілу земель між селянськими дворами на тому етапі було вирішення долі земель, що належали цукровим заводам, а це майже 1,5 млн. дес. Рішення було таким, що вони у 1919 році залишалися поза розподілом на користь селян. У результаті з'ясується, що селяни України, особливо Правобережжя, де була велика кількість цукрових заводів, недоотримають належної прибавки до своїх наділів. До літа 1919 року радянська влада встигла розподілити серед селян до 5 млн. дес. землі [58].

Терещенко Ю.І. стверджує, що комбіді довели до кінця ліквідацію поміщицького землеволодіння [59]. Мабуть, він мав на увазі на території Росії, в Україні ці органи не були здатними на це ні у 1919, ні у 1920 роках.

Специфіка ситуації була у тому, що влада, запроваджуючи ось ці новації на селі, не запитала селян, а чого вони хочуть. Більшість селян України хотіли одноосібно працювати на своїй землі. Це протиріччя між владою і селянством призведе до небаченого до того загострення боротьби селян за свої інтереси. Ускладнюючими обставинами в цьому плані були мобілізації селян до армії, запровадження продрозкладки, трудової, гужової повинності, колгоспів, комун. Армія діяла в селах проти селян, насильство з боку влади досягло небачених масштабів. Саме ця обставина привела до селянської війни, яку очолив найвідоміший лідер Н.Махно – борець проти насильства радянської влади і проти білогвардійщини. За соціальним складом армія Н. Махна (інколи нараховувала до 100 тис. чоловік) була такою: робітників – 30 %, батраків – 20 %, бідняків – 15 %, службовців – 5 %. За рівнем освіти: 10 % – неписьменні, 85 % – мали початкову освіту, 4 % – середню, 1 % – вищу. За національністю: 60 % – українці, 25 % – росіяни, 10 % – євреї.

Селянське повстанство протягом 1917–1922 рр. пройшло декілька етапів. У 1917 р. це були в основному погроми. Їх учасниками були в основному заможні селяни. Потім почались самосуди, грабунки і село вдалось до створення загонів самозахисту (вільне козацтво). Тоді ж появляються «батьки» отамани (80 % із них представники сільської інтелігенції). Селянські повстанські загони не мали сталого складу учасників. Вони боролись проти усіх влад, які обмежували їхні права.

На завершальному етапі збройної боротьби проти армії А. Денікіна радянська влада здійснила корегування аграрної політики в Україні. Це питання на початку грудня 1919 року розглядалось на VIII конференції РКП(б). Корективи

вносились не у саму суть земельних відносин, вони залишалися без змін. Було прийняте принципове рішення про те, що з ліквідацією поміщицького землеволодіння селяни мали набути їхні землі. Корективи вносились у систему організації сільськогосподарського виробництва: насильство по відношенню до українських селян у ході створення комун та колгоспів було визнано неприпустимим. Форми господарювання на землі мали бути такими як того хотіли селяни.

Ці принципи положення було покладено в основу низки державних документів, виданих після відновлення радянської влади: 6 грудня 1919 року відбулась нарада ВУРВК з земельного питання. У резолюції ставилась вимога перед місцевими ВРК створювати радгоспи тільки в обмежених випадках; землі для них виділяти тільки ті, що не були в оренді селян і, насамкінець, зверталась увага на першочергове задоволення потреб в землі малоземельних селян. На виконання цієї постанови відбувались засідання колегій губземвідділів в губерніях, на яких учасникам нарад роздавались інструкції, а їх постанови фактично дублювали рішення ВУРВК [60].

У січні 1920 р. були опубліковані « Основні напрями організації земельної справи на Україні». У цьому документі було поставлено завдання негайно ліквідувати відновлене за часів Денікіна поміщицьке землеволодіння, збільшити земельні наділи незаможного та середнього селянства. Для реалізації цих завдань було започатковано створення Комісій із перерозподілу землі [61]. Г. І. Петровський, голова Всеукраїнського комітету на з'їзді селян в Лебедині саме ці положення роз'яснював селянським делегатам, особливий наголос зробив на першочерговості забезпечення землею малоземельних та безземельних селян. І одночасно застерігав селян проти самозахоплення землі [62].

5 лютого 1920 р. Всеукраїнським комітетом опублікував «Закон робітничо-селянського уряду про землю», який враховував рішення VIII конференції РКП(б), проголошував, що усі

колишні поміщицькі, казенні, монастирські та удільні землі переходять у користування усіх українських трудящих і, у першу чергу, для задоволення потреб в землі безземельних і малоземельних селян. Закон визначав недоторканість земель трудових господарств [63].

Можна вважати, що Закон про землю став свого роду програмою аграрної реформи, остаточної ліквідації поміщицького землеволодіння. Однак він не усі сторони земельних відносин враховував, зокрема, в ньому не було визначено, які землі вважати нетрудовими, в який спосіб мали наділятися землею міста та інше. Саме тому Закон про землю доповнювався інструкціями, розпорядженнями, положеннями ВУЦВК Раднаркому та Наркомзему України.

5 лютого 1920 р. Всеукраїнським центром затвердив «Інструкцію про попередній розподіл колишніх нетрудових земель України в користування трудового землеробського населення», яка супроводжувалась циркуляром, де зазначалося, що угіддя треба надати селянам негайно [64]. Значною проблемою у здійсненні аграрної реформи на основі Закону про землю, особливо на місцях, було визначення споживчої та трудової норми наділення селянських господарств землею. Доволі часто виходили з цього утруднення шляхом встановлення орієнтовної норми, яка до того ж не була і не могла бути рівної величини в усіх областях України. Так, в Запорізькій області вона була в межах 2,15 дес. на їдця, Полтавській – 0,5 – 1,5 дес., Харківській – 0,8-2,15 дес. У 1920 р. сільській бідності ладно дати відповідь на це питання було передано 1 млн. дес. землі [65].

Виникає питання: чи була дотримана справедливість при такому розподілі землі? Складно дати відповідь на це питання, адже треба враховувати ще й якість ґрунтів, їх віддаленість від села, компактність розташування та інше.

У березні того ж року відбулася четверта конференція КП(б)У. Земельне питання на ній хоч і обговорювалось і навіть було прийнято резолюцію, все-таки такого тиску на

селян, особливо у плані запровадження комун та колгоспів в українському селі, не передбачалося. Навпаки, Е.Квірінг у своїй доповіді визнавав, що українські селяни виступають проти утворення колгоспів та комун, а значить і проти суспільної форми власності на землю [66].

Власне, це підтверджують статистичні дані про кількість комун, артільей та товариств по спільному обробітку землі у 1920 – 1921 рр. в Одеській, Катеринославській і Харківській губерніях. В Одеській губернії було 3 комун, їх земельні площі склали 1 838 дес., артільей – 88 і 9 945 дес. землі, товариств по спільному обробітку землі було 2 і відповідно у них було 35 дес. землі. В Катеринославській губернії на 1921 рік комун не було, артільей – 2, товариств по спільному обробітку землі також не було. (немає даних про кількість землі в цих структурах). В Харківській губернії на 1921 рік комун було – 9, артільей – 124, товариств по спільному обробітку землі – 104 (немає даних про кількість землі в цих структурах) [67].

У результаті виконання Земельного закону від 5 лютого 1920 року здійснювався зрівняльний розподіл земель між селянами, вони отримали право на користування землею. Проте і у цій справі були певні проблеми. По-перше, неможливо було для кожної губернії визначити величину присадибної земельної ділянки і тієї, що мала бути наділена у полі. Друга проблема – це землі, що належали цукровим та винокурним заводам. Вона була особливо складною на Правобережній Україні, де було найбільше таких підприємств. Тільки в Подільській губернії 62 цукровим заводам належало 104 тис. дес. землі, 1500 дес. землі належало винокурним заводам. Для розподілу серед селян залишалось 3 252 581 дес. землі, селянам було добавлено лише по 0,67 га на їдця Хоча в деяких повітах Подільської губернії ситуація з наділенням землею була значно кращою. Так, у Вінницькому повіті норма наділення землею становила 3 дес., у Браїлівському – 3 дес., у Гайсинському – 8 дес. на 1 їдця [68].

У результаті розподілів земель землевпорядними комісіями розміри землекористування українських селян до кінця 1920 р. зросли на 60 %. Мінімальний наділ становив від 0,5 до 3 дес. на їдця, середній наділ був 1–3 дес. та 3–21 дес. на селянське господарство. До весни 1921 року у «куркулів» відібрано 8 млн. дес. землі, а незаможні селяни отримали 96 % усіх сільгоспугідь [69]. У Балтському повіті Одеської губернії нетрудових «куркульських» земель у 1920 році було відібрано і передано у державний земельний фонд 175 дес., Вознесенському повіті – 421 дес., Ананієвському повіті – 480 дес. Однак, як засвідчують документи, ці «лишки» землі мали бути передані не селянам, а для потреб установ. [70].

Отже, конфіскація поміщицьких земель розпочалася в Україні у 1920 р. і у повному обсязі завершилася у 1921 р. Дослідники аграрної реформи радянської влади 1920 року стверджують, що зрівняльний розподіл конфіскованих поміщицьких земель призвів до погіршення обробітку ґрунтів, порушень сівозміни і в кінцевому рахунку до зменшення виробництва сільськогосподарської продукції.

Практично усі дослідники аграрної тематики дорадянської доби чимало місця виділили для з'ясування становища малоземельних і безземельних селян в Україні. Проблема малоземельних і безземельних селян не залишилася поза увагою і у Законі про землю від 5 лютого 1920 р., як і в усіх попередніх, піднімали і ставали на їх захист усі політичні сили, державні структури України соціалістичного, і не тільки, спрямування. Вони, на наш погляд, дещо спрощено розуміли (або свідомо спекулювали) її суть. Справа у тому, що безземельними чи малоземельними могли бути селяни, які проживали у селах, а займалися неземлеробською працею, тобто отримували прибутки від занять різними ремеслами. Селяни-орендарі землі також належали до категорії малоземельних і безземельних. Були і такі селяни, які задовольнялися заробітками у наймах. Ми погоджуємося з аналізом становища безземельних і малоземельних селян, який зробив В. І. Дудка на прикладі

Полтавської губернії доби Української революції. Він опрацював відповідний статистичний матеріал і виявив, що, наприклад, безземельні селяни Полтавщини мали посіви і то досить значні – до 7,5 дес. [71].

Це були селянські господарства, що орендували землю. Вважаємо, що дана методика обрахувань землі орендарів безземельними селянами може бути застосована і відносно інших українських губерній і регіонів. Це дозволить з'ясувати реальну ситуацію у земельних відносинах цього сегменту українського селянства і покласти край ідеологічним спекуляціям довкола даної проблеми.

Таким чином, радянська держава встановила своє безроздільне право на володіння землею і це був позаекономічний примус, який став сутністю аграрної політики і ненормальним явищем на довгі роки. Однак і на цьому етапі було бажання представників радянської влади продовжити курс на примусове створення комун [72].

Одночасно земельна реформа супроводжувалася «розкуркуленням» заможних селян, у них відібрали понад 348 тис. дес. землі. Ліквідація поміщицького землеволодіння, «розкуркулення» заможних селян підірвало продуктивність сільського господарства, але на якийсь час принесло політичні дивіденди радянській владі: підтримка її серед селян суттєво зросла.

У 1920 радянська влада в аграрній політиці пішла на такі кроки, що засвідчують поступки селянам: завершено перерозподіл земель, обмежено кількість землі в радгоспах, повністю ліквідовано поміщицьке землеволодіння (абсолютна більшість поміщиків на той час уже емігрувала).

Якими ж були економічні і соціальні наслідки аграрної реформи? Переділ землі дещо збільшив селянські землеволодіння. Селяни отримали від революції землю у користування і за зрівняльним принципом, але не надовго. Розподіл земель у кожному селі йшов за власними правилами. Селяни під час розподілу втратили орендовані ними землі. На 1920 р. посівні площі в Україні скоротились

на 19 %. Селянські господарства відчули брак сільгоспінвентарю. Відбулось подальше дрібнення селянських господарств: на 1917 р. їх було 3,5 млн., у 1920 р. – 4 млн. Правда, 52 % селянських господарств стали середняцькими, хоч мало місце зменшення кількості худоби, коней. Ліквідація поміщицького землеволодіння призвела до зменшення виробництва товарної продукції. Врожайність зернових впала до 25 %.

Отже, аграрна реформа радянської влади знищила поміщицьке землеволодіння, утворилась додаткова кількість дрібних селянських господарств, практично припинились ринкові відносини. Село перейшло до натурообміну. Це означає, що були знищені зародки капіталізму (зрівняльний принцип розподілу землі) і одночасно відбувся крах фінансової системи, ринку. Село явно збідніло. Продуктивність праці ще більше знизилась. Влада намагалась силою, примусом виправити ситуацію. Аграрна реформа була у площині багатогранності змін, які перепліталися в економічних, соціальних та національних чинниках, тобто вони органічно злилися з глобальними проблемами, які мали місце на теренах України та всієї колишньої Російської імперії.

Глибинні трансформаційні процеси у роки Української революції і громадянської війни 1917–1921 рр. були зумовлені соціально-економічними чинниками, визначальне місце серед яких належало малоземеллю. Пошуки політичними партіями шляхів вирішення земельної справи спрямовувалися в основному на розробку програм наділення селян землею.

Втілення у життя підготовлених українськими урядами аграрних перетворень в силу короткотерміновості їх існування, надскладної і небезпечної військової обстановки практично не дозволяли здійснити так необхідні зміни в земельних відносинах. Однак, те, що вдавалося зробити, можна умовно розділити на два напрями. Процес розробки аграрних реформ різними українськими урядами

розпочинався із заснування земельного міністерства та підпорядкованих йому урядових структур, які безпосередньо займалися відповідною підготовкою юридичних та економічних аспектів реформи та створенням мережі місцевої земельної адміністрації.

На ґрунті земельної реформи перетиналися інтереси різних верств сільського населення. Неврахування їх обумовлювало наростання опозиційних настроїв в середовищі фінансових кіл, великих землевласників, поглиблювало розкол між різними групами тогочасного суспільства, сприяло наростанню аграрного екстремізму в селянському середовищі. У ті роки якби паралельно відбувалися два процеси: спроба органів влади трансформувати земельні відносини еволюційним шляхом і самочинні дії селянських громад по захопленню і розподілу захоплених земель між членами громади – це уже був революційний шлях і він видавався селянським громадам єдино справедливим.

У ході Української революції була спроба вирішення аграрного питання шляхом руйнації старого і створення на нових засадах нового, була зліквідована селянська община, земства, утворювалися ради, хоч і тепер мали місце сільські сходи. Комбіди, колгоспи, комуни, комнезами – це ті нові селянські осередки, які пробували перебрати на себе функції общини. Однак, схоже, що у роки революції все-таки селянські громади були основними владними інститутами на селі, оскільки саме вони на селянських сходах розподіляли податки, вирішували земельні спори і т.п.

У березні 1921 р. радянська влада прийняла документ, яким земля закріплювалась за селянськими господарствами на 9 років. Це означало, що селянин залишався лише користувачем землі у державі. На націоналізованих землях держава намагалась створити якомога більше колгоспів і радгоспів. Колгоспи, як правило, утворювали сільська біднота і сільськогосподарський пролетаріат, що до цього часу були задіяні у поміщицьких господарствах [73]. Отож,

земля відійшла від поміщиків і перейшла до селян лише на незначний період часу.

З недавнього часу з подачі авторитетного російського дослідника історії селянства В. П. Данилова у наукових колах використовується термін «Велика селянська революція 1902–1922 рр.». В історіографічній традиції, суспільно-політичній практиці кінця ХІХ – початку ХХ ст., – пише В. А. Данилов, – утвердилося необґрунтоване, на нашу думку, розуміння селянства як інертної, консервативно мислячої соціальної верстви, що не може бути активним суб'єктом історичного процесу у широкому сенсі цього слова. Уважний аналіз історичних подій початку ХХ ст., продовжує він, засвідчує радикалізацію та політизацію селянської свідомості, що знайшло своє у «Великій селянській революції 1902–1922 рр.». Селянський рух був, по суті, глибинною основою всіх революційних трансформацій, що зазнало суспільство у перші десятиліття ХХ ст. Головним гаслом селянської революції було: « Земля та право вільно господарювати на ній» [74]. Так було вперше викладено концепцію Великої селянської революції, яка знайшла як своїх симпатиків, так і тих, хто з обережністю до неї поставився. Однак, кожен історик-аграрник з нею знайомий, усім вона видається цікавою і новаторською в плані постановки проблеми.

Чи не одним із перших до концепції Великої селянської революції пристав В. В. Кондрашин [75]. Селянський рух початку ХХ ст., вважає В. В. Кондрашин, був основою усіх революційних змін і потрясінь, на його основі розгорталася більшовицька революція в жовтні 1917 р. Селянська революція була захисною реакцією селян на гноблення в умовах первинного накопичення капіталу. Початок селянської революції він виводить з селянських повстань у Харківській і Полтавській губернії, у ході яких було висунуте гасло ліквідації поміщицького землеволодіння і приватної власності на землю, що було дійсно радикальною політичною позицією селян.

Усі наступні селянські рухи України з початку ХХ ст. і аж до 1922 р. стояли саме на цих принципових позиціях. Земельний кодекс 1922 р. зафіксував положення про ліквідацію поміщицького землеволодіння, приватної власності на землю і встановив право селян вільно господарювати на землі. З точки зору В. В. Кондрашина, це була перемога селянської революції, але одночасно, це була і поразка селянської революції, бо селяни не змогли в її ході створити свою владу [76].

Цінність концепції В. А. Данилова полягає у тому, що селянство вперше у російській історіографії виступає як самостійна сила і усвідомлює свої цілі. Засобом їх реалізації селяни обрали повстання. Цікавим є спостереження В. В. Кондрашина щодо ставлення селян до Декрету про землю, до радянської влади. Вони були згодні з основними положеннями Декрету і не були проти встановлення радянської влади. Вони були проти антиселянської політики більшовиків. Підтвердженням тому були гасла повстанців: «За ради – без комуністів». В. Кондрашин, знаючи кінцевий результат боротьби селян, дав, на наш погляд, об'єктивне пояснення того що сталося. Більшовики перемогли, бо їх підтримали селяни за те, що вони виступали проти реставрації поміщицького землеволодіння. Оскільки А. Денікін виступав за відновлення поміщицького землеволодіння, тому селяни повстали проти нього і найвиразнішим із повстань був Махновський селянський рух. Кінцевий висновок В. В. Кондрашина дещо виходить за рамки концепції Селянської революції: «Селянська революція у 1902-1922 рр. була в рамках Великої російської революції і громадянської війни» [77].

До прихильників концепції Селянської революції В. А. Данилова та В. В. Кондрашина можемо віднести таких українських істориків-аграрників, як С. В. Корновенко та І. А. Фареній [78].

Хліборобська верства вимогу передачі їй поміщицької землі за зрівняльним принципом, пише І. А. Фареній, підняла

до рівня основного завдання революції, яка набула ознак кривавої битви за владу і продовольчі ресурси між землеробами і міською цивілізацією. На відміну від «аграрної революції», «селянська революція» не складова іншої революції, вона цілком самостійне явище суспільного життя початку ХХ ст. [79].

В. Ф. Солдатенко на Х Всеукраїнському симпозіумі істориків-аграрників у Черкаському національному університеті (2 жовтня 2014 р) висловив протилежну точку зору. Він зауважив, що не було окремої селянської революції, а селяни були в революції 1917 – 1920 рр.

О. В. Михайлюк також торкається цієї проблеми. Його позиція полягає у тому, що селянство в Україні складало абсолютну більшість населення, а його головною економічною проблемою була земля, вірніше те, хто нею володів. Революція, на його думку, вирішує загальнонаціональні інтереси, а селянство було у своєму «світі» і воно не розуміло іншої частини суспільства – політики міста. Хоча аграрна революція була спровокована революцією в місті. Аграрне питання було лише одним із цілої низки проблем, яке спричинило Лютневу антимонархічну революцію. Його кінцевий висновок звучить дещо однозначно: «Революція – це надто серйозна річ, щоб її довіряти тільки селянам» [80].

Ми виходимо із того, що на початку ХХ ст. відбувалися революційні процеси з максимальним наростанням їх гостроти і широти у 1917–1920 рр., в яких селяни брали активну участь, бо були зацікавленою стороною не в меншій мірі, ніж інші верстви населення. Вони хотіли на безоплатній основі отримати додаткову кількість землі у приватну власність, тобто мала бути відновлена порушена справедливість у земельних відносинах. Ті, хто забрав землю у селян, повинні були її повернути тепер. Так, це була революційна вимога селян, однак осібно її вирішити вони не могли. Одночасно робітники вели боротьбу за право бути господарями на заводах, фабриках. Усі разом вели боротьбу

за відродження української державності. Тому варто говорити про революційні процеси, в яких брали участь і селяни [81].

При аналізі концепції Селянської революції В. П. Данилова у хронологічних рамках 1902 – 1922 рр. також виникають деякі роздуми. В. П. Данилов виходить із того, що 1902 рік став початком боротьби селян за землю з чітким визначенням її цілей, які були революційними по своїй суті. Такий підхід є обґрунтованим. Однак, 1905 – 1907 рр. – це уже роки народно-демократичної революції в Росії, активними учасниками якої, окрім селян, були й інші верстви населення зі своїми чіткими революційними вимогами. З 1907 до 1914 рр. головним політико-економічним явищем на селі була Столипінська аграрна реформа. Це означало, що влада перехопила політичну ініціативу, наступальну позицію селян у свої руки і у такий спосіб намагалася перевести революційні настрої та дії селян на шлях еволюційного вирішення проблем у земельних відносинах.

Події Першої світової війни і Української національно-демократичної революції були свідченням того, що влада не змогла утримати ситуацію під своїм контролем. Революційні настрої і дії практично усіх верств населення і, селянства зокрема, досягли свого апогею, були завершальним етапом у революційних процесах перших двох десятиліть ХХ ст.

Щодо визначення верхньої межі Селянської революції, а саме 1922 р., то, з точки зору юридичної, заперечень немає. Дійсно, прийняття в Українській РСР у 1922 р Земельного кодексу ставило крапку у питанні про існування поміщицького землеволодіння і приватної власності на землю. З першою частиною цього рішення більшість селян була цілком згідна. А з другою, про приватну власність на землю? Більшість селян однозначно не була згідна і була готова продовжувати боротьбу. Мабуть, саме тому, щоб уникнути зайвого напруження на селі, влада відтермінувала ліквідацію одноосібної системи господарювання в українському селі.

Таким чином, суспільно-політичні процеси, що мали місце у роки Української національно-демократичної революції в українському селі, складовою їх частиною була аграрна революція, сутністю якої стала вимога селянства ліквідувати поміщицьке землеволодіння і здійснити зрівняльний розподіл земель між селянськими господарствами. Теоретичного підґрунтя під ці вимоги ні одній владі селяни не підвели. Влади діяли, якби для селян, хотіли реалізувати їхні вимоги, розробляли аграрні програми, але селяни їх не завжди розуміли і не підтримували, що унеможливило міцність українських урядів.

У ході аграрної революції в українському селі відбулися глибинні трансформації земельних відносин, була ліквідована приватна форма власності на землю і крупнотоварні поміщицькі господарства. Зрівняльний розподіл поміщицьких земель призвів до того, що сільське господарство перетворилось на велику кількість дрібних одноосібних господарів, котрі, в кращому разі, могли забезпечити продуктами сільського господарства лише потреби своєї сім'ї з дуже незначними надлишками для реалізації на ринку, розпочалось падіння урожайності й валового збору зернових, деградації культури землеробства.

У роки Української революції встановлювалися і боролися за своє існування українські уряди УНР доби УЦР, УНР доби Директорії, уряд ЗУНР і ЗОУНР, уряд Української держави. Від імені українського народу у 1918, 1919 і 1920 рр. виступали і радянські уряди. Усі вони у боротьбі за владу апелювали до селянства, намагалися заручитися його підтримкою. У сприйнятті селянством влади того чи іншого державного режиму велике значення мала його аграрна політика. Тому усі українські влади проголошували про початок аграрної реформи, видавали власні аграрні закони, які у тій чи іншій мірі базувалися на засадах соціалізації, що передбачало переділ (зменшення величини) поміщицьких земель та скасування приватної власності (окрім П. Скоропадського). Усі вони хотіли зруйнувати існуючі земельні

відносини на селі і у достатній кількості забезпечити широкий загальний селянства землею. Хоча їхні напрями реалізації аграрних програм не були послідовними, а інколи і суперечливими і тому малоефективними. Терпіння селянства увірвалося і, спонтанно, але неухильно, на цій основі наростала громадянська війна.

Головною відмінністю аграрних трансформацій ЗУНР і Директорії УНР було те, що на західноукраїнських землях революція мала національно-демократичний характер, відтак на перший план виступало питання національне, а в УНР – соціально-демократичний, і для неї наріжним каменем була земельна проблема. Зауважимо, що в обставинах, які склалися на ту пору, жодна із реформ українських урядів не була доведена до кінця. Українські уряди, і не тільки вони, кожен раз поспішно готували земельне законодавство, яке використовувалося ними в якості «політичного пряника для селян», якому вони віддавали так багато зусиль і часу, все ж не виконало свого завдання по консолідації селянства. Усім українським урядам що називається не вистачило часу для реалізації своїх аграрних перетворень.

1917 – 1921 рр. – це час максимального радикалізму селян. Вони випробували усі можливі форми боротьби за землю, заключали угоди з різними політичними силами, вели боротьбу проти всіх, хто перешкоджав їхній боротьбі за землю. У 1920 р. було розпочато реалізацію вимог українського селянства про зрівняльний розподіл конфіскованої землі між безземельними і малоземельними селянами. Слід відзначити, що значна частина конфіскованої землі була передана селянам. Можна сказати, що від вирішення аграрного питання у великій мірі залежало відродження української держави.

РОЗДІЛ VI

Трансформації земельних відносин в умовах перебування українських земель в складі радянської, польської держави та під час німецької окупації (1921–1944 рр.)

1. Аграрна реформа в Українській СРР у роки непу та її вплив на зміни у системі земельних відносин.

На 1921 р. в органах радянської влади наступило усвідомлення того, що за допомогою лише примусових і обмежувальних заходів, зокрема, у земельних відносинах, неможливо збільшити виробництво продукції сільського господарства. Якщо у селянина не буде економічного стимулу, він не буде підвищувати ефективність свого господарства. На цей час стало вочевидь, що сільське господарство у результаті усіх попередніх реформ опинилося у скрутному становищі. Здавалось би, що селяни отримали землю у користування, стали її господарями, у них повинен був проявитися підвищений інтерес до результатів своєї праці. Мабуть, так воно і було. Тільки у нових господарів постали проблеми щодо забезпечення посівним матеріалом, робочою худобою тощо. Посівні площі скоротилися з 20 до 16 млн. га, або на 20 % у порівнянні з 1913 р. У Новосвітлицькій волості Луганської області селяни одержали 1 314 дес. землі, а засіяли тільки 95. У них не було достатньої кількості робочої худоби, посівного матеріалу [1].

У результаті розрухи і неврожаю у 1921 р. збір зернових в Україні знизився до 43 млн. пудів проти 231.6 млн. пудів у 1913 р. На Півдні України наприкінці 1921 р. розпочався голод, голодувало приблизно 4–7 млн. осіб, що становило 25 % від усього населення України. Голод супроводжувався епідеміями холери, тифу та віспи. Майже на усій території

України тривав повстанський рух. Усі ці проблеми в українському селі були наслідком не тільки воєн та військової інтервенції, але й економічної політики, на селі зокрема, яку з 1919 р. у насильницький спосіб намагалася здійснювати радянська влада. Та політика отримала назву «воєнного комунізму». Її наслідком було те, що вона підірвала матеріальну зацікавленість селян у результатах своєї праці.

У 1921 р. після 7 років безперервних воєн, військових інтервенцій, примусових мобілізацій селян на фронт, накладання повинностей та податків, конфіскацій, земельних перерозподілів радянська влада з огляду на катастрофу, яка наближалася, вимушена була відмовитися від попередньої економічної політики і найперше щодо селян, й розпочати перехід до нової економічної політики (далі – неп). Зауважимо, що у влади готової концепції реформування господарства і часу для її розробки не було.

І все ж, хоч і може дещо схематично, неп в аграрній політиці здійснювався щонайменше за такими основними напрямками: більшість націоналізованих земель було розподілено між тими, хто їх найбільше потребував; розподіл земель відбувався згідно того, скільки у селянському господарстві було працівників і їдців; відбувалась передача у користування селянам усіх земельних угідь, які не використовувалися за призначенням; задля подолання аграрного перенаселення, особливо у Київській, Подільській губерніях, була розроблена програма розселення і переселення сотень тисяч селянських сімей у південні райони України; була спроба створення колгоспів-гігантів, які мали доказувати переваги крупнотоварного сільсько-господарського виробництва; селянам було дозволено орендувати землю; і насамкінець, у 1922 р. прийнятий Земельний кодекс УСРР, який відновлював приватну власність на землю, запроваджував довічне спадкове володіння землею для тих, хто її обробляв, але водночас підтверджував, що уся земля є власністю держави. У роки

непу набули права на існування три форми власності на землю: приватна, кооперативна і суспільна. На думку Г. І. Сургая, неп – це припинення ліквідації приватної власності, примирення класів в умовах радянської демократії і одночасного вирівнювання на селі: у малоземельних селян земельні наділи збільшаться у 1,5 рази і колишні малоземельні (50 %) стануть середняками [2].

Відносини влади з селянством відтепер мали базуватися на ринкових засадах. У даному випадку трансформаційні процеси, що започаткував неп, слід розглядати як повернення до традиційних, в умовах України, одноосібних форм господарювання селянина на землі. Воно не тільки не було експропрійоване до кінця, як це передбачалося раніше, а й розширювалося за рахунок збільшення земельних наділів, зокрема присадибних. До речі, робітники і у роки непу не отримали засобів виробництва і працювали за наймом.

Неп у земельних відносинах розпочався з того, що XI з'їзд РКП (б) у резолюції «Про роботу на селі» рекомендував не обмежувати застосування оренди зайвими формальностями, усіма силами та засобами підтримати й заохотити допомогу найбільшому селянству. Зазначене знайшло своє відображення в Декреті ВУЦВК та РНК УСРР «Про надання незаможним селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею»

30 грудня 1921 р. скасовано постанову про перехід до соціалістичного землеустрою. Було надано право селянам виходити з товариств по спільному обробітку землі з землею і самостійно вибирати форми господарювання на землі. По суті, це була денационалізація землі, відкривались можливості для конкуренції різних форм господарювання на землі. У 1925 р. були прийняті додаткові постанови щодо встановлення більш тривалого терміну переходу селян до землекористування на умовах оренди, нею також передбачалось не ставити перепон щодо виділення селянських господарств на одруби та хутори. З цього часу

оренда найбільш широко використовувалася на Півдні України.

Усі ці новації у земельних відносинах вимагали додаткового узгодження щодо їх реалізації. Питання проведення землевпорядкування розглядалося на з'їздах рад в губерніях, на засіданнях виконкомів. Виконання прийнятих там рішень покладалося на земвідділи волосних і сільських рад. У 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд рад прийняв Закон про закріплення землеволодіння трудових господарств. Він передбачав закріпити за селянськими господарствами у 9-річне користування у тих волостях і селах, де були конфісковані надлишки землі у заможних господарів, регламентував реформування аграрних відносин і зокрема трудове землекористування одноосібних селянських господарств та заохочував колективні форми господарювання на селі.

Про пильну увагу радянської влади до земельних відносин на селі засвідчує опублікований у травні 1922 р. закон «Про трудове землекористування» а 30 листопада того ж року IV сесія ВУЦВК затвердила Земельний кодекс УСРР [3].

Ці нормативно-правові документи з'явилися що називається на часі. Справа у тому, що розподіл землі між селянськими дворами вступив у завершальну стадію. Для селян важливо було отримати юридичні підстави того, що відбулося, а також отримати гарантії, що це не один із чергових переділів землі. Земельний кодекс УСРР у земельних відносинах зафіксував 4 базові позиції:

- а) ліквідація приватної форми власності на землю;
- б) земля оголошувалась всенародним багатством;
- в) створюється земельний фонд, з якого мали наділятися ділянки хліборобам, містам та підприємствам;
- г) допускалась оренда землі;
- д) користування землею могло бути тільки у складі земельної громади (комуни, Товариства по спільному обробітку землі, артїлі, колгоспи, радгоспи – це також

земельні громади). Земля в них могла бути общинною (зрівняльний розподіл) між дворами, дільничною (черезсмужжя, відруб, хутір; товариською (спільне господарювання).

Для вирішення спірних питань в ході визначення форми господарювання створювалися Земельні судові комісії. Статті 2, 3 Земельного кодексу зафіксували, що розпорядником земель є Народний комісаріат земельних справ та його місцеві органи. Першочергове право користування землею закріплювалося за хліборобами та їх об'єднаннями (Стаття 4). Земельний кодекс не тільки по букві Закону, але й по духу був проникнутий наданням переваги у земельних відносинах трудовому селянству, малось на увазі його бідняцько-середняцькій частині.

Та частина українського селянства, яка була заможною, а тим більше у своїх господарствах використовувала найману працю, у цьому документі їй ніяких прав не передбачалося. Про це засвідчують і назви його розділів: «Про трудове землекористування», «Про трудову оренду землі», «Про трудове хліборобське господарство». Цікавим у цьому відношенні є розділ «Про трудову оренду землі». Розробники Кодексу завбачливо застерігали, що оренда землі можлива лише у випадку, коли її користувач не може самостійно її обробляти, але орендаром міг бути лише той із селян, хто міг орендовану земельну ділянку обробляти самостійно без найму робочої сили. (Стаття 30).

У цілому ж, Земельний кодекс УСРР 1922 року все-таки був відносно урівноважений, розширяв можливості селян та їх громад у розпорядженні землею, визначав умови, за яких надана земля могла бути відчужена, та порядок її повернення землекористувачеві. Щодо можливих переділів землі, то Земельний кодекс визначив головне: їх можна буде здійснювати тільки за згодою земельної громади (у 1923 р. це положення буде скасоване) при урахуванні кількості їдців або робочої сили.

Земельний кодекс закріплював основу соціалістичного колективного господарювання, виключне право державної власності на землю. На підставі цього Кодексу держава втягнеться в процес, який прискорить організацію державних підприємств, великих колективних господарств, буде розподіляти і перерозподіляти між ними землі, відводити їх для використання у різних галузях народного господарства без відповідного економічного обґрунтування. Ідеологічним і політичним центром, де усі ці питання вирішувались була РКП(б). Чи не звідси бере свій початок перетворення її у державну партію? Зауважимо, що земвідділи у 1920-х рр. найперше займалися відведенням земель державним установам, цукровим заводам і тільки після того починалося вирішення питання про наділення землею селянських господарств [4].

Та кількість землі, що залишалася ще нерозподіленою і мала бути додана селянам, її було явно недостатньо для одержання достатнього прибутку. Саме ця обставина спонукала селян брати землю в оренду. Ця форма землекористування була відновлена в роки непу, що стало важливою складовою селянського землекористування, необхідною для розвитку продуктивних сил села.

Земельний орендний фонд на початку 1920-х років складався з двох частин: внутрішньої і зовнішньої селянської оренди. Внутрішня оренда – це оренда трудових наділів у селянському середовищі. Зовнішня селянська оренда землі – це оренда земель фонду державних земель, цукроварень та ін. Внаслідок здійснення передачі селянам в оренду частини земель цукрозаводів, фондів радгоспів, колонізаційного фонду, земельних товариств державний земельний фонд на осінь 1925 р. зменшився до 1 900 тис. га. На той же час селянство орендувало у держави 1 597 тис. дес. землі [5].

У роки непу дозволялося вступати в орендні земельні відносини і промисловим підприємствам. У 1923. в Житомирській, Коростишівській, Шепетівській округах

Цукротрест, Радгоспрест та інші орендували майже 38 тис. дес. землі [6].

Ділянки на оренду із фонду державного земельного майна формувалися із двох основних джерел: із запасного земельного фонду та земель тих землекористувачів, що по тим чи іншим причинам припинили сільськогосподарську діяльність [7]. У такий спосіб здійснювалися корективи земельних проблем. Однак цей напрям не отримав суттєвого розвитку. Здавання та оренда державних земель індивідуальним орендарям з року у рік скорочувалося. Паралельно, хоч і у дещо сповільненому вимірі, велась організаційно-господарська робота по створенню колгоспів, комун. На 1921 рік їх було 1077 у 1923 р. – 3105. Питома вага їх у селянському землекористуванні не перевищувала 2-3 %. [8].

Перші роки радянзації села показали, що психологічно і культурно селяни не готові й не можуть підпадати під дію тих же принципів господарювання, що і робітники. Влада вимушено пішла на відновлення приватного селянського господарювання. Було призупинено примусове заснування нових колгоспів і радгоспів, набував розвитку кооперативний рух на селі. Стан анархії та свавілля періоду продрозкладки припинився. Усе це відповідало мріям і бажанням селян, що і забезпечить стабілізацію після революційних подій 1917 – 1921 рр.

На 1923 р. в селах було в основному завершено зрівняльний розподіл землі. Більш-менш справедливий перерозподіл землі відбувся за трудовою нормою, згідно якої селянський двір міг отримати стільки землі скільки його члени могли обробити без залучення наймитів; 60 % селянських дворів одержали додатково земельні наділи. Загальні підсумки розподілу конфіскованих земель станом на 1924 р. були на користь селян України. Вони одержали у своє розпорядження 33 956,6 га, або 91,8 % загальної площі сільськогосподарських земель. Порівняно з 1913 р. збільшення земель у користування селян складало 34,7 %. Кількість

індивідуальних селянських господарств збільшилась з 3,9 млн. до 4, млн. у 1923 р. У державній власності було залишено тільки 8,2 % загальної кількості землі. Причому 4,1 % землі було зараховано до запасного земельного фонду переважно у південних степових губерніях для переселення туди селян із малоземельних місцевостей [9].

Село стало більш середняцьким (за кількістю землі у селян). Чисельність середняцьких господарств зросла у три рази: з 25% до 60%.

Однак, як засвідчують документи, не все гаразд було з розподілом землі. Чимало селян були не задоволені не тільки тим скільки землі вони отримали, але й тим, як задалеко вона знаходилась від села, на скільки часток ділилась тощо. На 1923 р. мали місце випадки, коли 3-4 дес. землі були розкидані у 15-20 кусках [10]. Попри те, що ще у 1921 р. У Всеукраїнський з'їзд рад заборонив переділи землі між селами і індивідуальними користувачами, все-таки цей процес виявився настільки складним, що переділи землі не завершилися і у 1924 р. Саме про це йшла мова на пленумі Прилуцької окружної комісії КНС. До того ж варто зауважити, що тепер акценти щодо черговості наділення землею були зроблені в сторону артіль і комун. І тільки після цього могло відбутися наділення землею одноосібників [11].

На середину 1920-х рр. земельні лишки були вилучені у кожної 10-ї селянської родини; єдиною формою у земельних відносинах на селі стало землекористування; приватна власність на землю відійшла у минуле; у 4 рази зменшилась група безпосівних селянських дворів; збільшилась кількість дворів, які обробляли від 1 до 6 дес. землі; село вирівнювалось до середняків; відбулось дроблення, а це вело до зниження продуктивності сільськогосподарського виробництва.

Розпочалась підготовка до усупільнення земель одноосібників. Ще у квітні 1920 р. в Наркомземі УСРР був створений підвідділ колгоспів. Його працівники займались

реєстрацією товариств, забезпеченням їх посівним матеріалом, коштами з державного бюджету. Опорою у цій справі були Комітети незаможних селян (далі – КНС). Вони першими вступали до колгоспів, агітували за вступ до колгоспів й інших селян. Визначення того, хто міг бути членом КНС ґрунтувалось на тому, скільки землі було у селянина. Тому-то членами КНС могли бути тільки малоземельні селяни.

В селі Мала Дівиця сільські активісти пішли ще далі. Там було прийняте рішення в першу чергу наділяти землею членів КНС, бідноту і до того ж обов'язково їхній земельний наділ мав бути в одному клині. Таке рішення зумовлювалося тим, щоб у недалекому майбутньому на основі їх земель можна було б утворити колгосп. Далекоземелля назначалося для тих, хто захоче виокремитись на хутір [12].

Нетерплячка щодо утворення колгоспів була настільки недалекоглядною, що виникла ідея аби пришвидшити цей процес, залучати до колгоспів робітників з міст. Це пояснювалося тим, що робітники швидше утвдять суспільні відносини на селі і привчать селян до колективної праці. На 1922 рік в Донбасі членами колгоспів були 18,3 % робітників, Харківській області – 5,6 %, Катеринославській – 6,9 % [13]. Делікатність цього нововведення полягала у тому, що робітників приймали до колгоспів без усупільнення їхніх земель, бо вони попросту їх не мали. Але цей процес якби само собою передбачав те, що землі селян на ту пору уже мали бути усупільненими.

Внаслідок завершення на середину 1920-х рр. основних робіт у галузі аграрної реформи основною фігурою на селі утвердився селянин - одноосібник. Розгортання приватної ініціативи привело тоді до появи заможного селянина, який у результаті власної праці на наданій йому у користування землі досяг становища, яке у селянському середовищі визначалось як заможник, а в партійних колах як «куркуль» [14].

Цілковим природним було прагнення заможних селян розширити власний земельний наділ. Таке їхнє прагнення не співпадало з офіційною позицією радянської влади, яка вважала цю соціальну групу тимчасовою, а відтак робилося усе можливе, щоб ущемити економічні інтереси заможника і, у першу чергу, обмежувати його земельний наділ шляхом конфіскації земельних надлишків у «куркулів». В господарській площині це призводило до подальшого дроблення селянських господарств та пониження їх продуктивності. В політичній площині ця політика радянської влади буде вести до нової серйозного протистояння влади з селянством.

На першому етапі непу селяни отримали більше можливостей для запровадження нових форм господарювання на землі, яку вони одержали у користування. Мова йде про такі форми селянського мешкання, як висілки, земельні товариства. У Гайсинському повіті Подільської губернії на 1924 рік було облаштовано 11 висілків та 23 земельних товариства [15].

В архівних документах немає інформації про те, чи це були одноосібні господарства, чи господарства типу хуторів. Немає інформації і про кількість землі, яку вони виокремлювали при виході на висілки. Однак, якщо врахувати, що трудова земельна норма у Гайсинському повіті була визначена у 8 десятин, а кількість їдців в сім'ї в середньому могла бути 5-6 осіб, то земельна площа висілку могла бути в межах 48 дес. Мабуть, організація селянами висілків та земельних товариств була їхньою спробою уникнути у такий спосіб від вступу до колгоспів і відповідно передачі їм своїх земель, тим більше, що на той час у Гайсинському повіті уже біло створено 60 колгоспів.

З запровадженням непу в українському селі мав місце пошук форм організації життєдіяльності села і, у першу чергу, у регулюванні земельних відносин, які мали суттєві відмінності від попереднього періоду. Існувало дві форм регуляторів: земельні громади і сільські ради. Земельні

громади - це громадські об'єднання, що утворювалися селянами. На противагу їм радянська влада утворювала у селах Комітети незаможних селян (КНС) і сільські ради. Авторитет на селі земельних громад був такий значний, що радянська влада вимушена була визнати їх органами сільської земельної організації. Земельна громада обирала старосту, розкладала податки, утримувала школи тощо. У 1922 р. Земельний кодекс визнав за земельними громадами право пильнувати за доцільним використанням землі, регулювати земельні відносини своїх членів, проводити сільські сходи. Хоча уже у наступному 1923 році радянська влада заборонила сільські сходи. З цього часу протистояння земельних громад і сільських рад особливо у вирішенні земельних справ ставало ще гострішим. У 1927 р. органи влади внесли зміни у Земельний кодекс, усі повноваження, зокрема, і у землевпорядкувальних роботах на селі передавалися тільки сільським радам [16]. Так скінчився мирний період співіснування земельних громад і сільських рад.

У середині 1920- рр. радянська влада в рамках земельної реформи здійснювала масштабну колонізацію малозаселених південних губерній. Необхідність масового переселення селянських родин, на нашу думку, була зумовлена тим, що кількість землі, яку уже отримали селяни у Київській, Чернігівській губернії виявилась недостатньою для нормального ведення господарства. Більше додати їм землі у тій місцевості уже було неможливо.

Радянська влада бачила вихід з такої ситуації в організації внутрішнього республіканського переселення селянських родин. З цією метою на Одещині, Херсонщині був визначений земельний колонізаційний фонд у розмірі 29.096 дес. землі. Ця площа була поділена на 16 226 ділянки (майбутні села). Кожна сім'я, що прибувала у наперед визначену місцевість, могла отримати там дворовий наділ до 10 дес. на одну душу. Протягом 1925-1926 рр. на Херсонщину, Одещину з Київської, Чернігівської губерній

переселилося 20 573 селян-ських родини, які там заснували 490 сіл, зокрема, на Херсонщині 1088 родин заснували 37 сіл, на Одещині 3373 родини заснували 490 сіл, в Устинівському районі Зінов'євського округу (нинішня Кіровоградська область) 1 453 родини з Київської та Чернігівської губернії заснували 23 села. [17]. Переселялися саме ті родини, в яких продовжувався «земельний голод». З іншої сторони, залишені ними землі за попереднім місцем проживання, розподілялися серед односельців і у такий спосіб у тому регіоні дещо пом'якшувалась земельна проблема.

Раніше ми уже звертали увагу на те, що радянська влада, ставши власником усіх земель, уже з 1920 року зайнялась її розподілом серед цукрових заводів, гуралень, колгоспів, радгоспів, селянських дворів, створювався державний земельний фонд. На 1923 рік ці розподільчі дії серед названих категорій землекористувачів в основному були завершені.

Почався новий етап відведення земель, або можна сказати, перерозподілу уже поділених земель. З'ясувалось, що земля потрібна різноманітним установам і організаціям, як-то метеорологічним станціям, дослідницьким станціям, сільськогосподарським інститутам, військовим частинам, пожежним службам, дитячим будинкам та іншим установам. В архівах збереглася досить велика кількість документів, які засвідчують сам процес відведення земель для різного роду державних установ. Усе починалося з письмових звернень керівників зацікавлених установ до губернських земельних відділів з проханням надати відповідну земельну ділянку у наперед визначеному місці. Як правило, запити були досить апетитними, вимагали великі земельні ділянки немовби для потреб нормального функціонування даної державної установи.

Органи влади, лише у небагатьох випадках не погоджувалися з заявками прохачів і, як правило, надавали їм задекларовані розміри земельних площ. Це було, мабуть тому, що земля в УСРР перестала бути товаром і чиновники

не враховували її вартості. Так, для потреб військових у 1922 р. у 72 пунктах УСРР було виділено 24 670 дес. землі, (реально військові частини заволоділи 25 574 дес. землі), зокрема, у Коростишівському повіті 362,2 дес., Полонському повіті – 82,4 дес., Дебальцівському повіті – 168 дес., на Одещині – 1000 дес, Херсонщині – 2000 дес. і т.д. У 1926 р. для потреб військових було виділено додатково ще 52 527 га землі [18]. Київському сільськогосподарському інституту у 1925–1926 рр. був переданий хутір Тимки Ніжинського повіту.

У 1923 – 1924 рр. почався зворотній процес щодо наділення землею цукрових та винокурних заводів. Так, у Проскурівському, Каменському, Гайсинському, Тульчинському, Могилівському, Вінницькому повітах Подільської губернії 40 цукровим заводам наділено 126. 488 дес. землі, 6 – винокурним заводам – 1700 дес. землі [19].

У 27 фондів ЦДАВО України зберігається чимало звітів повітових і губернських землевпорядних комісій, які засвідчують, що переділи, надання земель набули великого розмаху. Як приклад, приведемо матеріали про роботу землевпорядної комісії Одеської губернії. Її працівниками у 1923 році було проведено роботи по землевпорядкуванню 182 607 дес. землі, зокрема, цукровим заводам вони визначили 8 564 дес., селянам – 510,5 дес., технікумам – 144 дес., держпідприємствам – 1.051 дес., внутрішньо селянський розподіл (хуторам) становив 22 941,5 дес. [20].

Роздача земель чиновниками у роки непу набула такого розмаху, що Наркомзем УСРР у 1926 році прийняв спеціальну ухвалу з вимогою до губземкомвідділів навести порядок щодо обліку земель, їх належності конкретним користувачам [21].

Неп українські селяни сприйняли як перебудову, яка відкривала шлях до одноосібного господарювання на отриманій від держави у довічне користування землі. Проте, у кінці 1920- рр. відбулося згортання непу, що проявилось в примусі селян до самообкладання (оподаткування),

розпочалась політика колективізації, у ході якої українські селяни не тільки втрачали землю, але й у насильницький спосіб було змінено форми господарювання: відбувся перехід від традиційного одноосібного до колективного (колгоспного) обробітку землі, в товариствах по спільному обробітку землі. Політика ліквідації «куркуля» передбачала у першу чергу відчуження у їхніх господарствах землі з наступною передачею її до колгоспу.

Згортання непу відбувалось попри те, що розвиток сільського господарства на його принципах мав помітні успіхи. За офіційними даними, обсяг сільгосппродукції у 1925 – 1926 рр. досягнув довоєнного рівня. Страх радянської влади перед міцніючим приватним сільгоспвиробником взяв гору над економічною доцільністю. Трансформації, що мали місце в аграрному секторі економіки з цілком видмою лінією на розвиток товарного виробництва індивідуальними селянськими господарствами на своїй землі будуть в насильницький спосіб зупинені, а їх економічну нішу мали заступити колгоспи та радгоспи.

1921 – 1928 рр., як засвідчить історія, – це були роки, які в земельних відносинах стали перехідними: від переважно одноосібного господарювання, нехай і на землі, що була у користуванні селян, до примусового її відчуження у кінці 1920-х – початку 1930-х рр. і утворення на її базі колгоспів.

2. Завершення усупільнення землі в ході колективізації сільського господарства в Українській СРР

З 1926 р. розпочнеться процес, який отримає назву політики згортання непу у сільському господарстві, тобто одноосібного господарювання селян на землі, і переходу до колективного господарювання селян на землі. А.Третяк вважає, що 1925–1929 рр. були періодом суцільної колективізації і, що тоді постало питання про створення

великого соціалістичного сільгоспвиробництва на матеріально-технічній базі індустріалізації країни [22].

Політика колективізації, як і політика запровадження непу, здійснювалась у певній послідовності і, головне, мала свої чітко визначені цілі. До конкретних напрямів, що вели до згортання непу в аграрному секторі економіки і переходу до колгоспного будівництва, можна віднести насильницькі дії влади щодо самообкладання (самоподаткування) селянських господарств; курс на колективізацію сільського господарства; форсований процес створення Товариств по спільному обробітку землі (малось на увазі як перехідна форма до колгоспів); політика ліквідації «куркуля» як класу; початок репресій в українському селі проти середняка.

У 1926 р. влада дала сигнал розпочати обмеження індивідуальних селянських господарств і, перш за все, у земельних відносинах. У розвиток ідеї колективізації у 1926 р. ЦК ВКП(б) створив комісію для вивчення економічного стану існуючих колгоспів і радгоспів. Вона пропонувала посилити підтримку державою розвитку соціалістичного, тобто колгоспного, землеробства.

Попри усі організаційні, господарські заходи радянської влади по переведенню сільського господарства на колективні засади господарювання, колективна форма селянського господарювання у 1928 р. охоплювала менше 4 % земельних площ. Якщо врахувати, що колгоспне будівництво в українському селі розпочалося ще в кінці 1919 р. після звільнення України від денікінських військ, то цілком очевидно, що ця форма господарювання не мала успіху до цього часу і перспективи на майбутнє. Досягти її переважання над іншими формами господарювання у звичний (добровільний) спосіб, тобто шляхом конкуренції, було неможливо. Звідси впливала апріорі неминучість насильницьких методів, позбавлення українського селянства права на одноосібне землекористування і передачі ними своєї частки землі у колективне землекористування. Колективізованими вважалися ті селянські господарства, які

пройшли в земельному управлінні відповідну реєстрацію і отримали статут.

Первинними документами на державному рівні у справі колективізації сільського господарства можна вважати видані у 1927 р. дві постанови ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі» і «Про направлення відповідальних уповноважених на хлібозаготівлі». Згідно другої постанови в УСРР прибув В. Молотов. Ним були визначені завищені плани хлібозаготівель, ущільнені терміни її реалізації. Одразу ж розпочалися арешти селян-приватників, висилка частини з них за межі України. До цих протиправних дій були залучені Червона армія, судові органи. Це уже була війна проти власного народу, метою якої було у такий спосіб зліквідувати одноосібні селянські господарства і змусити селян перейти до іншої форми господарювання, віддавши свою землю до колгоспів. Ідеологічним підґрунтям для такого повороту в аграрній політиці була, на думку Й. Сталіна, потреба селянам заплатити «данину» для розвитку індустріалізації. Події зими-весни 1928 р. і примусові хлібозаготівлі завершують перший акт трагедії [23].

У 1928 р. влада визнала одноосібні селянські господарства «бар'єром» на шляху соціалістичної перебудови села, зробила їх, і, у першу чергу, заможні селянські господарства, винними у проблемі і забезпечення міст хлібом. Що ж собою являв ось той «бар'єр? «Куркульських» господарств в Україні на 1929 рік було 4 %. Заможних – 1,4 %. Єдиною ознакою такого визначення міцності селянських господарств було використання ними найманої робочої сили. [24]. На «винних» майже щоквартально збільшували план поставок зерна. Продрозкладка в мирний час повторилася у повному обсязі. Окрім адміністративних покарань влада перейшла до кримінального переслідування.

15 грудня 1928 р. ЦВК СРСР прийняв Закон «Загальні начала землекористування і землеустрою». У ньому наголошувалось, що націоналізація землі, яка є основою всього радянського земельного ладу, забезпечує

соціалістичну перебудову сільського господарства. Союзним республікам надавалось право лише регулювати землекористування і землеустрій в межах республіки [25].

Колгоспи на ту пору являли собою землеробські господарства у 150 і більше дес. землі, а артільям могло належати до 30, товариствам спільного обробітку землі – до 20 дес., інші землі ще були в одноосібному користуванні. Якщо в Україні у жовтні 1925 р. було 5 454 колгоспи, то у 1928 р. їх кількість становила 12 042. Це стало можливим тільки тому, що влада в аграрній політиці, по суті, поверталася до попередньої політики «воєнного комунізму». Саме це буде сутністю ось цих трансформацій, які з грудня 1927 р., після проголошення курсу на колективізацію селянських господарств, наберуть таких обертів і завдадуть такої шкоди і сільському господарству і селянам, що відголоски тих подій будуть пам'ятати і прийдешні покоління українців.

В усі попередні роки існування радянської влади її політика однозначно була спрямована на підтримку лише дрібних (малоземельних) одноосібних селянських господарств, відтепер доповнювалася всебічним сприянням на їх основі розвиткові соціалістичних форм господарювання на селі – колгоспів та радгоспів, які вважалися передумовою колективізації. Саме на ці суб'єкти господарювання на селі радянська влада покладала завдання відродження економічного потенціалу аграрного сектора економіки. Отже, з самого початку аналізу земельних відносин у добу колективізації сільського господарства зазначимо, що цей процес, або, як тоді стверджували «колгоспний рух», розпочався не знизу, а згори. Уже цього чинника якби достатньо, щоб передбачити неминучість насильства по відношенню до «низів», тобто українських селян.

Колгоспне господарювання передбачало повне або часткове відчуження засобів виробництва від безпосереднього виробника і землі у першу чергу. Ще однією новацією в організації такого сільгоспвиробництва була

спроба активізувати процес створення товариств спільного обробітку землі. У них селяни спільно здійснювали оранку землі і збирали урожай, об'єднувалася земля усіх членів товариства, наявні у них засоби виробництва (інвентар). Як це не дивно, але і на цьому етапі одночасно з створенням Товариств по спільному обробітку землі мали місце спроби організації сільськогосподарських комун, в яких передбачалося максимальне усупільнення не тільки землі, але й майна селян.

Щодо кооперативів, то у них до 1927 р. уже була третина селянських господарств, приблизно 8 млн. із 24 млн. Це стало можливим тому, що земельному селянському товариству згідно з положеннями Земельного кодексу 1922 р. було надано право на отримання землі. Отож, селяни намагалися у такий спосіб отримати землю, або хоча б утримати ту, якою вони уже користувалися. Державна політика землекористування полягала у наділенні мінімально необхідною для селянського двору ділянкою з тим, щоб примусити селян до праці у колгоспі, фактично прикріпити їх до цих структур у сільському господарстві. У ході усупільнення земельних угідь у колгоспах кожному колгоспному двору (селянина – члена колгоспу) в особисте користування надавалося по невеликій частці у вигляді присадибної ділянки (город, сад) і її розмір становив від 0,5 до 0,60 га. Це була поступка радянської держави. Такі земельні ділянки виділялися усім членам колгоспу згідно Статуту сільгоспартії 1930 р. У тому ж Статуті передбачалось, що у разі не виконання колгоспником норми трудоднів, її можна було відібрати і приєднати до колгоспного поля. У Статуті 1935 р. ця норма була вилучена, кожному колгоспнику гарантувалось право на володіння присадибною земельною ділянкою. Селяни не змирилися з таким розподілом землі державою і намагались самочинно розширити присадибні земельні ділянки. За кілька років «самозахоплення» набули такого розмаху, що була видана постанова уряду і ЦК ВКП(б) «Про заходи по охороні

громадської землі колгоспів від розкрадання». Усі виявлені спеціальними комісіями понад встановлені розміри землі були вилучені у колгоспників [26].

Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) 1929 р. в аграрній політиці визначив курс на прискорену колективізацію селянських господарств, а 5 січня 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», в якій Україну було віднесено до групи регіонів СРСР, де колективізацію планувалося завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Думка селян з цього приводу владу не цікавила. А вона була такою, що селяни не бажали відмовлятися від одноосібного господарювання на землі і передавати її у колгоспи. Для влади залишався єдиний шлях реалізації своїх планів колективізації – застосування грубого адміністрування, погроз до селян з метою примусити їх вступати в колгоспи. Партійно-державний апарат не зважав на реальне ставлення селян до колгоспів, а навпаки взяв курс на дострокове завершення колективізації на Півдні України весною 1930 р., всю Україну – восени того ж року. Темпи колективізації визначали рівень тиску на селян, ніякі закони уже не працювали.

1 березня 1930 р. Колгоспцентр видав Зразковий статут колгоспної артiлі, яка мала стати перехідним містком до комунних форм колгоспу. [27]. Ним також передбачався принцип добровільності створення колгоспів і, у тому числі, щодо усупільнення земель. І одночасно передбачалося залишення присадибних земельних ділянок для колгоспників. У 1930 р. було видане розпорядження Наркомзему УСРР «Про відбирання лишків землі у заможних господарствах» [28].

Цей документ надавав право всім окружним земвідділам конфісковувати у так званих «куркулів» господарські земельні лишки, зверх встановлених розмірів і використовувати ці лишки для створення радгоспів і сільськогосподарських колективів. У тогочасних радянських

газетах міститься великий масив публікацій селянських дописів, які, на наш погляд, були замовними. Селяни в дописах до газет вимагали негайного і повсемісного знищення «глітаїв», звинувачували їх у спробах зірвати колективізацію, а також у тому, що вони не віддають свою землю у повному обсязі до колгоспів [29].

Колективізація, тобто насильницьке відбирання у селян-землекористувачів їхніх земельних наділів, перекинула шлях фермерському типу господарювання на втрачених ними у такий спосіб землях. Це ж означало, що вони більше не зможуть бути виробниками товарної сільгосппродукції. Однак, слід мати на увазі, що у разі збереження фермерського типу господарювання земельні переділи в українському селі були неминучі. Плюси колгоспів були у тому, що мали постати крупнотоварні виробники сільгосппродукції, в яких між їх членами не було земельних переділів. За розмірами земельних площ колгоспи у своїй більшості були більшими за поміщицькі господарства. Нагадаємо, що поміщицькими вважалися господарства, які мали від 50 дес. землі, колгоспам держава наділила у користування від 1000 і до 6-8 тис. га землі, хоча були пропозиції створювати колгоспи з земельними площами понад 40 тис. га землі [30]. Нормальним було б становище, коли б були створені умови для співіснування колгоспів і фермерських селянських господарств. Однак такого поєднання не сталося. Колгоспи за короткий період часу стали чи не єдиною формою господарювання на землі.

Аграрна політика радянської влади була спрямована також на конфіскацію «нетрудових земель» і земельних надлишків у заможних селян, їх облік і розподіл, проведення на цій основі землевпорядних робіт. Усі ці заходи носили суперечливий характер, оскільки в політиці радянської влади на селі політико-ідеологічні мотиви переважали над інтересами селянства та господарською доцільністю.

Однак, поворот на 180 градусів відбувся не одразу. Правовим закріпленням колективізації став Закон СРСР

«Загальні начала землекористування та землеустрою» від 15.12.1928 року та Закон «Про заходи по соціалістичній перебудові сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркулями» від 1.02. 1930 року. Завершували «правове обґрунтування колективізації» Примірний Статут сільськогосподарської артілі, затверджений РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 лютого 1935 року. та постанова РНК СРСР «Про видачу сільгоспартілям державних актів на (безстрокове) вічне користування землею» [31].

На 1929 рік кількість колгоспів в Українській СРР зросла з 6 тис. до 12 тис. і відповідно збільшення земель в них було з 1 400 тис. га до – 3 600 тис. га [32]. На 1924 рік було 4 960 тис. селянських господарств, а на 1928/29 рік їх число зросло на 212 тис. і складало 5 173 тис. На пленумі ЦК КП(б)У ця ситуація була оцінена як деградація сільського господарства, що стало додатковою мотивацією для прискорення колективізації сільського господарства [33].

Паралельно з заходами по колективізації господарств, що були у селах, радянська влада вважала за необхідне до цього процесу долучити і тих селян, що жили на хуторах. Саме цим можна пояснити її курс на скорочення на території України кількості хуторів. Однак, попервах до колгоспів тоді вступили і усуспільнили свої землі від 1 до 2 % хуторян. Землі та господарства інших хуторян до пори до часу ще залишалися одноосібними [34]. 5 березня 1930 р. вийшла постанова Наркомзему УСРР «Про ліквідацію хутірського землекористування при суцільній колективізації». Ним передбачалось злити хутори у великі колгоспні села. Їх землі зараховувались до складу колгоспу, зокрема, сади, ліси.

З початком колективізації була спроба об'єднати в одне ціле такі типи господарювання на землі, як колгоспи і кооперативи. Тоді з'явилося нове словосполучення «колгоспно-кооперативна форма власності», що об'єднувало у собі несумісні форми власності.

Цей непередбачуваний селянами поворот ставав неминучим з тієї причини, що в державі утверджувалася тоталітарна система, задля вирішення проблем індустріалізації вона готова була знищити ринкові відносини на селі і вона їх знищить і за ради одержавлення сільського господарства.

Селянство намагалось покращити стан своїх індивідуальних господарств шляхом оренди землі у держави і це було можливо до 1930 р. На 1929 р держава здавала в оренду селянам 441,5 тис. дес. землі, більша частина якої припадала на південні губернії [35].

Орендна політика все більше виглядала як тимчасовий та вимушений захід. Радянська влада перевагу надавала поширенню колгоспів. У 1930 р. з початком суцільної колективізації було видано постанову ЦВК і РНК СРСР «Про ліквідацію оренди землі і боротьбу з куркульством». На виконання постанови союзного органу в Україні було видано постанову ВУЦВК та РНК УСРР «Про заборону оренди землі та винаймання робочої сили в індивідуальних селянських господарствах у районах суцільної колективізації». У 1937 році оренда землі в УРСР була повністю заборонена. Вона відміняла у районах суцільної колективізації дію закону про дозвіл оренди землі, наймати людей на роботу. Майно «куркулів» йшло в неподільний фонд колгоспів. Найперше ліквідація куркуля як класу, розпочалася з вилучення у них землі, потім засобів обробітку ґрунту.

2 березня 1930 р. вийшов Примірний Статут сільгоспартілі. Він передбачав існування у колгоспників присадибної земельної ділянки, землі під городи. Це положення було продубльовано і у Примірному Статуті 1935 р. Величину присадибних земельних ділянок колгоспників мав регулювати Статут окремо взятої сільгоспартілі.

У березні 1930 р. Й. Сталін дозволив селянам виходити з колгоспів. За 100 днів в Україні в колгоспах залишилося менше третини селянських господарств. Це було не що інше

як розусупільнення землі [36]. Слід наголосити, що то були бідняцько-середняцькі господарства, яких в попередній час примусили вступати до колгоспів. Це засвідчує те, наскільки політика радянської влади щодо усупільнення землі була неприйнятною для українського селянства. Схоже, що органи влади того не хотіли помічати. Навпаки, в українських селах була розгорнута широкомасштабна агітаційно-пропагандистська кампанія, до якої в першу чергу була залучена сільська біднота. З газетної публікації ми дізнаємось про те як формувався механізм ідеологічного забезпечення колективізації. Мова йде про те, що у с. Уринці Тиврівського району на Вінничині вся біднота вступивши до колгоспу, зобов'язувалася створити спеціальні групи для того, щоб вести роботу по колективізації. В Літинському районі кожен делегат з'їзду КНС отримав завдання «втягнути до колгоспу 10 бідняків», у Вапнярському районі сільські активісти «втягнули до колгоспів 302 сільських наймитів» [37].

У 1930-і роки в українському селі в умовах суцільної колективізації у земельних відносинах мало місце жорстке протистояння радянської влади з одноосібниками. Влада обрала наступальну позицію в боротьбі проти одноосібників, намагалась встановити контроль за їхніми господарствами. Підтвердженням цього є численні публікації в газетах про хід у них оранки землі, посівної кампанії та жнив. Дописувачі вимагали аби одноосібники здійснювали посів ярих культур на загальних полях [38]. Це було і тому, що у багатьох місцях кількість членів колгоспів залишалась незначною. Наприклад, у с. Єлисеївка Бердянського району було 42 члени колгоспу, у с. Піщанка Решетилівського району було 35 членів колгоспу, інші господарства залишалися одноосібними [39]. Це гальмувало процес відведення земель колгоспам, а тому ставилось завдання якомога швидше завершити колективізацію і у такий спосіб здійснити відведення земель колгоспам [40].

3 вересня 1932 р. вийшла постанова ЦК і РНК СРСР «Про створення сталого землекористування колгоспів». Це

було, по суті, завершенням процесу переділу земель між колгоспами і встановлювався порядок зміни меж колгоспів у зв'язку з укрупненням та розукрупненням. Відтепер навіть якщо селянин виходив з колгоспу, його земельний пай залишалася в колгоспі. Розпочався другий, завершальний наступ радянської влади на одноосібні селянські господарства. У результаті грубого тиску і репресій по відношенню до селян у 1932 р. вже було створено 32 тис. колгоспів, в яких опинилися 60 % селянських господарств і було усупільнено 70 % землі, на решті земель ще господарювали одноосібники [41].

На другому етапі усупільнення селянських земель величина земельних площ колгоспів була доволі строкатою – від 1,5 тис. до 45 тис. га землі. Влада буде шукати варіанти організації сільгоспвиробництва на усупільнених землях, щоразу буде намагатись довести кількість землі в колгоспах до 2 тис. га і більше. З огляду на цю обставину одноосібним селянським господарствам залишалось недовге існування.

У 1932–1933 рр. українські селяни зіткнулись з такою загрозливою для їх життя проблемою голоду. Українські чорноземи, незважаючи на усі можливі несприятливі кліматичні умови, здатні забезпечити харчування усіх суших на цій землі. Тому, як під час голоду, так і до тепер наша свідомість, історична пам'ять засвідчує, що голод 1932–1933 рр. в Україні був штучним, засобом радянської влади, яка з одного боку мала покарати українських селян за спротив колективізації, з другого боку – залякати, зробити неможливим спротив у майбутньому.

Формування колгоспів відбувалося з начебто добровільної передачі селянами своєї землі, рухомого і нерухомого майна в колгоспи. Польові земельні наділи селян відходили до утворюваних колгоспів, а присадибні земельні ділянки згідно Статуту колгоспу (артілі) передавались у користування селян (колгоспників). Вони також мали стати пайовиками. Це було не що інше як прикріплення селян до

колгоспу. Отже, індивідуальна сімейна власність у насильницький спосіб трансформувалася в колективну.

Селяни чинили цьому спротив, продовжували виходили з колгоспів. Селяни, що виходили з колгоспів уже не могли повернути собі землю, що належала їм до вступу в колгоспи. Швидше навпаки, до них застосовувалися такі репресивні заходи, як накладання високих податків, позбавлення сільгоспремененту, майна, яке ставало власністю колгоспу, виставлення на торги господарств, депортація тощо.

«Розкуркулення» – це соціально-економічне явище, перший етап якого почався у другій половині січня і тривав до початку березня 1930 р. Наслідком цього було «розкуркулено» 2,5 % селянських господарств і у них вилучено 582 тис. га землі. На 1 червня 1930 р. кампанія по розкуркуленню охопила 450 із 583 районів УСРР. 20793 сім'ї чисельністю 113637 осіб було депортовано за межі районів суцільної колективізації [42]. Найбільшу активність у розкуркуленні брала сільська біднота. Для заохочення у цій справі їй надавалась частка конфіскованого майна куркулів.

На 1932 рік в Україні було колективізовано 14,5 млн. селянських дворів – 69,5 %, у 1934 році – 89 %, у 1935 році – 91 %. Того ж року вийшов новий Примірний статут сільгоспартілі. У ньому ще раз було проголошено, що земля є державною власністю. Там же визначалось що держава надає землю у користування (безстрокове), вона не підлягає купівлі-продажу, здачі в оренду. Кожна артіль мала отримати державний акт на право користування землею з визначенням її розмірів. Присадибна земельна ділянка колгоспника могла бути в межах від 0,25 до 0,5 га, а в окремих випадках і до 1 га землі. У 1935 – 1937 рр. аграрна політика радянської влади була спрямована на остаточну ліквідацію одноосібного господарювання селян на землі. Постанова РНК СРСР від 7 липня 1937 року «Про видачу сільгоспартілям державних актів на безстрокове (вічне) користування землею» в Україні стала заключним акордом в остаточній ліквідації одноосібного селянського землекористування.

У 1938 році IV пленум ЦК КП(б)У прийняв постанову про ліквідацію до 1 вересня 1940 року на користь колгоспів хуторів, які після проведення колективізації опинились розташованими серед громадських земель колгоспів. Що собою являли хутірські присадибні ділянки? У Дніпропетровській області Павлоградського району 170 хутірських господарств мали від 1–3 га землі, 175 господарств – від 3–5 га землі. Постановою пленуму передбачалося ті хутори, що мали до 15 дворів, переселити до сіл на завчасно підготовлені для них земельні ділянки. Землі, що залишилися на колишніх хуторах, мали бути приєднані до колгоспних земель. Хутори були визнані противниками колективізації, а тому з точки зору влади вони не мали прав на існування. Про темпи ліквідації хуторів у Житомирській області засвідчують такі статистичні дані: всього хуторів було скорочено на 75 %, у Доменському районі Сумської області кількість хуторів скоротили на 21 % [43].

Однак, українські селяни попри те, що вони уже у своїй більшості стали колгоспниками і таким чином були позбавлені належних їм до того земель, намагалися хоч якусь їх частку повернути у своє користування. Можемо припустити, що цей процес у більшій чи меншій мірі охопив значну частину тогочасного селянства. В партійно-державній термінології цей процес отримав назву «розбазарювання колгоспних земель». На IV пленумі ЦК КП(б) (У) від 1 червня 1938 р.) у доповіді Корнієвця «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання» приведена інформація по Бердянському району Запорізької області, де присадибні земельні ділянки при нормі 0,60 га сягали 6,3 га, у Дніпропетровській області – були від 1 до 2 га. У доповіді були названі шляхи «розкрадання» колгоспних земель, зокрема, й такі: селяни самочинно прирізали землю, тобто добавляли до своєї присадибної ділянки, купували і продавали [44].

З точки зору партійного функціонера Корнієвця наднормовані присадибні ділянки були причиною

невиконання колгоспниками норми виробітку трудоднів (норма була встановлена 335 на рік). У Київській області у 1936 році таких, хто не виконав норму виробітку трудоднів було 78 тис. осіб, а у 1938 році – 95 тис. Вихід із цієї ситуації влада бачила у тому, щоб максимально скоротити розміри присадибних земельних ділянок колгоспників, що змусить їх до праці на колгоспній землі задля свого виживання. У 1939 році у колгоспників Вінницької області відібрали 6 490 га присадибних земель і 4544 га передали до колгоспного земельного фонду, у Миколаївській області відібрали 1975 га і передали до колгоспного земельного фонду 1769 га [45].

7 травня 1939 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) видали постанову «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від «розбазарювання». Усуспільнені землі колгоспів оголошувалися недоторканими, і їх розміри у жодному разі не підлягають скороченню без особливого на те дозволу уряду СРСР, а можуть бути лише збільшені. Районні ради зобов'язували правління колгоспів регулярно здійснювати перебір присадибних земельних ділянок колгоспників, виявлені лишки землі відбирати і приєднувати до колгоспного земельного фонду. У ході одного із таких перебірів, говорилось на пленумі ЦК КП(б)У 1938 р., у селянина Андрієнка Немирівського району Вінницької області було виявлено 0,70 га лишків землі, яку йому щороку відрізали, а він продовжував ту землю обробляти. Подібні явища мали місце і у Дніпропетровській та інших областях [46].

27 травня 1939 р. вийшов урядовий Указ, яким передбачалось обмеження присадибних ділянок колгоспників. Ідеологічним підґрунтям для такого рішення була теза, що присадибні ділянки колгоспників себе уже вичерпали. Реальним же у цій справі було те, щоб припинити розбазарювання (термінологія тогочасної влади) селянами колгоспних земель. По суті, мова йшла про те, що колгоспники, задля виживання намагались самочинно додати до своєї присадибної ділянки хоча б декілька сотих

га. Можемо стверджувати, що така політика влади була не чим іншим як відчуженням селян від землі, за яку вони ще міцно трималися (хоча б на рівні присадибної ділянки).

Таким чином, 1928 – 1939 рр. ввійшли в історію українського села як час, коли відбулося згортання непу, деформації земельних відносин у процесі завершення усуспільнення землі та примусового переходу до її обробітку у колгоспах і радгоспах. Суцільна колективізація привела до повного усуспільнення земельного масиву, що відтепер знаходився у колективному користуванні артїлі. Земля, передана державою артїлі у безстрокове користування не могла бути товаром тобто предметом торгівлі. Окрім того, заборонялось здавати її в оренду.

3. Трансформації земельних відносин в галицькому селі в умовах інкорпорації Галичини у Польську державу та під час її входження до Української РСР (1919 - червень 1941 рр.)

25 червня 1919 р. Верховна Рада Паризької мирної конференції ухвалила рішення про передачу Східної Галичини під тимчасове управління Польщі за умови її автономії й проведення плебісциту. Цим же рішенням передбачалось створення окремого Сейму, війська. У 1920 р. польська влада ліквідувала Галицький крайовий сейм, у 1922 р. відкладено запровадження органів самоуправління в Східній Галичині. Польська влада не виконала рішень Паризької мирної конференції. Східна Галичина поступово інкорпоровалась в Польську державу.

Міжвоєнна Польща була аграрною країною, її населення складало приблизно 27 млн. осіб., з них на Поліссі проживало 24 % поляків, на Волині –16 % у Східній Галичині – 26 %. У міжвоєнний період в Польщі існувала приватна власність на землю. У 1921 р. в сільському господарстві було зайнято до 65 % населення. На території Східної Галичини та Західної

Волині, які входили до складу Польщі, проживало 4750 тис. українців, тобто 62,17 % тамтешнього населення. Близько 75 % українського населення становили селяни, 10 % сільськогосподарські робітники. Східна частина Польщі була переважно відсталим сільськогосподарським краєм, який називався Польща «Б» і це тягло Польщу вниз порівняно з Європою [47].

Серед українського населення переважали малоземельні і безземельні селянські господарства. За даними офіційної польської статистики, у 1921 р. на території Західної України налічувалося 538 245 селянських господарств, які мали до 2 га землі, що становило 48,4 % загальної кількості господарств. Дрібних земельних наділів, що мали до 3-5 га було 32,6 % [48].

На 1921 р. серед великих землевласників Східної Галичини були поляки, зокрема у Тернопільському воєводстві – 92,8 %, у Львівському – 88,1 %, у Станіславському – 73,1 %. Середнє поміщицьке господарство мало від 3 до 4 тис. га землі. На кожних 100 га землі українських власників 98 га припадало на дрібну власність, 2 га – на велику власність. У Тернопільському воєводстві нараховувалося 143 великих польських маєтків, розміри яких перевищували 1000 га, 18 маєтків, що належали українським землевласникам, мали в середньому по 245 га землі, менш як 2 га землі володіло 55,2 % всіх господарств [49].

Ситуація в земельних відносинах ускладнювалась після прийняття Сеймом закону від 1 липня 1919 р., та розпорядження Ради Міністрів від 1 вересня 1919 р., якими передавалося вирішення земельного питання у Східній Галичині не місцевим органам влади, як було до цього часу, а Варшавському сеймові. Закон передбачав примусовий викуп землі у поміщиків, земельна власність яких перевищувала 60–180 га з наступною їх передачею селянам шляхом парцеляції. Водночас цими законодавчими актами заборонялося продавати селянам землю «великої власності». Тобто насправді ці документи у сфері земельних відносин

були першим кроком до заборони українським селянам купувати землю безпосередньо у поміщиків, як вони могли робити це досі. Щоправда, зазначалося, що купівля землі можлива з дозволу Земельного уряду, однак такий дозвіл видавали лише польським колоністам і жоден український селянин не міг скористатися цим правом.

Від самого початку інкорпорації українських земель до складу Польщі влада намагалася посилити тут свій економічний та політичний вплив. Засобом для реалізації цього «національної ваги» питання мала стати аграрна реформа, яка розпочалася ще у 1919 р., а, із затвердженням 15 липня 1920 р. Сеймом Закону про земельну реформу, вона розгорнулася у повному обсязі. Закон передбачав організацію селянських господарств до 15 га землі шляхом парцеляції. Викуп землі встановлювався на рівні 50 % її вартості. Зауважимо, що цей Закон не був реалізований [50].

У 1921 році Сейм прийняв новий Закон, який забороняв відчуження землі поміщиків без повної компенсації. Особливістю розпочатої владою аграрної реформи було те, що вона носила чітко виражений колонізаційний характер, а саме: передбачалось створити максимально пільгові умови перш за все для заслужених солдатів та офіцерів польської армії, які побажають переселитися на «східні кресли», тобто у новоприєднані воєводства. Вони могли там отримати безоплатно до 45 га землі. Для створення міцних господарств військових колоністів держава безкоштовно надавала також будівельні матеріали і сільгоспінвентар.

На початку 1923 р. Міністерство військових справ Польщі із 100 тис. претендентів на безкоштовне отримання в «східних кресах» землі відібрало 29 597 офіцерів та солдатів. Осади (колонії) організовувались на зразок козацьких станиць на засадах безплатного надання землі уланам, молодшим і старшим офіцерам. Зі свого боку вони зобов'язувалися нести військову повинність із власними амуніцією та конем. Усі інші учасники польсько-української війни могли купити там землю на пільгових умовах.

Колонізація мала проводитись таким чином, аби осадники не могли асимілюватися з українським населенням і мали можливість паралізувати його національно-визвольний рух. Запровадження військового осадництва означало, що земля у новоприєднаних воєводствах мала перейти у власність тих, хто зробив її польською.

Можна сказати, що з початку 1920-х рр. розпочалася друга (після Люблінської унії) хвиля колонізації поляками українських земель і це мало здійснюватись шляхом організованого переселення поляків з західних і центральних воєводств у Львівське, Тернопільське і Станіславське.

Закон 1921 р. передбачав здійснення примусового викупу землі у приватних власників і у держави за ринковими цінами понад встановленої законом земельної норми і наступний її продаж ділянками (парцелями) дрібним власникам нібито з метою ліквідації малоземелля. Причому, коли в центральних воєводствах норма землі, що не підлягала примусовому викупу, становила 60–80 га, то для Східної Галичини, «де цього вимагатиме інтерес держави», цифра була піднесена до 400 га. З усієї кількості земель, виділених владою для парцеляції, 80 % були призначені для польських осадників. На ділі виявилось, що землі, які надавалися польським осадникам, були громадськими, про що свідчать численні скарги українських селян. Так, лише у селах Запілля і Городне Любомльського повіту на Волині для осадників влада відібрала у місцевих селян 169 га землі. У результаті таких дій польської влади частка землі у Східній Галичині, що опинилася в руках поляків, зросла.

Це ще більше загостило соціальні і міжетнічні відносини. Українські селяни вели боротьбу як за землю, що перебувала здебільшого у володінні польських поміщиків, так і проти польської анексії краю. Усвідомлюючи можливі наслідки цієї боротьби, міністр аграрних реформ Польщі В. Станевич 5 вересня 1926 р на зібранні у Львові наголосив, що «заможне, задоволене селянство (польське –

П. С. Коріненко) на сході буде найліпшим оборонним валом, що захищає Польщу».

Аграрна політика польського уряду була розрахована на те, щоб на інкорпорованих землях зберегти земельну власність польських поміщиків, і у той же час досягти зменшення розмірів їхніх земель до раціонального рівня. На залишках поміщицької землі передбачалося створити зразкові господарства фермерів із числа польських осадників.

Згідно розробленого плану колонізації «східних кресів» передбачалося колонізувати насамперед землі уздовж р. Сян, щоб протистояти проникненню українського населення на Захід. Далі мала відбуватися колонізація уздовж залізничних шляхів, зокрема, територія уздовж залізниці Перемишль – Львів – Тернопіль – Підволочиськ довжиною 325 і шириною 30-40 км. Особлива увага зверталася на землі Тернопільського воєводства з огляду на їх родючість. Для створення головного «колонізаційного коридору» і його бокових розгалужень рекомендувалося на площі 27,3 тис. кв. км. з населенням понад 3 млн. осіб утворити 151 610 нових осад з 1.066 320 тис. осадниками. Протягом 1919–1928 рр. у Східній Галичині було створено 27,2 тис. господарств осадників, які володіли більше ніж 600 тис. га землі.

Викуплені державою землі на першому етапі реформи розподілялися серед польських військових осадників. Для 8732 військових осадників у східних воєводствах було виділено 111,8 тис. га кращих земель. З 10 липня 1919 р. – 30 червня 1920 р. у 30 східногалицьких повітах було розparcelьовано між поляками 143 маєтки (109 472 га). На цьому просторі було поселено 11.937 родин польських колоністів. Майже половина польських осадників, які прибули у Східну Галичину у 1920-і – на початку. 1930-х рр. придбала землю у Тернопільському воєводстві, де ціна на неї була значно нижчою ніж у Краківському воєводстві.

Найбільше скупчення цивільних осадників спостерігалось у Підгаєцькому, Бережанському, Бучацькому повітах. Так у Підгаєцькому повіті було розparcelьовано

майже 18 тис. моргів (1 морг – 0,56 га), а кількість осадників, які купили землю з парцеляції, досягла 4 тис. осіб. У Бережанському повіті було розпарцельовано 13 311 моргів, осіло 2 856 коло-ністів. Чисельні польські колонії виникли у Тернопільському, Бродівському, Скалатському, Зборівському, Збаразькому, Перемишлянському повітах. Осади групувалися на 8-10 господарств кожна.

Держава безкоштовно передавала їм викуплені землі у розмірі до 45 га. Ці новоутворені фермерські господарства не можна було без дозволу уряду протягом 25 років ні продавати, ні передавати іншим особам. Залежно від того, хто проводив парцеляцію, офіційна статистика розрізняла три види парцеляції: державну, банківську і приватну.

Загалом, в українських землях під владою Польщі земельна реформа мала обмежений характер. За даними перепису 1921 р. у руках великих землевласників (понад 50 га) залишалось у Львівському воєводстві 46,1 %, Тернопільському – 47,2 % і Станіславському – 58,1 % всієї земельної площі.

У 1923 р. польський уряд врахував негативне ставлення українців до осадництва і з березня було припинено військове осадництво, а з 1924 р. було надано право купляти землю на «східних кресах» не тільки полякам, а й особам інших національностей, за умови, що вони «не були покарані за злочини перед польською державою». У результаті дії цих рішень землю у південно-східних територіях Польщі придбали 75 % поляків та 25 % українців. Це стало можливим і тому, що не всі польські осадники налагодили високопродуктивне господарство, тому деякі поверталися на попередні місця проживання. У Станіславському воєводстві продали свої господарства 124 осадники, на Тернопільщині – 480 колоністів [51]. Як бачимо, земельний голод в українських господарствах, створення передумов для переходу від екстенсивних до інтенсивних методів господарювання аграрна реформа не передбачала.

З метою досягнення у цій справі найкращого результату, влада заохочувала переселення в східні воєводства цивільних польських осіб, тобто колонізація мала здійснюватися двома потоками польських громадян. Для керівництва справами цивільних осадників у Львові був створений Союз осадників, філії якого діяли в усіх воєводських центрах Східної Галичини та у 41 повіті. Цивільні осадники вербувалися з польських селян і набували землі на загальних підставах, у такий спосіб загострюючи земельну тісноту українських селян. До кінця 1934 р. у трьох воєводствах Східної Галичини було створено 736 осадницьких поселень з 14 807 господарствами, у власність яких перейшло 81 936 га землі, в середньому на господарство по 5,5 га [52]. На відміну від воєнного осадництва, яке забезпечувалося землею за рахунок держави, цивільні колоністи купували земельні ділянки за ринковими цінами.

25 грудня 1925 р. польський Сейм схвалив новий закон про аграрну реформу. Можна вважати, що це був другий етап аграрної реформи, який попервах урядом не був передбачений. Новим у цьому законі було те, що влада дозволяла купувати землю на парцеляційному ринку і українським селянам і це була ще одна поступка українським селянам при тому не обмежуючи процесу насадження польського осадництва. Зауважимо, що ціни на землю на цю пору були найнижчими. Однак, це не тільки було вигідно українським селянам, але й польським і саме тоді відбувалася найактивніша фаза осадництва.

З усієї кількості земель, виділених для парцеляції, 80 % були призначені для осадників. У результаті чого частка землі у Східній Галичині, що опинилася у руках поляків, зросла і на 1929 р. Осадники в Західній Україні володіли більше ніж 600 тис. га землі, зокрема, у Східній Галичині було розпарцельовано 227 тис. га, на Волині 233 тис. га [53]. Парцеляція призвела до того, що разом з поміщицьким фільварком з'явилися заможні осадники.

У другій половині 1920-х рр. економічна ситуація змінювалася, зростали ціни на землю, розпочалась спекуляція землею, чимало осадників збанкрутували і все це було в умовах економічної кризи 1929 – 1933 рр. Земля була дуже дорогою. «За Польщі в Західній Україні за гектар землі треба було заплатити як мінімум 1500 доларів. Це були великі гроші, – згадував С. Байрак з Тернопільщини». У 1939 р. в Тернопільському воєводстві нараховувалось майже 50 тис. безземельних і малоземельних селянських господарств [54].

Польський уряд не міг тепер надавати таку ж допомогу переселенцям, як це було до середини 1920-х рр. Осадники без підтримки держави не витримували конкуренції на ринку. Сталося те, чого ніяк не очікувала польська влада. Майже чверть польських цивільних осадників залишили колонії. Вони почали продавати свої землі і їх, за значно нижчими цінами, тепер купляли українські селяни.

Протягом 1919 – 1934 рр. держава і поміщики розпарцелювали у Східній Галичині 315 566 га, з яких 26 % площі перейшло до польських осадників, 7,4 % – до місцевих польських селян, а решта – 66,6 % до українських селян. За 15 років проведення реформи у власність українського селянства трьох східних воєводств перейшло три чверті, тобто 72 % земельної площі розпарцельованої поміщиками і державою [55].

Ще складнішою була ситуація у Закарпатті. У 1930 р. з 110 544 селянських господарств 83 403 були малоземельними, що становило 75 %. Земельна реформа, що проводилась протягом 15 років, призвела до того, що у 1936 р. 708 поміщиків мали орної землі, пасовищ, лісів майже втриє більше, ніж 103 305 селянських господарств. Під час реформи створено 27 так званих «решткових господарств» (до 140 га кожне), а 4 598 га передано чеським колоністам – здебільшого колишнім легіонерам.

Можемо стверджувати, що намагання польської влади витіснити українське населення з їх земель з допомогою колонізації стало неможливим. Хоча влада не полишала

спроб продовжувати політику колонізації аж до початку Другої світової війни, зокрема, у березні 1939 р. розпочався третій етап аграрної реформи. Уряд для 12 тис. сімей польських колоністів лише в Тернопільському воєводстві передбачав використати 100 тис. га земель земельного запасу. Для реалізації цієї програми передбачалось надати пільгові кредити учасникам комасації ґрунтів; особам, які продали свою землю малоземельним господарствам, обнятих комасацією, а самі перейшли на нові господарства. Для них передбачалась позика 50 % вартості купленої землі, а для військових колоністів, інвалідів польської армії позика могла сягати 90 і навіть 100 % оціночної вартості землі [56].

Таким чином, польська влада, здійснюючи аграрну політику на західноукраїнських землях, мала не тільки економічні але й політичні цілі, розраховані на зміцнення там польського режиму. Вражає безперервність і масштабність парцеляції та колонізації, обсяги яких залежали від коливання ринкових цін на землю. Тоді був чітко виявлений дискримінаційний підхід щодо українських селян і у пересічному розмірі набутих ділянок. Найбільші ділянки придбали покупці єврейської національності, в середньому по 5 га землі на двір. Пересічна площа придбаних земельних угідь одного польського колоніста дорівнювала 2,59 га, тоді як пересічний український селянин спромігся придбати у власність лише 1,19 га. Для українського населення головним ринком землі був малодоступний більшості селян вільний ринок з його спекулятивними цінами. І все ж, у міжвоєнний період українські селяни Східної Галичини збільшили свої земельні наділи на 10 %, але у ті ж роки сільське населення зросло на 12 %, що призвело до збільшенні селянських господарств до 2 га землі з 43 до 52,1 % Кількість селянських господарств, що володіли до 5 га скоротилася з 37,6 до 36,8 %. Так само скоротилося число селянських господарств, що володіли 5-10 га землі з 14,6 до 9,4 % [57].

Земля була джерелом існування більшості українського населення краю. Земельні відносини визначалися у першу

чергу аграрним перенаселенням та малоземеллям українських селян. Аграрна політика польської влади у новоприєднаних східних воєводствах з самого початку була дискримінаційною по відношенню до українського селянства, влада ставила перепони для придбання ним земель і навпаки стимулювала польське селянство до переселення у східні воєводства. Новітня польська колонізація пригнічувала життєві інтереси її справжнього господаря – українського селянина.

З 1 вересня 1939 року польська держава зазнала агресії з боку Німеччини, почалась німецько-польська війна. Для польської держави головним ставало військове питання, захист всієї території від ворога. З відступом польської армії у східні райони Польщі для населення Західної України настав час невизначеності. Українські селяни усвідомлювали, що в разі військової поразки польської армії у Східній Галичині відбудуться зміни у земельних відносинах, на зміну польським земельним власникам прийдуть німецькі. Вони не знали про існування домовленостей між Німеччиною та СРСР про те, що Східна Галичина має перейти під контроль СРСР.

17 вересня 1939 р. Червона армія вступила на територію Східної Галичини. Стало вочевидь, що якийсь період часу буде існувати радянська влада, буде поширюватись її економічна політика і у земельних відносинах зокрема. Українські Народні Збори у Львові прийняли Декларацію, що стала юридичною основою для розгортання в краї аграрної реформи, передбачалась зміна фундаментальних основ існуючих на той час земельних відносин – перехід від приватної власності на землю і засоби виробництва на ній, що існувала у польській державі, до – суспільної (соціалістичної) форми власності на землю, що існувала в СРСР, переділ між малоземельними і безземельними селянами конфіскованих земель, створення колгоспів та радгоспів.

У селах Західної України за часів Польщі мав місце «земельний голод», багато українських селянських господарств страждали від малоземелля і безземелля, чимало з них емігрували за кордон в надії там вирішити земельну проблему. Станом на 1939 рік в Тернопільському воєводстві 44 571 сім'я були безземельними, 177 966 сімей – малоземельними, які користувалися 210 841 дес. землі, тоді як 29 485 заможних господарств володіли 361 889 га землі [58]. У Бучацькому повіті на 1939 рік було 22 поміщики, які володіли 8 858 га землі, а 10 617 селян – 35 545 га землі [59].

Аграрна реформа, яку започаткувала радянська влада осінню 1939 р., реалізовувалася у три етапи. На першому етапі, згідно з Декларацією Народних Зборів Західної України, було оголошено, що уся земля Західної України з її надрами, усі ріки та ліси стають всенародним добром, тобто державною власністю. Було здійснено розподіл 107,1 тис. га поміщицьких земель, яку одержали 57,3 тис. господарств. На один двір припадало приблизно 7-10 га землі. Так було покладено початок ліквідації поміщицького землеволодіння, яке, як ми уже про те говорили раніше, було переважно польським. До кінця 1939 року, у поміщиків було конфісковано майже 2 млн. га землі [60].

Наступним етапом аграрної реформи, що розпочався з 1940 р., продовжувалась передача конфіскованої землі селянам, роздача конфіскованої у поміщиків худоби, коней (селяни отримали понад 84 тис. голів), інвентарю. Галицькі селяни отримали у користування від радянської влади понад 1 млн. га землі що складало лише половину від конфіскованих поміщицьких земель. В Тернопільській області у 1940 р. було передано селянам 200 тис. га землі. У селищі Скала-Подільській було розділено серед селян 5 976 га землі. На один двір припадало від 7 до 10 га землі [61]. У ході наділення селян землею в с. Красносільці Збарзького району народилось ось таке прислів'я: «Нема панів-круків – земля перейшла в наші руки» [62].

Проте і цієї кількості землі було достатньо вагомою прибавкою до земельних площ одноосібних селянських господарств, їх забезпеченість землею зростає від 3 до 6 га на одну сім'ю. Цей захід радянської влади, хоча і був сприйнятий одноосібниками позитивно, але все ж без особливого ентузіазму. Вони розуміли, що ці дії були спрямовані проти існування приватної, хоч і поміщицької, власності на землю, а потім може наступити черга конфіскації землі і у них. Опосередкованим підтвердженням для такої думки було те, що радянська влада роздавала селянам не усі поміщицькі землі. Частина колишніх поміщицьких земель залишилися у державному фонді і призначалася для створення на їх базі колгоспів і радгоспів, про що селяни досить скоро дізнались. Це і стало початком третього етапу аграрної реформи. Первинна величина земель для створення колгоспів і радгоспів була визначена у 1,6 млн. га.

Слід зауважити, що передача селянам землі у користування у різних регіонах Західної України відбувалася неоднаково. Так, на Волині з 379 тис. га конфіскованої землі селянам роздано лише 24,5 % землі. Це означало, що там процес створення колгоспів мав відбуватися більш широко. І все-таки процес створення колгоспів осінню 1939 р. не набув масового характеру. Бажаючих відмовитися від одноосібного господарювання і добровільно вступати чи організовувати колгоспи було дуже мало (створено в кінці 1939 р. від 11 до 27 колгоспів у кожній з 6 областей). У них перебували одиниці селян, переважно малоземельних і безземельних, більшість із них літнього віку (50-60 років). Уповільнені темпи колективізації у 1939 р. пояснюються тим, що перед урядом УРСР на той час стояли інші завдання – поширення нових органів влади, управління та контролю, без яких неможливо було проводити будь-які кардинальні перетворення. Формування органів влади завершилося лише у січні-лютому 1940 р.

У 1940 – першій половині 1941 рр. західноукраїнське селянство опинилося приблизно у такій же ситуації, в якій було селянство УСРР на початку 1930-х рр. Почалося штучне розшарування селян на бідняків (до 2 га землі), «підкуркульників» (від 7–10 га землі) і «куркулів» (більше 10 га землі). Визначальним при вирішенні питання про зарахування господарств до категорії «куркульських» були кількість землі у власності, оренди чи володіння сільгоспмашинами та інше. Цей розподіл, а, по-суті, розкол українського селянства став підґрунтям для початку репресій проти нього. За різними оцінками, із західних областей у 1939–1941 рр. було депортовано від 10 до 20 % населення, тоді як заможні селяни (ті, що мали понад 10 га землі) склали лише 1,6 % населення. Їхні землі передавалися до колгоспів, або тих односельців, що уже вступили у колгоспи [63].

Під тиском органів радянської влади чисельність колгоспів та величина усуспільненої в них землі у Західній Україні зростала. На травень 1940 р. тут було 249 колгоспів, зокрема, у Тернопільській області – 56, які мали 10 тис. га усуспільнених земель [64].

На літо 1941 р. – в західних областях уже було 929 колгоспів. Правда, чимало із них існували лише на папері. У більшості новостворених колгоспів було не більше 20 селянських господарств. Це пояснюється тим, що селяни хотіли вести одноосібне господарство і не бажали віддавати свою землю у колективну власність. На початок війни Німеччини проти Радянського Союзу у Західній Україні було колективізовано лише 13 % усіх селянських господарств і 17 % орної землі. Найбільше колгоспів напередодні війни було створено у Тернопільській області – 418, дещо менше у Дрогобицькій – 318 [65].

З метою прискорення колективізації органи радянської влади здійснювали заходи по обмеженню розмірів селянських земельних ділянок. Спочатку одному селянському двору дозволялося користуватися від 7 до 15 га землі. Все, що

поверх цієї величини передавалося у колгоспи, або ж ділилося між малоземельними господарствами. У такий спосіб «лишки» землі були відрізані у 4 % селянських господарств і їх величина складала майже 205 тис. га землі.

У довоєнний період величина земельних угідь колгоспів була в межах від 500 до 2 тис. га землі. Багатоземельними були колгоспи в Тернопільській, Волинській областях і малоземельними у Станіславській, Дрогобицькій областях.

Таким чином, інкорпорація Східної Галичини у польську державу призвела до того, що у земельних відносинах відбувалися зміни, які вели до утвердження власності на землю поляків у ще більших масштабах ніж це було до початку Першої світової війни. Різниця була лише у тому, що в новому часі польська влада все-таки намагалась обмежувати великі поміщицькі маєтки і частину їх земель парцелювати. Проблем була у тому, що українські селяни в цьому процесі шляхом різного роду законів та підзаконних актів опинились в нерівному становищі з польськими селянами.

Органи польської влади в Східній Галичині здійснювали аграрну реформу, мета якої була у витісненні українців з їх земель і шляхом осадництва, створення нових польських колоній досягти переважання поляків у цьому регіоні. В кінцевому рахунку це мало підтверджувати право польської держави на ці території. Витіснення українців відбувалося в основному економічними заходами при формальному збереженні можливостей для розвитку українських селянських господарств на основі приватної власності на землю.

Входження Західної України в УРСР у складі СРСР означало не тільки зміну суб'єкта влади, але й політики, ставлення до такої фундаментальної цінності, як приватна власність на землю. Аграрна реформа радянської влади 1939 – 1941 рр. у Західній Україні розпочалася з ліквідації приватної власності на землю і конфіскації поміщицьких земель. Земля стала загальнонародною власністю. Українські

селяни відтепер були лише користувачами виділеної їм органами радянської влади землі. На місці колишніх поміщицьких маєтків поставали перші колгоспи і радгоспи, які також були не власниками, але лише користувачами виділеної їм державою землі. Такого характеру трансформації у земельних відносинах радянською владою обгрунтовувалися як необхідність приведення у відповідність земельних відносин на всій території УРСР.

4. Зміни у земельних відносинах на окупованій німецькою та румунською арміями території Української РСР 1941-1944 рр.

Період Другої світової війни (1 вересня 1939 р. – 2 вересня 1945 р.) – це третій у ХХ ст. після революційних потрясінь 1917–1921 рр., колективізації сільського господарства і голодомору 1932 – 1933 рр. виклик для українських селян і на цей раз вони опинилися на межі виживання. Депортації радянською владою селян Західної України, перетворення їх на рабів «німецької раси» в умовах окупації, загибель на фронтах і у концтаборах, знищення окупантами економічного потенціалу аграрного сектору – ось далеко не повний перелік того, що довелося пережити селянам України протягом 1939 – 1944 рр.

22 червня 1941 р. Німеччина разом зі своїми союзниками розпочала війну проти СРСР. Економічна мета агресії полягала у загарбанні східних земель задля розширення свого «життєвого простору». З огляду на це, трансформації у земельних відносинах на загарбаних ними територіях України, були неминучими.

Станом на 1941 р. населення УРСР складало 40,965,6 тис. осіб, зокрема було 27,3881,8 тис. – сільського населення. Вся земля була у державній власності, яку держава ще під час колективізації сільського господарства надала колгоспам і радгоспам у довічне користування. Згідно

Статуту сільгоспартілі колгоспники мали у користуванні присадибні земельні ділянки у розмірі до 0,61 га, працівники радгоспів відповідно до 0,15 га. Всього було понад 27725 колгоспів і 873 радгоспи. Українські селяни обробляли понад 30 млн. га землі, валовий збір зернових культур становив 28 млн. т., у колгоспах і радгоспах було понад 10,5 млн. голів ВРХ, 8,9 млн. голів свиней, 4,5 млн. голів коней. В Україні вироблялося понад 1 млн. т. м'яса, 7 млн. т. молока. Всього колгоспи мали 90 519 тракторів, 31 150 зернозбиральних комбайнів, 54 900 вантажних автомобілів. На присадибних земельних ділянках селяни виробляли 73 % м'яса (колгоспи – 17 %), 81 % молока (колгоспи - 11 %) [66].

Українські селяни з початком війни одночасно жили у двох реаліях: ще мирного часу, який з поширенням окупації наших земель на схід відступав, і воєнного часу, який наступав разом з відступом радянського фронту. Цей перший і трагічний, і героїчний етап війни для українських селян означено як початок і завершення окупації території України німецько-румунськими військами. При цьому слід мати на увазі, що як хід окупації, так і сама окупація сприймалися українськими селянами неоднозначно. У певній частини селян Західної України, Буковини з'явилася надія на ліквідацію радянської влади і запровадженню нею колгоспно-радгоспної системи господарювання на землі, відновлення приватної власності на землю. Саме тому прихід у села німецької та румунської армій значною їх частиною сприймався позитивно, а оголошена перед тим радянською владою мобілізація – негативно, що проявилось у неяви мобілізованих на призовні пункти, втечі мобілізованих з військових частин. З цієї причини українці цих регіонів у Червоній армії були віднесені до категорії потенційно небезпечних. У 1941 р. більшість селян Західної України, Буковини залишилися на окупованій території, перебували на окупованій території за місцем свого проживання аж до весни 1944 р., виконували усі розпорядження окупаційної влади, у тому числі і по обробітку земель.

Аграрна політика німецької та румунської окупаційної влади визначалася цілями війни з їхнього боку. У воєнних планах Німеччини особливо важлива роль відводилась сільськогосподарському потенціалу України. Саме за його рахунок передбачалося забезпечити продуктами харчування армію, населення Німеччини. На думку Геббельса, це була «війна за пшеницю і хліб, за багато накритий стіл до сніданку, обіду і вечери ...»

Починаючи з Західної України, як це бувало не раз в історії воєн, окупанти почали грабувати наявні запаси сільгосппродуктів, ділили їх між собою, або відправляли посылками до Німеччини. У населення вилучався хліб, ВРХ, домашня птиця тощо. Для вилучення у селян сільгосппродукції були створені спеціальні структури, зокрема, Господарська інспекція групи армій «Південь», Господарська команда «Львів», Господарський штаб «Схід». Саме вони організовували реквізиції сільгосппродукції колгоспів і у населення. До вересня 1941 р. в Німеччину від солдатів і офіцерів надійшло 11 млн. 600 тис. продовольчих посилок. Реквізиції сільгосппродуктів здійснювали також румунські та угорські військові структури та окремі солдати.

Грабунок майна був свого роду підготовчим етапом до проведення трансформацій у земельних відносинах на окупованих українських територіях. Першим регіоном України, який зіткнувся з цим були західні області України. У дистрикті «Галичина» землю було оголошено власністю німецької держави й невелику частину її передано у користування українським селянам. У Скала-Подільській 173 двори отримали по 1 га землі, 25 дворів взагалі не мали землі [67].

На Буковині та в українських придунайських землях відбувалися такі ж самі процеси. Окупаційна румунська влада вилучала землю в українських селян і передавала у власність румунським колоністам. Туди ж в надії отримати у власність землю прибуло понад 8 тис. німецьких колоністів. Восени 1941 р. колгоспи там були ліквідовані, і їх землі

передавалися колишнім власникам, які поверталися з центральних районів Румунії, а також утвореним «трудовим общинам» (на базі колишніх колгоспів). В губернаторствах «Бессарабія» і «Буковина» було відновлено поміщицьке і церковне землеволодіння, деяким українським селянам повернули відібрані у них радянською владою надлишки землі. Селяни повинні були у примусовому порядку обробляти поміщицькі землі. Невиконання цього обов'язку розцінювалося як саботаж і каралося відправленням у «трудові табори».

З 1 серпня 1941 р. почав діяти райхскомісаріат «Україна» з центром у м. Рівне, до складу якого входило 63 % української території, при цьому найбільш продуктивної у сільськогосподарському відношенні. Аграрну політику у райхскомісаріаті здійснював «Централь Ост», що знаходився у Києві. Безпосереднє управління здійснювали офіцери німецької армії. На кінець 1942 р. на відповідні посади в аграрному секторі було призначено 15 тис. офіцерів, саме вони силовими методами повинні були забезпечити вилучення якомога більше сільгосппродуктів для Рейху. Українські цивільні земельні органи допомагали німецькій адміністрації. Отже, на першому етапі встановлення окупаційної влади у центральних та південних областях України, як це уже було і у західних областях, німецька влада намагалася для своїх потреб максимально використати наявну сільгосппродукцію.

Наступний етап в аграрній політиці на окупованій території України передбачав налагодження виробництва сільгосппродукції задля планомірного забезпечення продуктами харчування німецької армії та Рейху. Основними виробниками сільгосппродукції на осінь 1941 р. залишалися колгоспи і радгоспи. Хоча були в німецькому керівництві особи, як-то А. Розенберг, який вважав за доцільне на місці колгоспів утворювати індивідуальні селянські господарства. І все-таки залишились колгоспи, МТС, які відтепер називалися «громадські господарства». Вони відновлювали свою роботу

під наглядом німецької адміністрації. Оплата праці у них була тільки натурою (зерно). На цьому етапі вся земля у рейхскомісаріаті «Україна» була оголошена німецькою власністю. Земля, що була в українських селян на присадибних ділянках також була оголошена власністю селян і не підлягала оподаткуванню. В цілому, згідно Декрету німецької окупаційної влади «Земельна реформа», що був прийнятий у лютому 1942 року, передбачалася ліквідація колгоспів та поділ землі на користь німців, встановлювалося три форми землекористування на окупованих українських територіях:

1. Громадські господарства;
2. Землеробські товариства;
3. Індивідуальні господарства.

Завершальним етапом німецької аграрної реформи у Райхскомісаріаті «Україна» мало стати створення індивідуальних селянських господарств фермерського типу у формі хуторів на правах користувачів землею, а не її власниками. Однак, цей захід передбачалось здійснити після завершення війни. Це була спроба окупантів, які уже терпіли поразки на фронті, заручитися підтримкою українських селян, задовольнити їх бажання відродити одноосібне господарювання на землі.

У 1943 р. в райхскомісаріаті «Україна» і у зоні військового управління було оголошено про намір окупаційної влади на 20 % збільшити присадибні селянські ділянки. На базі колишніх колгоспів створювали державні мастки, земля яких була у власності німецької держави. На 1943 р. їх було уже більше 3 тис., земельна площа кожного становила понад 6 тис. га [68].

Влітку 1943 р. німецька окупаційна влада оголосила про надання селянам у приватну власність землі. Швидше за все це був пропагандистський крок, реалізувати який вона уже не могла. Наступ Червоної армії не дозволив їм завершити і збиральну кампанію 1943 р.

Німецьке керівництво завчасно розробило плани і на період після переможної для них війни. Передбачалось максимально звільнити українську землю від місцевого населення шляхом їхнього переселення на Схід і здійснити колонізацію України німецькими військовими. Приватне землеволодіння військових, поміщиків мало стати основою державної аграрної політики. Німецькі колоністи та т. з. «фольксдойче» (громадяни УРСР німецького походження) мали стати основою німецького етнічного масиву в Україні. Аналогічною щодо колонізації українських земель була і румунська аграрна політика.

Таким чином, у роки тимчасової окупації українських земель німецькими і румунськими військами їхні уряди і військові адміністрації розробили і впроваджували у земельних відносинах приватну власність на землю німецької і румунської держави. Відповідно право приватної власності залишалось тільки за представниками німецької та румунської нації. Виділені окупантами для українських селян у приватну власність присадибні земельні ділянки були, по суті, тимчасовим явищем, оскільки передбачалось максимальне виселення українців зі своєї землі. Аграрна реформа у роки тимчасової окупації України була швидше пропагандистською кампанією. Хоча приватна власність на землю і, у першу чергу, для окупантів була відновлена, а суспільна власність на землю була скасована.

27 листопада 1942 р. Червона армія звільнила від окупантів перше українське село Півнівку Ворошиловградської області. Власне, з цього часу і починається відновлення радянської системи землекористування в українському селі. В силу специфіки ситуації, а саме, поступового звільнення території України від окупантів, поступово зі Сходу на Захід України скасовувалась приватна власність на землю і відновлювалась суспільна (соціалістична) власність на землю, користувачами якої, як і до окупації, були колгоспи та колгоспники.

Процес відновлення колгоспів відбувався швидкими темпами. Так, у Сталінській області усі 1118 колгоспів, які існували до війни, відновили свою роботу уже протягом першого місяця після вигнання окупантів. У найкоротші терміни були відновлені 966 колгоспів у Ворошиловградській області, 1600 – у Дніпропетровській, 2028 – у Харківській, 1938 – у Чернігівській і т.д. До кінця 1943 р. у лівобережних областях УРСР були відновлені 10 145 колгоспів, а на 1 лютого їх кількість уже становила 15 945. Аналогічна ситуація мала місце і в областях, визволених у 1944 р. На початок 1945 р. в Україні відновили роботу 26 487 колгоспів [69]. Цю роботу виконували спеціально створені районні комісії з представників райвиконкомів, колгоспів і землемірів, Вони також відновлювали межі між громадськими і присадибними землями, а результати робіт оформляли спеціальними актами.

Таким чином, в тимчасово окупованій німецькою та румунською арміями Українській РСР окупанти започаткували «новий порядок» і у земельних відносинах. Було ліквідовано суспільну форму власності на землю і відновлено приватну форму власності на землю, щоправда тільки для німців та румун. Українські селяни цього права позбавлялися.

Зміна ситуації на фронті змушувала окупантів з тактичних міркувань оголосити про можливість після їх перемоги у війні надання права приватної власності на землю й українським селянам.

РОЗДІЛ VII

Земельні відносини в Українській РСР 1944-1991 рр. та курс на їх реформування у добу незалежності України

1. Завершення колективізації сільського господарства у західних областях Української РСР у повоєнні роки.

На час визволення території західних областей України в аграрному секторі економіки була надзвичайно складна обстановка. У наслідок виїзду колишніх землевласників за кордон певний час значна частина їхніх приватних земель виявилась нічийними. Радянська влада оголосила їх конфіскованими і розпочала утворювати земельні фонди, основну частину яких протягом 1944–1946 рр. розподіляла між малоземельними і безземельними селянами. Частину земель відводили підсобним господарствам МТС і радгоспам, а частину, що залишалась, зараховували до складу державного лісового або державного земельного запасу. За деякими підрахунками, у 1945 р. у семи західних областях (Волинській, Тернопільській, Рівненській, Львівській, Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій) нараховувалося до 1 млн. 268 тис. одноосібних селянських господарств, зокрема, у Бродівському районі Львівської області на 1946 рік їх було 4 592, вони мали 14 863 га землі., на 1947 рік їх було 13 170, на 1948 рік – 16 910 [1].

Враховуючи загальну тенденцію до нарощування темпів колективізації статистичний матеріал є таким, що виникає питання щодо його достовірності. Не переконливими є наведені статистичні дані, які засвідчують зростання кількості одноосібних господарств. Швидше мало бути і було навпаки, їх кількість повинна була скорочуватися. Можливо, статистика зафіксувала іншу тенденцію. Одноосібники не

тільки вступали до колгоспів, але й виходили з них. Відповідно такими ж мали бути зміни і щодо кількості земель, що були в колгоспах і у одноосібників.

Радянська влада у повоєнні роки, як це було і у передвоєнні роки, розробляла аграрну політику в краї без відома селян, без врахування їхніх бажань, специфіки даного регіону, в якому одноосібні селянські господарства були домінуючими. На відміну від східних областей України, де у 1946–1947 рр. був голод, а відновлення колгоспно-радгоспної системи господарювання не викликало спротиву з боку селянства, у західних областях у повоєнні роки ставлення більшості одноосібного селянства до колективізації було негативним.

Попри ось такі реалії радянська влада у земельних відносинах одночасно започаткувала декілька процесів, зокрема, ліквідація відновленої в роки окупації приватної власності на землю; повернення селянам у користування частини земель, що у них були відібрані під час окупації; відбирання «лишків» землі у «куркулів»; відновлення тих колгоспів, що існували до війни і створення нових.

Звичайно, головним для радянської влади з вищесказаного був курс на усупільнення земель селян, який однак через слабкість органів радянської влади на місцях попросту не було кому реалізувати. З тактичних міркувань педалювалося питання про повернення землі, що була відібрана у селян під час німецької окупації, наділення сільської бідноти землею. На 10 січня 1945 р. у Львівській області було повернуто селянам 55 000 га землі, у Станіславській області - 41 000 га, у Тернопільській області - 52 100 га, що складало 56,3% від площі, яка підлягала поверненню селянам після німецької окупації [2]. У с. Гаї Винниківського району Львівської області було розподілено між селянами 300 моргів землі, кожен селянин отримав від 2 до 4 моргів. У Підволочиському районі Тернопільської області, з відібраних у селян під час окупації з 2 817 га, на початок січня 1945 р. їм було повернуто 2 752 га,

Бережанському з 1683 га – 1203 га, В.Дедиркальському з 5 400 га – 4200 га, Скала – Подільському – 3 359 га., Бережанському – 2 226 га. В селі Озеряни повернули селянам 191 га землі. Хоча, в цілому, активна робота по поверненню землі селянам не в усіх районах Тернопільської області була на такому рівні. У Збараському районі повернули лише 5 % земель селянам, така ж ситуація була у Борщівському, Микулинецькому, Скалатському районах. Загальна картина була такою, що станом на 15 січня 1945р. 300 тис. селянських господарств області отримали у безплатне користування 327 300 га землі, тобто, на одне бідняцьке господарство припадав трохи більше 1 га землі [3]. У селян утверджувалась думка, що надана їм земля, хоч і у користування, все-таки дасть можливість розширювати одноосібне господарство, те що називається бути господарем на власній землі.

Одночасно з наділенням селян землею у повоєнному західноукраїнському селі відбувались і протилежні процеси. Селяни бачили, що далеко не всі конфісковані великі земельні площі колишніх власників-поляків, угорців, румун влада розподіляла серед селян. Бачили вони й інше, їх турбувало те, що одночасно з наданням малоземельним селянам землі розпочалися обмежувальні заходи щодо так званих «куркулів».

І насамкінець, розпочалась агітація представників влади за передачу селянами отриманих земель до колгоспів, яка досить швидко переросла у насильницькі по відношенню до селян дії. Це призвело до того, що боротьба західноукраїнського селянства з владою за свою землю дійшла аж до військового спротиву, бо то було принципове питання: бути в краї одноосібним господарствам (точка зору селян), чи колективним – (точка зору радянської влади). Як відомо, тоді у жорстокому протистоянні з допомогою військової сили перемогла точка зору радянської влади.

Не маючи можливості перемогти і не отримуючи ніякої допомоги з боку влади у веденні одноосібного господарства, як тимчасовий вихід із становища, селяни з відома сільських

рад та в зв'язку з виходом постанови РНК УРСР від 14 березня 1945 р. «Про створення земельних громад у селах Західних, Чернівецької та Ізмаїльської областей» почали утворювати земельні громади, до функціональних обов'язків яких входило надання допомоги одноосібникам в обробітку земель та наведення порядку у використанні громадських (колгоспних) земель. [4]. Як приклад приведемо діяльність земельної громади с. Чишки Винниківського району Львівської області. Земгорада облаштувала 2 кузні, там відремонтували 92 плуги, 107 возів, а для оранки землі створили 46 супряг [5].

На нашу думку, це була спроба одноосібників утвердити своє самозбереження. Одночасно це був свого роду скритий протест проти аграрної політики радянської влади, стрижневим виміром якої був курс на колективізацію. Зі свого боку, влада розглядала земельні громади селян як засіб реалізації аграрної політики та тимчасову перехідну форму до колгоспного господарювання.

Починаючи з 1944 р. і з кожним наступним роком буде все більше впливати на трансформації у земельних відносинах західноукраїнського села, примусова повторна колективізація сільського господарства. У 1944 р. в 13 районах Тернопільської області був 31 землекористувач, у 1945 р. у 16 районах області їх було уже 95. По решті районів не збереглося інформації. У їх користуванні було 4 479 га землі. Найбільше усупільненої землі було у В. Дедиркальському районі – 447 га, Залозецькому – 729 га, а найменше – 37 га у Скалатському і 39 га – у Гусятинському районі Тернопільської області.[6].

Селяни навіть після вимушеного вступу до колгоспу, не поспішали віддавати туди свою землю, намагались хоч якусь її частку залишити в одноосібному володінні. Так, у 1946 р. у колгоспі ім. Жукова Борщівського району Тернопільської області з 33 господарств, що вступили до колгоспу, 22 не усупільнили своєї землі. Приблизно така ж ситуація була і у

колгоспі ім. Сталіна Судово-Вишнянського району Дрогобицької області [7].

Такий стан з усуспільненням землі можна пояснити тим, що селяни не були впевнені у тривалості радянської влади і зайняли, по суті, вичікувальну позицію. Мабуть з цієї ж причини досить повільно відбувався процес отримання селянам актів на земельні ділянки [8].

Об'єктивними факторами що ускладнювали процес утворення та функціонування колгоспів у західному регіоні були природно-кліматичні особливості. Так, гірські райони Турківського, Славського, Сколівського та інших районів були розташовані на різко пересіченій місцевості у Карпатських горах і мали відповідно від загальної площі лише 18 % ріллі. Ще складнішою була ситуація у гірських районах Станіславської області [9].

З огляду на ці об'єктивні обставини питання про усуспільнення землі там не могло бути першочерговим, хоча радянські органи і там вважали колгоспне будівництво безальтернативним. До кінця 1946 р. у Станіславській області було організовано 875 земельних громад, у Дрогобицькій – 976, у розпорядженні яких було 711 га лісу, 68 607 га пасовищ, 35 ставків [10].

Попри усі зусилля одноосібників зберегти свої господарства, які ще залишалися досить потужними, зокрема, у Тернопільській області вони ще володіли 958 267 га землі, все-таки намітилась тенденція до скорочення їх земель. Цей процес в ту пору відбувалося з декількох причин, а саме, за рахунок того, що із західних областей, і Тернопільської області зокрема, виїхали 58 677 сімей поляків, а прибуло в область тільки 14 692 сім'ї українських переселенців. Втрачали свої одноосібні господарства також репресовані радянською владою селяни, які були звинувачені у посібництві (підтримці) ОУН і УПА, у них конфісковували рухоме і нерухоме майно і висилали за межі України [11].

У 1944 – 1945 рр. в землекористуванні у західних областях України, в умовах єдиної державної форми

власності на землю з'явилися нові напрями, зокрема, відведення органами влади земель у користування для підсобних господарств підприємств та установ, для потреб промисловості, транспорту, під будівництво тощо. З огляду на це, земельні площі міст Тернопільської області також скоротилися на 5 822 га., оскільки ті землі були передані для підсобних господарств. 2 269 га земель було відведено для потреб промисловості, транспорту, зокрема, Львівській залізниці – 510,9 га землі, районним автодорам – 555 га, Бучацькому цукровому заводу – 13 га, Скалатському бурякопункту – 3 га, Краснянському підсобному господарству з земель колишнього фільварку Кутори – 250 га, Винниківській райспоживспілки з фільварку с. Давидів – 25 га, облспоживспілки – 50 га [12]. Досить швидко з'ясувалось, що освоїти такі великі земельні площі підсобні господарства не змогли. В таких випадках надані їм землі вилучалися і передавалися до колгоспів [13].

У повоєнні роки були зроблені перші кроки по розвитку колективного і індивідуального городництва та садівництва. Про це засвідчують архівні документи і, зокрема, постанова виконкому Львівської облради від 25 березня 1949 р. На ту пору скористатися такою можливістю могли лише окремі підприємства [14].

З середини 1947 р. усуспільнення земель одноосібників і утворення на їх основі колгоспів у західних областях стрімко зростало. Це відбувалося під тиском органів радянської влади і, зокрема, прийнятих нею у 1947 р. постанов про порядок заготівлі сільгосппродукції у куркульських господарствах та про оподаткування селянських господарств західних областей УРСР [15].

У повоєнні роки, як то було і у передвоєнні роки, селян ділили за кількістю у них землі: до куркульських тепер зараховували ті селянські господарства, які мали 5–7 га землі, до середняцьких – ті, що мали до 5 га землі.

Такий розподіл селянських господарств був штучним, однак мав цілком конкретні цілі. Справа у тому, що

колективізація вступала у завершальну стадію і потрібно було визначити ті селянські двори, які могли у першу чергу вступати до колгоспів. На 1948 р. у Львівській області було організовано 514 колгоспів, до них вступили 29 % селянських дворів. У Брюховецькому районі організовано 17 колгоспів, зокрема, у колгоспі ім. Кутузова було 17 господарств, Франка – 39, Калініна – 32, Молотова – 30. Зауважимо, що землі свої вони ще не усупільнили, зберігалися межі. У Кам'яно-Бузькому районі було 17 колгоспів. Весняний посів здійснював кожен колгоспник на своєму полі. У Ново-Яворівському районі було 18 колгоспів, однак усі їх члени вважали себе одноосібниками [16].

У 38 районах Тернопільській області був 331 колгосп, у тому числі у Білобожницькому районі 3 колгоспи, Буданівському – 4, Бучацькому – 10, Залозецькому – 13, Золотопотікському – 17, Козівському – 7, Струсівському – 8. У їх користуванні було 257 679 га землі, у тому числі, орної – 215 174 га [17].

За кількістю дворів, що вступили до колгоспів та величиною земельних площ на 1948, рік ситуація була наступною: у колгоспі «Перемога» Білобожницького району в колгосп вступило 28 господарств, вони усупільнили і обробляли 150 га землі. У колгосп «Шевченка» вступило 47 господарств і вони мали 314 га. У колгоспі ім. Сталіна вступило 41 господарство і вони мали 59 га усупільнених земель. Протягом 1948–1949 рр. 1,5 млн. селянських господарств Західної України були об'єднані в 4,5 тис. колгоспи.

У 1950 році продовжувався процес вступу селян до колгоспів, про що засвідчують наступні статистичні дані: до колгоспу ім. Леніна Тербовлянського району у 1950 році вступило 221 особа, що проживали у 487 дворах, колгоспу ім. Ворошилова вступило 74 особи, що проживали у 226 дворах, до колгоспу «Більшовик» вступило 279 осіб, що проживали у 734 дворах [18]. При цьому було виявлено, що деякі селяни, що вступили до колгоспу, частину своєї землі не усупільнили, а залишили для подальшого ведення

одноосібного господарства. Так, колгоспник колгоспу ім. Шевченка Петрів О. залишив 1,16 га, Мороз П. – 1,91 га. Колгоспник колгоспу ім. Сталіна Семірозум П. залишив за своєю матір'ю 8,48 га землі, колгоспник Киндяк І. залишив за своєю дочкою 2,08 га землі, один з «куркулів» утаїв 0,45 га землі, інший розділив 6,97 га між своїми колишніми наймитами, які продовжували на нього працювати. Розміри землекористування у колгоспах тієї пори були незначними. Станом на 1 листопада 1945 року у Тернопільській області колгоспи користувалися землею загальною площею 14 697 га, а селяни-одноосібники володіли земельними угіддями загальною площею 958 267 га. [19].

Припускаємо, що такі ж дії могли бути і в інших колгоспах. Це можна пояснити тим, що загроза бути депортованим у разі відмови від вступу до колгоспу, спонукала селян до пошуку компромісних варіантів, одним із яких міг бути такий, що передбачав лише часткове усуспільнення своєї землі і вступу до колгоспу одного із членів сім'ї.

Західноукраїнські селяни так міцно трималися за свою землю, за одноосібне ведення господарства, що навіть вступ до колгоспу ще не означав, що усі вони працювали на усуспільненій землі. У Тербовлянському районі на 1948 рік в колгоспі ім. Хрущова було виявлено, що із 31 працездатних селян у колгоспі працювало 13, у колгоспі «17 вересня» із 81 особи працювало – 54, у колгоспі ім. Шевченка Бучацького району із 166 працездатних колгоспників на 1952 рік у колгоспі працювало 58 осіб. У Золочівському районі було 22 колгоспи, на роботу в кожному із них виходило по 5–6 чоловік, вони продовжували обробляти свої земельні площі [20]. Станом на 10 вересня 1950 р. у Львівській області нараховувалося 924 колгоспи. Загальна площа закріпленої за ними землі складала 727 524 га [21].

Особливістю процесу усуспільнення земель у західних областях України було те, що деякий відсоток селян ще тривалий час залишалися поза колгоспами. Наприклад, у

1950 р. у с. Йосипівка Олеського району Львівської області серед наявних 313 селянських дворів у колгоспі були лише 166, або 50 %. Подібна ситуація була і в с. Ясенівці Золочівського району, там у 1947 р. в колгосп вступило лише 100 осіб [22]. Маємо ситуацію, так би мовити, на певному відрізку часу паралельного існування колгоспів з усуспільненою землею і одноосібних селянських господарств в одному і тому населеному пункті.

Ще однією особливістю, яка уповільнювала процес усуспільнення земель у цьому регіоні була велика кількість хуторів. Так, у Станіславській області на кінець 1949 р. було 13 442 хутори, у Тернопільській – 929, у Дрогобицькій – 1276, у Львівській – 1 404 [23]. За іншими даним на 1950 рік у Львівській області було 2 354 хутори, зокрема, таких де було від 1 до 15 дворів – 1238. Там знаходилось 80 226 дворів [24].

Процес ліквідації хутірських поселень і усуспільнення на цій основі їхніх земель у західних областях України досяг свого апогею після постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП України «Про зселення господарств з хуторів у західних, Ізмаїльській, Чернівецькій і Закарпатській областях УРСР» [25].

До певної міри несподіваним і досить непростим у 1944–1946 рр. виявився процес забезпечення землею депортованих з Польщі українських господарств. У 1945 р. у Львівську область прибуло 8 560 українських селянських господарств, зокрема, у Винниківський район – 884 господарства, їм було наділено 20 014 га землі, у Поморянський район прибуло 65 господарств, їм було наділено 330 га землі. У Щирецький район прибуло 174 господарства, їм було наділено 354 га землі, зокрема, у с. Ястребки 4 сім'ї одержали 12 га землі, у с. Никоновичі 12 сімей одержали 28 га землі, у с. Середиця 11 сімей одержали 42 га землі, у с. Щирець 20 сімей одержали – 54 га землі. У 1946 р з Львівської області виїхало 13 218 сімей поляків, вони залишили 34 687 га землі. У тому ж році прибуло в область 8 448 українських господарств. Згідно інформації завідувача Тернопільським обласним земвідділом

на 24 листопада 1946 р. в область прибуло 34 487 господарств українських переселенців, яким розпочали надавати земельні ділянки за місцем їхнього проживання [26].

Це стало додатковим елементом напруги у земельних відносинах. Місцеві селяни вважали, що землі, які виявилися вільними після від'їзду польських селян мали перейти до їх рук. Переселенців з Польщі вони зустріли як претендентів на ті землі. Ставлення до них було пасивно напружене. Місцеві селяни вбачали в них претендентів на (свою) землю. У багатьох випадках переселенців поселяли в хати місцевого населення і їм доводилось ділитися не тільки своєю житловою площею, але й присадибними земельними ділянками. Колективізація на ту пору ще була тільки на початковому етапі і тому переселенці сподівалися отримати від держави землю для одноосібного господарювання, дехто із них намагався купляти землю.

Евакуація польських селян до Польщі якби дещо розрядила ситуацію у земельних відносинах, оскільки їхні хати, землі передавалися до колгоспів і якась частка – для українців-переселенців з Польщі. За нашими підрахунками, на 1 серпня 1946 р. у західних областях України було наділено землею близько 51 300 селянських господарств, що прибули з території Польщі [27].

Нам не вдалося встановити, яку ж кількість землі отримали окремі українські переселенці з Польщі. Складністю є те, що чимало сімей переселенців по декілька раз змінювали місце свого проживання у межах області і України, шукали кращих умов. Ще однією складністю є те, що поселялися вони як у дворах українських сімей, так і у будинках, які залишили польські сім'ї при виїзді до Польщі. Ті переселенці, що поселялися в дворах українських сімей, могли розраховувати на поділ присадибної ділянки навпіл і виділення окремої земельної ділянки у полі. Ті ж переселенці, що поселялися у дворах вибулих польських сімей могли розраховувати на усю їхню присадибну ділянку і на земельну частку у полі. Пересічно українські переселенці незалежно

від того, де вони поселялися, могли отримати стільки ж землі, скільки і місцеві селяни у даному населеному пункті.

Певний вплив на зміни у земельних відносинах західноукраїнського села у перші повоєнні роки вчинили і примусові депортації радянською владою українських сімей в інші області України та за її межі. Депортації підлягали ті селянські господарства, які були звинувачені у співпраці з ОУН та УПА. Їхні землі, що перебували у полі, як правило, переходили у розпорядження колгоспів, а присадибні земельні ділянки могли бути розподілені між переселенцями з Польщі, або надані у постійне користування тим односельцям, що уже вступили до колгоспу. Скритою формою депортації було переселення селянських родин з західних областей України у південні. На 1949 р. по Львівській області був доведений план переселення 1 700 сімей [28].

З початком суцільної колективізації у Західній Україні радянська влада почала депортацію ще однієї категорії селян – «куркулів». З 1944 до 1951 рр. з західних областей України за цим звинуваченням було депортовано 65 906 сімей. Більшість із них були селянами [29].

Усуспільнення землі і зумовлені нею зміни усталеного способу життєдіяльності західноукраїнського селянства проявлялися у різних формах. Справа у тому, що для менталітету західноукраїнського селянства визначальними були такі риси як працелюбність, індивідуалізм, вміння господарювати, повага до власності. Галицьке селянство не сприймало соціалістичних цінностей радянської влади, зокрема, колгоспного господарювання. У свідомості західноукраїнського селянина, який в основній масі протягом століть не мав можливості у достатній кількості володіти землею, було закладено прагнення бути власником землі, а тому він бажав отримати від нової влади землю і вільно нею розпоряджатися.

З думками про працю на власній землі селяни пов'язували надії на покращення свого економічного

становища, тому були проти змін, що загрожували усталеному способу життєдіяльності, передусім звичним формам господарювання. Трагічний досвід колективізації та її наслідків у довоєнній Українській РСР їх ще більше відштовхував від аграрної політики радянської влади на теренах Західної України. Так, житель с. Ямниця Тисменицького району Станіславської області заявив представникові радянської влади: «У колгосп я не буду вступати, хай мене за це хоч розстріляють на місці» [30].

Деякі селяни, аби зберегти за собою землю, вступали у колгоспи, але лише як виконавці певних робіт і при цьому продовжували вести одноосібне господарство, як це було у колгоспі ім. Дзержинського Старо-Самбірського району. Там із 17 членів колгоспу 16 були зайняті одноосібним господарюванням, у колгоспі ім. Хрущова із 57 працездатних селян у колгоспі працювало лише 8 осіб [31]. Бувало і таке, що членом колгоспу був лише господар, а члени сім'ї вели індивідуальне господарство на землі, яка ще не була усуспільнена [32].

Як бачимо, західноукраїнські селяни вишукували різні способи, аби не допустити усуспільнення своєї землі, мабуть сподівалося на те, що «колгоспний лад» буде нетривалим і їм вдасться зберегти свої землі в одноосібних господарствах.

З 1947–1950 рр. був другий етап колективізації і відповідно усуспільнення землі. На 1950 рік у західних областях України було уже 7 200 колгоспів, у них перебувало 1,5 млн. селянських господарств, що становило 93 % від їх загальної кількості [33].

На 1 січня 1949 р. у Львівській області було організовано 514 колгоспів, в які вступили 29 % селянських господарств. В Тернопільській області було створено 1024 колгоспи, вони мали 248 643 га землі, зокрема, у Бережанському районі було 18 колгоспів, що об'єднували 9 804 дворів. У них працювало 14 666 колгоспників, у них було посіву 21 726 га. Від 500 до 1000 га мали 9 колгоспів, від 1000 га до 2000 га мали 6 колгоспів і від 2000 до 3000 га мали 3 колгоспи. У

Борщівському районі був 21 колгосп, вони об'єднували 10 903 двори, у них працювало 20 371 колгоспник. У Велико-Біроківському районі було 16 колгоспів, вони об'єднували 5 570 дворів. У Велико-Глубочинському районі було 16 колгоспів, вони об'єднували 4 804 двори, у них працювало 6 550 колгоспників. У Гусятинському районі було 18 колгоспів, вони об'єднували 7 902 двори, у них працювало 11 441 колгоспник [34].

Присадибний земельний фонд колгоспників Тернопільської області становив 87 151 га землі. 25 771 сім'я робітників та службовців області отримали у користування 4 668 га землі [35].

Згідно річного звіту Тернопільського облуправління сільського господарства, на 1950 рік в області був 7 771 двір, де селяни ще вели одноосібне господарювання на землі, вони мали 7 725 га землі, у Бродівському районі Львівської області на 1949 рік одноосібні господарства володіли ще 17 304 га землі [36].

Ми наводимо ці статистичні і фактичні дані для того, щоб засвідчити, що є помилковим твердження деяких дослідників про те, що у західних областях України на 1950 рік уже була завершена колективізація сільського господарства. Одноосібні господарства, хоч і були серйозно обмежені у можливостях землекористування, все-таки ще збереглися.

Одночасно із проведенням на завершальному етапі колективізації у західних областях України, радянська влада продовжувала ліквідацію хуторів та переселення їх мешканців у села. На 1946 р. в Тернопільській області було 2129 пунктів хутірського типу, у них дворів – 13 250, фактично заселених – 7341 двір, вільних незаселених хуторів – 421. Згідно з визначеним завданням облвиконкому Тернопільської області у 1946 р. належало ліквідувати 2239 хуторів, де було від 1–6 дворів, до 10 дворів ліквідувати у 1947 р., від 10–16 дворів у 1949 р., від 15–20 дворів залишити [37].

Це можна пояснити намірами радянської влади змусити хуторян віддати свої землі до громадського користування і, опинившись у безвиході, самим вступити до колгоспів. Уряд УРСР та ЦК Компартії України прийняли спеціальну постанову № 125 від 12 серпня 1950 р. «Про заходи по зселенню господарств з хуторів у Волинській, Ровенській, Дрогобицькій, Станіславській, Тернопільській, Закарпатській Львівській та Ізмаїльській областях», яка була продубльована 10 квітня 1953 р. Ці постанови визначали обсяги та терміни щодо зселення господарств з хуторів. Протягом 1950–1952 рр. план зселення був виконаний на 66 %, а у 1953 р. – на 42 %. У зв'язку із невиконанням плану зселення господарств з хуторів Тернопільське облуправління сільського господарства прийняло постанову від 1 березня 1954 р. «Про заходи по зселенню господарств з хуторів в районах області». Ліквідації підлягали в першу чергу хутори, в яких було до 10 господарств. Їхні землі мали бути передані до колгоспів, а взамін їм виділялись земельні ділянки в селах, зокрема і за рахунок земель одноосібників [38].

У 18 районах Тернопільської області було 5 854 таких хуторів, де знаходилось до 10 дворів. На 1954 р. з цієї групи хуторів було заплановано зселити 1400 хутірських дворів, їм було відведено в селах 1 574 га землі. Статистика засвідчує, що було зселено тільки 219 дворів, що складало 15,6 % до плану. Найбільше зселено у Ланівецькому районі – 43 двори, В.Дедиркальському – 41, Гримайлівському із 52 дворів – 28, Товстинецькому з 15 – 1, Підгаєцькому із 156 – 50, Білобожницькому з 119 – 43. В існуючі села переселилося 208 дворів хуторян, у східні області України – 5. Правління колгоспів, що приймали переселенців з хуторів, зобов'язувалися надати їм земельні ділянки у розмірах, що були визначені Статутом артiлі [39].

На середину 1950-х рр. уже було завершено колективізацію, зселено з хуторів у села значної кількості господарств, колгоспи отримали державні акти на вічне користування землею. Це означало, що відтепер влада могла

розпоряджатися всім земельним фондом. Народно-господарські потреби спричинили до необхідності відчужувати у колгоспів частини «навічно» наданих їм земель. Щоправда, слід зауважити, що порівняно з ситуацією на Південному Сході України масштаби відчужень земель у колгоспів були дещо скромнішим. Це можна пояснити тим, що промислове та житлове будівництво в західних областях України не було таким масштабним, як на Сході України. І все-таки, у 1952 р. в Поморянському районі Львівської області у колгоспу с. Кальне для потреб цукрового заводу було відчужено 22 га землі, у колгоспу с. Смереківка – 20 га землі. У 1954 р в Тернопільській області для будівництва заводів було виділено 350 га землі, у тому числі з колгоспного фонду – 318 га, для будівництва аеропорту – 54 га, Залозецькому рибгоспу – 137 га з земель колгоспу ім. Ворошилова, під будівництво цегельного заводу у с. Ступки Тернопільського району 3 га, цукрозаводу «Поділля» – 8 га під індивідуальне житлове будівництво робітників та службовців заводу, Хоростківському цукровому заводу – 5,5 га – за рахунок земель селекційної станції, Міністерству Оборони СРСР – 30 га за рахунок земель колгоспу «Перше Травня» Білобожницького району, а всього по області тільки у 1954 р. для потреб Міністерства Оборони СРСР було виділено 54 га землі. Для відведення земель з колгоспів прохачі повинні були надати такі документи: рішення виконкому облради депутатів трудящих, висновок облуправління сільського господарства, рішення виконкому районної ради депутатів трудящих тощо [40].

Ще одним напрямом змін у земельних відносинах стало відведення частини земель у тимчасове (на сезон) користування робітників та службовців. У 1946 р. для 21 особи у Бродівському районі було виділено 21 га землі, у 1947 р. для 150 осіб – 36 га, у 1948 робітникам та службовцям районної санстанції – 2 га, райветлікарні – 2 га, РУВС – 3 га, шкільного відділу – 1,5 га, млиноуправління – 3 га, маслозаводу – 2 га, вчителям – 6 га, заготзерна – 4,5 га. У 1949 р. робітники та

службовці Бродівського району у тимчасове користування одержали 329 га землі [41].

У повоєнні роки сталінські податки дошкуляли не тільки колгоспникам, зокрема, і надвеликий земельний податок накладався на колгоспи. Природнім було бажання якомога більше сільгоспугідь вивести з-під оподаткування. Окремі керівники колгоспів намагалися приховати від обліку хоч якусь частку земель господарства. В результаті перевірки у Вовчухівському районі Львівської області було виявлено прихованими 360 га землі [42].

Більш-менш можливим «легальним» шляхом зменшення оподаткування було отримати від обласного управління сільського господарства дозвіл на зміну призначення земель, що закріплені за колгоспом. Як приклад, наведемо факти із Бережанського району Тернопільської області. 22 червня 1957 р. райвиконком прийняв рішення звернутися до облвиконкому з проханням вивести із орних земель ті із них, що знаходяться на крутих схилах, піддаються постійній ерозії. Пропонувалось такі угіддя, а це майже 3 500 га, перевести в сіножаті, під заліснення тощо [43].

Для перевірки обґрунтованості даного прохання облвиконком створив спеціальну комісію, яка в натурі, тобто на місцевості, перевірила земельні угіддя в районі Тернопільський облвиконком підтримав рішення райвиконкому щодо переведення орних земель у пасовища, заліснення та інше. В архівній справі з цього питання збереглося 14 актів обстежень, зокрема, з колгоспу ім. Жукова через непридатність до рільництва було вилучено 70 га, «Радянської України» – 130 га [44]. У 1957 р. облвиконком звернувся з спеціальним клопотанням до уряду України про зняття по області 100 тис. га землі з оподаткування, як таких, що не придатні для сільгоспробіт [45].

З іншого боку наведені факти засвідчують наслідки кампанії, що розгорнулась в Україні з початку 1950- х рр. по збільшенню орних земель в колгоспах. Саме тоді почали

розорювати береги річок, ставків, вирубувати чагарники, осушувати болота, що попервах призвело до збільшення колгоспних земель в Тернопільській області на 163,6 га [46]. Втрати десятків тисяч га землі у колгоспах Тернопільської та інших областей України. від тих непродуманих дій органів влади ще ніхто не підрахував.

Таким чином, з другої половини 1944 р. у західних областях України на законодавчому рівні було відновлено державну форму власності на землю, почався процес ліквідації приватної власності на землю, що була поновлена під час німецької окупації. Радянська влада розпочала примусове усупільнення ще зовсім недавно наданих селянам у довічне користування земель, яке однак відбувалося не так стрімко. Цей процес, навіть у порівнянні з подібними явищами, що були на початку 1930-х рр. в УСРР, все-таки був повільним і розтягнувся аж до початку 1950-х рр.

Процес ліквідації приватної власності на землю мав декілька етапів. Спочатку звільнені від окупації землі держава націоналізувала. У зв'язку з цим теоретично відкривалося два можливі шляхи розпорядження землею. Перший – передати її у власність, чи хоча б у користування селян, а другий – передати у користування колгоспів та радгоспів. Радянська влада обрала другий шлях. Щоправда, реалізація ось цього другого шляху, усупільнення землі відбувалося у два етапи: з 1944 до 1947 рр., за цей час у колгоспи вступило близько 2 % селян, відповідно і кількість усупільненої землі залишалась незначною.

У повоєнні роки в земельних відносинах західно-українського села в ході повторної колективізації сільського господарства відбувалися зміни, які однак реалізовувалися радянською владою у певній послідовності: оголошення всієї землі власністю держави і ліквідація на цій підставі приватної власності на землю; надання селянам землі у користування; примусове усупільнення землі селян в процесі колективізації сільського господарства; відчуження землі у тих селян, кого звинувачували у посібництві ОУН і УПА;

відчужували землі у колгоспів для потреб народного господарства, під житлове будівництво тощо.

У перші повоєнні роки українські селяни ще сподівалися на повернення до одноосібного господарювання на землі. Саме цим можна пояснити їх спроби хоч якусь частку своєї землі залишити в одноосібному господарстві. Вимушено ставши членами колгоспів, вони ще якийсь час намагалися вести одноосібне господарство.

На початок 1950-х рр. у західноукраїнських селян, як це було у 1930-і роки і в селах УСРР, відібрали польові земельні наділи. Для виживання при садибах залишили обмежену кількість землі. Врешті вони змушені були змиритися зі своїм підневільним становищем і призвичаюватись до колгоспного життя. Єдина відмінність у цих трансформаціях в земельних відносинах була в тому, що в житті повоєнного західноукраїнського села від подібних процесів в УСРР, що тут все це відбулося без голодомору, але при досить широкому застосуванні виселення західно-українських селян за межі Української РСР.

2. Адміністрування земельних відносин в Українській РСР (1944 – кінець 1980-х рр.).

На початок 1945 р. 54,4 % населення УРСР були селяни. Працездатні жінки у колгоспах становили 80 % усієї робочої сили, було відновлено 26 487 колгоспів, 705 радгоспів, 1 223 МТС. Перш ніж розпочати землевпорядкувальні роботи, слід було розмінувати величезні земельні площі, багато виробничих приміщень сільськогосподарського призначення. На 1945 р. саперні підрозділи Червоної армії перевірили й розмінували 14 тис. населених пунктів, на полях України виявили і знешкодили 15 млн. мін, снарядів і бомб. Посівні площі в колгоспах становили лише 60 %, а в радгоспах – 20 % довоєнного рівня [47].

У довоєнні роки та в ході наступальних операцій Червоної армії у 1943–1944 рр. за розпорядженням Наркомату Оборони, уряду СРСР і УРСР військовим підрозділам, що перебували на території УРСР, були передані десятки тисяч га колгоспних земель. На тих полях розташовувалися аеродроми трьох категорій, артилерійські і танкові полігони, табірні поля, стрільбища, оборонні споруди тощо.

Весною 1945 року на території УРСР уже не велися бойові дії. У зв'язку з цим постало питання про передачу земель спецпризначення (ті землі, що були відведені Міністерству Оборони для оборонних потреб напередодні війни і у ході наступальних операцій Червоної армії у 1943–1944 рр.) для потреб сільського господарства.

У березні 1945 року військові частини, що дислокувалися на території України, з відома штабу Київського військового округу і за погодженням з обласними радами депутатів трудящих, розпочали передачу колгоспам частини земель, що були у їхньому розпорядженні, для весняного засіву. Вирішенням цих питань безпосередньо займалися військові відділи, що були створені при обласних радах та обласні управління сільського господарства. Обласні і районні земельні відділи виконкомів рад розпочали перевірки аеродромів, полігонів на предмет використання за призначенням відведених їм земель. Як правило, вони з керівниками аеродромів, полігонів знаходили компромісні рішення, які задовольняли військових і колгоспи. Землі військових об'єктів у Крижопільському, Гніваньському районах, які уже втратили свою військову значимість, у березні 1945 року були передані попереднім землекористувачам [48].

Весною 1945 року ситуація для керівників колгоспів не була до кінця зрозумілою. Вони часто зверталися у районні, обласні земельні відділи для роз'яснення становища і висловлювали бажання якомога швидше повернути у своє користування землі, надані військовим частинам у довоєнний

період. Тростянецький райземвідділ просив повернути 100 га землі, Хмільникський райземвідділ просив повернути 2 142 га, з такими ж проханнями звертався Барський, Шпиківський та інші райземвідділи [49].

Швидше ці питання вирішувалися у тих випадках, коли, скажімо, військовий об'єкт уже втратив своє стратегічне значення. До таких об'єктів відносилися аеродроми третьої категорії (грунтове покриття), які у попередній час мали вузьке оперативне (тобто тимчасове) призначення. За розпорядженням голови Вінницької обласної ради землі таких аеродромів мали бути повернуті колгоспам і засіяні уже весною 1945 року. Щоб скласти уяву про те, якою могла бути величина земельних площ, що поверталися колгоспам, приведемо наступні статистичні дані: Вінницькому району весною 1945 року керівники 6 військових об'єктів повернули 762 га, зокрема, табірне поле – 86 га, аеродром сільгоспавіації – 220 га, аеродром Москва–Прага – 234 га, аерополігон – 80 га, аеродром – 50 га [50].

Разом з цим йшов процес закріплення раніше наданих колгоспних земель для військових потреб у постійне користування Київського військового округу і найперше під постійно діючі аеродроми і військові полігони. Такі об'єкти були визначені у Вінницькому, Немирівському, Тульчинському, Крижопільському, Барському, Бердичівському, Томашпільському, Шаргородському районах Вінницької області, що було оформлено відповідними державними актами. У Немирівському районі Львівської області для потреб військових частин було відведено 4 739 га землі, у Бродівському - 452 га землі, у Н. Яворові – 61 га, у с. Гавлики – 320 га [51].

З метою обмеження запитів військових підрозділів у наданні їм землі було встановлені граничні норми для військових об'єктів, наприклад, для аеродромів третьої категорії він становив від 1 200 на 1 200 метрів – до 1 400 на 1 400 метрів [52].

У процесі визначення кількості земель для постійного користування керівники військових частин Київського військового округу зверталися до голів облрад з проханнями виділити їм також землю для підсобних господарств військових частин. Для трьох військових частин, що розташовувалися на території Вінницької області, Київський військовий округ дав запит на 375 га землі, для потреб 27 Армії – 5 390 га в 11 районах Вінницької області[53].

Весною 1945 року стосунки щодо вирішення земельних проблем, зокрема, поновлення колгоспами та радгоспами права на землекористування та його припинення з боку радянських військових підрозділів будувалися за певною схемою. На вищому щаблі розпорядників землею були уряд СРСР та УРСР, Наркомат Оборони і Наркомзем України. Військовий округ виходив з пропозиціями безпосередньо до облради, а облрада узгоджувала питання з обласними і районними земельними відділами щодо дислокації, термінів передачі земель, їх обсягу. Усі угоди з цих питань між військовими і цивільними органами склалися на безоплатній основі. У цій схемі ще передбачалась участь колгоспників, однак лише в окремих випадках колгоспники розглядали це питання [54].

Разом з тим можемо стверджувати, що уже з весни 1945 року простежувалась тенденція до скорочення земельних площ для потреб військових підрозділів. Вони повертали у користування колгоспів у першу чергу землі, що використовувалися для облаштування оперативних аеродромів під час наступальних операцій Червоної армії.

Після виходу постанови Ради Міністрів СРСР від 19 квітня 1946 р. про заходи по передачі колгоспам земель, цей процес з кожним роком набирав обертів. У 1947 році у Бершадському районі колгоспам було повернуто 121 га, у Могилів-Подільському – 55 га, що до цього часу були зайняті під аеродроми, у Літинському районі колгоспам повернуто 12 тис. га, що були зайняті під військовий полігон. Тоді ж колгоспам було повернуто 9 тис. га землі, яку використовував

Юзвінський артилерійський полігон, стрільбище біля с. Дубрівка Жмеринського району Вінницької області. Повернення земель військовими частинами попереднім користувачам відбувалось у Калинівському, Хмільницькому, Липовецькому, Козятинському та інших районах Вінницької області [55].

Однак, не завжди керівники військових підрозділів з легкістю давали згоду на повернення земель попереднім користувачам. Було чимало випадків, коли вони під різними приводами намагались залишити за військовою частиною хоч якусь частину колгоспних земель. Найвагомим аргументом у таких ситуаціях була потреба у підсобних господарствах, особливо для утримання коней. Для цього керівництво військової частини, що розташовувалась у Літинському районі, вимагало залишити у їх розпорядженні 2 300 га землі. [56].

Слід зауважити, що у повоєнні роки відбувалось не тільки повернення земель колгоспам, але й виділення для військових підрозділів нових земельних площ. Так, у Гайсинському районі у 1947 році під учбові поля і артилерійський полігон 3-ї танкової дивізії за поданням Київського військового округу Вінницька обласна рада відвела 1 462 га землі, під аеродроми цивільної авіації у Вінницькій області було відведено 14 земельних ділянок, кожна із яких була в межах 64 га. [57].

Інколи військові структури вимагали додати землі за рахунок колгоспів для надійного функціонування аеродромів, полігонів тощо. Керівництво Калинівського аеродрому зверталось до Вінницької обласної ради з клопотанням, в якому зазначалось, що для нормального функціонування аеродрому додатково виділити ще 142 га [58].

Аграрна політика радянської влади одразу ж після звільнення території України від окупантів була спрямована на відновлення довоєнного колгоспного землекористування. 28 травня 1945 р. РНК УРСР видала постанову «Про відновлення державних актів на безстрокове (довічне)

користування колгоспів землею і земельно-шнурових книг у колгоспах Української РСР, визволених від німецько-фашистської окупації». Цією постановою Наркомзем УРСР і виконавчі комітети обласних і районних рад депутатів трудящих зобов'язувалися шляхом проведення земле-впорядних робіт (не пізніше 1 червня 1945 р.) відновити довоєнне землекористування і його повторне закріплення за допомогою державних актів і записів у земельні шнурові книги колгоспів не пізніше 1 червня 1946 р.

Важливість цих дій підсилювалася у зв'язку з тим, що в окупаційний період державні акти на землекористування втратили 25 654 колгоспи (97,2 %). На серпень 1945 р. у Вінницькій області державні акти на землю мали лише 7 із 226 колгоспів. До кінця 1945 р. в УРСР державні акти отримали 11 105 колгоспів [59]. Цей процес був завершений у 1946 р.

У більшості колгоспів та радгоспів земельні площі були незначними: Кордишівський радгосп мав 4,2 тис. га, Оратівський – 1,6 тис. га, Тростянецький – 0,3 тис. га, Хмільницький – 2,4 тис. га. У 1949 році землі сільгоспартілей за рахунок прирізки з земель спецпризначення (військові об'єкти), додаткового розорення пасовищ, загальний обсяг колгоспних земель зріс майже на 4,2 тис. га, зокрема, за рахунок переміру – на 2 670 га [60].

Перебір земель засвідчив, що керівники колгоспів намагались приховати реальну кількість оброблюваної землі, щоб уникнути їх оподаткування. Роки окупації території України, неналагодженість функціонування місцевих органів влади, практично безвладдя на селі і, головне, надія на те, що після війни радянська влада внесе корективи щодо більш повного забезпечення селян землею – усе це разом взяте спонукало багатьох селян до прирізки земель, яка де-факто була здійснена ще у 1942–1944 рр. За наказом Наркомзему УРСР був проведений перебір колгоспних земель у результаті чого з'ясувалось, що вони стали меншими від тих обсягів, що були до війни. З метою усунення порушень у

господарській діяльності колгоспів Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) 19 вересня 1946 р. прийняли постанову «Про заходи для ліквідації порушень Статуту сільгоспартілі в колгоспах». На виконання даної постанови і для встановлення обставин цього явища районні земвідділи створили спеціальні комісії, які в ході перевірки виявили численні порушення у системі землекористування з боку селян. Тих селян, що припустилися до «розбазарювання колгоспних земель» притягували до кримінальної відповідальності, а надлишки присадибних земель – вилучалися.

У 1946–1947 рр. голод охопив територію України, найбільше вразив південні та східні території, від якого померли майже 800 тис. людей, з них найбільше у Харківській, Запорізькій, Ворошиловградській, Сталінській та Одеській областях. Селяни там рятувалися від голоду різними шляхами, зокрема, використовуючи вирощені продукти на своїх присадибних ділянках. Однак, такі можливості були незначними. На 1948 рік у присадибному користуванні селян Вінницької області було лише 8,3 тис. га [61].

У повоєнні роки збільшення фонду присадибних земельних ділянок відбувалося в основному за рахунок надання земель для створення нових колгоспних дворів селян. У Вінницькій області цей приріст у 1949 році склав 400 га.

Ще однією складовою зростання кількості земель в особистому користуванні було відведення колгоспних земель для робітників та службовців. За вказаний період цей приріст по Вінницькій області склав 3 100 га. У той же час площа земель присадибних ділянок колгоспників скоротилась з 204,7 тис. га до 204,1 га [62]. В пояснювальній записці облземвідділу до земельного звіту про розподіл земель та угідь за 1949 рік по Вінницькій області зазначається, що таке скорочення відбулося за рахунок відрізки земель у колгоспників та тих дворів, що вибули. З цієї ж пояснювальної записки ми дізнаємося, що у ті роки було

11 суб'єктів землекористування, зокрема, колгоспи і радгоспи, робітники та службовці, залізниці, міста та селища міського типу тощо.

Обмаль у торговій мережі плодово-ягідних та овочевих культур спонукав мешканців міст, райцентрів звертатися до виконкомів рад з проханням надавати їм у тимчасове (на сезон) певної кількості землі під городи. Як правило, райвиконкоми такі прохання робітників та службовців задовольняли. Вони укладали відповідні угоди з приміськими колгоспами про передачу їм на декілька років декількох сотень га землі, яку вони щороку розподіляли серед міських організацій та установ. Ці земельні наділи могли бути у розмірі від 0,04 до 0,08 га. Робітники отримували ці землі на безоплатній основі. У 1949 р. у Барському район Вінницької області таких земель було розподілено 24 га, у Вінницькому – 86 га, Вороновицькому – 26 га, Гайсинському – 186 га, Джуринському – 10 га, Калинівському – 74 га, Немирівському – 57 га. Всього по області під городи було розподілено 1 010 га, у тому числі ріллі – 928 га.

Для підсобних господарств міських жителів по Вінницькій області було розподілено 2 911 га землі, зокрема, за рахунок земель держземфонду – 628 га, радгоспів – 161 га, міст – 279 га, держлісфонду – 388 га, інших – 682 га [63].

Найбільше земель колгоспи втрачали в результаті відведень для потреб промисловості, транспорту, житлового будівництва. Згідно рішення Ради Міністрів УРСР від 26 лютого 1949 р. Глуховицькому калійному комбінату було відведено 25 га землі за рахунок земель колгоспу ім. Шевченка Комсомольського району (у постійне користування), управлінню Вінницької залізниці – 10 га за рахунок земель колгоспу ім. Молотова, Вінницькому обласному управлінню промисловості – 1,5 га за рахунок земель колгоспу «Хвиля революції» Вінницького району. Згідно постанови Ради Міністрів СРСР від 22 травня 1954 р. у Вінницькій області були відведені земельні ділянки для кар'єру – 321 га, садиби МТС – 10 га, будівництво

гідротехнічних споруд – 35 га, лікувальних і культурно-побутових об'єктів – 87 га, під будівництво міст та робітничих селищ – 108 га, разом – 1 283 га. Вороновицькій заготконторі під будівництво квасільно-засолочного пункту земельну ділянку 30 га з колгоспу «Шлях до комунізму», Джуринському кар'єру – 2 га, робітникам Зіньковецької МТС 3 га для будівництва індивідуального житла, Погорільській 7-річній школі 0,7 га з колгоспу «Іскра комунізму» і 1 га від колгоспу «Більшовик». Землі у колгоспів Дніпропетровської області відчужувалися під посадку лісонасаджень, в Одеській області у Білгород-Дністровському районі було відведено 25 га Лиманському розсадницькому радгоспу[64]. Взагалі, в архівній справі ЦДАВО України (169. – Оп. – Арк.1 – 492) міститься інформація про сотні дозволів на відчуження колгоспних земель для потреб різних організацій та установ.

У 1958 р. Вінницька обласна рада депутатів трудящих прийняла постанову «Про серйозні порушення Статуту сільгоспартії в окремих колгоспах ряду районів області». У ній зверталась увага районних рад, керівників колгоспів на не припустимість відрізати землі присадибних ділянок, якщо для того немає вагомих причин. Ця постанова з'явилась тому, що в облраду поступали скарги колгоспників на протиправні дії з боку правлінь колгоспів. Так, колгоспник Ткаченко О. з колгоспу Сальник Калинівського району скаржився на те, що у нього відрізали присадибну ділянку і виключили з членів колгоспу за те, що він ухилявся від участі в громадських роботах. Подібна скарга поступила і від колгоспниці Кукурудзи Л. С. Гайсин Липовецького району. Вона доводила, що її чоловік ніколи у колгоспі не працював, а син служив в рядах Радянської армії. Облвиконком зобов'язав районні ради негайно виправити допущені порушення.

Основною причиною для рішення правлінь колгоспів про відрізки земель у колгоспників було у випадку, якщо один із членів сім'ї проживав у селі, але працював не в колгоспі а, скажімо, на підприємстві у райцентрі, або в іншому місті. Так от його частка земельної ділянки могла

бути відрізана і приєднана до колгоспного поля. Як правило, такі дії проводилися весною. Селяни намагалися поновити своє право на всю земельну ділянку і інколи вдавалися до скарг, інколи самочинно приступали до їх обробітку.

Чи то подіяла критика на адресу районних керівників, чи якісь інші причини, але ми у наступні місяці того ж року зустрічаємо багато прикладів, які засвідчують про відведення земель громадянам для індивідуального будівництва, під городи, зокрема, механіку Немирівської МТС було відведено 0,23 га, землевпоряднику м. Бар – 0,12 га, агроному Калинівської райради – 0,15 га, агроному м.Тульчин – 0,25 га, Махаринецькому цукрозаводу під будівництво індивідуального житла для робітників та службовців – 5,0 га з земель колгоспу ім. Леніна с. Махаринці у Шаргородського району. Під городи їм було відведено 50 га. До кінця року в області присадибні земельні ділянки колгоспників за рахунок відведення для цих потреб громадських земель були збільшені на 106,17 га [65].

Для подальшого розширення присадибного земельного фонду за розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 12 червня 1958 р. з громадських земель додатково було виділено 118, 76 га. Її ж рішенням було дозволено Ободівській районній раді перевести 10,0 га громадських земель у присадибний фонд, а колгоспу с. Ободівка, землі якого передані для присадибних ділянок, передати землю з держземфонду. У Бориславському районі Львівської області в особистому користуванні селян було 774 га, а ще 7 866 га у підсобних господарствах. У Бродівському районі 11 107 селянських дворів мали 4 035 га землі, у Золочівському районі в підсобних господарствах було 973 га., Жидачівському – 348 га. [66].

Ми уже звертали увагу на те, що передача земель від колгоспів до нових користувачів здійснювалась на безоплатній основі. Проте, рішенням виконкому Вінницької облради депутатів трудящих у 1958 р. Гушинське училище механізації сільського господарства повинно було оплатити за 280,9 га землі за ціною, що не перевищувала страхової

оцінки. Подібна вимога була повторена у розпорядженні облвиконкому у 1960 р, яке мало виконуватися усіма організаціями на території області, яким відводилися землі колгоспів задля компенсації невикористаних ними витрат [67].

Нам не вдалось з'ясувати механізму оплати новими землекористувачами за відведені землі, з яких фондів і якою вона могла бути.

Рідко, але траплялися і відмови Ради Міністрів України прохачам про відведення земель для промислових потреб. Як приклад, приведемо відмову Ситківцевському цукрозаводу Немирівського району в отриманні 16 га земель колгоспу «Україна», облуправлінню промислових будматеріалів –15,8 га. У цьому випадку причиною відмови було визнано недостатнє технічне обґрунтування. Хмільницькому районному харчоторгу було відмовлено у відведенні 5,0 га землі для організації сировинної бази плодо-овочевого цеху через те, що то було б нерентабельно [68].

Чимало земельних площ з державного фонду було передано ОРСам (Відділи робітничого постачання). Вони мали свої підсобні господарства, в яких вирощували зернові, городні культури, займались тваринництвом. Львівський военторг мав 76 га землі, облторгвідділ – 212 га [69].

Аналіз величини відведень земель під різні об'єкти засвідчує, що часто запити були явно непомірні. Для будівництва сепараторного пункту Барського молокозаводу біла дана заявка на 0,5 га землі колгоспу «Батьківщина», Шаргородський аеродром зробив запит на 49,0 га, Іллінецька школа-інтернат –15 га [70]. Оскільки більшість з них були не рентабельними, то було взято курс на обмеження їхніх земельних площ, а з часом ця форма землекористування взагалі зникає.

З метою найбільш раціонального використання земель окремі суб'єкти господарювання на землі практикували між собою обмін земельними ділянками. Такі дії мали бути узгоджені на рівні земельного відділу району і області.

Ямпільський радгосп з дозволу Вінницького облвиконкому обмінявся земельною ділянкою у 11,5 га з державним комітетом земельного фонду [71].

У повоєнні роки одночасно мали місце такі здавалось би несумісні речі, як вступ селян до колгоспів і відповідно наділення їх землею, і вихід селян із колгоспів і відповідно відбирання землі у них. Документи засвідчують, що навіть в областях центральної частини України ще зберігалися хоч і в незначній кількості одноосібні господарства. Ці процеси нами були відслідковані на прикладі Черкаської області. З архівних документів ми дізналися про те, що у 1952 р. у Бабанському районі прийняли в члени колгоспу 18 осіб, у селах Черкаського району на той рік було 128 одноосібників, а 78 осіб вийшли із колгоспів, в Уманському районі було 8 одноосібників, у Городищенському районі виїхало з колгоспів 26 осіб [72]. Для тих селян, що мали вступати до колгоспів у майбутньому, у кожному колгоспі був зарезервованій земельний фонд. У Городищенському районі він складав 23 га землі [73].

Усі ці процеси відбувалися під пильним контролем голів колгоспів та голів сільрад. Вони, будучи реальними розпорядниками землі на місцях, в одних випадках позбавляли осіб землі, що виїздили з сіл, а в інших випадках, коли молоді сім'ї вступали до колгоспів, їм надавали присадибні земельні ділянки у розмірах, що були визначені Статутом для кожної сільгоспартії.

Мали місце і такі процеси як наділення землею робітників та службовців У Шполянському районі Черкаської (на той час ще Київської області) робітникам та службовцям було надано у користування 51 га, Черкаському – 80 га, Корсунь-Шевчен-ківському – 192 га, Бабанському – 24 га землі. Одночасно облвиконкоми та райвиконкоми задля збільшення громадських земель, до колгоспів доводили плани по рекультивациі земель, зокрема, вимагали рекультивациі ярів, переведення сіножатей в орні землі тощо [74].

Відчуження земель у колгоспів та радгоспів набувало великих масштабів. Мабуть, для того, щоб хоч в якійсь мірі цей процес загальмувати, обласні земвідділи вимагали від районних, а ті у свою чергу від колгоспів досить чіткої звітності за кожний рік про зміни у землекористуванні колгоспу, району. До річного звіту необхідно було подати 15 документів, зокрема, виписку з рішення райвиконкому, протоколи наради при районному сільгоспвідділі, пояснювальну записку, порівняльні відомості про кількість земель з попереднім роком., про внесені зміни у шнурову книгу, список землекористувачів тощо. До речі, у Зведеному звіті за 1953 рік Вінницького облвиконкому про розподіл земель за угіддями, уже передбачалось дати інформацію за 26 пунктами. Усю цю роботу в районах здійснювали штатні землевпорядники, а у колгоспах – землеміри.

На початку 1950-х рр. діяв Примірний Статут колгоспів, прийнятий ще у 1935 р., відповідно і земельні відносини залишалися без змін, хоча деякі незначні відступи мали місце, про що ми викладали вище. Потреба у змінах у земельних відносинах була назрілою. Справа у тому, що колгоспно-радгоспна система господарювання на землі, коли держава була монополістом власності на землю, і монополістом у виробництві засобів виробництва для сільського господарства, а колгоспи лише користувачами державної землі, за яку вони повинні були сплачувати державі податки, а колгоспники майже безоплатно працювати на колгоспній землі, все це було гальмом на шляху вирішення цілого комплексу проблем. Сталося так, що виробники сільгосппродукції були мало зацікавленими у збільшенні виробництва продукції. Нестача продуктів харчування загрожувала державній безпеці країни. Матеріальні і фінансові витрати на виробництво продукції зростали, а результати залишалися, по суті, незадовільними.

Усвідомлення загрозливих для держави проблем в аграрному секторі економіки спонукало нове керівництво на чолі з М.Хрущовим до глибинного аналізу причин такого

становища і визначення шляхів для виправлення становища. Зауважимо, що пошук шляхів виходу із кризового становища сільського господарства був досить тривалим, більше 30 років, з початку 1950 і до кінця 1980-х рр.

Увесь комплекс заходів можна об'єднати в одне ціле – реформування аграрного сектора економіки. І не так важливо, хто, яка особа була на ту пору на вершині влади – (М. Хрущов, Л. Брежнєв, М. Горбачов) і відповідно могла впливати і впливала на процес вироблення рішень та їх реалізації. Важливо інше, усі вони вважали, що для вирішення проблем аграрного сектору економіки достатньо структурної перебудови, покращення кадрового потенціалу, підвищення ролі науки і збільшення капітальних вкладень в аграрний сектор економіки, підвищення заготівельно-закупівельних цін на сільгосп-продукцію, списання з колгоспів заборгованості за обов'язкові поставки продуктів тваринництва у минулі роки, дозволити видавати колгоспникам грошовий аванс – 25 %, послаблення податкового навантаження на колгоспи і колгоспників тощо.

Не може бути заперечень проти такої програми дій. Увесь комплекс організаційно-правових заходів мав підвищити матеріальну зацікавленість виробників сільгосппродукції. Однак, радянське керівництво не ставило питання про трансформацію земельних відносин. Вони вбачались такими, що є недоторканими і не потребують ніяких змін. Хоча рішення лютого-березневого (1954 р.) пленуму ЦК КПРС про широке включення у господарський оборот цілинних земель у східних районах СРСР засвідчувало не тільки про переважання і на цьому етапі екстенсивного шляху розвитку сільського господарства, але й про те, що наявні земельні ресурси і, в Україні, зокрема, у тому вигляді як вони використовуються, не спроможні вирішити проблему забезпечення населення продуктами харчування, а легку промисловість сировиною.

Можемо припустити, що у разі відсутності ось тієї «земельної реакрації» у східних районах СРСР, перебудова у

земельних відносинах могла розпочатися уже в середині 1950-х рр. Складається враження, що радянське керівництво боялося випустити з своїх рук жорстке централізоване управління сільським господарством і вважало, що закріплення земель за колгоспами у першу чергу повинно забезпечувати соціальну стабільність на селі, а слабкі результати економічної діяльності колгоспів – то тимчасові труднощі, які можна подолати шляхом адміністративно-командних методів.

З 1954 р. в Україні розпочалася кампанія по перетворенню колгоспів у радгоспи, а з 1957 р. – з прийняттям постанов ЦК КП України і Ради Міністрів республіки «Про організацію нових і укрупнення існуючих радгоспів УРСР» та «Про додаткову передачу радгоспам земель і майна економічно слабких колгоспів», ця кампанія набула ще більшого розмаху. В результаті радгоспи отримали 376 «маломісних» колгоспів, на базі яких було утворено 28 нових радгоспів. У кінці 1980-х рр. кількість колгоспів зменшилася з 27 413 до 8 594 [75].

Не залишалися поза увагою керівних органів і присадибні господарства колгоспників, які на цей час уже пройшли складний шлях у своєму розвитку. Вони зберігалися задля забезпечення мінімального життєвого рівня сільського населення, але у той же час здійснювався контроль аби вони не виходили за рамки участі у громадському виробництві. Ось це останнє і визначало політику влади щодо присадибних господарств колгоспників.

У повоєнні роки, коли відбувалося відновлення колгоспно-радгоспної системи, були спроби обмеження присадибних господарств колгоспників і для цієї справи залучався адмінресурс. На вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС була висловлена думка про необхідність збільшення присадибних ділянок колгоспників. У 1958 р у Букському районі Черкаської області вступило до колгоспів 142 особи, що призвело до збільшення присадибних земельних ділянок

на 14 га, в Черкаському районі присадибні земельні ділянки збільшилися на 70 га [76].

Проте, уже з 1957–1964 рр. протистояння у земельних відносинах колгоспників і влади набуло досить високого рівня. Присадибні земельні ділянки мали 9 млн. сімей, зокрема, робітники і службовці – 1,8 млн. Всього у користуванні колгоспників було 2 626 тис. га землі (8 % орної землі). Вони виробляли м'яса і сала – 31 %, молока – 29 %, яєць і картоплі – понад 50 %, овочів і баштанних культур – 24 %, фруктів і винограду – 35 %. У селян було 4 630 тис. ВРХ (23 % усієї худоби), 3 994 тис. свиней – 27 % наявного поголів'я в республіці) [77].

На початку 1960-х років здійснювалося обмеження величини присадибних земельних ділянок, одним із напрямів якого було відрізання частини присадибної земельної ділянки. Приводом для таких репресивних дій могло бути те, що хтось один із працездатних членів сім'ї колгоспника працював не у колгоспі, а на промисловому виробництві у місті. У зв'язку з такими неправомірними діями голів колгоспів з боку селян поступали скарги в районні та обласні ради на неправомірність відрізки земель від їх присадибних ділянок. Нам вдалось знайти по В. Дедиркальському району Тернопільської області 14 таких скарг [78].

Такі неправомірні дії досягли свого апогею після виходу постанови Ради Міністрів УРСР від 13 квітня 1961 р. «Про стан присадибного землекористування колгоспних дворів». Цією постановою передбачалось створення у колгоспах спеціальних комісій, які повинні були приступити до обміру присадибних земельних ділянок колгоспників. У разі виявлення лишків, тобто поверх встановленої Статутом артілі норми, такі землі повинні бути відрізненими і долучені до колгоспного клину.

На виконання цієї постанови у Тернопільській області у 526 колгоспах було створено 610 комісій. На 13 травня 1961 р. ними було вибірково обміряно земельні присадибні ділянки 38 617 дворів і передано колгоспам 471 га відрізнених

лишків землі під посіви сільгоспкультур. Згідно інформації обласного управління сільського господарства, поданої у Міністерство сільського господарства УРСР від 1 серпня 1961 р., в області уже було здійснено обмір земель у 178 388 дворів колгоспників. У 438 колгоспах в 3624 дворів колгоспників були виявлені порушення Статутів артiлі в сторону збільшення присадибних земельних ділянок на 2 248 га. У 211 колгоспах в 2371 дворів колгоспників обмежено присадибні ділянки, відрізано 404 га і передано до громадського землекористування.

Найбільше порушників було виявлено в Кременецькому, Збарзькому районах, 15 із них передали до суду. У колгоспі «Зоря» В. Біркiвського району до громадських земель було повернуто 59 га землі. Взагалі то порушення земельного законодавства з боку селян були незначними, від 0,6 до 1,23 га землі. У Підволочиському районі у 7 порушників виявили всього 1,83 га лишків землі, які також були повернуті до колгоспів було здійснено перевірку у 25 колгоспах. У Бучацькому районі в колгоспі ім.Котовського виявили 3,5 га лишків землі у колгоспників, колгоспі ім. Ленiна – 11,0 га, «Сталiнський шлях» – 9,0 га, «Нове життя» – 0,73 га, ім. Щорса – 6,3 га, «Зоря» – 8,0 га. Всього по району було повернуто до колгоспів 38,58 га земель. У В.Глибочецькому районі було виявлено 334 факти порушень земельного законодавства, у кожному із них були виявлені лишки від 0,04 до 0,10 га землі. В Залiщицькому районі було виявлено 128 порушників, у них було вилучено 14,62 га землі [79].

В ході цієї кампанії окремі правління колгоспів приймали рішення про обмеження присадибних земельних ділянок колгоспників до 0,25, 0,36 га і розпочали відповідні роботи по землевпорядкуванню [80].

Окрім того, названі комісії перевіряли раціональність використання земель сільгоспугідь посторонніми, тобто не колгоспами, а підприємствами та установами. У результаті проведеного обстеження у Тернопільській області ними було

виявлено 540 га земель, що використовувалися державними підприємствами не за призначенням. З цього числа виявлених лишків земель 510,9 га були передані у розпорядження колгоспів [81].

Цю інформацію ми почерпнули зі звіту Тернопільського обласного управління сільського господарства, поданого у Міністерство сільського господарства УРСР. Звідти ми дізнались, що на 1961 р. в Тернопільській області було 37 200 працівників промисловості, інших організацій та установ, які мали присадибні ділянки, їм належало 20,1 тис. га землі, зокрема працівникам залізничного транспорту – 6,6 тис. га, автомобільного транспорту – 10, 5 тис. га землі [82].

Наведені нами чисельні приклади «порушень» земельного законодавства в Тернопільській області можуть бути підтвердженими і по інших областях України. Це явище, на наш погляд, є свідченням скритого протесту селян проти необґрунтованих обмежень у землекористуванні. У такий спосіб вони намагалися хоч у якісь мірі компенсувати недостатню кількість землі, яку вони отримали згідно Статуту артїлі. Разом з тим, ми можемо припустити, що «рух захопників землі» набув більшого поширення в західних областях України. Причиною цього могло бути те, що присадибні земельні ділянки колгоспників тут були визначені у розмірі від 0,25 до 0,30 га на один двір, в той час як у східних областях України ці норми були в межах від 0,30 га до 0,60 га землі.

У добу М. Хрушова мав місце і зворотній процес, селяни, особливо молодь, масово виїздили з сіл на роботу, навчання у міста. Це явище стало причиною зменшення кількості присадибних земельних ділянок колгоспників та землі у них. У 1962 р. в Черкаській області (знаходиться менш як за 120 км. від м. Києва) відбулося зменшення землі у присадибних ділянках на 3,8 тис. га. Особливо велике зменшення присадибних ділянок відбулося в Уманському та Монастирищенському районах [83].

У листопаді 1964 р. президія ЦК Компартії України розглянула питання про зняття необґрунтованих обмежень особистого підсобного господарства колгоспників, робітників і службовців. У прийнятій постанові рекомендувалось обласним і районним радам, правлінням колгоспів відновити розміри присадибних ділянок колгоспників, які існували у колгоспах до внесення змін у Статут сільгоспартілі, якщо ділянка не перевищувала граничної норми, а зменшення присадибної ділянки може проводитись тільки за постановою загальних зборів колгоспників [84]. Відтепер розміри присадибних ділянок (включаючи площу під забудови) також для робітників і службовців, які проживали у сільській місцевості і не були членами колгоспу, в середньому становив 0,21 га, в містах і селищах – 0,10 га [85]. Реалізація цього документу уже у 1965 році дозволила збільшити загальну площу присадибних ділянок в Україні до 6 млн. га землі [86].

Березневий 1965 р пленум ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи по дальшому розвитку сільського господарства» Це була багато у чому новаторська програма, спрямована перш за все на підвищення матеріальної зацікавленості селян у виробництві продукції. Вона передбачала подальшу механізацію та хімізацію сільського господарства; запровадження пенсійного забезпечення колгоспників та переходу на грошову оплату праці колгоспників. Однак, у скорім часі з'ясувалось, що ці досить таки вагомні зрушення в організації виробництва сільгосппродукції не давали бажаного результату. У 1967р. у Дніпропетровській області робітникам та службовцям з земель державного земельного фонду та земель колгоспів у приміській зоні було надано у тимчасове користування 54 588 га землі. Як правило, угоди на право користування земельними ділянками для робітників та службовців міст щороку поновлювалися.

Мешканці приватного сектора міст та містечок області мали у постійному користуванні присадибні земельні ділянки розміром від 0,02 до 0,05 га. На початку 1970-х рр. було

проведено перебір їхніх прибудинкових земельних ділянок. Земельні ділянки мешканців міст та містечок Дніпропетровської області виглядали так: у м. Дніпропетровську 65 031 двір мали 6 440 га землі, Дніпродзержинську – 28 112 дворів мали 2 939 га, П'ятихатках 9 300 дворів мали 853 га, Жовтих Водах 3741 двір мали 389 га, Новомосковську 12 923 двори мали 236 га, Верхньодніпровську 2134 двори мали 236 га, у Верховинному 3821 двір мав 611 га. Всього ж у 8 містах області присадибні земельні ділянки робітників і службовців були такими; 184 588 дворів мали 20 080 га землі. У Тернопільській області на 1972 рік присадибні земельні ділянки займали 79,3 тис. га, землі мешканців міст займали – 1,7 тис. га [87].

У 1950–1960-і рр. в долі селян Середнього Подніпров'я сталися досить болючі перебіни. Вони були пов'язані з рішенням уряду розпочати будівництво на р. Дніпрі Київської, Кременчуцької та Каховської ГЕС. У результаті цього будівництва в Дніпрі мала суттєво піднятися вода, під затоплення попадали десятки сіл Черкаської та Кіровоградської областей. Загальна кількість затоплених (виведених із сільгоспугідь) земель сягала 1 млн. га. Майже 1 млн. селян вимушені були переселитися в інші місця своїх районів, що були заздалегідь визначені органами влади. Там вони безкоштовно отримували присадибні земельні ділянки рівнозначні тим, що у них були на попередніх місцях проживання, а колгоспні поля розташовувалися на території тих колгоспів, які там існували до прибуття переселенців.

У 1968 році Верховна Рада СРСР затвердила «Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік», замість Закону «Загальні початки землекористування і землевпорядження» (1928 р.). Цей документ став основним законодавчим актом щодо регулювання земельних відносин і проведення державного землевпорядкування. Він був розрахований не на різні форми користування землею, а на жорстку централізацію і командне управління сільським господарством.

26 листопада 1969 р. на III Всесоюзному з'їзді колгоспників було прийнято типовий Статут колгоспу, який складався із 12 розділів. Земля, що закріплювалася за колгоспом, залишалася державною власністю, тобто всенародним надбанням, не могла бути об'єктом купівлі-продажу, здачі в оренду й інших угод. Порядок користування колгоспами землею визначено у розділі III «Земля та її використання». Кожному колгоспові виконавчим комітетом районної (міської) ради народних депутатів видавався державний акт на право користування землею, у якому зазначалися розміри і точні межі земель, закріплених за колгоспом. У кожному колгоспі в обов'язковому порядку мали бути відведені землі для громадського (колгоспного) користування і для присадибних земельних ділянок колгоспників. Відповідно до положень розділу X «Підсобне господарство сім'ї колгоспника» підтверджувалось право кожної сім'ї члена колгоспу користуватися присадибною земельною ділянкою у межах норм, визначених Статутом цього колгоспу.

У розвиток і доповнення вищезазначених документів в Україні у 1970 році прийнято новий Земельний кодекс. Розділ III «Земля та її використання» визначав єдиний порядок для усіх землекористувачів. Ним же передбачалось поновлення державних актів на землю для колгоспів. Для мешканців міст та містечок було відновлено право ведення підсобних господарств з використанням земельних ділянок. Разом з тим в цьому документі зберігалася надмірна централізація при вирішенні питань вилучення і наданні землі, відторгнення від земельних справ місцевої влади, не було передбачено заходів щодо економії землі, що призводило до безгосподарності у її використанні

Вищі органи влади звичайно були добре обізнані із чисельними проявами безгосподарності при використанні земель і намагались здійснювати певні заходи по обмеженню цих негативних явищ. 6 березня 1975 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про видачу землекористувачам актів на

право користування землею, а 10 червня 1977 р. – постанову «Про порядок ведення державного земельного кадастру». Об'єктом земельного кадастру в Радянському Союзі було визнано увесь земельний фонд країни, включаючи ділянки покриті водою і лісом, який є власністю всього народу. В короткім часі роботи по визначенню продуктивності земель були завершені.

В процесі здійснення оцінки земель раптом з'ясувалось, що де-факто величезні земельні площі в результаті господарської діяльності перетворились на такі, що не придатні для сільського господарства. Саме тоді постала проблема їх рекультивації. Додатковим стимулятором для пошуку шляхів збільшення земель сільськогосподарського призначення було те, що відведення земель для потреб народного господарства зростало з року в рік.

У 1970–1980 рр. в економічному розвитку УРСР паралельно відбувалися два процеси: стрімкий розвиток промисловості, будівництва значної кількості нових великих промислових об'єктів і паралельно йшов процес індустріалізації сільського господарства, що також вимагало будівництва спеціалізованих підприємств. Під будівництво нових промислових об'єктів та реконструкцію існуючих необхідно було винаходити земельні площадки на території України і розпочинати процедуру їх виведення із сільгоспугідь. Додамо до цього масштабне житлове будівництво, розвиток інфраструктури, комунальної, культурно-побутової сфери в містах і сільській місцевості і ми отримуємо ще чималі додаткові потреби в землі. Ось ці об'єктивні потреби вимагали відведення земельних площ, які на ту пору можна було відчужували переважно у колгоспів і радгоспів. Але тут мала би виникнути колізія. Справа у тому, що хоча колгоспи і радгоспи були лише користувачами землі, але вона їм була надана у довічне користування. Власником землі залишалася держава. Виявиться, що власник землі (держава) може не рахуватися з наданим колгоспам ще у 1920–1930 рр. права на довічне користування землею і у

даний час поступати так, як того вимагали загальнодержавні потреби.

Щоправда, формально неначебто дотримувалися прав колгоспів і колгоспників, для чого була запроваджена спеціальна процедура відчуження у них земельних ділянок. Спочатку дозвіл на відчуження землі мали дати збори колгоспників, або збори уповноважених, потім такий же дозвіл мала дати районна рада депутатів трудящих, потім відповідне рішення мала прийняти обласна рада депутатів трудящих. Вона мала звернутися з відповідним обґрунтуванням до Міністерства сільського господарства УРСР, яке виходило з відповідними пропозиціями залежно від значимості майбутнього об'єкта в уряд УРСР чи СРСР. За урядом було останнє слово у вирішенні питання відчуження землі у колгоспів. Після того як було отримано позитивне рішення уряду УРСР, розпочинався зворотній процес, а саме: облрада давала доручення відповідним управлінням на відчуження конкретної земельної ділянки. В натурі цю роботу виконували районні землевпорядники. Ось така була бюрократична схема щодо відчуження землі у колгоспів. Однак вона могла лише відтермінувати сам факт відчуження земель на рік або два, але не могла зашкодити йому.

У 1967 р. Запорізька облрада за рішенням уряду УРСР передала Мелітопольському металургійному заводу 35,2 га земель під будівництво нових виробничих об'єктів, Ново-Полтавському гранітному кар'єроуправлінню «Укрводбуд» під розчищення і реконструкцію кар'єра – 75,9 га землі, із них у Полтавському районі 25,9 га, Чернігівському – 50 га [88].

Миколаївська облрада у 1967 р. відвела Баштанському та Єланецькому районам для будівництва шосейних шляхів Баштанка – Червона зірка та Єланець–Братололюбівка – 55,6 га землі за рахунок землекористувачів колгоспів Баштанського і Єланецького районів. Одеська облрада передала м. Одесі від колгоспу ім. К.Лібкнехта (приміський) для будівництва тролейбусного депо 3,2 га землі, Іллічівському порту під будівництво очисних споруд передала 20 га землі колгоспу

ім. XXI з'їзду КПРС. Чернівецька облрада передала лісокомбінату 80 га лісу колгоспу ім. Жовтневої революції. Чернігівська облрада передала Талалаївському торфопідприємству Чернігівської області у користування терміном на 5 років 111,2 га землі колгоспу Срібнянського району для добування торфу. Прилуцько-Лесяківському нафтопромислу під будівництво об'єктів промислового об'єднання –123,31 га, з них у постійне користування 62,36 га з громадських земель колгоспів «Жовтень» та ім. Димитрова. Рішенням уряду УРСР було передано у держлісфонд під заліснення піщаних площ землі колгоспів Голопристанського району «Червоний Жовтень» – 43,7 га та «Перше травня» – 34,6 га. Тоді ж уряд прийняв рішення про відведення Херсонському обласному управлінню будівництва та експлуатації шосейних шляхів 15,4 га під будівництво автошляху до с. Біляєво за рахунок земель колгоспів та про передачу Хмельницькій обласній психлікарні 13 га землі за рахунок земель колгоспу «Шлях Леніна» Ярмолинецького району [89].

Вінницька обласна рада депутатів трудящих своєю ухвалою від 3 березня 1972 року зверталась до Міністерства сільського господарства з проханням виділити з земель колгоспу ім. Калініна для Чечельницького м'ясокомбінату у постійне користування 2 612 га землі для забезпечення худоби кормами. Бердичівському райуправлінню газопроводами виділити 1,46 га землі [90]. У цій же справі фонду є рішення уряду УРСР про землевідведення у Вінницькій області від 24 березня 1972 р., 7 квітня 1972 р. та 29 листопада 1972 р.

У 1972 році на розгляд Ради Міністрів УРСР поступило 164 протоколи від обласних рад з проханням надати різним організаціям та установам землю для виконання ними своїх функцій. У тому році для державних і громадських потреб у 25 областях УРСР вилучено 1 368 300 га земель сільськогосподарського призначення, зокрема, сільгоспугідь –

912,7 тис. га, орних – 736, тис. га. Із цієї кількості у колгоспів було вилучено 949,6 га, у радгоспів – 167, га. З них:

– під промислове будівництво – 143,16 га сільгоспугідь та 182,74 га ріллі;

– під житлове будівництво – 58,38 га сільгоспугідь та 53,39 га ріллі;

– під автошляхи – 191,58 га сільгоспугідь та 67,27 га ріллі;

– під кар'єри – 39, га сільгоспугідь та 35 га ріллі;

– під учбові аеродроми – 78,42 га сільгоспугідь та 9,02 га ріллі;

– під гідровузли – 160 га сільгоспугідь та 116,7 га ріллі;

– під ріборозплідники – 204,7 га сільгоспугідь та 116,7 га ріллі [91]. Такий «вал» рішень про відведення земель колгоспів на різні потреби промислових, культурно-освітніх, будівельних організацій стурбував вищі органи влади УРСР, аналіз звітів земельних управлінь облради про використання земель сільськогосподарського призначення та актів про порушення законодавства про використання земель, спонукав Верховну Раду УРСР 23 листопада 1972 року прийняти постанову «Про використання земель і дотримання земельного законодавства» [92].

Ця постанова зобов'язувала обласні, районні ради депутатів трудящих посилити контроль за дотриманням земельного законодавства, обмежувати виділення земель сільгоспугідь під будівництво промислових об'єктів, винаходити під міське житлове будівництво землі у межах міст, винаходити та вводити додаткові земельні площі за рахунок розкорчування чагарників, осушення боліт та інше.

Виконання цієї постанови земельними відділами обласних, районних рад відбувалось за декількома напрямками. Першим із них було освоєння нових земельних площ. Чи не найголовнішим з них було розкорчування чагарників, розорення вигонів, пасовищ, берегів річок та озер, осушення боліт тощо. До всіх обласних рад була доведена урядова рознарядка по розкорчуванню

чагарників, освоєнню боліт, що додало для потреб колгоспів 2,7 тис. га земель. У Рівненській області було додано 17,2 тис. га, а за роки Х п'ятирічки – 28 тис. га, у Вінницькій області було розкорчовано і здійснено вапнування кислотних ґрунтів на площі 100 га., освоєно 5 тис. га земель несільськогосподарського призначення, зокрема, 400 га вигонів та на 5 100 га викорчували старі сади. Відчуження від управління автошляхів та залізниці додатково дозволило залучити 0, 6 тис. га землі. У Лиснянському районі Черкаській області у 1968 р. було рекультивовано 2 га землі після припинення роботи піщаного кар'єру, у 1972 р. в Черкаській області було рекультивовано 0,1 тис. га землі [93].

Це була та сумнозвісна кампанія, що призвела до максимальної розорюваності земель, знищення природних водоймищ та боліт, втрати берегів річок, озер тощо. Однак, ця прибавка до земельних угідь дуже швидко була поглинута новими земельними відведеннями для потреб народного господарства. Як засвідчують документи, процес передачі земель сільгоспугідь під будівництво промислових, культурно-освітніх об'єктів, побутових споруд не тільки не припинявся, а й наростав..

У 1972 р земельні площі колгоспів Вінницької області зменшились на 2, тис. га за рахунок передачі земель для державних потреб. У 1980 р. Дніпропетровська обласна рада народних депутатів на вимогу уряду прийняла рішення про виділення землі для Аннівського кар'єру на Дніпропетровщині та вилучення 1 632 га ріллі на ці потреби [94].

У ході ознайомлення з десятками рішень обласних рад УРСР з питань відведення земель під різного роду об'єкти складається враження, що процес вилучення земель сільгоспугідь набирав загрозливих масштабів і засвідчує, що органи влади відчужували землі у колгоспів так неначе це вони були їх розпорядниками. Оскільки «прохачі» отримували землі безкоштовно, то і апетити їх щодо розмірів земельних ділянок були досить великими. Кожне

підприємство намагалось отримати максимально велику земельну ділянку, задля чого надавались спеціальні розрахунки та вимоги санітарних, протипожежних та інших служб. Щоправда, ми знайшли один документ, який засвідчує відмову у відчуженні землі. Мова йде про рішення Кримської обласної ради народних депутатів відмовити Раді Міністрів СРСР у відведенні 60 га земель під будівництво Сивашського аніліно - фарбового заводу [95].

Процес відчуження земель сільськогосподарського призначення набирав великих обертів, що змусило уряд УРСР 15 листопада 1974 р. видати розпорядження «Про скорочення витрат продуктивних земель під промислове, сільськогосподарське, цивільне та інші види будівництва та прискорення рекультивациі». Попри існування «грізних» постанов, чимало земель в УРСР використовувалось не за призначенням, різні установи та підприємства попросту повідгороджували десятки і сотні га землі. Так, Городищенська районна лікарня Черкаської області добавила собі 10 га землі, середня школа №1 того ж району – 2 га, цукрокомбінат – 5 га. Усі ці землі були повернуті до колгоспів[96].

У 1970–1980-і роки в земельних відносинах відбувалися досить неоднозначні процеси. Попри зусилля органів влади щодо обмеження відведення земель для потреб промисловості цей процес зупинити виявилось неможливим. Там же в Черкаській області у 1976 р. для потреб промислового будівництва було відведено 200 га землі. Одночасно колгоспи виконували рознарядки з районів про розкорчування старих садів, чагарників, що дало їм можливість збільшити в Городищенському районі земельні угіддя на 800 га.

Ще однією проблемою, яка впливала на земельні відносини було те, що уже в ті роки намітилась тенденція до скорочення сільського населення. Причинами цього явища було те, що якась частина виїздила на роботу в міста, інші – вимирали. Статистика по Черкаській області засвідчує, що у 1972 р. кількість господарств колгоспників зменшилась на

4982, у 1976 р. порівняно з 1975 р. скоротилась ще на 8 339 [97].

Ця тенденція у різних величинах мала місце по всіх областях України. Проблема не в самому явищі скорочення кількості селянських господарств, хоча і цей процес не бажаний. Справа у тому, що цей процес набирив ознак перманентності і тисячі гектарів колишніх присадибних земель буде у більшості випадків неможливим ввести до сівобороту колгоспів, вони, як правило, почнуть заростати бур'янами, у кращому випадку хтось із сусідів тимчасово міг якусь їх частку обробляти.

Ще одним напрямом, до якого влада припустилась на початку 1970-х рр. задля збільшення колгоспних земель було відрізання частини земель присадибних ділянок колгоспників. У такий спосіб колгоспники Вінниччини втратили 1,5 тис. га землі, з яких 0,8 тис. га було приєднано до польової землі колгоспів. У масштабах обласного земельного фонду, то була незначна прибавка. Однак, адміністрація створював видимість виконання відповідних рішень, про що регулярно направлялися звіти у вищестоячі органи влади.

Щодо присадибних земельних ділянок колгоспників, то слід зазначити, що вони на цей час уже були стабільними, не виходили за рамки, визначених Статутами колгоспів. Так, у колгоспах Бережанського району Тернопільської області колгоспам належало 81 749 га, а колгоспникам – 6 439 га, зокрема, у колгоспі «Більшовик» колгоспники мали 394 га, ім. Хмельницького – 150, колгоспі ім. XXII з'їзду КПРС – 235 га. Від 0,25 до 0,30 га в Бережанському районі мали 3702 двори, від 0,26 – 0,40 га – 1835, від 0,51– 0,60 га мали 483 двори. В середньому колгоспний двір мав в межах 0,25 га [98].

Про стан земельних відносин в УРСР багато аналітичної інформації можна почерпнути з Звітів обласних рад, які вони подавали у Міністерство сільського господарства. Там містяться матеріали, що стосуються використання земельних

ресурсів в областях, районах, селах та селищах міського типу. У 1972 р. такі звіти подали усі області УРСР. Так, зі Звіту Ворошиловградської області ми дізнаємось, що на 1972 р. в області було 180 колгоспів, яким належало 1189 тис. га землі і 133 радгосп, яким відповідно належало 11 тис. га землі. Там також було 74 підсобних господарств шахт, заводів та інших установ, які користувалися 27,4 тис. га землі. Земель держзапасу в області було 2,7 тис. га (під водою рік Сіверський. Донець та Айдар – 2,5 тис. га) [99].

Районні ради стали ширше практикувати надання у тимчасове користування земель під городи та для садівництва робітникам та службовцям. У різних регіонах норми таких наділів були різними, від 0,04 до 0.06 га землі. Рівненська облрада затвердила рішення зборів колгоспів про виділення у Володимирецькому районі 3 га землі для робітників та службовців, у Сарненському районі для працівників птахофабрики 6,7 га землі. Районним радам було дане доручення по вишукуванню нових земельних площ для задоволення потреб в городах робітників та службовців. Збільшувалось відведення земель під присадибні ділянки колгоспників, вони склали 57 тис. га, а працівників радгоспів – 6,5 тис. га. [100].

Ще одним напрямом адміністрування земельних відносин у 1970–1980 рр. була потреба зміни меж між колгоспами, радгоспами, районами та областями. В цій справі вищі органи влади діяли обережно і виважено, проводились відповідні консультації, узгодження і тільки після того, як це було у випадку з передачею частини території Полтавської області (206,7 га) Кіровоградській області, приймалось остаточне рішення [101].

Відчуження земель колгоспів та радгоспів набуло великих розмірів. Задля того, щоб навести хоч якийсь лад у цій справі, у 1972 році розпочалась підготовка державних актів на право користування землею та умови контролю за її використанням по призначенню. Державні акти підтверджу-

вали право колгоспів та колгоспників на безстрокове користування наданими їм землями

У ці роки, як і у попередні, з боку таких землекористувачів, як колгоспники, працівники радгоспів, кооперативних об'єднань і промислових підприємств мали місце порушення щодо перевищення норм наданих їм у користування земельних ділянок, зокрема, набувало поширення таке явище як самозахоплення земель (займанщина невмируща) окремими громадянами для вирощування овочевих, баштанних культур. У Кадіївському районі органи контролю виявили 213 порушень, в Антрацитівському районі – 25, шахта «Гірська» перебрала 11 га землі у колгоспу «50 років Компартії України», у Северодонецькому районі виявлено 126 порушень.

Органи влади стежили за цими процесами і інколи вдавалися до крайніх заходів задля їх припинення, аж до того, що переорювали посіви, як це було у колгоспі «Знамя комунізму» станиці Луганська. У Вінницькій області було виявлено 100 порушень земельного законодавства, зокрема, у Бердичівському районі Дорожньо-експлуатаційна дільниця № 651 самочинно зайняла 5,7 га колгоспної землі, у 1972 році по Тернопільській області 597 контрольних комісії вилучили у самозахоплювачів 3 512 га землі і передали їх у фонд колгоспів [102].

Перевірки щодо дотримання земельного законодавства проводились систематично. У 1986 р. Управління землекористування та землеустрою Держагропрому УРСР провело 9 221 перевірку дотримання законодавства про землекористування і виявило 5 105 порушень. Найбільш часто допускались такі порушення: самочинне захоплення земель – 2 382 випадки і захопили вони 3 022 га, у тому числі окремі громадяни допустили 1 895 порушень і присвоїли 675 га землі. Як приклад, приведемо шахту «Кременську» Мінвуглепрому, яка самовільно захопила 6,0 га землі Кременського лісгоспзагу Ворошиловградської області. В Городищенському районі Черкаської області на 1972 р. було 75 по-

рушників земельного законодавства, вони захопили 35 га землі, до колгоспів було повернуто 30 га [103].

Оскільки самозахоплення земель організаціями та громадянами набувало значного поширення і, щоб перевести ці процеси у контрольоване русло, у 1978 році Міністерство сільського господарства України видало наказ № 586 «Про підсобні селянські господарства підприємств». На виконання цього наказу в обласних центрах було дозволено надавати окремим підприємствам землю для створення садівничо-городніх кооперативів. У скорім часі такі кооперативи були створені на Вінницькому заводі «Термінал», Радіозаводі, заводі електрообладнання та інших. Кожен член кооперативу міг отримати 0,06 га землі. Тоді ж було прийняте рішення про повернення колгоспникам колишніх відрізків у розмірі 1,7 тис. га. [104].

«Боротьба» органів влади за збільшення земельних угідь колгоспів, а вимоги до влади колгоспників, робітників, службовців про збільшення їхніх присадибних ділянок і ділянок під городи продовжувалась аж до початку перебудови. Контролюючі органи досить регулярно здійснювали перевірки дотримання земельного законодавства колгоспами, радгоспами, держустановами та підприємствами і кожний раз виявляли порушення земельного законодавства. У 1980 році у Вінницькій області було виявлено ще 361 порушення земельного законодавства, у результаті чого колгоспам області повернули 2 540 га землі. Однак, як і до цього часу, відбувався зворотній процес – до вищих органів влади УРСР у 1980 році було 1000 звернень від підприємств та організацій області про надання їм 9,5 тис. га землі, 440 звернень було розглянуто [105].

У Дніпропетровській області органи влади також «боролися» за збільшення земель колгоспів. На 1980 рік додатково було освоєно 3,4 тис. га землі. Там одночасно з наділенням землі підприємствам (у 1980 р. було наділено 0,9 тис. га), розпочався, хоч і досить слабкий, процес відчуження землі у деяких із них (було відчужено 0,5 тис. га

землі). П'ятихатський і Верхньодніпрянський райони отримали 453 га земель, які до цього не використовувалися за призначенням [106]. Потік звернень підприємств, установ з проханням надати їм землі для виробничих потреб не припинявся, однак позитивне вирішення органами влади прохань все-таки зменшувалось. Так, у Дніпропетровській області протягом 1971–1975 рр. для виробничих потреб підприємств та установ було відведено 20 тис. га колгоспної і радгоспної землі, а у 1976–1980 рр. – 11,6 тис. га землі [107].

Можливо стримуючим фактором стало те, що була запроваджена обов'язкова оплата колгоспам за відведену їм землю. Таку інформацію ми зустрічаємо уже з кінця 1960-х рр. Змагайлівська районна електромережа зобов'язувалася оплатити в банк 263 крб. за відведену їм земельну ділянку у розмірі 0,17 га, Уманське будівельно-монтажне управління мало оплатити 4 929 крб. за відведену ділянку розміром 3,18 га, Катеринопільський райводбуд мав оплатити 4 260 крб. за відведену земельну ділянку у 3,2 га, Щоправда, Лозівський рибгосп отримав 0,58 га землі безоплатно [108].

З 1966 по 1985 рр. посівні площі в Україні у результаті чисельних відведень колгоспних земель для потреб промисловості, житлового будівництва, соціальної інфраструктури скоротилися на 1,1 млн. га, що можна порівняти з втратою земель цілої області, скажімо, Черкаської [109].

З часом було визнане за необхідне здійснювати додаткову регламентацію щодо порядку надання у користування земель колгоспам та іншим сільгосп підприємствам. Саме на вирішення цієї проблеми була спрямована постанова Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1983 р. «Про порядок надання не використовуваних промисловими, транспортними, лісогосподарськими, іншими несільськогосподарськими підприємствами, організаціями і установами земель для тимчасового користування для сільськогосподарських цілей».

Прагнучи підвищити ефективність сільського господарства уряд вдавався до різного роду реорганізацій управління колгоспним виробництвом. З кінця 1970-х рр. стали утворюватися «виробничі об'єднання», покликані підвищити спеціалізацію у виробництві і збільшити переробку сільгосппродукції. Вони об'єднували землі колгоспів, радгоспів, підприємства харчової промисловості У 1982 р. виникли Агропромислові комплекси (АПК). Вони об'єднували виробників та переробників продукції, та машинобудівників. У 1980 році було відновлено право оренди землі.

У 1985 році з початком перебудови почалися певні зміни і у системі землекористування. Перш за все, суто адміністративні заходи урегулювання земельних відносин поступово заступали такі дії, що все більше залучалось населення до нових напрямів у їх змінах. У цьому зв'язку варто згадати про Постанову Ради Міністрів СРСР, якою визначався порядок створення підсобних господарств та надання їм у користування землі. З урахуванням норм Закону СРСР «Про кооперацію в СРСР» було розроблено новий Примірний статут колгоспу, прийнятий Четвертим Всесоюзним з'їздом колгоспників 25 березня 1988 р. На відміну від попереднього статуту, колгоспи визначалися уже не як суспільна форма соціалістичного господарств, а як кооперативна. Порядок землекористування згідно цього статуту залишався практично незмінним, хоча дещо і було змінено. У новому Статуті розмір присадибної земельної ділянки колгоспника встановлювався тільки з урахуванням трудової участі у громадському господарстві, а кількість членів сім'ї уже до уваги не бралась.

Мешканці міст отримали дозвіл на одержання земель у садово-городніх кооперативах (дачі). Величина наділу визначалась від 0,04 до 0,06 га. Цьому сприяло те, що була видана постанова «Про розвиток колективного садівництва і огородництва в Україні». У Львові 200 підприємств звернулися до обласної ради з клопотанням виділити їхнім

працівникам під сади та городи 1 тис. га землі. Оскільки в області таких можливостей не було, то було задоволене прохання на рівні 225, 5 га землі.

Березневий (1989 р.) пленум ЦК КПРС визнав можливим розвиток на селі альтернативних форм господарювання: фермерських господарств, різних форм оренди, кооперативів. Оренда землі відновилася після її заборони ще у 1928 р. Орендний підряд на селі став досить популярним. На кінець 1980-х 2/3 колгоспів та радгоспів застосовували цю форму господарювання. Тоді орендним підрядом оброблялося до 1/3 орних земель. У Черкаській області було 150, Дніпропетровській – 560 орендних колективів. У Житомирській області колгосп ім. Худолея Радомишльського району передав в оренду 440 га землі. У Бериславському районі Херсонської області 6 членів орендного колективу обробляли 1 464 га землі [110].

Новий імпульс одержала така форма господарювання, як індивідуальний підряд. Це означало, що у роки «перебудови» колгоспне виробництво втрачало свою монополію на виробництво сільгосппродукції, а заодно і монополне право на користування землею.

Нове керівництво на чолі з М.С. Горбачовим у черговий раз спробувало виправити ситуацію в аграрному секторі економіки. Прискорення соціально-економічного розвитку країни передбачалося досягти за рахунок широкого впровадження досягнень науково-технічного прогресу, створення нового господарського механізму, активізації людського чинника. Цьому мали сприяти закони «Про державне підприємство та об'єднання», «Про кооперацію», «Про індивідуальну трудову діяльність».

Реформування в економіці країни розпочалося з прийняттям Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р.) «Декларації про державний суверенітет України», у якій проголошено про виключне право народу на володіння, користування і розпорядження її національним багатством. Власністю народу проголошені земля, її надра, повітряний

простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться у межах території УРСР. Вперше у законодавчому акті, прийнятому Верховною Радою УРСР, вказувалось, що держава забезпечує захист усіх форм власності [111].

Це останнє положення у певній мірі конкретизувалося у Законі «Про економічну самостійність УРСР» (3 серпня 1990 р.). У ньому дослівно записані наведені положення з «Декларації про державний суверенітет України». Принципово важливим є положення: а) власність в Українській РСР виступає у трьох формах: державна, колективна, індивідуальна (особиста і приватна трудова власність); б) Українська РСР гарантує рівноправність всіх форм власності [112]. Суть ось таких перебудовчих, по суті, революційних процесів в аграрному секторі економіки була у тому, щоб повернути землю селянам, змінити форму права на землю, земельні відносини в цілому.

Зауважимо, що ці процеси відбувалися в основному «на горі» і в ту пору ще не дійшли до низів, їхньої свідомості. Перебудову середини 1980-х і потім деколективізацію українські селяни сприйняли без особливого ентузіазму, з їхнього боку не було проявлено ні протесту, ні гучної підтримки цих нових явищ. Вони довірили свої долі владі, яка виступила ініціатором чергового реформування земельних відносин. Влада з свого боку попри безліч інших проблем, все-таки багато уваги приділяла вирішенню проблем сільського господарства. Чи не найпоказовішим у цьому відношенні став Закон УРСР (жовтень 1990 р.) «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України». Тут вперше на законодавчому рівні було визнано рівність уже існуючих форм господарювання і тих, що тільки почали створюватися, причому як на колективних засадах власності, так і на приватних [113].

Проблеми аграрного сектору економіки і його стрижневої складової – земельних відносин були настільки необхідними і невідкладними, що ще до проголошення

незалежності України у Законі «Про пріоритетність розвитку села та агропромислового комплексу» від 17 жовтня 1990 р. говориться про право трудових колективів і кожного його члена визначати форми власності та організації виробництва, так і у володінні своєю продукцією. При цьому давався перелік цих форм, зокрема, селянські (фермерські) господарства; колгоспи; радгоспи; підсобні сільські господарства; кооперативи; орендні колективи; особисті підсобні господарства громадян.

18 грудня 1990 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про земельну реформу» і одночасно Земельний кодекс України. Постанова була представлена як складова частина переходу економіки держави до ринкових відносин, в ході якої мав бути здійснений перерозподіл земель з одночасною передачею їх селянам у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам і організаціям. У цій же постанові було оголошено, що з 15 березня 1991 р. всі землі України мають стати об'єктом земельної реформи [114].

На самому початку реформування аграрного сектору ставилось завдання наблизити власність на землю до виробника, забезпечити самостійність і незалежність громадянина, відродження господаря на землі на основі приватної власності; розвивати на рівноправній основі сільгоспідприємства, господарства населення та фермерські господарства. Це мали бути, по суті, революційні трансформації у земельних відносинах. За великим рахунком, мала розпочатися загальна приватизація, ліквідовано аграрні виробничо-господарські структури радянського типу.

Земельний кодекс України (1990 р.) мав врегулювати земельні відносини на селі у нових умовах, що уже сталися, а ще більше в тих, що стануться у найближчому часі. У чому різниця Земельного кодексу 1922 року і Земельного кодексу 1990 року? У Земельному кодексі 1922 року зазначено, що усі землі в УСРР є державною власністю, у Земельному кодексі України 1990 року визнається право кожного громадянина на

земельну ділянку. Громадянам України, згідно нового Земельного кодексу, земля надавалась у довічне успадковане володіння, а сільськогосподарським підприємствам, громадським організаціям, установам – у постійне володіння. По суті, це був шлях до зруйнування існуючої системи власності, а запровадження спадкового права на землю заклало основи багатокладності у сільськогосподарському виробництві.

Ніхто не має права вилучити землю у землевласника. У разі добровільної відмови власника від землі, то має бути здійснена компенсація. Земельний кодекс визначив граничні норми наявності землі в одних руках, дозволяв збільшувати земельні ділянки фермерам – до 50 га сільгоспугідь, для особистого господарювання – до 20 га, для городництва – до 0,12 га, для дач – до 0,06 га. Були визначені норми земель фонду запасу – до 1,3 % від усіх сільгоспугідь У Земельному кодексі також були визначені суб'єкти господарювання на землі: КСП, кооперативи, селянські фермерські господарства, ОПГ. Було здійснено безоплатну передачу у приватну власність для ведення сільського господарства земельних ділянок ОСГ, дач. Єдиним розпорядником землі відтепер ставали районні ради народних депутатів.

У Кодексі задекларовано базові положення аграрних відносин, зокрема, визнавалось право приватної власності на землю; означені форми власності на землю; принципи передачі землі у власність; правові основи викупу; оренди землі тощо. Згідно цього документу держава зберігає за собою право власності на всі землі окрім тих, що передані у колективну і приватну власність, а також право передавати землі, що їй належать, у колективну і приватну власність і в оренду [115]

Новий Земельний кодекс передбачав гарантію усім громадянам права на земельну ділянку, а Статті 7–8 визначали три форми права на землю:

1. Користування, успадковане, довічне володіння для громадян;

2. Постійне володіння для сільськогосподарських підприємств;

3. Користування (постійне, тимчасове у т.ч. на правах оренди) для неселянських підприємств.

Постанова Верховної Ради «Про земельну реформу» проклала дорогу праву власності на землю в Україні. Це фундаментальне положення потім було повторено у Законі «Про власність» від 7 лютого 1991 р. Там підтверджується право громадян України на індивідуальну (у 1992 р. в іншому законі термін «індивідуальна власність» замінено на «приватна власність») та колективну власність, на довічне успадковане володіння землею для ведення селянського (фермерського) й особистого підсобного господарства, садівництва та інших потреб. На законодавчій базі визначено основні форми власності на землю: державна, комунальна і приватна. Комунальна власність – це землі загального користування населених пунктів, парки, під залізницями, автодорогами тощо. Право державної власності – усі інші землі, крім уже переданих у комунальну і приватну власність. Ними розпоряджається уряд України [116].

Таким чином, земельні відносини в Українській РСР з середини 1940-х і до кінця 1980х рр. будувалися на основі монополії державної власності на землю, регулювалися шляхом адміністрування чисельними постановами та розпорядженнями уряду СРСР та УРСР, КПРС і Компартії України. Вони намагалися слідкувати за всіма процесами, що мали місце в земельних відносинах, а саме: відведення земель для потреб народного господарства; збільшення та зменшення орних земель колгоспів та радгоспів; скорочення і збільшення присадибних земельних ділянок; рекультивация та меліорація земель і намагалися відповідним чином реагувати на такі прояви; жорстко впливали на місцеві органи влади з метою максимального введення земель для збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Однак, громіздка управлінська система аграрним сектором економіки пропонувані згори рішення та підходи блокувала,

створювала видимість їх виконання. Від цього страждало сільськогосподарське виробництво, під загрозою була продовольча безпека держави.

В кінці 1980-х рр. (дещо пізніше від початку перебудови в промисловості) розпочалась, хоч і досить обмежена, перебудова земельних відносин на нових засадах: передача невеликої частки колгоспних земель в оренду, для створення сімейних кооперативів. Реформа земельних відносин, в основу якої мав бути покладений принцип множинності фори власності на землю та запровадження на їхній основі нових організаційно-виробничих структур ставала неминучою. Ще до проголошення незалежності України було розпочато аграрну реформу, на законодавчому рівні визначено можливі нові форми власності на землю в Україні, почали відроджуватися орендні відносини.

3. Трансформація земельних відносин у добу незалежності України: деколективізація у сільському господарстві; розпаювання колгоспних земель серед селянства та їх приватизація; поширення орендних відносин на селі.

На 1991 рік, час здобуття незалежності Україною, в аграрному секторі економіки було зосереджено понад 50 % функціонуючих у народному господарстві основних виробничих фондів, вироблялося майже 50 % ВВП, формувалося 70 % зведеного бюджету і було зайнято майже 40 % працюючого населення [117].

Колгоспи, радгоспи, міжгосподарські об'єднання використовували 93,7 % сільгоспугідь, виробляли 69,4 % продукції. У присадибних господарствах колгоспників у користуванні було 5,8 % земельних угідь, забезпечували вони три чверті виробництва картоплі, третину молока, овочів, м'яса. У підсобних господарствах населення було 38% поголів'я свиней [118].

Попри ось такі, здавалось би, вагомі показники у сільському господарстві мали місце кризові явища, які набирали ознак загальнонаціональної проблеми, ставали системними. До них можна віднести сповільнення темпів виробництва сільськогосподарської продукції, великі енерговитрати на одиницю виробленої продукції, низька продуктивність у тваринництві та низькі врожаї в рослинництві, незадовільний стан інфраструктури, що забезпечувала переробку та зберігання виробленої продукції тощо. З огляду на ці явища активізація зусиль по реформуванню аграрного сектора і земельних відносин ставала неминучою.

З проголошенням незалежності України основна увага у реформуванні земельних відносин буде приділена формуванню законодавчої бази для нових суб'єктів господарювання на землі. Саме цю роль мали виконувати Закони України «Про господарські товариства» (вересень 1991 р.), «Про колективне сільськогосподарське підприємство» (далі – КСП) (лютий 1992 р.), «Про селянське (фермерське) господарство» (березень 1992 р.).

Постанова «Про земельну реформу» передбачала трансформацію колгоспів та радгоспів у більш гнучкі виробничі структури, які були б здатні до змін економічної ситуації. Академік В.П.Горбулін з цього приводу займає більш категоричну позицію. Він вважає, що «з самого початку аграрної реформи держава намагалася привести до банкрутства колгоспи і радгоспи і на їх руїнах формувати селянські (фермерські) господарства, експропріювала у колгоспів землі без будь-якої компенсації, що згубно вплинуло на обсяги товарного виробництва. Паювання земель започаткувало зміни у системі володіння і користування на законодавчому рівні. Одночасно це не призвело до кардинальних змін у економічній моделі. Відмінність була в тому, що до цього часу був один власник – держава, а тепер з'явилась велика кількість власників. До того ж більшість із них не ведуть господарювання на землі.

Сталося так, що земля у виробника сільгосппродукції – чужа (її орендують)» [119]. В оцінці стартових кроків аграрної реформи його підтримує академік Данилишин Б.М Він вважає, що непродуманість кроків в аграрній реформі, їх послідовності веде до деградації українського села [120].

Усі заходи щодо реалізації положень Земельного кодексу та Постанови Верховної Ради України «Про земельну реформу», які були прийняті ще до проголошення незалежності України, в нових умовах мав здійснювати Кабінет Міністрів України та місцеві ради народних депутатів. Уряд протягом 1992-1993 рр. видав три Декрети, зокрема, «Про приватизацію земельних ділянок», «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» та «Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі». Згідно з цими документами було започатковано проведення інвентаризації майна та перерозподіл земель, виділялися землі запасу.

Паралельно на місцях приступили до розробки проектів формування і встановлення меж територій сільських рад, у тому числі в землекористуванні. У вирішенні цих завдань їм допомагали розроблені урядом нормативні документи, зокрема, «Про затвердження положення про порядок державної реєстрації колективного сільськогосподарського підприємства» (1992 р.)» «Про форму договору на право тимчасового користування землею (в тому числі на умовах оренди) (1993 р.) «Про особливості приватизації в агропромисловому комплексі майна, що перебуває в загальнодержавній та комунальній власності» (1994 р.), «Про затвердження форми сертифікату на право на земельну частку (пай)» і зразка Книги реєстрації сертифікатів на право на земельну частку (пай) (1995 р.)

Аграрна реформа – це багатовекторний процес, який має свої основні напрями, завдання і терміни їх реалізації. В Україні з 1991 і до наших днів вона відбувається за трьома глобальними напрямками:

Перший напрям – роздержавлення і приватизація майна і земель колгоспів та радгоспів;

Другий напрям – розпаювання земель і майна колишніх колгоспів та радгоспів серед їх членів;

Третій напрям – запровадження орендних відносин і зміцнення на їх основі фермерських господарств. Про четвертий напрям – запровадження ринку земель, ми не говоримо, оскільки він, хоч і необхідний, але, в силу певних обставин, ще не наступив.

Розпочали аграрну реформу з вирішення так би мовити технічних питань:

а) провели інвентаризацію майна, земель всіх колгоспів на предмет їх використання;

б) здійснили реєстрацію. громадян, які бажали організувати фермерське господарство, розширити особисте підсобне господарство та інше;

в) після проведеної інвентаризації, землі, що не використовувалися за призначенням, такі землі надавалися фермерам для особистого ведення господарства;

г) розпочали процес перерозподілу земель. Зауважимо, що земельна реформа в Україні розпочалась на засадах державної власності на землю.

Нині уже є можливість проаналізувати стан та основні результати трансформації земельних відносин, здобутки та проблеми у цій царині на початковому етапі. Аналіз стану справ слід проводити як в організаційних (нормативно-правових), так і у економічних напрямках.

Як засвідчує набутий у 1990-і рр. досвід, реформа земельних відносин розумілась її розробниками дещо спрощено: перерозподілити землі у такий спосіб, щоб відмовитися від суспільної (колгоспно-кооперативної) і перейти до утвердження приватної власності на землю. Колгоспи та радгоспи мали заступити нові організаційно-виробничі структури, яким належало надати більшої самостійності у вирішенні господарських проблем, в користуванні землею тощо. Ці трансформації в аграрному

секторі економіки з огляду на те, що на той час досить швидкими темпами відбувався процес приватизації в промисловості, на транспорті, в торгівлі – були неминучими.

Ми у 1990-і рр. опинились приблизно в такій же ситуації, як то уже було в кінці 1920-х – початку 1930-х рр., коли в містах уже була соціалістична промисловість, а в селах ще переважало одноосібне селянське господарювання на землі. Різниця нинішньої доби полягала у тому, що в містах уже була приватна власність на засоби виробництва, а в селах – соціалістична (колгоспно-кооперативна) Схоже, що у цьому річизці приватизаційних процесів земля реформаторами сприймалася не як об'єкт господарювання, а як об'єкт власності, який мав стимулювати сільськогосподарське виробництво.

В організаційному плані для забезпечення вирішення такої надскладної, зовсім нової проблеми у сфері земельних відносин за короткий період часу депутатами Верховної Ради України, Кабінетом Міністрів, Адміністрацією Президента підготовлено понад 20 законодавчих акти, які складають необхідну нормативно-правову базу України, зокрема, створено систему реєстрації земельних ділянок, підготовлено три редакції Земельного кодексу України тощо. У них визначено ідеологію функціонування земельних відносин в сучасному українському селі, характеристики земель сільськогосподарського призначення, зокрема, які землі не підлягають приватизації (пасовища, сіножаті, лісові фонди тощо); право власності на земельну ділянку має засвідчувати державний акт, який видає рада, у віданні якої перебуває відповідна земельна ділянка; земельна ділянка, що перебуває у приватній власності може бути об'єктом купівлі-продажу, успадкування, міни, застави; земельна ділянка, що перебуває у користуванні громадян не може бути об'єктом купівлі-продажу, успадкування, міни та застави, бо таку ділянку дозволено використовувати тільки за її цільовим призначенням; в оренду можна передавати земельні ділянки, що перебувають у власності громадян, територіальних

громад сіл, селищ, держави; земельний сертифікат має засвідчувати право на відчуження та отримання земельної ділянки в натурі; колективну власність на землю можуть мати КСП, сільськогосподарські колективи, садівничі товариства, бо їх члени можуть розпоряджатися наданими їм землями. В умовах реформування земельних відносин передбачалось швидко здійснити ліквідацію державної монополії власності на землю, з наступною її трансформацією у приватну власність [121].

Осіною 1991 р. уряд запропонував переводити колгоспи в асоціації при праві кожного колгоспника на вихід з колгоспу і створення власного господарства. Такі можливості відкривалися після того, як Верховна Рада зобов'язала місцеві ради вилучити із колгоспних земель 7–10 % угідь і передати їх до складу земельного запасу, а уже звідти фермери (вчорашні колгоспники, працівники управлінських аграрних структур) могли отримувати землі для облаштування власного фермерського господарства. Результатом цього стало те, що на 1992 рік був створений земельний запас у 4 млн. га. У 1993 р. з земель запасу надали в оренду земельні ділянки 18 тис. фермерським господарствам площею 360 тис. га (в середньому 20 га) на одне фермерське господарство. [122]. На ту пору орендні відносини в українському селі набули такого розмаху, що перед законодавцем постало завдання цьому суспільно-значимому процесу надати нормативно-правового забезпечення.

20 грудня 1991 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про селянське (фермерське) господарство». Цим Законом передбачалось утворення спеціального земельного фонду через вилучення частини земель, що перебували у колгоспів та радгоспів. Ці землі мали надавати громадянам, які виявлять бажання організувати фермерські господарства. Стаття 4 визначає, що земельні ділянки громадянам України для ведення селянського (фермерського) господарства передаються у приватну власність і безоплатно у межах паю

надаються у користування, у тому числі, на умовах оренди із земель запасу, а також із земель вилучених (викуплених) у встановленому порядку. За плату у приватну власність громадян для ведення селянського (фермерського) господарства, передаються ті землі, розмір яких перевищує середню земельну частку (пай). У постійне користування можуть передаватися землі із земель державного запасу, а у тимчасове – із земель запасу.

Цей закон започаткував розробку пакету законодавчих актів, спрямованих на вироблення концептуальних принципів земельної реформи. Це була альтернатива колгоспній формі господарювання на землі і вона визнавалася рівноправною з державною, колективною та орендною формою господарювання.

На початку 1992 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» який визначав правові, економічні та організаційні умови діяльності КСП. В КСП встановлювалась колективна власність на землю (в колгоспах була колгоспно-кооперативна при збереженні державної власності на землю), основні та оборотні засоби виробництва (ця норма переходила від колгоспів). Спільним в КСП мало бути також все майно та доходи, отримані у результаті виробничої діяльності. Щодо права користування землею, то визначалось, що земля в КСП може бути орендованою. У разі виходу засновника КСП із товариства, земля (його частка) мала надаватися із земель фонду запасу, або із КСП.

Правом колективної власності на засоби виробництва, зокрема і землі, що до цього часу були у користуванні колгоспів наділялися сільгоспкооперативи, садівничі господарства тощо. Їхня власність на землю підтверджується державними актами. Ця норма закону як тоді, так і дотепер неоднозначно сприймається в наукових колах, особливо серед юристів. О.Н. Кубельський вважає, що колективної форми власності в Україні не існує, оскільки ця норма не знайшла свого відображення у Конституції України. Норми

закону «Про власність», які стосуються колективної власності на землю, не діють через невідповідність Основному Закону нашої держави [123].

А. В. Мірошніченко також ставить під сумнів функціонування колективної форми власності на землю. Він вважає, що це досить суперечлива ситуація і поки що не вдається знайти однаковий підхід до її оцінки. Ми погоджуємося з В. І. Гуменюком та В. П. Поліюком, які вважають, що ця форма власності в Україні не спрацювала, а, вірніше існувала досить обмежений період часу і була, по суті, перехідним містком від колгоспного-кооперативної до приватної форми власності на землю, тобто відбулася її трансформація у процесі реформування аграрного сектора економіки[124].

30 січня 1992 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про форми власності на землю», яким встановлювалась можливість існування поряд з державною, колективною та приватною форм власності на землю та виголошувалась їх рівноправність. Того ж року ця юридично-правова норма була введена і у новій редакції Земельного кодексу України, що був прийнятий у 1990 р. Так було започатковано передачу земель з державної власності в колективну і приватну.

Роздержавлення і приватизація майна та земель колгоспів розпочалася з 15 травня 1992 р. Більшість земель колгоспів у формі паїв переходили до КСП. Вирішення цих нових і багато в чому невідомих і неочікуваних для селян завдань покладалось на керівників і фахівців колгоспів та радгоспів. Тим самим знімалася проблема їхнього протистояння земельній реформі. Вони мали великі майнові паї і ставали економічно зацікавленими у здійсненні реформи. Відмінність між правилами щодо заснування КСП, які були визначені у 1990-і роки і правилами заснування колгоспів – у 1930-і роки була у тому, що засновниками колгоспів у 1930-і роки були усі працездатні жителі села, а засновниками КСП ставали лише 10–12 жителів села, (голова колгоспу, головний інженер, головний бухгалтер, агроном та

інші вчорашні керівники колгоспу). Вони до своїх майнових та земельних паїв долучили земельні і майнові паї своїх односельчан.

В такий спосіб мав відбуватися цивілізований перехід від колгоспного до фермерського типу господарювання. Решта селян, членів уже колишнього колгоспу, опинились поза цим процесом. Загалом, перетворення колгоспів у КСП, а це в часі по окремих регіонах зайняло чимало часу, виявилось досить болючим: порушилась плановість ведення господарства, знизилась трудова дисципліна колгоспників, були перебої у централізованому постачанні техніки, запасних частин, паливно-мастильних матеріалів, виникали проблеми збуту виробленої продукції, по-суті, було започатковано розшарування селян за майновим станом тощо. Сільське господарство України опинилося ще в більшій кризі, ніж воно було до початку деколективізації, понад 90 % сільгосп-підприємств стали збитковими.

Президент України, Верховна Рада у терміновому порядку напручували нові документи, реалізація яких повинна була послабити кризу.

1992 рік став роком початку паювання земель, що мало з точки зору розробників аграрної реформи сприяти виходу сільськогосподарського виробництва із кризи. Цю роботу тоді провели близько 4 тис. колгоспів[125].

Це означало, що селянам поверталися землі, що були у них відібрані під час колективізації. Тут слід зауважити, що в західних областях України ще пам'ятали межі земельних ділянок, що належали їхнім батькам і тому була спроба отримати саме ті землі. Однак, на практиці це було не реально. Реальністю і спільним для усіх селян України в усіх регіонах стало те, що оскільки під час колективізації у 1930-і роки в УСРР і у 1940-і роки – в західних областях України землю у них відібрали без оплати, то і повернення їм тепер землі у вигляді паю також було безплатним [126]. Усі форми власності на землю ставали рівноправними. Аграрна реформа не передбачала націоналізації землі, але передбачалось право

на присадибні ділянки, фермерські наділи, на земельні частки (паї), які могли одержати громадяни при виході з колгоспів. Для тих, хто залишався в колгоспах, право власності на землю не було передбачено.

У 1992 році по мірі розпаювання земель почався одночасний вихід з колгоспів їх керівників та рядових колгоспників, а надалі їхні долі розходилися. Невелика їх частина (вчорашні керівники колгоспів) приступить до заснування КСП на основі сертифікатів на право володіння земельним пайом. Інші (вчорашні колгоспники), і їх буде абсолютна більшість, дещо розширивши свою земельну ділянку, розпочнуть вести особисте селянське господарство. Селяни, вчорашні колгоспники, ставали індивідуальними виробниками сільгосппродукції, які «добрали» в рамках свого паю частину землі до своєї присадибної ділянки. Більш активно процес утворення одноосібних господарств відбувався у західних областях України. У Тернопільській області їх було утворено –184 тис., Волинській – 141 тис., Хмельницькій – 140 тис., Чернівецькій – 115 тис., в Івано-Франківській – 109 тис., в Закарпатській –96 тис. В східних і центральних областях більш активно утворювалися фермерські господарства, особисті господарства – лише в незначній кількості [127].

Не маючи техніки, а часто і здоров'я для обробітку землі, що була в полі (3-6 га), селяни, попрацювавши 2–3 роки на «своєму полі», почали передавати свої земельні паї в оренду. Орендаторами на ту пору виступали переважно засновники КСП, через деякий час у селах з'явилися орендарі-бізнесмени. На початку 1990-років 85 % договорів оренди були укладені з правонаступниками колгоспів – КСП, 10 % - з підприємницькими структурами, 5 % – з фермерами. Найбільш динамічно фермерство розвивалось протягом 1992–1994 рр., тоді було створено понад 16 тис. фермерських господарств. З 1996 р. темпи зростання фермерських господарств сповільнюються, а з 1996 р. спостерігається їх скорочення [128].

Запровадження орендних відносин стало третім етапом після роздержавлення і розпаювання та створення КСП в трансформаційних процесах сільського господарства.

13 березня 1992 р. Верховна Рада України приймає Постанову «Про прискорення земельної реформи та приватизації землі». Згідно цієї постанови роздержавлення і приватизацію земель сільськогосподарських підприємств і організацій передбачалось розпочати з 15 травня 1992 р. [129].

Тим самим було започатковано після деколективізації юридичне оформлення наступного етапу аграрної політики. Приватизація землі набуває її основного змісту. Розпочалась реальна реорганізація колгоспів в інші виробничі структури шляхом розподілу між членами колгоспу рухомого і нерухомого майна.

Трансформації в майнових відносинах при переході від колгоспно-радгоспної системи господарювання на землі до КСП не є предметом нашого дослідження. Ми виходимо лише з того, що без достатньої кількості сучасного рухомого і нерухомого майна здійснювати ефективно господарювання на землі неможливо. Майно колгоспів і радгоспів, а це – мільйони поголів'я ВРХ, свиней, коней, овець, птиці, тисячі будівель ферм, відгодівельних комплексів, десятки тисяч тракторів, автомобілів, тисячі зернозбиральних, бурякозбиральних і кукурудозбиральних комбайнів та інша сільськогосподарська техніка в разі його збереження, могло стати важливим чинником для використання існуючої матеріально-технічної бази в аграрному секторі економіки, а в перспективі приватні господарства могли її нарощувати. Сталося так, що про збереження майна колгоспів та радгоспів не було кому потурбуватися. Вищі органи влади надали селянам право його ділити і це вважалось ознакою демократії. На наш погляд, це був той випадок, коли керівникам колгоспів та радгоспів, колгоспникам не обов'язково було наданим правом користуватися у такий спосіб.

Розподілялося майно колгоспів та радгоспів за трьома напрямками: частину його і, мабуть, найпривабливішу перебрали в свої руки засновники КСП, іншу частину викупили за символічну ціну механізатори. Рядові колгоспники окрім одержання від засновників КСП невеликих виплат за свою майнову частку, здійснювали «розподіл» на частки (цегла, шифер, металоконструкції з будівель ферм, відгодівельних комплексів). Якоїсь реакції з боку колишніх керівників колгоспів і владних структур на ці дії не було, ніхто не намагався зупинити той руйнівний процес. Адміністративний ресурс, який до цього часу був основним в управлінні сільським господарством уже не діяв [130].

Науковцям ще належить дослідити процес руйнації власними руками матеріально-технічної бази колгоспів, відгодівельних комплексів та його наслідки в кожному колгоспі та радгоспі. Додамо лише, що в роки колективізації сільського господарства радянська влада в насильницький спосіб «збирала» в колгоспи та радгоспи рухоме і нерухоме майно, що було конфісковане в поміщицьких економіях, заможних селян-одноосібників.

В умовах розбалансованості, втрати багатьма керівниками відчуття відповідальності, байдужості селян до долі їхніх господарств Верховна Рада України у 1992 р. аби подолати ці та інші негативні явища перехідного періоду прийняла новий Земельний кодекс (попередній був прийнятий у 1990 р.). В ньому досить конкретно вписані норми власності та господарювання в аграрній сфері у перехідний до ринкових відносин період. До них можна віднести такі як принципи передачі земель у користування, у власність, орендування землі та інші. У третій статті визначено: а) власність на землю в Україні має такі форми: державну, колективну, приватну; б) усі форми власності є рівноправними. Тут же були визначені і суб'єкти права державної власності – Верховна Рада України та обласні, районні, міські, селищні та сільські ради народних депутатів

на землі в межах їх територій. Законодавець передбачив, що державні землі можуть передаватися в колективну або приватну власність, надаватися у користування, в тому числі оренду. Щодо колективної власності, то вона передбачалась можливою для КСП, садівничих товариств, сільгоспокооперативів, що створювались на базі радгоспів.

В новому Земельному кодексі вписані чіткі норми щодо набуття власності на землю і окремими громадянами України, зокрема, для ведення селянського (фермерського) господарства, особистого підсобного господарства, садівництва, дачного та гаражного будівництва. Громадяни могли набути право власності на землю, одержавши її у спадок, у спільному майні подружжя, купівлі-продажу, дарування та обміну. Як бачимо, новий Земельний кодекс не тільки враховував реалії сьогодення, але й потреби громадян, які могли виникати і на ближчу перспективу.

З 1992 р. громадяни України почали отримувати державні акти на право власності на землю. Їх отримали 6 692 тис. громадян і 72 КСП. З метою прискорення цього процесу уряд видав Декрет «Про приватизацію земельних ділянок» (28.12.1992 р.) Громадяни їх могли використовувати для ведення ОСГ, будівництва, садівництва, дач тощо. У 1993 р. 2,5 млн. громадян України стали власниками землі, на 2000 рік їх кількість зросла до 10,7 млн., що становить 80,4 % від загальної кількості [131].

Трансформації в земельних відносинах відбувалися досить динамічно, буквально щороку відчувалась потреба вносити зміни, доповнення до базових законів Верховної Ради, указів Президента і саме перше тих, що стосувалися власності на землю. Вже 5 травня 1993 р. були внесені зміни до Земельного кодексу, які передбачали надання переваги на приватизацію землі для тих, хто на ній працює. Того ж року виданий Декрет Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок». У приватну власність переходили ті земельні ділянки, що у них були до початку реформи. Ці застерігаючи - обмежувальні нормативно-

правові акти були прийняті задля того, щоб забезпечити переваги на право на приватизацію землі для тих хто на ній працює і унеможливити, або ж хоча б ускладнити приватизацію земель тими особами, які до землі не мали ніякого відношення.

Реформування земельних відносин виявилось настільки складним соціально-економічним явищем, що попри «вал» законів, постанов, указів, що уже були видані за перші три роки незалежності, доводилось констатувати, що реформи пробуксовують, очікувані результати були поки що мінімальними. З огляду на ці обставини і також на досить складні стосунки Президента з Верховною Радою, Президент протягом 1994 і до осені 1995 р. підписав низку Указів, що мали прискорити реформування земельних відносин і, зокрема, здійснити розподіл земель, що передані у колективну власність на паї без виділення їх у натурі (на місцевості) та забезпечити видачу кожному члену КСП права на пай [132].

Можна сказати, що нового імпульсу аграрній реформі надав Указ Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи в сфері сільськогосподарського виробництва» (листопад 1994 р.) і «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» (серпень 1995 р.). Цими документами було покладено початок переходу в трансформації земельних відносин від теоретико-правової до практичної реалізації, чітко визначено коло осіб, що мали право на майновий та земельний пай – члени КСП, сільгоспкооперативи, пенсіонери, які раніше працювали у ньому і залишаються членам зазначеного підприємства [133].

У 1994 р. Президент видав Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи». Ним передбачалась зміна напрямів реформування земельних відносин, зокрема, перехід від адміністративного вилучення земель у колгоспів і надання їх громадянам для створення селянських господарств

до початку паювання земель КСП. Це означало, що об'єктом реформування став весь земельний фонд, а не тільки землі, вилучені із земель колгоспів. Засновники КСП отримали право приватної власності.

Реалізація Указу про паювання земель призвела до реального збільшення земельних ділянок селян і вони досягли 1–2 га. Зі свого боку, після розпаювання земель, держава втратила можливість оперативного управління земельними ресурсами (під час колективізації держава надала землі колгоспам лише у користування).

Нова Конституція України (1996 р.) якби увібрала в себе усі попередні нормативно-правові акти щодо земельних відносин. В ній на узагальнюючому рівні виписані такі норми: в Україні існує дві форми власності на землю – суспільна (державна і комунальна власність) і приватна (власність фізичних осіб і власність недержавних юридичних осіб). В новій Конституції уже відсутнє положення про «колективну власність», яка до цього часу була основною. Це означало, що і правонаступники колгоспів КСП повинні були в найближчій перспективі змінити (відповідно до Конституції України) свій юридичний статус – перетворитись на приватну власність КСП як юридичних осіб, або на приватну власність членів КСП як фізичних осіб. Зауважимо, що на практиці це станеться у 2000 р.

У 1996 р. було завершено перший етап земельної реформи, головним її підсумком стало роздержавлення землі та передача її у власність (паї) юридичних та фізичних осіб. На 1 січня 1996 р. було передано у власність селян 38,6 % земель України. Було реформовано 9,5 тис. колгоспів, або 98 % їх загальної кількості, шляхом створення на їх базі КСП, спілок селян і кооперативів, фермерських господарств тощо. Такі ж процеси відбувалися і з перетвореннями у радгоспах.

На цей час діяло близько 38 тис. селянських (фермерських) господарств. Фермери тепер окрім залучення власного паю, мали можливість брати в оренду земельні паї односельчан. Таким чином, сучасні фермерські господарства

в своїй більшості є спеціалізованими і володіють вони як власною, так орендованою землею. Згідно Земельного кодексу України вони мають право володіти до 100 га землі. На 2000 рік середня площа фермерського господарства становила 22,4 га. Слід зауважити, що лише незначна частина фермерів – 10 %, це колишні колгоспники. Це сталося тому, що механізм передачі земель дозволяє усім громадянам України займатися фермерським господарюванням, а також тому, що для того, щоб розпочати свою власну бізнесову справу – потрібні кошти, яких на ту пору у більшості селян не було.

Договори оренди землі фермерами, бізнесовими структурами, як правило, є короткостроковими, що породжує немало проблем щодо ефективності використання орендованих земель. Селяни одержали земельні паї за ціною 60 грн. 1 га землі. Загалом, селяни проявляли обережність у цій справі, лише у невеликої кількості із них «проснулось» почуття приватного господаря, власника землі, зокрема. Одержання селянами паїв передбачалось завершити за 1 рік, але цей процес тривав 10 років, повільно відбувалося паювання земель і у КСП. На 1 січня 1997 р. сертифікати на право земельного паю одержало лише 2 600 тис. осіб. На цей час було приватизовано більше половини земельних ділянок, наданих селянам для ведення підсобних господарств [134].

Гальмівну роль в такому тривалому паюванні земель відігравав людський чинник. Селяни не були підготовлені до таких глибинних змін, які їм пропонували «згори». Складається враження, що вони призвичаїлися до колгоспного життя, мали певний рівень матеріального достатку, соціальної захищеності і тому не поспішали виходити з колгоспів, брати земельні паї. Разом з тим, селяни не чинили жодного спротиву щодо проведення органами влади суцільної деколективізації.

Одразу ж, хоч і досить повільно, розпочався процес одержання селянами державних актів на право власності на землю. Якщо у 1993 році в Україні було 2,5 млн. власників

землі, то у 2000 році їх кількість зросла до 10, млн., або до 80,4 % [133]. Видачу селянам державних актів на право на землю завершено у 2004 році. Таке повільне одержання відповідних документів було через відсутність досвіду, забюрократизованість цього процесу.

За роки незалежності у реформуванні земельних відносин суспільство пройшло декілька етапів, на кожному з яких вирішувало конкретні з вищеназваних завдань.

Перший етап можна визначити як перехідний від суспільної до приватної форми власності на землю. Він розвивався за «революційним сценарієм» і призвів до розвалу колгоспного виробництва, фермеризації і утворення селянських одноосібних господарств, закріпленням за ними відповідної кількості земель. Зауважимо, що оскільки у селян до приватної власності у попередні часи виховувалося негативне ставлення, то цей період дещо затягнувся.

На першому етапі реформування аграрного сектора сільське господарство не змогло подолати кризові явища. Швидше навпаки. Криза у сільському господарстві розвивалася на тлі ще глибшої кризи у промисловості, на транспорті, у торгівлі. Економічні наслідки аграрної реформи на першому її етапі були незадовільними. Аграрне виробництво скоротилося на 35 %. Все це сталося в умовах утвердження нових організаційно-виробничих структур – КСП. На 1997 рік КСП виступали в ролі головного товаровиробника сільськогосподарської продукції, їх було 10,5 тис., вони мали у своєму розпорядженні 31542,9 га землі [136].

Скорочення в КСП та інших структурах виробництва сільгосппродукції сталося тому, що аграрна реформа дещо відставала від реформування в інших галузях, що призвело до великої збитковості, руйнації цілісних майнових комплексів, кредиторської заборгованості, невиплат зарплат працюючим. Не змогли КСП впоратися з бартерними операціями. Слід мати на увазі, що трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки розпочалися після початку приватизації в

промисловості, на транспорті, в торгівлі і на першому етапі реформи відбувалися досить повільно і непослідовно.

Отже, на першому етапі аграрної реформи (1990–1997 рр.) завершувався процес демонополізації власності держави на землю і передачі її у колективну власність КСП. Трансформації в земельних відносинах були по своїй суті революційними, приватна форма власності на землю стала реальністю. Порівняно з періодом колективізації, зміна власника землі відбулась практично безболісно. Її утвердження розпочалось з роздержавлення землі і передачі її КСП.

Наступним кроком в цьому процесі було те, що кожному власнику земельного паю було надано право самому визначати подальшу його долю: здавати свій пай в оренду, або розпочинати самому господарювати на своїй землі. Як бачимо, до земельної власності на відміну від доби колективізації, коли постав один власник – держава, було допущено велику кількість громадян, а також нові організаційно-виробничі структури. Це і був той амортизатор, який унеможливив зростання напруги в земельних відносинах до небезпечного рівня. До того ж купівля та продаж земель сільськогосподарського призначення була заборонена. На першому етапі реформи було сформовано фонд запасу земель – 6 млн. га, з яких понад 3 млн. га перерозподілено державою, це 1,3 % усіх сільгоспугідь України, що також давало і буде давати на перспективу можливість вносити при потребі певні корективи у земельні відносини.

Другий етап реформи в аграрному секторі умовно можна означити (з 1997 р. і триває до цих пір). Визначальним було прийняття Конституції України (1996 р.), де чітко зафіксовано, що земля та її надра є об'єктами права власності українського народу, від імені якого права власника здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією [137].

На цьому етапі продовжуються трансформації земельних відносин на засадах приватної власності на землю, більш широко відбувається процес утворення приватно-орендних підприємств. Це стало можливим тому, що з завершенням паювання та сертифікацією земельних паїв створились передумови для розвитку орендних відносин на якісно новому рівні. До 90-х рр. право брати землю в оренду надавалося лише фермерам, орендодавцем була не приватна особа, а орган місцевого самоврядування. У 1997 р. з виданням Указу Президента України «Про оренду землі» до об'єктів оренди були віднесені земельні ділянки, що перебували у власності громадян та юридичних осіб України, територіальних громад сіл, держави. Цей нормативно-правовий акт був спрямований на полегшення пошуку ефективного господаря на землі (шляхом оренди), тобто до оренди земель отримали доступ й інші групи населення, юридичні особи. З іншого боку 6 млн. селян, що отримали земельний пай, відтепер дві або більше особи, які мали сертифікати, що засвідчували їхнє право на земельну ділянку (пай), могли за власним бажанням передавати в оренду спільну земельну ділянку через уповноважену ними особу.

Отже, власники земельних паїв отримали право їх здавати в оренду, а громадяни України отримали право їх брати і використовувати для виробництва сільгосппродукції. Розширення кола орендарів, реально створювало умови для формування нових суб'єктів господарювання на землі. Визначальним у цьому процесі була можливість сільгосппідприємства на основі оренди земельних часток (паїв) збільшувати виробництво сільгосппродукції.

Проте ліві політичні сили в парламенті не сприймали приватної власності на землю, вважали, що колгоспи і радгоспи були найкращою формою організації виробництва. За їх наполяганням був прийнятий Закон України «Про оренду землі» (6.10. 1998 Р.), який фактично зупинив роботу щодо формування господарських структур ринкового типу, адже у ньому не було передбачено оренди земельних часток

(паїв), а створення нових господарських структур було призупинено.

На ту пору доволі суперечливим було також ставлення пересічних громадян до різних форм землеволодіння, нових форм господарювання на землі і особливо до приватної власності на землю. Згідно опитування, проведеного у 1998 р. науковцями Національного аграрного університету, з'ясувалось, що стати фермером виявляли бажання приблизно 25 % респондентів, орендарями – в межах 13 %, взяти ділянку без обмеження – до 30 %. Ставлення до форм господарювання було таким: трохи більше третини керівників господарських підрозділів вважали за доцільне функціонування колгоспів, фермерство підтримували приблизно 13 %, акціонерні товариства – 8,9 %. Готовими були до негайного введення приватної власності на землю – 22 %, вважали, що для введення приватної власності потрібен значний період – 32 %, а 39 % вважали, що земля має бути всенародною власністю [138].

Як бачимо, в гальмуванні трансформації земельних відносинах в кінці 1990-х рр. мали місце як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Ось ця суперечливість у реформуванні земельних відносин, цілий комплекс новопосталих проблем, коли з одного боку уже було завершено паювання земель і створено нові виробничі структури КСП, які були залишені державою один на один зі своїми проблемами, а з іншого – не було можливості у повному обсязі створювати альтернативні КСП сільськогосподарські структури, оскільки вони стали правонаступниками в розпорядженні землями колишніх колгоспів та радгоспів, призведе до подальшого спаду виробництва продукції сільського господарства. Його апогей припав на 1999 рік. На цей час 85 % КСП були збитковими.

Зауважимо, що на 1991 рік збиткових колгоспів було трохи більше половини. Такий невтішний стан мав місце через низку й інших чинників, а саме: вони формувалися і розпочинали свою господарську діяльність в умовах кризи на макроекономічному рівні, по суті, їм держава не надавала

дотації. У 1997 р. порівняно з 1990 р. обсяг державних капітальних вкладень на виробничі об'єкти зменшився в 21 раз, а на соціальні потреби – в 11 разів, надважким був і податковий прес. Зауважимо, що для фермерів держава, хоч і мінімальні, але все-таки надала певні преференції. Схоже, що держава «розчарувалась», перестала бути зацікавленою у наявності в аграрному секторі економіки такого суб'єкта господарювання як КСП.

У 1999 році порівняно з 1990 роком виробництво валової сільськогосподарської продукції зменшилося на 51,3 %, у тому числі рослинництва – на 46,8 % і тваринництва – 55,1 %. За деякими оцінками, на початку 2000-х років в Україні не оброблялось майже 2 млн. га землі, зокрема, в Тернопільській області не оброблялось майже 200 тис. га землі [139]. І це при тому, що в результаті паювання земель на 2000 рік кількість землекористувачів збільшилась у 12 разів. Доконаним фактом стало дроблення, відбулися різкі зміни на користь приватного дрібнотоварного сектора господарювання, далеко не всі новопосталі господарі змогли налагодити виробництво сільгосппродукції. площа сільгоспугідь у їхньому користуванні скоротилась у півтора рази [140].

За таких обставин Президент України у 1999 р. видав Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Було взято курс на реконструкцію КСП у господарські форми ринкового типу, що мали здійснювати свою господарську діяльність на основі приватної власності. На ліквідацію КСП, як організаційно-виробничих структуру на селі, був виділений час з грудня 1999 р. до квітня 2000 року. Їхні землі мали перейти із колективної власності КСП у приватну власність їх членів.

У 2000 році КСП, як перехідна форма господарювання на селі від колгоспно-радгоспної системи до – приватної, згідно рішень вищих органів влади були ліквідовані. Зауважимо, що це було чи не єдине виконання розпорядчих

рішень щодо трансформації земельних відносин в точно визначений строк.

Це означало, що вивільнялася земля, виходили із КСП і селяни зі своїми земельними і майновими паями. Перед селянами, як і на початку деколективізації, відкривались два можливі шляхи: розпочати свою справу, або віддати свій пай в оренду. Цей, можна сказати, болючий для селян, засновників КСП, процес завершився утворенням на основі ліквідованих КСП 14 тис. агроформувань. Гіпотетично вони мали можливість створювати приватні підприємства, сільгоспкооперативи, інші суб'єкти господарювання. Однак, попередній досвід, набутий ними на початку 1990-х рр., спонукав багатьох із них до простого, а по суті, безальтернативного рішення – віддати земельний пай в оренду. Розпочалась повторна передача земельних паїв: перший раз вони передавали до КСП, а тепер – орендарям, якими будуть виступати переважно крупні агробізнесмени. Вслід за селянами-пайовиками, будуть втрачати свої земельні паї і вчорашні засновники КСП. Вони також, але дещо пізніше, будуть вимушені здавати їх в оренду крупним агробізнесменам. Можна говорити про те, що це був другий етап (після суцільної деколективізації) трансформації земельних відносин. На цей раз розпочався процес суцільної ліквідації КСП, що призведе до докорінної зміни у земельних відносинах на селі:

1) Досить стрімко налагоджувались орендні відносини власників паїв і нових суб'єктів господарювання;

2) Ті із власників земельних паїв, хто не бажав віддавати свій пай в оренду іншій особі, зайнялися облаштуванням Особистих селянських господарств (в перспективі – фермери);

3) Агрофірми стали набувати ознак латифундій. За короткий проміжок часу в їх руках поки-що на правах оренди опинилось 21,4 млн. га землі, або 5,3 млн. селянських паїв[141].

4. 3/4 колишніх керівників КСП утворили на їх основі нові приватні формування, земельні площі яких були уже значно меншими;

На 2000 рік в Україні залишалось близько 1,5 тис. КСП, вони трансформувались у кооперативи із сотнею і більше засновників. Вони, на думку С.В.Кульчицького, по суті, залишилися колгоспами або радгоспами [142]. Трансформації КСП в інші виробничі структури були у двох вимірах: сутнісні, тобто становлення нових суб'єктів господарювання і це було визначальним та зовнішні – зміна назви новоутвореного суб'єкта господарювання.

До позитивів, пов'язаних з ліквідацією КСП, за великим рахунком, можна додати те, що були закладені основи для створення багатокладності виробництва на селі, де в повній мірі почали функціонувати різні форми господарювання на приватній власності на землю у поєднанні з індивідуальною, сімейною і колективною формами організації праці, зокрема, акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, пайові товариства, фермерські господарства (індивідуальні, сімейні, фермерсько-орендні, приватні підприємства (агрофірми), селянські кооперативи, корпорації тощо [143].

Селяни, які здавали свої землі (паї) в оренду, отримували відповідну винагороду від орендатора. Середня плата за 1 пай приблизно 280 грн. на рік. Оренда стала найбільш поширеною формою землекористування в Україні і це, на думку П. Гайдуцького, найбільш невдала форма з усіх можливих, виснаження ґрунтів досягає своєї найвищої позначки, але зберігає цілісність земельних масивів колишніх КСП новими господарськими структурами [144]

Розвиток орендних відносин сприяє зміцненню фермерських господарств, їхні земельні площі за рахунок оренди земель суттєво збільшилися. Відповідно у 35 509 фермерських господарствах у 1999 році було 1. 118 280 га (2,7 %) угідь, в середньому по 31 га на одне господарство [145].

З 1999 р. орендні відносини будуються на основі сертифікатів, які селяни віддають орендарам на договірній основі з визначенням терміну, протягом якого орендар має право розпоряджатися даною земельною ділянкою.

Результати попередніх реформаторських дій у земельних відносинах, функціонування нових суб'єктів господарювання на землі виявилися суперечливим, такими, що заставляють задуматися над їх проміжним результатом. В наукових колах вчених аграрників і практиків сформувалась думка, що центральним питанням сучасної аграрної реформи стало питання про приватну власність на землю. Хоча, на їх думку, це мав би бути лише засіб для вирішення головного завдання аграрної реформи – підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва в країні і на цій основі досягти надійної продовольчої безпеки. У цьому ж зв'язку виникає ще одне питання, а як бути з тими, хто не орендує землю? Виявляється, що приватна власність на землю не є доступною для всіх сільгоспвиробників. Хоча формально існує множинність форм власності на землю, проте тенденція все - таки є такою, що для невеликої частки громадян переважаючою стала приватна форма власності. Регулятором у цих досить непростих питаннях має бути достатній державний земельний фонд. Тільки цей сегмент земельних відносин може на практиці здійснювати контроль та обмежувати апетити щодо набуття власності на землю окремими особами.

І все ж, в умовах трансформації в аграрному секторі, особливо після ліквідації КСП, більш виразно почали формуватися два типи виробників: індивідуальний та корпоративний.

Одна з особливостей функціонування сільськогосподарського сектора характеризується наявністю в його структурі розгалуженої мережі індивідуальних підсобних господарств. Вони тепер, як і у попередні роки, займають вагоме місце серед інших сільськогосподарських структур і значною мірою впливають на розвиток сільського господарства в

цілому. При цьому у 2000-і роки збільшувалася не тільки кількість таких господарств, але дедалі чіткіше проявляються їх підприємницькі риси. Тоді ж було завершено формування трьох видів підсобних господарств:

а) особисті підсобні господарства населення;

б) підсобні господарства підприємств, організацій та установ;

в) колективне городництво і садівництво.

У присадибних селянських господарствах, земельні ділянки яких селяни у розмірі до 0,6 га отримали безкоштовно, на той час було 15,1 % земель і виробляли вони 60,7 % продукції, а у 2008 році у них було 42,5 % угідь і виробляли вони 54 % продукції [146].

Колективне садівництво та городництво з 1985 до 1998 р. стало, по суті, всенародним рухом, поверненням обличчям до землі сотень тисяч громадян України. На такі думки наштовхують статистичні матеріали, що опубліковані у Статистичному щорічнику України. У 1985 р. 566,6 тис. сімей, об'єднаних у садівничі товариства (кооперативи) користувалися 32 тис. га землі, а у 1988 р. 2 726,6 тис. сімей користувалися уже 212,0 тис. га землі. В такій же мірі зростали і обсяги колективного городництва. У 1985 р. городництвом займалися 623, тис. громадян і мали вони 48,2 тис. га землі, а у 1998 р 2 635,0 тис. громадян мали 293,7 тис. га землі [147]. У 1999 р. кількість сімей, що займалася колективним городництвом скоротилася майже на 100 тис. У 2001 р. ця тенденція буде продовжуватися, відбудеться скорочення колективного городництва ще більш як на 100 тис. сімей [148].

Причин цього непередбачуваного і не бажаного явища могло бути декілька, зокрема, значне підвищення оплати за проїзд в громадському транспорті до садово-огородніх кооперативів. Не всі дачники змогли поєднувати роботу на підприємстві, чи в установі з кропіткою працею на землі, що часто вело до збитковості городництва. Діти деяких дачників не бажали займатись городництвом, а шукали інших шляхів

вирішення своїх продовольчих питань, зокрема, виїздили на роботу за кордон, йшли на роботу в бізнесові структури тощо.

Зауважимо, що землю громадянам для ведення садівництва та городництва держава надавала безкоштовно, вони були звільнені від оподаткування.

Отже, особисті селянські господарства різних форм до 1999 року збільшили свої земельні наділи і таким чином до певної міри компенсували спад виробництва, допущений у попередній час сільгосппідприємствами.

На 1 вересня 2000 р. КСП припинили свою діяльність. З одного боку це, як ми уже відзначали, розширювало можливості для зростання індивідуальних виробників, з іншого – їхні землі стали бажаними для агрофірм, агрохолдингів. На базі колишніх 10 833 КСП створено 13 723 нових сільгосппідприємств, зокрема, 1030 селянських (фермерських) постали 2840 приватних підприємств (20 %), 6402 господарських товариств (47 %), 3312 сільгоспкооперативів (24 %). Колишні члени КСП отримали належні їм паї в натурі. Понад 6 млн. осіб отримали сертифікат на право власності на земельну ділянку, понад 330 тис. осіб – державні акти на право приватної власності на землю, Понад 5 млн. власників земельних паїв одразу ж передали їх в оренду. Площі земель, які використовується фермерськими господарствами, зросли до 3,4 млн. га. У 4 рази збільшилась площа сільськогосподарських угідь у господарствах населення. Однак, лише 400 тис. селян господарюють на власних земельних паях. Розширили свої підсобні господарства за рахунок земельних ділянок відведених із земель КСП на основі паю 259 тис. осіб[149].

З ліквідацією КСП відбулись глибинні трансформації у земельних відносинах і найперше зміни щодо власності землі і її користувачів:

1. 78,8 % сільськогосподарських угідь відтепер знаходиться у недержавних сільгосппідприємствах;

2. 17,8 % земель залишилися у громадян, яким надано землі у власність і користування;

3. Фермерським господарствам перейшло 2,0 % земель [150]. І на цьому реформа практично зупинилась.

Трансформації в земельних відносинах, а саме: перехід від КСП до створення широкої мережі ОСГ,ОПГ, фермерських господарств та агрохолдингів вимагав внесення коректив в законодавчу базу, в основі якої є Земельний кодекс. 25 жовтня 2001 р. прийнято новий Земельний кодекс України. Ст. 1 гарантує приватну власність на землю. Ст. 2 уточнює, що земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею. Ст. 92 визначає тих, хто має право постійного користування земельними ділянками – підприємства, установи, громадські організації. Ст. 93. регулює орендні відносини, які передбачають строкове володіння і користування земельними ділянками. Ст. 95 визначає права землекористувачів. До них відноситься право самостійного господарювання, власності на посів і на урожай. Ст. 96 зобов'язує використання землі за призначенням, своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату.

З огляду на законотворчі процеси, що мали місце на цьому етапі реформування аграрного сектора економіки, відбувалися зміни у фермерських господарствах, дещо зміцніли вони економічно, їхні земельні площі тепер були в межах 70 га. Це стало можливим і завдяки на їх фінансовій підтримці через Український державний фонд підтримки фермерських господарств. У 2010 році їм було спрямовано 55 млн. гривень з спеціального стабілізаційного фонду державного бюджету.

У наступному 2011 році їм була надана допомога в обсязі 28 млн. грн. З огляду на тогочасні ціни на паливо-мастильні матеріали, агротехніку тощо., це були дуже незначні суми, які до того ж не всі фермери могли одержати. Загалом, кількість фермерських господарств залишалась незначною і складала лише 10 % тих, що вийшли з колгоспів,

не змогли вони налагодити спеціалізацію у виробництві сільгосппродукції. Найбільш успішними виявились фермери, так би мовити, початківці, ті, що мали невеликі за розмірами - розширені присадибні земельні ділянки. Площа сільгоспугідь у них зросла з 2,6 млн. га у 1990 році до 6,1 млн. га у 2008 році.

В Україні існує понад 40 тис. фермерських господарств. Фермерські господарства є у трьох вимірах: сімейні, малосімейні, малі кооперативи. Визначальним принципом для такого поділу є кількість землі, яку вони обробляють, а також кількість працюючих в господарстві. У 2003 році прийнято Закон про фермерські господарства. Ним передбачено створення умов, насамперед збільшення кількості землі, для того, щоб вони стали виробниками товарного зерна, тобто замінили у цій площині колгоспи.

Основний сегмент сільської зайнятості становлять особисті селянські господарства (ОСГ), які внаслідок розширення земельних ресурсів, у тому числі за рахунок приднання земельних паїв, стали місцем працевлаштування для щонайменше 40 % зайнятих трудовою діяльністю у сільській місцевості. Земельні ділянки на ведення ОСГ надавались на праві власності та оренди[151].

Земельний наділ у розмірі до 2 га землі, надавався безоплатно громадянам України із земель державної і комунальної власності. Проте він може бути збільшений за рахунок паїв, які надані селянам у користування. Тут виникає певна колізія. Справа у тому, що в Україні є регіони де земельний пай складає 6–8 га. Виходить, що земельна площа ОСГ може коливатися в межах 10 га. (за умови, що це один власник). А це уже є фермерське господарство, яке щонайменше має оподатковуватися як суб'єкт підприємницької діяльності. Земельна ділянка ОСГ могла бути збільшена також за рахунок пасовищ. ОСГ складають 15 % від числа усіх суб'єктів господарювання на землі, до 50 % їх знаходиться у західних областях України.

В ОСГ працює близько 7 млн. селян. Кількість селян, що мають присадибні ділянки, зросла у два рази, а кількість землі ОСГ (присадибні ділянки) зросла у 6 разів по відношенню до 1991 року і сягнула 6,3 млн. га (п'ята частина держземфонду України). На 2000-й рік вони виробляли 66 % сільгосппродукції, зокрема, 81,5 % молока, 99 % картоплі, 82 % овочів, 63 % м'яса тощо У 2011 році ОСГ володіли 42,9 % усіх земельних угідь і виробляли 59,7 % продукції Ці, у цілому, високі господарські показники досягнуті завдяки важкій фізичній праці усіх членів сімей. Для порівняння приведемо такі статистичні дані 1990 року. На той час колгоспи і радгоспи мали у своєму розпорядженні 93,7 % сільгоспугідь і виробляли 69,4 % валової сільгосппродукції [152].

Разом з тим слід зауважити, що процеси, які відбуваються в ОСГ та довкола них є неоднозначні. По-перше, спостерігаємо скорочення їх кількості. Так, у 2005 році було 4 915,3 ОСГ, у 2010 році – 4 540,4, у 2012 році – 4 301,8 одиниць ОСГ. Відповідно скорочується і кількість землі, що перебуває в їхньому розпорядженні. У 2005 році вони володіли 6 760,1 га землі, у 2000 році – 6 665,4, у 2012 році – 6 501 тис. га землі. Площа ділянки з розрахунку на 1 господарство у 2005 році складала 1,38 га, у 2010 році – 1,47 га, у 2012 році – 1,51 га. [153].

Ще одна, чи не найболючіша проблема для ОСГ, це проблема землі, вірніше її використання. Її лишають, перестають обробляти по старості, через низькі прибутки і великі витрати на її обробіток, чимало працездатних селян виїздять на роботу у міста, інші регіони, за кордон. Присадибні ділянки перетворюються на пустку, а паї в полі уже давно передані в оренду великим товаровиробникам. Вважається, що через деякий час вони де-юре стануть їхньою власністю. За підрахунками Л.І Антипової, оренда охопила уже понад 90 % земельних угідь, передусім ріллі, наданих селянам у приватну власність [154].

ОСГ за своїми функціями є багатопрофільними, а тому не можуть стати крупнотоварними виробниками сільгосппродукції. До того ж більшість із них ставали індивідуальними товаровиробниками, а, по суті, міні-фермерами, тільки тому, що з руйнацією колгоспів, ліквідацією КСП вони втратили робочі місця, а значить стали безробітними і без грошей. За великим рахунком, ОСГ – це курс назад, який призвів до розпорошення виробництва, це шлях до натурального виробництва, який уже був в XVI ст. Хоча варто враховувати і те, що земельні ділянки, що знаходяться у розпорядженні ОСГ – це свого роду страховий тил для держави у разі якихось проблем на продовольчому ринку і тому важливо зберегти у користуванні землі, які селяни отримали при розпаюванні «колгоспних» земель. Сучасні економісти вважають, що на майбутнє ОСГ будуть впливати такі обмежувальні чинники як земельний ресурс, збільшувати який з кожним роком буде все важче, демографічні, економічні та соціальні чинники [155].

Виникає питання, що з ними буде у перспективі, чи витримають вони конкуренцію з великими товаровиробниками, які мають тисячі і десятки тисяч га землі? Важко сказати, зрозуміло одне – це не є і не може бути стратегічний напрям розвитку аграрного сектора економіки України. На сьогодні, в умовах всеосяжної кризи вони підставили своє плече, допомагають державі вирішувати проблему постачання продуктів харчування для потреб населення.

Трансформації земельних відносин у добу незалежності виявились такими, що кожний селянин міг, або був вимушений шукати свою нішу участі у виробництві сільгосппродукції. Ми маємо на увазі появу особистих підсобних господарств (ОПГ). ОПГ – це земельна ділянка, яка надається для вирощування сільськогосподарської продукції (у тому числі товарної) та забезпечення кормами власної худоби і птиці [156].

Ділянки для ведення ОПГ передавалися громадянам України за рішенням сільської ради народних депутатів у

розмірі 0,6 га. безкоштовно на праві власності, постійного користування та на умовах оренди [157].

Реально їхні земельні площі є дещо більшими ніж у ОСГ. Прибавку землі вони здійснювали за рахунок того, що до свого паю додавали з дозволу сільської ради частину земель резервного фонду, громадських пасовищ. За період з 1990 – 2000 рік розміри земельних угідь ОПГ зросли майже у 6 разів, з 2 669 до 1 2798,6 тис. га [158]. У них трансформації тільки розпочинаються. Першим кроком у цьому напрямі було приєднання паїв і це є курс до селянського дрібного господарства у 2–3 га землі. На часі курс на фермерські, кооперативні, акціонерні господарства із значно більшою кількістю землі у кожному із них. Це означає, що їх кількість буде мати тенденцію до скорочення.

На 1991 рік 2 млн. міських сімей мали дачні земельні ділянки (приблизно третина міських сімей). Земельні ділянки безкоштовно розміром від 0,04-0,06 га виділяли виконавчі комітети районних рад за погодженням з сільськими радами народних депутатів. Вони були об'єднані в садово-огородні кооперативи і на початку 2000-х рр. було розпочато їх приватизацію. На нинішній час ситуація складається так що, за деякими оцінками, третина цих земель не використовується за призначенням. В даний час обговорюється питання про можливість їх відчуження і передачі учасникам АТО (Антитерористичної операції на сході України). У ході земельної реформи кількість землекористувачів, громадян України зросла на 1 405 тис. осіб, на 2005 рік у їх розпорядженні знаходилось 14,9 млн. га сільгоспугідь, або 35 % всіх сільськогосподарських земель України [159].

Окрему нішу, і до того ж визначальну за обсягами виробництва сільськогосподарської продукції, займають крупні товаровиробники – агрохолдинги та агрофірми. Вони орендують землі у колишніх КСП, окремих фермерів. На початок 2000-х років в Україні функціонувало понад 70 агрохолдингів, їм належало понад 6 млн. га землі, що складає близько 16 % площ угідь. В Україні на даний час

існує приблизно 50–60 агрохолдингів Станом на 2011 рік 24 % ріллі перебувало під контролем агрохолдингів України. «Укрлендфемінг», обробляв 522 тис. га землі і це є найбільший агрохолдинг в Україні, «Українські аграрні інвестиції – 330 тис. га землі, Товариство «Миронівський хлібопродукт» – 290 тис. га землі. Агрохолдинги орендують землі на 4–5 років (48,9 %), терміном 1–3 роки 10 %, довготривала оренда – 36,3 % - [160].

Короткотермінова оренда ними землі часто призводить до її нераціонального використання. Свідченням такого ставлення до землі є результати обстеження в агрохолдингу ВАТ «Нафкомагро» (148,5 тис. га землі), орендованих у пайовиків. Він мав вузьку спеціалізацію, вирощував на експорт зерно кукурудзи, озимого ячменю та пшениці. Вміст гумусу у ґрунті в результаті такої сівозміни знизився з 3,97 до 3,32 % на 100 га сільгоспугідь [161].

Однак, не все так негативно в користуванні землею агрохолдингів. Вони збільшують площі орендованих земель, створюють переробні підприємства, будують елеватори, відкривають транспортні і торгівельні організації, наукові установи. Як приклад, назвемо агрохолдинг «Нібулон» (Нідерланди, Бельгія, Україна). Свої капітали його акціонери вкладають у переробну сферу: олія, цукор тощо. Агрохолдинги приваблює спрощене оподаткування, державні дотації. На жаль, вони поки-що відмежувалися від соціальної сфери на селі. Вони виробляють комерційні та експортпривабливі види сільгосппродукції, зокрема, ріпак, соняшник, сою, кукурудзу, тощо. На сьогодні ситуація склалась таким чином, що корпоративний сектор монополізував ринки ресурсів, канали збуту продукції, встановлює вигідні ціни і впливає на формування державної аграрної політики. Найбільші агрохолдинги орендують більше ніж 250 тис. га землі кожний, передбачається, що вони будуть збільшувати орендні площі до 350 тис. га землі і більше. Завдяки агроіндустріальній інтеграції, агрохолдинги, як правило, є ефективними бізнес-проектами, Інтегруючи всі

елементи агроіндустріального виробництва і продовольчого маркетингу у свої структури, конкурентна перевага досягається завдяки застосуванню нових технологій у сільському господарстві, обробці, логістиці, контролю якості та продажу кінцевого продукту.

Більш поширеними в аграрному секторі економіки України стали агрофірми. Це сучасні надпотужні агропромислові комплекси, кожний із яких взяв у КСП в оренду сотні тисяч га землі, здійснює виробництво і реалізацію своєї продукції як в Україні, так і за її межами. Досить потужною є агрофірма «Зоря Поділля» (на Вінниччині), «Зоря» (на Рівненщині), переробні підприємства Миронівський «Хлібопродукт», об'єднання «Гаврилівські курчата», які за визнанням зарубіжних спеціалістів, вищі за аналогічні зарубіжні структури. На початок 2000-х років в Україні було понад 1600 агропідприємств, які мали 3 000 га землі і більше, 83 агрофірми відповідно мали 20 000 га і більше, Загалом вони мають понад 6,5 млн. га землі і продовжують нарощувати свій «Земельний банк». За 2010-2011 рік вони збільшили земельні площі на 1 млн. га.

Таким чином, ринкова економіка, що уже утвердилась в промисловості, на транспорті, в торгівлі, не сприймала існування колгоспно-радгоспної системи господарювання на селі. Постало питання, як трансформувати аграрний сектор з планово-соціалістичної у ринкову систему? Основними напрямами трансформаційних процесів аграрного сектора стало роздержавлення (приватизація) майна колгоспів, радгоспів і утворення на їхній базі нових суб'єктів господарювання на землі, відмова від плановості в аграрному секторі і перехід на ринкові умови. Сукупність цих дій означала відмову від соціалістичного (колективного) господарювання на землі і перехід до капіталістичного (приватного) господарювання на землі. Так було започатковано трансформацію колгоспно-радгоспної системи у приватно-ринкову.

На найближчу перспективу стояло завдання паювання земель, запровадження орендних відносин, перетворення КСП у приватні господарські структури. Вирішити такі завдання без ушкоджень, тобто спаду у виробництві сільськогосподарської продукції, було неможливою. Задля мінімізації втрат урядові структури, що називається, тримали руку на пульсі. За час з 1 серпня 1994 року (вступ на посаду Президента України Л.Д.Кучми і до 1 лютого 2005 року – завершення його другої каденції, для реалізації основних завдань аграрної реформи було видано 61 нормативний акт, у тому числі з земельних відносин – 13 (Укази Президента України); 18 – Закони і постанови Верховної Ради України; 36 – Декрети і постанови Кабінету Міністрів України[162].

Аграрна реформа доби незалежності України, пройшла перший етап і перебуває на другому етапі, а в часі це майже чверть століття. Уже можна підводити перші результати, при необхідності здійснювати обдумані корективи і, звичайно, вибудовувати аграрну політику на перспективу. Усі науковці і практики аграрного сектора сходяться на тому, що уже вирішено низку складних організаційних і майнових проблем, зокрема, і права власності на землю, орендних відносин. Створено 14,9 тис. нових агроформувань, укладено 5,6 млн. договорів оренди земельних паїв, а це площа 32 млн. га землі. На 2001 р. селяни-орендодавці отримували близько 1,2 млрд. грн. орендної плати [163].

Разом з тим було й те, що перетворення у земельних відносинах інколи зводились до кількості приватизованих ділянок, виданих державних актів на право власності на сільськогосподарські землі, новостворених агроформувань, надання земельних часток в оренду тощо. Мали місце стагнаційні процеси в аграрному секторі: у 2005 році порівняно з 1995 р. посівні площі зменшились на 6 392 тис. га [164]

За час аграрної реформи земельні відносини пройшли шлях від роздержавлення та приватизації землі, через отримання паїв (в межах декількох гектарів), передачі їх в

оренду КСП, а потім - великим товаровиробникам, до появи великих сучасних латифундій. Це корпоративний сектор, організаційними формами господарювання яких є агрохолдинги і агрофірми [165].

Взагалі довкола проблеми купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення в українському суспільстві ведуться гострі дискусії. Верховна Рада України враховує існуючі настрої. Уже понад два десятиліття відтерміновує запровадження ринку землі. Прихильники ринку землі вважають, що це недобре для селян і для країни, бо через відсутність вільного обігу земель втрачено мільярди гривень. 6,9 млн. власників паїв не змогли розпорядитися ними на свій розсуд, не змогли взяти кредити для розвитку власного фермерства. До того ж тіньовий обіг земель все-таки є, це дарування, спадщина, боргові розписки тощо.

На наш погляд, перед урядом стоїть дилема: запровадити ринок землі і одночасно захи стити на законодавчому рівні інтереси селян. При цьому принципова позиція уряду має полягати в тому, щоб жоден гектор землі не перейшов у власність іноземців, чи юридичних осіб. Варто передбачити також обмеження купівлі землі до 200 га в одні руки. Щодо ціни за оренду землі, то вона має суттєво зростати.

За великим рахунком земельна реформа не може вважатися завершеною, оскільки відсутній ринок землі. один із її стратегічних напрямів.

Щодо прибічників продовження мораторію на продаж землі, то вони вважають, що це забезпечує суверенітет держави, гальмує зростання рівня безробіття селян, забезпечує ведення ними одноосібних господарств.

В сучасній Україні держава за мінімальну оплату передала землю селянам, тобто тим, хто на ній працює. Так реалізувалось споконвічне бажання самих селян і це стало вершиною справедливості в земельних відносинах. Однак, сталося непередбачуване, отримавши землю, вірніше сертифікати та державні акти на право володіння своїм земельним пайом, селяни у своїй більшості одразу ж почали

передавати їх в оренду спочатку в КСП, а після припинення у 2000 році їх діяльності, великим товаровиробникам сільськогосподарської продукції По-суті, в сучасній трансформації земельних відносин в Україні відбувається підтвердження європейського досвіду, який засвідчує необхідність і закономірність існування різних форм господарювання на землі. Цей процес потребує спеціальних наукових досліджень істориків, економістів, соціологів, юристів.

На поверхні ж видимі такі спонукальні впливи, як втрата у своїй більшості сучасним селянином «чуття власника», самоусунення держави від забезпечення малих селянських господарств відповідною технікою та знаряддями, «зношений» людський потенціал (кількість пенсіонерів на селі значно перевищує кількість працездатних селян). Набирає обертів процес скорочення кількості сільського населення, чимало сіл перетворилися в пустки. На даний час найбільше таких «пусток» є у південних, східних областях, хоча ця тенденція поширилась практично на всій території України. Обрахувати кількість запусітих присадибних ділянок неможливо, оскільки деякі з них переходять під дачні об'єкти, інші обробляються сусідніми господарствами тощо.

З огляду на це чимало критики звучить щодо непослідовності та непродуманості у діях реформаторів. Фермер Г.І. Шарий з Полтавщини визначає три найсуттєвіших, на його думку, прорахунки. Першим із них він вважає те, що з самого початку реформи було взято курс на створення умов для появи власника землі, а не на виробника агропродукції.

Другий прорахунок, з його точки зору, полягав у тому, що в процесі реформування майже 70 % земельних паїв, 50 % земель фермерів, більшість земель ОПГ обробляють інші виробники, а селяни і фермери отримують ренту у вигляді платежів за землю.

Третій прорахунок полягав у тому, що розробники нормативно-правових актів не враховували регіональних

особливостей, зокрема, щодо визначення обсягів земель для ОСГ і ОПГ. Він, як і інші аграрники, пропонує розробити новий Земельний кодекс. Тим більше, що за 12 років від виходу попереднього Верховна Рада змінила 90 із 212 статей діючого кодексу. Ще однією турботою аграрників є тінювий оборот земель, відносна легкість з якою чимало селян сьогодні готові продавати свої земельні паї. Це може призвести до обезземелення селян, а це щонайменше 30 % населення України, і соціально-політичні наслідки на перспективу можуть бути такі ж як були на завершальному етапі Столипінської аграрної реформи [166].

Перед землекористувачами, власниками земельних паїв постала чимала проблема щодо вирішення організаційних питань. Справа у тому, що до 15 березня 1991 р. земельні відносини в Україні регламентувалися майже однією тисячею органів державної влади та самоврядування, а з наданням такого права сільським і селищним радам кількість таких органів зросла до 12 тисяч. Відповідно чисельність землекористувачів збільшилась з 85 тисяч до 21 мільйона, кожен з яких прагне отримати необхідні документи, встановити точні межі ділянок тощо [167]. Третяк А. М. наводить іншу, ще більш вражаючу статистику – 23 млн. учасників земельних відносин [168]

Ще одна проблема в земельних відносинах, це відведення земель для потреб промисловості, транспорту, енергетики здійснення містобудівництва. Після того як на початку 1920-х рр. земля була націоналізована і утвердилась суспільна форма власності, вона втратила свою ціну. Господарюючі суб'єкти мали можливість безоплатно одержувати землю і тому не обмежували свої запити. На даний час маємо такий стан, що в Україні в 2,5-2,7 рази перевищено нормативи, прийняті в країнах Західної Європи, значні території зайняті відходами від виробництва, відвальними породами тощо [169].

І все ж, будемо сподіватися, що труднощі початкового трансформаційного періоду для сільського господарства

залишилися позаду. Ще належить сформувати ринок землі, забезпечити державний захист приватної власності на землю, запровадити іпотечне кредитування та страхування сільськогосподарського виробництва тощо.

Реалізація усіх вищеназваних завдань гальмується тому, що аграрна реформа здійснюється в умовах затяжної економічної кризи. Держава не може надати аграріям достатньої підтримки. На кінець 1990-х рр. із 7,5 млн. працездатного населення на селі – 3 млн. було повністю або частково незайняті[170].

До певної міри стабілізуючу роль відгравали Земельні кодекси України, вони тричі оновлювалися (1990, 1992, 2001 рр.) і інші аграрні закони так само не раз змінювалися і доповнювалися. Це свідчить про те наскільки складною є проблема трансформування земельних відносин в українському селі на сучасному етапі особливо в плані утвердження приватної власності на землю

Приватна власність на землю діє з 2001 року, але з відтермінуванням запровадження купівлі та продажу землі, тобто ринку землі. І тут потрібно докорінно трансформувати суспільну думку до купівлі-продажу землі. Тобто, слід усвідомити, що земля має використовуватися одночасно як засіб виробництва, предмет торгівельної операції і як основний об'єкт оренди.

Недоліком аграрної реформи, ядром якої є земельні відносини, на сьогодні є абсолютне подрібнення земельних наділів. На 2005 рік кількість землекористувачів зросла на 1 445 тис. осіб, у їх розпорядженні знаходилося 14,9 млн. га сільськогосподарських угідь, або 35 % всіх сільськогосподарських земель України [171]. У Тернопільській області було розпайовано 671 тис. га землі, в середньому по 2 га на пай, вийшли з колгоспів з паєм 51,4 тис. осіб. [172].

Таким чином, Україна стала будувати свою аграрну економіку на засадах еволюційного вибору. Особливість реформування сільського господарства в Україні є у тому, що маємо завелику кількість дрібних господарств з земельними

паями і, по-друге, зосередження надвеликих земельних площ в руках агрофірм та агрохолдингів. Крупні агрофірми стали невід'ємною складовою аграрного сектору економіки

Що очікує нас в процесі подальшого реформування земельних відносин? Переуступка прав на землю, особливо з боку дрібних селянських господарств. І цей процес необхідний. Ефективність використання сільськогосподарських угідь, переданих у приватну власність громадянам, поки-що залишається низькою. Оголошення земель приватною власністю не дало автоматичної продуктивності. Приватну власність на землю треба розглядати не тільки як джерело економічних трансформацій, а й як основу нового суспільного устрою.

Селяни отримали право власності на землю, але не отримали права розпоряджатися нею. Це ще не реальна приватна власність на землю. Ринкова ідеологія приватизації як способу придбання землі трансформувалася у сертифікатну приватизацію. Держава ще не продала землю суб'єктам господарювання. Дрібна приватизація землі, те що відбулося в Україні, може закінчитися латифундизацією – великою приватною власністю. Схоже, що паювання землі в Україні переслідувало саме цю мету[173].

Досвід трансформації державної власності в Україні на землю на приватну засвідчує, що доцільно забезпечити право реалізації приватної власності лише у випадку створення сільськогосподарських підприємств. У інших випадках доцільно обмежитися довгостроковою орендою на 20 і більше років з встановленням оптимальних розмірів земельних сільськогосподарських ділянок. За даними Держкомстату України динаміка структуризації земель у розрізі форм власності виглядає так: у 1991 р. державній формі власності належало 100 % земель, у 1996 р. – 80,2 %, у 2007 р. – 49 %. Відповідно приватній формі власності у 1991 р. – 0 %, у 1996 р. – 3,2 %, у 2007 р. – 50,9 % [174].

Таким чином, з повоєнних років і до сьогодні в земельних відносинах в Україні відбулися колосальні

трансформації. Земля, власником якої до початку реформ в добу незалежності була лише держава, відтепер належить мільйонам громадян України. На зміну монополії колгоспів та радгоспів як основних виробників сільськогосподарської продукції прийшли нові організаційно-виробничі структури. Адміністрування в земельних відносинах з боку державних структур заступили ринкові механізми.

Земельні відносини на нових засадах реалізуються в трьох їх складових частинах:

– землеволодіння здійснюється на основі права власності на земельну частку (пай);

– землекористування трансформувалось із надання державою колгоспам права на користування землею, (вони у свою чергу таке ж право надавали колгоспникам, державним службовцям) з запровадженням орендних відносин набуває якісно нового виміру;

– землерозпорядження також пройшло шлях трансформації від тотального контролю з боку органів влади за земельними ресурсами до господарювання на землі приватних осіб, які самі визначають найбільш оптимальні варіанти щодо такого розпорядження землею, яке б давало найкращий результат.

Реальність трансформації земельних відносин та їх наслідків з 1940-х і до сьогоднішнього умовно можна поділити на два етапи: на першому етапі з 1940-х і до кінця 1980-х рр. мало місце хоч і повільне, але все-таки нарощування темпів приросту у виробництві сільськогосподарської продукції. З початку 1990-х рр. і, це співпало з початком глибинних реформ в аграрному секторі економіки, маємо спад, скорочення виробництва сільськогосподарської продукції, особливо тваринницької.

Історичний досвід засвідчує, що на таких переломних етапах, як то була аграрна реформа 1861 р., Столипінська аграрна реформа 1905–1914 рр., колективізація сільського господарства в другій половині 1920-х - початку 1930-х рр. уникнути скорочення виробництва сільськогосподарської

продукції було неможливо. Питання лише в тому, яку ціну платило суспільство і, в першу чергу, селяни в результаті проведення тих реформ.

Розділ VIII

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ У ВИКОРИСТАННІ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ У СВІТІ ТА В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

1. Світові земельні ресурси та перспективи їх використання.

Суспільство визнає землю як одне з найцінніших багатств людства, найважливішим природним ресурсом, засіб і предмет праці, територіальний базис багатьох галузей виробництва. Земельні ресурси є об'єктивним чинником соціально-економічного розвитку незалежно від політичних режимів, пріоритетів влади. Україна володіє потужним земельним потенціалом, загальна площа якого становить 60.3 млн га. Вартість земельних ресурсів України сягає 6.5 трил дол. США [1]

Кількість земельних ресурсів на земній кулі обмежена, до того ж їх не можна замінити жодними іншими ресурсами. Щороку з активного використання вилучаються мільйони гектарів земель, втрата кожного гектара родючої землі зменшує можливості людства вирішити продовольчу, сировинну, соціальну та інші глобальні проблеми.

Деградацію земель спричиняє багато факторів: гірничі розробки; посилення водної і вітрової ерозії внаслідок людської діяльності; хімічне забруднення ґрунтів мінеральними добривами та отрутохімікатами. Відкритий видобуток корисних копалин і сильна ерозія ґрунтів призводять до повної втрати родючого шару землі і формування «місячних ландшафтів» або «бедлендів» (від англ. – погана земля).

Внесення мінеральних добрив, гербіцидів і пестицидів хоч і дає змогу підвищити урожайність

сільськогосподарських культур і навіть тимчасово підвищити родючість земель, проте з часом в ґрунті нагромаджуються шкідливі хімічні сполуки. Потрапляючи в культурні рослини, тварини через харчові ланцюги, вони часто у дуже значних концентраціях досягають організму людини, збільшуючи захворюваність і смертність.

Всі ці проблеми породжені роз'єднаністю людства, нерівномірністю його розвитку. Негативні результати і наслідки неузгоджених, непродуманих дій країн, народів, окремих людей, накопичуються в глобальних масштабах, стали потужним об'єктивним чинником світового економічного і соціального розвитку. Вони роблять все більш істотний вплив на розвиток окремих країн та регіонів.

Людство з давніх пір забруднювало земну поверхню відходами своєї діяльності. Але у XX, а ще більше у XXI ст. відбувся різкий стрибок і в характері, і в масштабах, і у впливі забруднень.

Ґрунт, який не є продуктом праці людини й створювався природою протягом тисячоліть, нині в результаті нерозумної аграрної політики та розбазарювання під різні види будівництва, кар'єри, полігони, знаходиться в стані виснаження, вичерпання.

Як сказано в одній з доповідей ООН про стан земельних ресурсів світу, подальше існування нашої цивілізації поставлене під загрозу через широкомасштабну загибель родючих земель, що збільшується.

Нині охорона й раціональне використання земельних ресурсів – одна з найактуальніших проблем. За даними ООН щорічно через вплив на ґрунти вітрів, ураганів, хімізації, будівництва міст, доріг, промислових об'єктів, аеродромів, сміттєзвалищ та ін. у всьому світі втрачається від 5 до 7 млн. га родючих земель.

Значних збитків завдає сільському господарству ерозія ґрунтів. На таких землях урожайність зменшується на 30–40%, подекуди – на 90%. Основна причина цього – неправильне зрошення. Ерозія й засолення ґрунтів

призводять до опустелювання земель. Протягом останніх десятиліть тисячі гектарів посушливих земель у степових районах, пустелях і напівпустелях, де проводиться інтенсивне зрошення й спочатку значно підвищилася врожайність, згодом стали непридатними для використання через «білу отруту», як називають місцеві жителі сіль, якою забиті всі пори ґрунту та його поверхня в результаті випаровування зрошувальних вод. Деградація ґрунтів обумовлена також технологічним забрудненням, яке обраховується у 20% [2].

Дедалі відчутнішими стають негативні наслідки хімізації сільського господарства – погіршення стану ґрунтів через накопичення в них шкідливих хімічних речовин після тривалих й інтенсивних внесень мінеральних добрив та різних пестицидів. Адже внесений у ґрунт фосфор практично не вимивається.

До одного з негативних явищ, властивих опустелюванню, належать пилові бурі. Хоча вони досить поширені в природі, виявилось, що деякі з них виникають з вини людини – на деградованих землях.

Берегти землю – це значить розумно її використовувати, щоб служила вона довго, багатьом прийдешнім поколінням.

До певної міри компенсатором зменшення земель сільськогосподарського призначення виступає селекційна робота та її перспективи. Високі нинішні врожаї сільськогосподарських культур стали можливі значною мірою завдяки мистецтву селекціонерів, яким вдалося створити чимало продуктивних хворобостійких сортів. Один з видатних успіхів був досягнутий з кукурудзою. Сучасна кукурудза – це гібрид, що з'єднав у собі гени від декількох ліній.

Селекція займається створенням сортів і гібридів сільськогосподарських рослин, тварин, штамів мікроорганізмів. За допомогою селекції розробляються способи впливу на рослини й тварини. Це відбувається з метою зміни їхніх спадкових якостей у потрібному для людини напрямку. Селекція стала однією з форм еволюції

рослинного й тваринного світу. Вона підпорядкована тим самим законам, що й еволюція видів у природі, однак природний добір тут частково замінений штучним.

За допомогою відбору й схрещування також можна підвищити врожайність культур, створюючи сорти, пристосовані до особливих місцевих умов. Багато старих місцевих сортів, що здавна вирощувались в даній області, хоча й маловрожайні, при внесенні в ґрунт невеликих кількостей добрив виявляються більш продуктивними, чим високоврожайні сорти, створені для інтенсивного землеробства; до того ж вони більш стійкі до захворювань. Подібні сорти містять коштовний генофонд, що очікує того, щоб його почали використовувати для областей з екстремальними умовами [3].

Починаючи з 60-х років ХХ ст. фахівці розглядають екологічний стан нашої планети як катастрофічний. Серед основних проявів кризових ситуацій, що охопили перш за все розвинену зону, а потім і країни, що розвиваються, виділяються деградація ґрунтів, збелісення, нестача води для іригації і побутових потреб, забруднення повітряного простору тощо. Нераціональне використання земельного фонду в сільських районах привело до того, що ерозія ґрунтів прийняла загрозливі розміри. Нині близько 23 млрд. т ґрунту щорічно втрачається з ріллі. При збереженні цієї тенденції до кінця поточного сторіччя відбудеться втрата до 1/5 природно зрощуваних посівних площ.

Щорічно з лиця Землі зникає 11 млн. га тропічних лісів – це в 10 разів перевищує масштаби лісовідновлення. Йде швидке знищення двох головних світових масивів тропічних лісів – Амазонії і Південно-Східної Азії. У Амазонії ведуться масові вирубки під пасовища, розвивається і целюлозно-паперове виробництво. У Південно-Східній Азії цінна деревина заготовлюється для експорту. Все це веде до знищення унікального генофонду тропічних лісів, порушення водного режиму величезних районів, зниження їх ролі як

«легенів планети». Інтенсивно вирубуються ліси і помірних широт.

За даними Інституту всесвітнього спостереження (США) з 1970 по 2005 рр. світ втратив майже 230 млн. га лісів, а в даний час в світі знищено приблизно 40% лісів, які існували три тисячі років тому, причому основна частина цих втрат припадає на останні сто років. Площа пустель збільшилася приблизно на 150 млн. га, знищено 200 млрд. т орного шару, а населення планети зросло на 1,6 млрд. осіб і до 2030 р. досягне за песимістичними прогнозами 10 млрд. осіб. (За оптимістичними – 11 млрд. осіб). Для підтримки їх життєвого стандарту буде потрібно збільшити сільськогосподарське виробництво в 4 рази, а виробництво енергії в 6 разів.

Отож, в сучасних умовах процеси глобалізації призводять до посилення протиріч у світовому аграрному секторі, збереженні довкілля. Зокрема, підтвердженням цьому є цілий комплекс глобальних проблем, таких як продовольча безпека, демографічні зрушення, зростаючий розрив у рівні соціально-економічного розвитку між країнами.

Серед основних шляхів розв'язання глобальних світових проблем в аграрній сфері є перехід до матеріало- і енергозберігаючих технологій, а в перспективі – до замкнутих циклів використання природних ресурсів, що дасть змогу перейти до маловідходного виробництва; використання нагромадженого за тисячоліття людської діяльності досвіду раціонального природокористування; розробка регіональних схем використання земельних ресурсів в залежності від природних, економічних та соціальних особливостей територій.

2. Земельні ресурси України та їх використання

70% наших земель складають чорноземи і чорноземні ґрунти. Сільськогосподарських угідь на 2009 рік було

41 625 тис. га, із них ріллі - 32 473 тис.га, пасовищ - 5 502 тис. га [4].

Однією з небезпечних для сільськогосподарського виробництва в Україні проблем є ерозія ґрунтів – руйнування ґрунтового покриву та знесення його частково потоками води або вітру. В природних умовах ерозія ґрунтів відбувається постійно, але, як правило, не набуває загрозливих масштабів. У результаті господарської діяльності ерозія ґрунтів може різко посилитися й призвести до значного пониження родючості ґрунтів та продуктивності пасовищ. Знесення і розмив ґрунту призводить до виникнення на сільськогосподарських угіддях вимоїн та ярів, що ускладнює обробіток земель та використання техніки, призводить до втрати значної площі ріллі.

В Україні у результаті впливу ерозії понад 13,4 млн. га земель (32% від загальної площі цих угідь) є еродованими, і ерозія продовжує наступати далі на кожний п'ятий гектар з тих, які поки що не знали її. Втрати гумусу на цих землях вже досягли 25-35%. За підрахунками вчених, на землях схилів крутизною понад 1 градус (їх у складі ріллі близько 52%) в Україні без користі для врожаю, а зі шкодою для навколишнього середовища і самого ґрунту втрачається до 60% талих і зливових вод, з якими виноситься в річки, озера і ставки від 15 до 25% біогенних речовин, добрив і пестицидів. Збільшуються розміри старих і виникають нові яри, що погіршує екологічний стан агроландшафтів [5].

Ерозія вітрова руйнує ґрунт під впливом вітру в разі відсутності на поверхні рослинного покриву, при значній розпиленості ґрунту, недостатній кількості води в ньому і при швидкості вітру вище від порогової.

Внаслідок зростаючої інтенсифікації землеробства, на жаль, розвиваються процеси деградації гумусу ґрунтів і знижується їхня родючість. Прискорене розкладання свіжої органічної речовини посилює і мінералізацію гумусу.

У степовій зоні України на зрошуваних землях поширилася іригаційна ерозія. Вона зумовлена штучною

подачею на поля додаткової до атмосферних опадів кількості води і безпосереднім впливом на ґрунтові агрегати енергії крапель, утворених дощувальними машинами. Фізичну ерозію ґрунту викликає нераціональний його обробіток, руйнування важкими агрегатами.

Збільшення площ ріллі і посівів сільськогосподарських культур в Україні тривалий час було єдиним, хоч і згубним для майбутнього способом збільшення валових зборів продукції землеробства. У деяких областях України, зокрема у Вінницькій, Тернопільській, Черкаській, Кіровоградській та інших, всупереч національним потребам розорано понад 90% сільськогосподарських угідь, тоді як у Франції площа ріллі становила 48%, ФРН – 32, Англії – 25, США – 20% сільськогосподарських угідь [6].

Екологічні нормативи в землекористуванні становлять: розораність території – 58%, співвідношення екологічно сталих угідь (сіножаті, пасовища, ліси) до ріллі – не менше одиниці. Ерозійні процеси, руйнуючи ґрунти, впливають, насамперед, на забезпеченість їх органічною речовиною, а продуктивність еродованих ґрунтів знижується на 10-40% залежно від ступеня еродованості. У виробничих умовах Полісся середньорічні втрати гумусу під впливом ерозії становлять 2,4 млн. т у Лісостепу – 11, у Степу – 10,3 млн. т.

Щорічні втрати ґрунтів від вітрової ерозії у Нижньодніпровському піщаному масиві за швидкостей вітру 22-24 м/с і тривалості пилових бур понад 20 годин на рік втрачається понад 140 т/га дрібнозему. На чорноземах звичайних карбонатних Приазовської височини, на чорноземах звичайних супіщаних і легкосуглинкових Середнього Придніпров'я, на сході Донбасу, на чорноземах слабозвинених карбонатних західних районів Криму за такої ж швидкості вітру і тривалості пилових бур від 6 до 20 годин на рік втрачається 10-20 т/га ґрунту. У більшості північних і західних районах ці втрати не перевищують 2-10 т/га на рік. На Поліссі і в Лісостепу втрати становлять 2-5 т/га за низької швидкості вітру. Вітрова ерозія призводить до

видування ґрунту і засипання дрібноземом садів, виноградників, зрошувальних каналів, лісосмуг і лісів.

Пилові бурі – найбільш активний і шкідливий вид руйнування ґрунту. За короткий строк пилові бурі, що спричинюються сильним вітром (швидкість понад 12-15 м/с), можуть поширитися на велику територію, знищити посіви на сотнях тисяч гектарів, знести значну частину ґрунту. Пилові бурі є лише показником ступеня руйнування ґрунту за час, що передував пиловій бурі. Іншими словами, пилові бурі – не причина, а наслідок руйнування ґрунту. Але виникнувши, вони самі стають фактором великої руйнівної сили.

На більшій частині території України (понад 12 млн. га) переважає водна ерозія ґрунтів, яка виявляється під час танення снігу, так і під час злив. Внаслідок змивання водою безповоротно втрачаються з полів найродючіші ґрунти і вимивається в річки та моря велика кількість елементів живлення рослин.

Прискорена ерозія ґрунтів відбувається в результаті господарської діяльності людини, при цьому втрати ґрунту перевищують темпи ґрунтоутворення. За деякими розрахунками у Степу і Лісостепу щорічно в середньому з 1 га земель відчужується водою і вітром 17-22 т. дрібнозему.

У боротьбі з водною ерозією застосовують організаційно-господарські, агротехнічні і лісомеліоративні заходи. Організаційно-господарськими заходами є протиерозійна організація території і впровадження ґрунтозахисних сівозмін.

Є підстави стверджувати, що зараз в Україні, на жаль, склалися передумови і навіть з'явилися елементи деградації ґрунтів. Нові землевласники в своїй більшості не знають якісних показників своєї землі, а тому не можуть контролювати її стан, передаючи в оренду. Досить значна частина орендаторів земельних часток не має відповідних знань, а отже, й уміння використати сучасні технології вирощування культур і зберегти родючість орендованих ґрунтів.

Виходячи з таких умов, що склалися в сучасному виробництві, досить актуальним і результативним з огляду на нагальну потребу часу є першочерговий захід – вапнування кислотних ґрунтів. Площа кислих ґрунтів в Україні становить 10,8 млн. га[7]. В умовах Лісостепу України практично всі ґрунти, що перебувають у виробництві, належать до групи сильно-, середньо- і слабокислих. У Вінницькій області кількість кислих ґрунтів сягає 80%, Київській, Хмельницькій, Житомирській – 50-60%, Львівській, Черкаській, Чернігівській – 35-40%.

Хронічними проблемами, які ведуть до втрати ґрунтів сільськогосподарського призначення є промислове та житлове будівництво, відходи промислового будівництва, кар'єри, терикони, сміттєзвалища. Висувальні галузі спотворюють ландшафт землі. На жаль, до цих пір немає єдиної державної програми рекультивації земель. В останні роки роботи в цьому напрямі скоротились у 2,6 разу [8]. Вирубка лісів в останні роки набула загрозливих масштабів, а лісонасадження явно відстає від вирубки лісів. Порівняно новою проблемою у землекористуванні стали земельні ділянки дачних кооперативів. На сьогодні сотні тисяч га земель там не використовуються.

В ході аграрної реформи у земельних відносинах України відбулись важливі зміни. 7 млн сільських жителів (15% українського населення) отримали безоплатно $\frac{3}{4}$ сільгоспугідь України в приватну власність. У державній власності залишилось 27% земель [9].

Ще однією проблемою для ведення сільського господарства в Україні є глобальне потепління. Це може призвести до зсуву природних зон на 160 км на південь України. Виробництво сільгоспкультур там буде можливим тільки за умов зрошення, оскільки посухи постійно будуть повторюватися [10].

Створені і уже функціонують нові суб'єкти організаційно-господарської діяльності. Поступово, попри всі негаразди, з року в рік підвищується врожайність зернових

культур. Все це вселяє оптимізм і можна стверджувати, що земельні ресурси українського народу будуть служити його інтересам.

Таким чином, запровадження додаткових організаційних, технологічних, бюджетно-фінансових заходів щодо використання земельних ресурсів України та збереження родючості ґрунтів має стати запорукою збільшення валового виробництва сільськогосподарської продукції, підвищення фондівіддачі в галузі рослинництва, створення передумов для зупинення процесу деградації ґрунтів та подальшої інтенсифікації сільського господарства.

3. Стан продовольчої безпеки України та місце України на світовому продовольчому ринку

Продовольча безпека згідно статті 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» - це захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається можливістю безпосереднього економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтриманні її життєвої діяльності [11].

Це проблема рівня продовольчого забезпечення населення, що гарантує соціально-економічну та політичну стабільність у суспільстві, стійкий та якісний розвиток нації, сім'ї, особи, а також сталий економічний розвиток держав. Основою досягнення продовольчої безпеки держави є ефективне аграрне виробництво, яке передбачає задоволення населення основними продуктами харчування в достатній кількості та в асортименті. Законом України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р. №964 – IV (ст.7) виділено критичний стан із продовольчим забезпеченням населення загрозою національним інтересам і національній безпеці України в економічній сфері. Основними загрозами продовольчій безпеці України є:

- незбалансоване споживання продуктів харчування населенням;
- низький рівень споживання продуктів тваринного походження в енергетичному раціоні населення;
- висока частка витрат домогосподарств на продукти харчування у структурі їх загальних витрат;
- висока диференціація вартості харчування за соціальними групами;
- низька ємність внутрішнього ринку за окремими продуктами харчування;
- імпортозалежність країни за окремими продуктами;
- сировинний характер експорту сільськогосподарської продукції;
- зростання цін на сільськогосподарську продукцію на внутрішньому ринку;
- повільне запровадження міжнародних стандартів і систем якості продуктів харчування;
- відсутність контролю за безпечністю продуктів харчування.

Баланс споживання основних продуктів харчування свідчить, що у 2010 р. в Україні за більшістю основних видів продовольства фактичне споживання було незбалансованим, знаходилося нижче раціональних норм. Найбільше відставання від раціонального споживання спостерігалось щодо плодів, ягід і винограду – на 46%, молока та молокопродуктів – на 46%, м'яса та м'ясопродуктів – на 35%, риби та рибопродуктів – на 28%.

За трьома продовольчими групами, а саме: хліб і хлібопродукти, картопля, олія рослинна всіх видів фактичне споживання перевищило раціональну норму. Таке перевищення є свідченням незбалансованості харчування населення, яке намагається забезпечити власні потреби за рахунок економічно доступніших продуктів.

Має місце низький рівень споживання продуктів тваринного походження в раціоні населення. Основну частину калорій українці споживають із продукцією

рослинного споживання, натомість 27,1% середньодобового раціону забезпечується за рахунок споживання продукції тваринного походження, що удвічі нижче за встановлений поріг критерій (55%). До того ж ще висока частина витрат домогосподарств на продукти харчування у структурі їх загальних витрат. Індикатор доступності продуктів харчування у 2009 р. становив 51,8% при граничному критерії 60% (2009 р.) сукупні витрати домогосподарств становили 2754 грн. на місяць, з яких на харчування витрачалось 60% (1426 грн.) на місяць.

У загальній структурі витрат на продукти харчування найвищу питому вагу займають витрати на: м'ясо і м'ясопродукти – 25% (358,7 грн. на домогосподарство), овочі (у т. ч. картопля) – 14% (195,2 грн.), хліб і хлібопродукти – 13% (185,2 грн.), молоко і молочні продукти – 12% (167,9 грн.)

В Україні низька ємність внутрішнього ринку за окремими продуктами харчування, триває тенденція зменшення обсягів споживання населенням окремих продуктів харчування. Так, зниження середньодушового споживання призвело до скорочення ємності внутрішнього ринку за шістьма основними групами продовольства, а саме: хліб і хлібопродукти, молоко і молокопродукти, риба і рибопродукти, картопля, цукор, олія рослинна всіх видів.

Має місце імпортозалежність країни за окремими продуктами. Найбільш вразливими позиціями щодо імпортозалежності є позиція «риба і рибопродукти», «плоди, ягоди, виноград», частка імпорту за цими групами у загальному споживанні відповідно становить 68,3%; 53,8% при 30-відсотковому пороговому критерії цього індикатора.

В Україні склалася висока диференціація вартості харчування за соціальними групами. У 2009 р. 20% домогосподарств з найбільшими доходами в середньому витрачали на харчування 1732,9 грн. на місяць, а 20% домогосподарств з найменшими доходами – 1256,32 грн.

Коефіцієнт диференціації вартості харчування за соціальними групами був високим і становив 1,38.

Переважає в експорті сільськогосподарської продукції сировина. У загальній структурі експорту сільськогосподарської та харчової продукції (готова харчова продукція) у 2010 р. становила 25, 9%, тоді як сільськогосподарська продукція – 47, 8%.

В Україні більшість сільськогосподарської продукції виробляється невеликими приватними господарствами населення, які не лише фінансово, а й матеріально та технологічно обмежені щодо запровадження міжнародних стандартів якості продуктів харчування, оскільки процес одержання сертифікатів системи ISO є надзвичайно трудомістким та капіталозатратним.

Таким чином, як результат реалізації екстенсивної моделі розвитку аграрного сектору, більшість показників продовольчої безпеки України знаходиться за межами порогових значень. Підвищення якості сільськогосподарської продукції і продовольства є стратегічним завданням з позиції споживача продукції. Задоволення його інтересів, що включають всезростаючі запити населення у сфері споживання продукції, можливе лише за умови взаємодії з боку виробників продукції і суспільства.

Ринок органічної продукції вже близько двох десятиріч є найдинамічнішим ринком продовольства у світі і стає популярною альтернативою споживання традиційної продукції. Нині в Україні з 15 млн. лише близько 270 тис. га сільськогосподарської землі під органічним землеробством, проте на внутрішньому ринку відсутня органічна продукція, призначена для кінцевого споживача.

Таким чином, ситуація що склалася сьогодні, засвідчує наявність складних проблем в аграрному секторі економіки України. Це проявляється в проблемі ерозії ґрунтів, наслідками чого виступає знищення десятків тисяч гектарів ґрунту. Наступними проблемами є проблеми в галузі рослинництва, що проявляється у зменшенні посівних площ,

не раціональним використанням земельних угідь для рослинництва і т.д. Щодо тваринництва – то має місце зменшення вирощування ВРХ та усіх тварин, зниження обсягів продукції тваринництва і т.д.

Радикальне вирішення продовольчої проблеми, а саме забезпечення населення України основними видами продовольства потребує значного збільшення обсягів їх виробництва на основі фінансової підтримки вітчизняного товаровиробника. На сьогодні екстенсивний шлях розвитку сільського господарства практично вичерпався. Тому у подальшому він може здійснюватися лише на основі широкомасштабного впровадження енерго - та ресурсозберігаючих технологій, докорінної модернізації засобів механізації.

Усі вищезгадані проблеми потребують негайного вирішення, а це буде залежати від функціонування усього державного апарату нашої країни.

Світовий продовольчий ринок великий, стабільний і з кожним роком буде тільки зростати. Загальний обсяг світової торівлі приблизно 200 країн тисячами найменувань сільгосптоварів та харчових продуктів на 20012 р. становив 436 млрд дол.[12]. Сутність глобальної продовольчої проблеми включає в себе: виробництво продовольчих ресурсів, створення системи їх розподілу в глобальному середовищі. Населення Землі на 2011 рік досягло 7 млрд. жителів, до 2015 року - сягне 8 млрд. На сучасному етапі склалось так, що попит на продукти харчування в світі перевищує їх пропозиції. При цьому маємо чітку тенденцію на зростання цін на продукти харчування [13]. Оскільки Україна володіє великими потенційними можливостями у виробництві продуктів харчування, то вона зможе забезпечувати продовольством регіони, які потребують допомоги і таким чином покращити економічне становище в країні.

Україна у 2013 році посіла 2 місце у світі за експортом зернових культур після США. У 2014 р. передбачалося

експортувати понад 30 млн т зерна. Україна займає 1 місце в світі за обсягом експорту соняшникової олії (58%). Лідерами за обсягами імпорту українського зерна залишаються Єгипет та Саудівська Аравія, кукурудзи – Саудівська Аравія, Китай, Єгипет, соняшникової олії – Польща, Індія, Єгипет, Іран, Алжир.

Український уряд, зернотрейдери та Європейський банк реконструкції та розвитку підписали меморандум про підтримку зернового сектору України. Згідно з угодою, Міністерство аграрної політики України має сприяти прозорості та вільній конкуренції в аграрному секторі, а Європейський банк реконструкції та розвитку спільно з іншими міжнародними фінансовими установами та трейдерами – підтримувати сільське господарство інвестиціями та новітніми технологіями. Угода дає Україні унікальну можливість зміцнити позиції на світових ринках зерна та збільшити закордонні й українські інвестиції у власний аграрний сектор. Наш аграрний сектор важливий не лише для української економіки, а й для світового балансу продуктів харчування. Така можливість забезпечити світову продовольчу безпеку та стабільне постачання українського зерна на міжнародні ринки має велике майбутнє.

Зі свого боку ЄБРР виявив готовність подвоїти обсяг своїх інвестицій в український аграрний сектор, за умови, що українська влада зробить все для створення конкурентного та передбачуваного бізнес-середовища в сільському господарстві. Представники ЄБРР та Мінагрополітики повідомили що за угодою першочергово підтримку матиме сфера торгівлі зерном. Причому трейдери, у свою чергу, частиною цих коштів підтримуватимуть безпосередньо аграріїв під час посівної та збору врожаю.

Угода про підтримку сільського господарства між Україною та ЄБРР діє, до неї мають право долучитися й інші міжнародні інституції.

Серйозну увагу до сільськогосподарського потенціалу України проявляє Японія. Особливо в контексті світової

продовольчої кризи. Японія хоче більш активно розвивати співробітництво з Україною, вкладати прямі інвестиції та кредити в наш аграрний сектор.

Російський напрям для української сільгосппродукції в останні роки виявився досить складним, багато в чому досить непередбачуваним. Справа в тому, що в Росію сьогодні з-за кордону завозяться за безцінь колосальні обсяги продуктів харчування, приблизно на 30 млрд. доларів на рік. Населення України втричі менше ніж Росії, а в нашу державу завозяться продукти харчування на суму 200 млн. доларів. Наша частка з 30 млрд. доларів імпорту Росією сільськогосподарської продукції складає понад 640 млн. доларів, або всього 2,5 %. В основному це продукція тваринництва та солодоші. Російський продовольчий ринок для українського сільгоспвиробника майже втрачений.

Досить небезпечною виявилась контрабанда продуктів харчування в Україну. Країни, що нас оточують, мають розвинений аграрний сектор, продукцію якого треба реалізовувати. Тому 6 тис. км досить «прозорих» кордонів нашої держави неспроможні стримати потік контрабандного товару, особливо з Польщі і Білорусі.

Сучасний стан справ на світовому продовольчому ринку сприяє тому, щоб Україна стала на ньому потужним гравцем, а тому найближчим часом, розпочаті урядом реформи в агропромисловому секторі мають бути завершені. Метою реформ АПК є виведення країни в розряд сильних європейських держав зі стабільними, високими економічними показниками.

ВИСНОВКИ

Трансформації земельних відносин в українському селі мають перманентний характер, вони відбуваються на запит суспільства, але їх завжди здійснювала чинна влада. За великим рахунком, вони мають в конкретно-історичних умовах сприяти вирішенню глобальних економічних і політичних завдань. На певних етапах суспільно-економічного життя їх реалізація є неминучою. Вони відбувалися навіть в умовах війн, революцій і, звичайно, системних реформ.

Трансформації в земельних відносинах впливали і продовжують впливати на державотворчі процеси, в значній мірі визначають їх характер, хід та результати, аж до переходу від одного соціально-економічного типу суспільства до іншого. Особливість розвитку українського суспільства полягала в тому, що, попри чисельні і масштабні трансформації в земельних відносинах, воно понад тисячу років ментально залишалось аграрним і базувалося на сільському господарстві.

Земельні відносини, як і весь економічний лад суспільства, протягом століть розвивалися еволюційно, і змінювалися разом із зміною продуктивних сил, що проявлялось в конкретно-історичних формах землеволодіння і землекористування. Означений процес ми характеризуємо як їх трансформації. До того ж земельні відносини змінювалися не стихійно, а відповідно до історичних особливостей суспільного розвитку, складовим елементом якого вони є. Земельна політика існуючої влади могла лише прискорювати, або уповільнювати визріваючі процеси щодо необхідності трансформації земельних відносин. З огляду на цю об'єктивну потребу, влада встановлювала відповідні законодавчі правові норми земельним відносинам, які повинні були досягти поставлених нею завдань в аграрній політиці на кожному етапі історичного розвитку суспільства.

За тисячолітню історію вони пройшли шлях від звичаєвого права у сільській общині - до формування чіткої юридично-правової системи, в основу якої покладено чітке розмежування землеволодіння, землекористування та землерозпорядження як фізичними так і юридичними особами.

За логікою історичного процесу ми схильні вважати, що трансформації в земельних відносинах повинні були співпадати зі змінами у розвитку продуктивних сил, які мали загальну тенденцію до покращення. Однак, ця очікувана закономірність не завжди реалізовувалася на практиці, мали місце повернення до попередніх норм і правил у земельних відносинах, як то було в роки непу і відбувається на сучасному етапі історичного розвитку.

Що гальмувало трансформаційні процеси в земельних відносинах, які хоч і на окремих етапах нашої історії були, по-суті, революційними, все-таки не вивели українське суспільство за межі аграрного?

По-перше, геостратегічне розташування українських земель було і залишається таким, що вони є на порубіжжі двох цивілізацій: азійської і європейської. Декілька завойовницьких міграційних хвиль, що прокотилися українськими землями, порушили природне, більш менш рівномірне розміщення населення по всій території, утворились регіони (Лівобережжя та Південь України), де чужі етноси створювали умови, за яких там українським землеробам доводилось переходити в інші сфери громадського виробництва.

По-друге, надтривала відсутність власної держави і панування іноземних еліт. Їхні цілі в аграрній політиці і трансформації, які вони започатковували, мотивувалися необхідністю вирішення нагальних економічних і соціальних завдань переважно для своїх держав. При цьому право на володіння земельною власністю, як основного засобу виробництва та головного знаряддя політичного та

економічного визначалося їхньою елітою, державою і церквою.

По-третє, українські селяни вели тривалу і важку боротьбу проти іноземних гнобителів, за свою землю, волю і, у кінцевому рахунку, за свою державу. Будучи в нерівних умовах, значна їх частина вимушена була не раз переміщуватися з Східної Галичини, Поділля, Волині на Подніпров'я, Дике поле, Слобожанщину, які в тих умовах ставали для них сільськогосподарськими рекреаціями, Усвідомлювали це наші селяни чи ні, але вони тим самим гальмували започатковані ними ж процеси, що могли призвести до трансформації в земельних відносинах на їх користь. Іноземні владні структури, що утверджувались в Східній Галичині, на Волині, Поділлі, а потім і в Подніпров'ї, як правило, обмежувались поверховими реформами в аграрній політиці, які у кінцевому рахунку вели до зміцнення їх влади над українськими селянами.

У земельних відносинах мали місце етапи, рубежі, які означали, що один їх стан уступав місце іншому. В основі трансформації земельних відносин доби Київської Русі (IX – середина XIII ст.) було утвердження власності на землю держави. Держава в особі великого князя на певних умовах (організація війська для оборони наданої удільним князям території, її залюднення) надавала феодалам землю у користування, на яку з часом вони набували право власності. В історичній літературі вона означена такими категоріями, як князівська, вотчинна, боярська, церковна, поміщицька. У посталих землевласників кількість і величина земель постійно зростала. Основними напрямками зростання у них земель були займанщина, дарування, викуп за борги селян, тощо. Остання обставина могла призвести до попадання таких селян в залежність від тих, хто набув землі у власність.

У свою чергу, знову ж таки на певних умовах (виконання податкових зобов'язань (данини), громадсько-значимих робіт, несення військової служби, праці селян в поміщицькому маєтку) князі, бояри, поміщики надавали

землю у користування селянам. Отже, первинною у земельних відносинах була трансформація, що призвела до поділу суспільства на тих хто володів землею і тих, хто мав право лише на певних умовах нею користуватися. Оскільки терміни користування охоплювали декілька поколінь, то у селян складалось враження, що та земля є їхньою власністю. Тим більше, що селяни мали право передавати її у спадок, дарувати. Серед дослідників земельних відносин доби Київської Русі щодо права власності селян на землю ще немає єдиної позиції. Частина дослідників визнавала поземельні права селянства, інша – заперечувала. Однак, практично усі визнавали вплив на трансформації в земельних відносинах зовнішніх факторів, зокрема, монгольська навала призвела до втрати власної державності в Наддніпрянщині і це було велике лихо для людності тогочасної доби. Специфіка ситуації, що склалась після встановлення влади ординців, полягала у тому, що та влада на завойованих територіях, власне, не мала аграрної політики. Її головним завданням було лише привласнення виробленого селянами на певній території сільськогосподарського продукту. Для нашої землеробської спільноти це означало, що у земельних відносинах наступив застій, невизначеність і непередбачуваність більш ніж на сто років. Одночасно в Галицько-Волинському князівстві зберігалися земельні відносини попередньої доби.

Після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського і Польського королівства (XIV–середина XVII ст.), в умовах відсутності власної держави, землевласником стала Литовсько-польська держава. Литовські князі і польські королі знову ж таки на певних умовах надавали землю у користування польській і українській шляхті. Шляхта найперше одержувала землі як плату за несення військової служби, виконання чиновницьких функцій. Величина земельного наділу залежала від важливості посади в державі. Так само, як і в Київській Русі, ці верстви населення намагались і, часто

отримували документи на право власності на землі, якими вони до того часу лише користувалися.

Весь період щодо земельних відносин позначений ґрунтовними напрацюваннями в нормативно-правовій базі. Суть їх полягала у тому, що вони протягом XVI ст. «узаконили» права польської шляхти на українські землі, обмежували такі можливості для української шляхти і позбавили такого права українське селянство. Воно могло бути лише користувачем землі, яку йому на певних умовах надавав пан. Умови одержання землі у користування для українських селян були більш обтяжливими ніж в добу Київської Русі. Чужинці запровадили кріпосну систему, тобто значну частину селян було позбавлено будь-яких прав, закріплено за конкретним землевласником з відведенням кріпакам невеликої ділянки землі за умови виконання нормованих робіт в панському господарстві. У такому становищі наші селяни не були в добу Київської Русі. До того ж, трансформації в земельних відносинах, що Річ Посполита здійснювала у ті роки, не враховували специфіки окремих регіонів і, зокрема, Подніпров'я.

У виробничій сфері в українському селі Литовсько-польської доби сформувалось три типи господарювання: переважно польське (приватно - власницьке), і українське общинне та подвірне (на правах користування земельними ділянками). Крупнотоварними виробниками сільсько-господарської продукції були поміщицькі господарства шляхти, кожне із них володіло сотнями дес. землі. Общинні та подвірні господарства українських селян були дрібнотоварними, кожне із них мало у користуванні лише декілька дес. землі).

Українська шляхта, козаки, селяни тривалий час і у різний спосіб вели боротьбу за зміну такого становища в поземельних відносинах. Вивершенням їхньої боротьби стала Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, яка мала відродити українську державність і у революційний спосіб трансформувати земельні відносини.

Наслідком Української національної революції та Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького було те, що в посталій українській державі Гетьманщині було ліквідовано земельну власність польських латифундистів. Землевласниками, як і в добу Київської Русі, ставав український елемент, зокрема, чимало козацької старшин. Козаки і селяни також могли отримати землю у користування і, що не менш важливо, зберегти для себе і своїх дітей волю.

Для українських козаків та селян такі трансформації в земельних відносинах в силу зміни геостратегічних і геополітичних реалій виявилися короткотерміновими. Відбувся розподіл території України між сусідніми державами. Це означало, що і земельні відносини на тих територіях, що до них увійшли, будуть будуватися відповідно до їх правових основ та економічних потреб.

Специфіка ситуації в тих умовах полягала у тому, що відбулось розмежування борців за відродження української державності доби Хмельниччини на тих, хто не тільки зберіг, але й примножив земельну власність – козацька старшина (частина з них була прирівняна до російських дворян) і тих – рядові козаки, селяни, які в кінцевому рахунку польськими, російськими та українськими поміщиками стосовно земельних відносин будуть повернуті в добу, що існувала до Хмельниччини. Вони, в значній своїй частині, втратять здобуті в ході Визвольної війни землі і їх повернуть у кріпацький стан.

Економічний занепад панівної системи господарювання, що стався на середині XIX ст. в українських землях Австрійської і Російської імперій, був основним чинником проведення масштабних аграрних реформ, метою яких була відміна непродуктивної праці кріпосного селянина. Засобом досягнення цієї мети було скасування інституту кріпацтва при збереженні поміщицького землеволодіння і одночасному обов'язковому наділенні на пільгових умовах земельною ділянкою селян, що вийшли з кріпосної залежності.

У польських, російських та українських поміщиків залишилась власність на землю при частковому скороченні їх землеволодінь. Економічні інтереси поміщиків згідно нормативних актів реформи в Австрійській та Російській імперії були досить добре захищеними.

Українські селяни, як це було під час Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, отримали особисту волю і певну кількість землі, щоправда, за викуп. Відмінність змін в земельних відносинах в ході імперських реформ і в ході Визвольної війни українського народу полягала в тому, що в ході реформ всі селяни одержали більш-менш однакову кількість землі і найперше ті, що були в кріпацтві. В ході Визвольної війни розподіл відвойованих земель відбувався за принципом старшинства, рангів і т.д. З іншого боку, в ході реформ зміни у системі землеволодіння носили обмежений і, як у невдовзі з'ясується, очікуваний позитивний результат для пануючих верств буде короткотерміновим. В українському селі і надалі залишалося малоземелля та безземелля, яке зростало і по причині демографічного вибуху, що стане для владних структур одним з основних чинників пошуку нових шляхів вирішення земельного питання в умовах нової аграрної реформи.

Трансформації земельних відносин в українському селі з ІХ і аж до ХХ ст. відбувалися сповільненими темпами і не зачіпали основ земельних відносин, в основі яких була приватна форма власності на землю.

З прийняттям Урядовим Сенатом Указу від 3 листопада 1905 р. «Про відміну викупних платежів», який вступав в дію з 1 січня 1906 р. розпочалась Столипінська аграрна реформа. Це був час, який можна означити як апогей революції. За великим рахунком, аграрна реформа повинна була вгамувати селян на даному етапі і зробити неможливим проявів з їхнього боку анархії в земельних відносинах в наступні роки. Уряд П. Столипіна не ставив за мету наділення землею усіх селян, як це було в ході реформ середини ХІХ ст. Він мав за мету поступово ліквідувати селянську общину, і це була чи

не найсуттєвіша трансформація в земельних відносинах. Розрив цього «обруча» у поземельних відносинах на селі мав відкрити дорогу до збільшення кількості селянських дворів з приватною власністю на землю. Засобами досягнення цієї мети було обрано організацію хуторів та відрубів, залучення банківської системи та спонукання селян, які були неспроможні докупити для свого господарства землю, або сплачувати орендну плату за користування нею - до переселення в інші, малозаселені регіони імперії. Там вони могли безкоштовно одержати великі земельні площі.

Заплановані урядом П.А.Столипіна трансформації в земельних відносинах в силу багатьох причин не були завершені. Попри те, за досить короткий історичний відрізок часу село і селяни змінилися, кількість власників землі в українському селі зростає. Започатковані зміни в земельних відносинах відповідали інтересам держави і значної частини селян.

Перша світова війна, як і будь-яка інша війна, була аномальним, небажаним для селянства явищем, її хід та наслідки, у земельних відносинах, зокрема, були для них вкрай негативними. Була призупинена аграрна реформа, селянство було втягнуте у непритаманні для нього дії – змінило землеробську працю на військові заняття, що призвело до порушення природнього життєвого і господарського ритму. Їх морально-психологічний стан був досить вразливим. Мільйони українських селян надто спрощено розуміли основні шляхи вирішення земельного питання, а саме, через конфіскацію земель у поміщиків та безкоштовної передачі їх хліборобам-трударям. Мабуть, цей підхід будувався ще на козацькому ідеалі, сутністю якого була ідея рівності та свободи. І взагалі, у них було переконання, що вони своєю кров'ю заслужили на більш справедливий розподіл землі, їх охопило нетерпіння, бажання швидко і у повному обсязі вирішити свої земельні проблеми. Це уже були настрої не на продовження аграрної реформи, а революційного вирішення земельного питання.

На завершальному етапі Першої світової війни в Російській імперії відбулась антимоноархічна революція. В Києві було створено Українську Центральну Раду, яка своїми діями започаткувала процес відродження держави, передбачалось приступити до вирішення земельного питання на засадах соціалізації землі. Земельне питання, однак, не було головним у тому часі не тільки для УЦР, але й для Української держави гетьмана П.Скоропадського, УНР доби Директорії. Білогвардійські уряди були більше налаштовані на продовження аграрної реформи, започаткованої П.А.Столипінім. Окремі відхилення ними від того курсу були пов'язані з тактичних міркувань.

З приходом до влади більшовиків, вони розпочали виконувати свою аграрну програму, яка передбачала конфіскацію поміщицьких земель, ліквідацію приватної власності на землю, що на тому етапі співпадало з бажаннями більшості українського селянства, яке до того ж воліло до одноосібного господарювання на своїй землі.

У 1920-і рр. радянська влада здійснила наступні трансформаційні кроки в земельних відносинах: націоналізація землі і ліквідація поміщицького землеволодіння, передача землі селянам у користування за зрівняльним принципом для ведення одноосібного господарства.

Практично одночасно органи влади розпочали й інший процес на селі – наступ на «куркулів», обмеження в їхніх господарствах земель та створення нових організаційно-виробничих структур - комун, Тозів, колгоспів і радгоспів. В основу їх господарської діяльності було покладено принцип спільного обробітку усупільненої землі. На стадії їх організації цим новим організаційно-виробничим структурам держава надавала землі у довічне користування з державного фонду і з відрізків земель «куркулів»..

Наступним кроком з її боку був наступ на одноосібників, примусове усупільнення їхніх земель та передача їх у довічне користування колгоспів та радгоспів. Вони у свою

чергу надали у довічне користування невеличкі присадибні земельні ділянки членам колгоспів та радгоспів.

Держава не дотрималась визначеного проміжку часу щодо існування одноосібних селянських господарств. З другої половини 1920-х рр. вона перейшла до масового примусового усупільнення земель одноосібників – колективізації сільського господарства. Ця трансформація, як і попередня – ліквідація приватної форми власності на землю, була здійснена в насильницький спосіб. Різниця була лише у тому, що від ліквідації приватної форми власності на землю постраждали крупні землевласники, а від усупільнення земель одноосібників в колгоспах і радгоспах постраждали мільйони українських селян. Вони таку трансформацію в земельних відносинах тривалий час не сприймали, сподівалися на повернення до одноосібного господарювання на землі.

Держава стала єдиним власником землі, яка оголошувалась всенародним надбанням. Так було вирішено одне із складових земельних відносин – питання про володіння землею. Ця трансформація співпала в часі з проголошеним курсом на індустріалізацію країни.

Друга складова земельних відносин – землекористування також була вирішена в особливий спосіб - держава передала землі у довічне користування колгоспів та радгоспів, хоча зберегла за собою частину земель державного запасу. Колгоспи і радгоспи невелику частку земель передавали колгоспникам і робітникам радгоспів (присадибні земельні ділянки) у користування. В такий спосіб відбувалось їх прикріплення до конкретного колгоспу чи радгоспу.

І, насамкінець, третя складова земельних відносин – розпорядження землею, як і слід було очікувати, цілком опинилось у сфері компетенції держави та створених нею спеціальних структур.

В роки Другої світової війни українські селяни опинилися на межі виживання. Німецька та румунська окупаційні влади були налаштовані на використання

результатів праці селян, які мали працювати на землі, що переходили у власність німецьких та румунських поміщиків. Це означало, що форми організації сільськогосподарського виробництва для них не мали особливого значення. Головним, що передбачалось здійснити ними було: ліквідація суспільної власності на землю і утвердження їхньої приватної власності.

У повоєнні роки відбулось відновлення державної власності на землю, яка повторно була передана відновленим колгоспам і радгоспам у довічне користування. Виробники сільськогосподарської продукції були позбавлені права власності на основний засіб виробництва – землю. Вони були у цілковитій залежності і від поставок техніки та інших засобів виробництва. Така аграрна політика і, щодо реалізації земельних відносин зокрема, виявилася малопродуктивною. Усі спроби шляхом експериментів та поверхових реформ (не чіпали проблему власності на землю) не давали бажаного результату щодо підвищення ефективності аграрного сектора економіки.

В соціальному вимірі реформи 1950–1980-х рр. в аграрній сфері дали позитивний результат. Матеріальний рівень життя українських селян порівняно з попереднім часом суттєво зростав. З іншого боку, українські селяни в радянську добу жили в умовах всіляких обмежень і найперше щодо наявності в присадибних господарствах землі. Це стримувало розвиток продуктивних сил, гальмувало очікувані економічні і соціальні зміни на селі.

І все-таки, після пережитого голодомору, лихоліття війни і повоєнних років відбудови сільського господарства в нових поколіннях селян сформувалося позитивне ставлення до суспільної форми власності на землю та колективних форм господарювання на землі. Це відбулося тому, що колгоспи за більш ніж півстоліття свого існування трансформувалися з господарств, де були примітивні знаряддя праці – у господарства, що були забезпечені новою технікою і використовували нові технології; була гарантована

грошова оплата праці, а профспілка працівників сільського господарства відстоювала соціальні потреби колгоспників.

На середину 1980-х років попри усі попередні реформи та експерименти, розвиток продуктивних сил в колгоспно-радгоспній системі відставав від потреб суспільства у забезпеченні його продуктами харчування, а легкої промисловості – сировиною. Розпочалась, хоч і досить поволі, чергова аграрна реформа, ядром якої на цей час стали земельні відносини (без порушення питання про власність держави на землю). Дозвіл оренди землі у колгоспів і радгоспів, створення сімейних кооперативів по вирощуванню продукції сільського господарства – все це були новації, про які до цього часу не могло бути і мови.

З проголошенням незалежності України, в аграрну реформу, яка розпочалась ще до того, було включене питання про зміну власника землі - земля має належати тим, хто її обробляє, для чого необхідно було подолати монополію держави на земельну власність, утвердити приватну власність на землю. Ці норми радикально змінювали характер і суть земельних відносин. З'явилась реальна можливість поширення різних форм земельної власності, їх правової рівності, включення землі як нерухомості у систему ринкового обігу, здійсненням угод купівлі-продажу, застави, спадкування, оренди. Земельні відносини перетворюються у майнові.

Названі трансформаційні зміни виявилися настільки масштабними і багатовекторними, що стали, по суті, економічною революцією, або «ринковою революцією» в аграрному секторі економіки України. В її ході почав формуватися новий земельний лад; ліквідовано державну монополію на землю: здійснено перехід до різних форм земельної власності; проведено безоплатний перерозподіл землі на користь громадян; введено платне землекористування; створено об'єктивні умови для обороту земельних ділянок.

Засобами досягнення таких результатів обрано деколективізацію, роздержавлення та приватизацію земель. Ініціативу щодо деколективізації висунули урядові структури та політичні партії. Замість однотипних виробничих відносин почали запроваджуватися різноманітні форми власності і відповідно до цього, перебудовуватися форми організації виробництва, економічні відносини на селі.

Одним з перших позитивних наслідків земельної реформи в сільському господарстві стало створення правових і економічних умов для трансформації колгоспів і радгоспів у більш гнучкі виробничі структури. Зросла кількість організаційно-господарських структур: було 8 842 колгоспи та 4 659 радгоспи (володіли 90 % земель), громадяни мали 8,8 % земель. За роки реформування в аграрному секторі економіки до недержавних організаційних структур перейшло від колгоспів та радгоспів понад 80 % сільськогосподарських угідь, 17,8 % земель належить громадянам України, фермерським господарствам – 2,0 %. Земельними власниками стали понад 14 млн. громадян.

Одним із недоліків демонтажу колгоспно-радгоспної системи було те, що ліквідували практично усі колгоспи та радгоспи, навіть і ті, що були високоприбутковими (колгоспи-мільйонери). На початковому етапі відбулося перетворення великого виробництва у дрібнотоварне, економічна ефективність якого суттєво знизилась. Новими структурами дрібнотоварного виробництва стали КСП, фермери, ОСГ, ОПГ. Попри те, що вони на сьогодні спроможні виробляти і виробляють чимало продукції сільського господарства, мабуть, багатьом із них, як і КСП, історія відвела короткий проміжок часу.

З припиненням існування КСП, більшість їхніх земель стали орендувати агрофірми та агрохолдинги, які є крупнотоварними виробниками сільськогосподарської продукції.

Усі вищезначені трансформації у земельних відносинах, що відбулися з початку 1990-х рр., засвідчують,

що в Україні уже завершено докорінний перерозподіл земель, щоправда, поки що на засадах оренди. Були також створені усі необхідні структури управління та суб'єкти господарювання на землі. Разом з тим, завдання щодо підвищення з їх участю продуктивності сільського господарства ще не було вирішено.

Трансформаційні процеси в українському селі початку ХХІ ст. і, насамперед деколективізація, сприяли зникненню на селі одних соціальних груп – колгоспного селянства та робітників радгоспів і появи нових – фермерів, найманих робітників, безробітних.

Приватизація землі діє з 2001 року, але з відтермінуванням дозволу на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. Цей фактор поки-що не став щасливим талісманом для вирішення глобальних проблем аграрного сектора економіки і збереження українського села зокрема. Приватний господар на землі, на якого покладалось так багато сподівань, поки-що їх не виправдав. На найближчу перспективу можна очікувати радикальних рішень органів влади і, у першу чергу, введення в дію закону, який дозволить запровадити ринок землі. Це може стати завершальним акордом у здійсненні трансформації земельних відносин в українському селі початку ХХІ ст. Думки в українському суспільстві щодо можливих наслідків цього кроку розходяться.

Насамкінець означимо проблеми аграрного сектора економіки, що мали місце на час проголошення незалежності України і перейшли в наш час, можливо залишаться ще на тривалу перспективу. Вони якби будуть продукувати потребу нових трансформацій в земельних відносинах. До них ми відносимо такі:

– в Україні має місце процес зменшення кількості земельних угідь на одну душу населення. На 1 жителя припадає приблизно 1 га землі, площа ріллі на 1 душу зменшилась до 0,64 га з 0,80 га ще у 1960 р.;

– Україна володіє найбільшою кількістю ґрунтів-чорноземів, однак в останні роки в результаті порушення сівозміни, вирощування монокультур (ріпак, соняшник, кукурудза) прискорились темпи їхнього виснаження. Маємо проблему щодо використання гербіцидів, мінеральних добрив з одного боку, з іншого – відсутність органічних добрив;

– в результаті Чорнобильської катастрофи – 145 тис. км. кв. землі виведено із сільськогосподарського обороту на не визначений період часу;

– на 2008 р. 43 тис. фермерських господарств використовували 4 млн. га сільгоспугідь, середній розмір кожного – 84,6 га. За площею землекористування вона відповідає сучасній моделі ведення фермерства в Європейських країнах, де середній розмір господарства становить 18 га, у Великобританії –70, Німеччині – 32. Проблема лише в тому, що кількість фермерських господарств залишається і, мабуть, уже залишиться незначною, що унеможлиблює процес зростання середнього класу в українському селі;

– в Україні уже роздержавлено понад 80 % земель, що може за певних обставин створювати небезпеку державній аграрній політиці.

– на сьогодні маємо асиметричність у співвідношенні ОСГ, ОПГ, фермерських господарств і агрофірм та агрохолдингів – крупнотовариних виробників сільсько-господарської продукції з наявною кількістю землі, яка до того ж у них має тенденцію до її стрімкої концентрації.

Попри масштабність цих та інших проблем в аграрному секторі економіки, вони не можуть зупинити, а тим більше повернути у минуле уже здійснені трансформаційні процеси щодо форм власності на землю та діяльності нових організаційно - виробничих структур. Справою честі реформаторів, усіх учасників аграрного сектора економіки є нагальна потреба підвищення його продуктивності.

Український народ має достатню кількість земельних ресурсів: орні землі, ліси, ріки, озера, гори, пасовиська, луки тощо. Їх раціональне використання - це умова політичної і соціальної стабільності в середині країни. Передусім аграрний сектор економіки забезпечує і в подальшому буде ще в більшій мірі забезпечувати престиж України у світовому співтоваристві. Наша роль у вирішенні світової продовольчої проблеми буде неухильно зростати.

ПОСИЛАННЯ

Вступ

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1996. – С.8
2. Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века – М.: 1952. – Кн. 1. – С.17

Розділ I. Методологія, історіографія та джерела дослідження

1. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу. Історичне дослідження. –К.: 1997.– С.6
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.: Ірпінь. – С.1471
3. Словник іншомовних слів та термінологічних словосполучень. / укладачі Л.О.Пустовіт, О.І.Скопенко, Г.М. Сита. – К.: Довіра, 2000. – С.903
4. Петриченко О.А. Економічні реформи, реструктуризації, трансформації: інституціональна компліментарність. /Агроінком. Аграрний інформаційний науково-виробничий журнал. – 2013. – № 4 – 6
- 5.Третяк А.М Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. – С.119
6. Осовська Г.В., О.К. Юшкевич, Й.С. Завадський. Економічний словник. К.: Кондор, 2009. – С.7
7. Майовець Є Й. Теорія аграрних відносин. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 2005. – С.82
8. Соціально-економічні проблеми реформ у агропромисловому комплексі України (1991 – 1998 роки). Редакційна колегія: Л.Ю. Беренштейн, Г.П. Митрін, С.В.Кульчицький, П.П. Панченко, О.П. Реєнт. – К.: 1998. – С 36.
9. Смолій В.А. Україна в другій половині XVII–XVIII ст.: основні напрями соціальної політики. // Історія

середньовіччя: козацька доба. Зб. Наукових праць у двох частинах. – К.: Частина перша. – С.38

10. Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII века. – К.: Наукова думка, 1986. – С.39

11. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. – М., 1918. – С.135

12. Миронов Б.Н. Социальная история России периода четверти XVIII – начала XX века. – Т. I. – СПб, 1999. – С.27

13. Гуржий О.І. Податне населення України. – С.129, 162

14. Лозовий В.С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р.- квітень 1918 р. – Кам'янець-Подільський. –ПП Мошак М.І., 2008. – С.23

15. Грушевський М. С. Два селянські контракти купна-продажі з початку XVI в. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. (далі – Записки НТШ). – Львів, 1902. – Т. I, кн. VI. – С. 1

16. Еверс Ф. Г. Древнее русское право в историческом его раскрытии. – СПб, 1835. – С.19-20

17. Неволин К.А. История российских гражданских законов. – СПб, 1857. –Ч. II. – Т. IV, кн. 2 – С. 128–129; 136–138

18. Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. Изд. 6. – СПб, Киев, 1909; Беляев Иконников Н.О. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – К.: 1876. та ін.

19. Владимирский-Буданов М.Ф. Назв. праця, –С. 277, 516, 517; його ж: Обзор истории родовых прав. – Издательство –Санкт-Петербург – Киев, 1909. – С.277, 316–317

20. Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. –К.:1905. – С.453–454.

21. Грушевський М.С. Історія України-Руси. –К.: 1994. – Т. I. – С.358–360

22. Ефименко А.Я. Трудовое начало в народном обычном праве // Исследование народной жизни. – М.: 1884. – Вып.1. – С. 142
23. Иловайский Д. История России. – М.: 1890. – Т.3. – С.82–83
24. Леонтович Ф.И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. // Журнал Министерства народного просвещения. 1896. – С. 3.
25. Леонтович Ф. И. Назв. праця, – С.180–181, 174
26. Леонтович Ф.И. Назв. праця. – С.174,192
27. Антонович В.Б. Про правне та економічне становище селян у XVIII в. // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV-XVIII в. Руська історична бібліотека. – Львів, 1901. –Т. XXI. – С.126,132
28. Антонович В.Б. Назв. праця. – С.153–157
29. Новицкий И.П. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России XV-XVIII вв. –К., 1876. – С. 13–15, 53,64,70
30. Иванишев Н.О. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – К., 1863. – С.5–6
31. Владимирський-Буданов М.Ф. Форми селянського володіння землею в Литовсько-Руській державі XVI в. Руська історична бібліотека. –Львів, 1902. –Т.XXII. – С.71 – 72
32. Любавский М.К. Очерк истории Литовского государства до Люблинской унии включительно. – М.: 1910. – С. 95–96,226
33. М. Довнар.-Запольский. Западно-Русская сельская община в XVI веке // ЖМНП.– 1897. – №7. – С.115
34. Ефименко А.Я. Исследование народной жизни. – М.,1884. – С.219–221
35. Ефименко А.Я. Дворищное землевладение в Южной России // Русская мысль. – 1883. – Кн.4. – С.173
36. Багалея Д.И. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. //Киевская старина. – 1883.-№12. – С.20; Барвинский В.О. Крестьянство в Левобережной Украине в XVII-XVIII вв. – Харьков, 1908. – С44

37. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVI-XVII вв. –Прага.1924. –Т.1 –Вып.1. – С. 283–285

38. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К.1994. – Т.V. – С.152–153, 157; його ж: Барское староство. Исторические очерки (XV-XVIII в.). – К. 1894. – С.250–251

39. Багалій Д.І. О займанщині в Левобережній Україні // Чтения в обшторическом обществе Нестора-летописца. – Вип.ІІ. –К.:1888; Луцицкий И. В Об общинном землевладении в Малороссии в XIX и XVIII в. Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Вып.ІІ. – К.: 1888 та інші

40. Ковалевский М. Общинное землепользование в Малороссии в XVIII в.//Юридический вестник. – 1885, – №1 – С.46–47; Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. – Прага, 1924. – Т.1. – Вып.1.; Антонович В.Б. Коротка історія козаччини. З ілюстраціями і картою України. –К.: Видавництва «Україна», 1991. – 158 с.; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – 1994 – Т.1; Єфименко О.Я. История украинского народа, в.6, СПб, 1906; Барвинский В.О. Крестьяне в Левобережній Україні в XVII–XVIII вв. – Харьков, 1908 та інші

41. Мякотин В.В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. – Прага, 1924. – Т.1. – Вып.1. – С.123; Ковалевский М.М. Общественное землевладение в Малороссии. – С.50

42. Осадчий Т.И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае на Украине, Подолии, Волыни. Опыт статистико-экономического исследования.-К., 1899. –С.20

43. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. Остання третина XIX– перша половина XX століття. – К.: Наукова думка, 1994. – С.125–126

44. Бар Ф.Главнейшие причины упадка и задолженности крупного и среднего земледелия крестьянских общинных хозяйств в России и меры к коренному преобразованию. – СПб., 1903; Салтыков А.А. Голодная смерть под фирмой

дополнительного надела. К критике аграрного вопроса. – СПб.,1906.-С.43

45. Мойсієнко В.М. «Український» період у суспільній діяльності та творчості М.І.Туган-Барановського 1901–1904 роки). //Український селянин. – Черкаси. 2002. – Вип.6. – С.10–11

46. Лященко П.И. Очерки аграрной революции в России.-Ч.1.-СПб.,1913; Святловский В. К вопросу о судьбах землевладения в России. – СПб., -1907

47. Святловский В.И. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908).=СПб., 1911

48. Мануйлов А.А. Поземельный вопрос в России. Малоземелье, дополнительный надел и аренда. –М.,1906; Чупров А.И. Янсон Ю.Є. //Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах.-СПб.,1881

49. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. М.: Экономика, 1989. – С.37

50. Грушевський М. Історія України - Руси. – К.1994. – Т. V. – С.13.15 – 53.181

51. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. –К.: Товариство «Знання», 1991. – С. 119

52. Винниченко В. Відродження нації. Репринтне видання 1920 року. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. –Ч.І. – 348 с.; Ч.ІІ. –328 с.

53. Мірза-Авак'янц Н. Селянські розрухи на Україні 1905-1907.- Харків, 1933; Мороховец Е.А. Крестьянское движение и социал-демократия в эпоху первой русской революции.- К., 1926

54. Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. //Исторические записки.-Т.60.-М., 1957.-С.176-214, Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-80-ті роки ХІХ ст..) –К., 1959

55. Пойда Л.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1861-1900 гг.).- Днепропетровск, 1960.

56. Греков Б.Д. Київська Русь. –К.: «Радянська Україна», 1951. – 500 с.; його ж: Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII ст. –Кн. Первая. Издание второе, исправленное и дополненное. –М.: Изд-во АН СССР. – 1952. – 534 с.; його ж.:Кн. друга. – 1954. –471 с.; Черепнин Л.В. Из истории формирования класса феодально-зависимого крестьянства на Руси. // Исторические записки. – 1956. – № 56; Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – М.: 1964; Мавродин В.В. Возникновение феодальных отношений у восточных славян. Древнерусское государство. Киевская Русь. – М.:1957 та інші

57. Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII ст. –М. :1952. –Т.2. – С.191

58. Черепнин Л.В. Назв. праця. – С.-245 – 249

59. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. –К.: 1954; його ж: Боротьба селян і робітників проти феодально-кріпосницького гніту. – К., 1958 та інші; Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції –К.: 1956. – 188 с.; його ж: Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. –К.: 1959; Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. –К.: 1957; Баранович А И. Украина накануне освободительной войны середины XVII века (социально-экономические предпосылки войны). – М.: Изд-во АН СССР. – 1959. – 210 с.; Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. Социально-экономическое развитие.-К., 1961; Бойко І.Д. Селянство України в другій половині ХVІ – першій половині ХVІІ ст. – К.: Друкарня видавництва АН УРСР. – Львів: 1963. – 332 с.; Свенціцький П.В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. –Львів: Видавництво Львівського університету, 1966 – 192 с.; Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). – Х.: Вид-во Харківського університету, 1967. –

118 с.; Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К.: Наукова думка, 1968. – 250 с.; Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні / 1917 – 1920 рр./ . –К.: Донецьк: Вища школа, 1975. – 120 с.; Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.). –Донецьк: Вид-во «Вища школа», 1975. – 118 с. та інші

60. Ковальчак Г.І. Назв.праця. – С. 40

61. Баранович А.І. Назв. праця. – С.20, 26

62. Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII века. –К.: Наукова думка, 1986. – 135с.; Борисенко В.Й Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. –1984; його ж: Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України другої половини XVII – XVIII ст. –К., 1986; Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века (социально-экономическое развитие). К.: Изд-во Киевского университета, 1961. – 236 с.; її ж: Крестьяне Правобережной Украины конца XVII – 60-е годы XVIII ст. –К.: Изд-во Киевского университета, 1971. – 176 с.; Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI - першій половині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 336 с. та інші

63. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины конца XVII – 60-е годы XVIII ст. – С.5

64. Бойко І.Д. Назв. праця. – С.323

65. Лях Р.Д. Назв. праця. – С.14, 76–77,85

66. Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР / 1953 – 1980/. – К.:1980

67. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Видання друге, виправлене і доповнене. –Львів: Видавництво «Світ», 1990. – 408 с.

68. Бойко Я.В.Заселение Южной Украины. 1864-1890 гг.. - Черкасы, 1993; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: Проблеми формування,

еволюції, реалізації. –К.: «Альтернативи», 1997. – 367 с.; Степанков В.С.,Смолій В.Я. Українська національна революція XVII ст. 1648 – 1675 рр. К.: 1999. – 339 с.; Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті. // «Укр.істор.журн»,1991, № 5; його ж.: Україна в другій половині XVII – XVIII ст.: // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Зб. наукових праць у двох частинах. –К.: 1993; Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. –К.:2000. – 300 с.; Косенко Л. О. Козаки. Факти. Міфи. Коментарі. Видання друге, доопрацьоване. –Х.: ВО Школа, 2007. – 608 с. Борисевич С.О (1791-1886рр.) Законодавче регулювання земельних відносин у Правобережній Україні. –К., 2007; Криськов А.А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII - початку XX ст. – Тернопіль, 2014, -323 с. та інші

69. Сургай Г.І. Сільське господарство України: Уроки минулого і сучасний аграрний курс. –К.: 1991. – 184 с.; Панченко П. П. Деформації в розвитку українського села у 80-х – на поч..90-х рр.// «УКР іст. журн.»- 1992.–№1.–С18-29; Панченко П. Славов, В.Шмарчук В. Аграрна історія України – К.: 1996 та інші

70. Українське село у 20 – 90 –х роках / Короткий історико-економічний нарис // За ред. Л. Беренштейна, Г. Митрина, та П. Панченка. – К.: 1998

71. Бондарчук О Агропромшленные ассоциации: пути становлення. – К.: 1991. – 268 с.

72. Історія українського селянства. – Т 1–2. –К.: Наукова думка, 2006

73. Толочко П.П. Київська Русь. –К.: Абрис, 1996. – 360 с.

74. Толочко П.П. Назв. праця. – С.166

75. Толочко П.П. Назв. праця – С.169

76. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К.: Критика, 2008. – С.167

77. Ворончук І. Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства. Історіографічний аспект.//Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1999. –Т. ССXXXVII. Праці історико-філософської секції. – С.168 –169

78. Гуржій О.І. Податне населення України XVII–XVIII ст. – Черкаси: 2009.– 294 с.

79. Івангородський К. В. Селянство Полудневої Київщини в XVI– середині XVII ст.(Студії з етносоціальної історії). – Черкаси, – 2006. – С. 115

80. Реєнт О.П. Сердюк І. Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза, 2004. – 472 с.; Реєнт О.П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни.//Український селянин. – 2004. Вип.8. – С.194–205; Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. –К.: Знання, 1997. – 344 с.; Лозовий В.С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: Ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради(березень 1917 р. – квітень 1918 р.) –Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М.І.», 2008. – 480 с.; Кривоший М. Г. Українське селянство в національно-демократичній революції. //Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: «Просвіта», 1998. – Вип. IV. С. 51– 64

81. Лозовий В. Назв. праця. – С.392

82. Падалка С.С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991–2009) Монографія. –К.: Книжне вид-во ім. М. П.Драгоманова, 2010. – 296 с.

83. Бочаров В. В. Изменение структуры крестьянского землевладения в Юго-Восточной Украине / 1906-1916 гг.//Вісник Східноукраїнського державного університету. Історичні науки. – 2000. – №2. – С. 68

84. Посадский А.В. Крестьянство периода модернизации: аспекты трансформации. //Український селянин, 2010. – Вип. 12. – С. 191–194

85. Дудка В.І., Дудка Л.Г.Трансформації великого землеволодіння у Правобережній Україні напередодні революції 1917-1920 рр.// //Український селянин, 2004. – Вип. 8. – С.206

86. Соціально-економічні аспекти реформ в агропромисловому комплексі України / 1991–1998 рр./ За ред. Л.Беренштейна, Г.Митрина. С. Кульчицького, П. Панченка, С. Падалки. –К.: 1998. – 200 с.

87. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я. У двох книгах. – Черкаси, 1999. –420 с; його ж: Історія Середньої Наддніпрянщини.- Черкаси.- Вертикаль, 2011.- 649 с; Мельниченко В.М. Основні соціальні групи сільського населення України в середині ХІХ ст.. (Порівняльний аналіз). //Український селянин, 2001. – Вип. №1. – С.17–23; Івангородський К.В. Селянство Полудневої Київщини в ХVІ – середині ХVІІ ст. –Черкаси: ПП Чабаненко Ю.А., 2006. – 144 с.; Шамрай М.Г. Українська козацька державність. – Черкаси: 2005; Присяжнюк Ю.М. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. –Черкаси: Вертикаль, 2007. – 640 с.

88. Боєчко В.Ф. Соціально-економічна політика радянської влади в українському селі НЕПу в оцінці 20-х рр. //Український селянин, 2004.–Вип.8.–С.59-64; Гоцуляк В.В.Новітні дослідження з історії українського села 20-х років ХХ ст.//Укр. іст. журн., 2008. – № 11. – С.51-59; його ж: Дослідження радянської моделі аграрної реформи сільського господарства в сучасній українській історіографії. //Український селянин, 2012. – Вип.13. – С.17– 23; Ковальова Н., Корновенко С. Малишевський В., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції. –Черкаси: Ант. 2007. – 280 с.; Корновенко С. В.Декларація генерала Денікіна з земельного

питання: її суспільно-політичний резонанс. // Український селянин, Вип. 12, 2010. – С.176–179; Мельниченко В.М. Основні соціальні групи сільського населення Правобережної України в середині XIX ст.// Український селянин. –2001. – №1; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу Непу. – Черкаси: 1993. – 276 с.; Перехрест О.Г. Українське село 1941 – 1945: економічне та соціальне становище. – Черкаси: 2011. – Вид-во Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького. – 667 с.; Фареній І.А. Кооперативний рух в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. –Черкаси: Відлуння - Плюс, 2008. – 432 с. та інші

89. Див. //Український селянин, 2001, Вип.2. – С.118–125; Вип.3.–С.115– 227; 2003, Вип.7, С.81–115; 2002. Вип.4. – С.15– 23; 2008, Вип.11. – С.215– 259 та ін.

90. Панченко. П. П. Тенденції трансформацій сільського господарства України та управління 50–80-х рр. XX ст. /Український селянин, 2001– Вип. 2. – С.119

91. Кульчицький С. В. Ринкові відносини в сільському господарстві //Український селянин, 2002. –Вип. 4. – С.15

92. Кульчицький С. В. Український селянин, 2002. – Вип. 4. –С.17

93. Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського /фермерського/ господарства Лівобережної України в епоху утвердження та розвитку ринкових відносин / 1861–1917 рр. // Український селянин, 2001. – Вип. 3. – С. 13

94. Маркова С.В. Власність на землю як фактор розвитку громадянського суспільства (на прикладі українського села початку XX ст. // Український селянин, 2014. – Вип. 14. – С. 117–120

95. Корновенко С. В. Декларація генерала Денікіна з земельного питання: її суспільно-політичний резонанс. // Український селянин, 2010. – Вип. 12 – С.176

96. Третяк А.М. Історія. земельних відносин і землеустрою в Україні. Навчальний посібник. – К.: Аграрна

наука, 2002. – 280 с.; його ж: Земельний кодекс ХХІ ст. – К.:1999. – 115 с.; його ж: Землевпорядне проектування. Теоретичні основи і територіальний землеустрій. Навчальний посібник. – К.:2008. – 576 с; Землекористування: сучасність та перспективи. /Авт.-упоряд.: Артеменко В.П, Врублевський О.П. –К.: Інститут громадянського суспільства. –Тов. ІКЦ «Леста», 2005. – 252 с.; Земельні відносини в Україні Збірник інформаційно-аналітичних матеріалів. (1991–2000 рр.) /За загальною редакцією академіка НАН України Горбуліна В.П. Видання друге, перероблене і доповнене. –К.: Істина, 2000. – 196 с.; Земельні ресурси і земельні відносини: стан, проблеми реформування, перспективи оптимізації. Зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції 29–30. вересня 2011 р. – К.: 2011; Реформування земельно-майнових відносин в аграрному секторі України (Інформаційний довідник для жінок-фермерів). – К.: 2000; Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні. /М. А. Хвесик, В. А. Голян, А.І.Крисак. – К.: Кондор, 2008. – 522 с.; Дудка Г.,Заремба В.,Черевко Г. Виникнення і еволюція аграрних відносин в Україні. // Аграрна економіка. – 2011. –Т.4. – №1–4.; Левандівський О. Теоретичні аспекти малих форм селянського господарювання. // Аграрна економіка, 2012. – Т.5. – №3– 4; Лебідь В. Проблема розвитку фермерських господарств в Україні. //Аграрна економіка,2011. –Т.4. –№1–4; Дорош Й. Інституціональне забезпечення розвитку земельних відносин і системи землеволодіння. //Аграрна економіка, 2011. –Т.4. –№1–4; Черевко Г. Агрохолдинги як оптимальні форми крупнотоварного господарювання в агробізнесі України. // Аграрна економіка, 2012. –Т.5. –№1–2; Андрійчук В.Г.Агропромислові формування нового типу у контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства. /Економіка АПК. – 2013.–№1; Малік М.Й., Заяць В.М. Теоретичні засади та напрями трансформації ОСГ. /Економіка АПК, 2013. – №5; Шарий Г.І. Сучасні земельні відносини на селі. /Економіка АПК. Науково-виробничий

журнал. – 2014. – №4; Лупенко Ю.О., Саблук П.Г та інші. Результати та проблеми реформування сільського господарства України. / Економіка АПК. –2014. –№7; Гайдучий П.І. Аграрна реформа Л.Д.Кучми в Україні. Історико-економічний аспект. – 2015, №1; Злупко С.М. Економічна історія України. Навчальний посібник. –К.: Знання, 2006. – 367 с. та інші

97. Третяк А.М. Назв. праця. – С.7

98. Земельні відносини в Україні. Збірник інформаційно-аналітичних матеріалів (1971-2000 рр.). – С.42

99. Дудка Г., Заремба В., Черевко Г. Назв. праця. – С.121

100. Черевко Г. Назв. праця. – С.39

101. Земельні ресурси і земельні відносини: стан, проблеми реформування перспективи оптимізації. /Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2011. –С.73–76

102. Реформування земельно-майнових відносин в аграрному секторі України. (Інформаційний довідник для жінок-фермерів). –К.: 2000.

103. Реформування земельно-майнових відносин в аграрному секторі України (інформаційний довідник для жінок-фермерів). – С. 6–7

104. Гончарук Н.Б. Правові засади утвердження приватної власності в аграрному секторі економіки України. //Український селянин, 2001. – № 3 – С.336–342; Шульга М.В., Жушман В.П., Уркевич В.Ю. / За загальною редакцією М.В.Шульги. Фермерське господарство: правові засади створення, функціонування та припинення. –Х.: Одиссей, 2004. –464 с.; та інші; Майовець Є.Й. Теорія аграрних відносин. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: 2005. –276 с.; Лопатинський Ю.М. Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади. Чернівці: Рута, 2006. – 344 с.; Мірошніченко А.М. Земельне право України. Підручник. К.: Правова єдність, 2009. –712 с.; Мірошніченко А.М., Марусенко Р.І Науково-практичний коментар. Земельний кодекс України (За станом нормативно-

правових актів та судової практики на 1.09.2011 р). –К., 2011. – 520 с.; Корнєєв Ю.В. Земельне право. –К.: Центр учбової літератури, 2011. –248 с. та інші

105. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. Підручник. 2-е видання, виправлене і доповнене. – К.: Знання, 2000. – 392с; Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А. Аграрна історія України. –К.: «Просвіта», 2007. – 532 с.; Каденюк О.С. Аграрна історія України. Курс лекцій. – Кам'янець-Подільський: «Абетка», 2005. – 292 с.; Каденюк О.С., Коломієць С., Алещенко М. та ін. Аграрна історія України. –Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. – 298 с.; Мірошніченко А.М. Земельне право України. Підручник. – К.:Правова єдність, 2001–712 с.; Зашкільняк Л. Крикун М. Історія Польщі. – Львів: Видавництво Львівського національного університету ім. І.Франка, 2002. – 275 с; Аграрне право України. Підручник. За ред. В. М. Єрмоленка. –К.: Юрінком, 2010. –608 с.; Коріненко П.С. Історія українського селянства. Навчально-методичний посібник. – Тернопіль: Видавництво Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, 2014. – 295 с. та інші.

106. Мицюк О.К. Аграрна політика (1800–1925 рр.). – Т.2. Ч.1. – «Подебради» Вдавництво Товариства при Українській Господарській Академії в ЧСР, 1925; Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Серентон, 1963. –Т.3. та інші

107. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Черкаси, 2007. – С.58.

108. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР – 1921–1926 рр. –Харків, 1927. – 388 с.

109. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР– 1921–1926 рр. –Харків, 1927. – 750 с.

110. Мірчук П. Українська повстанська армія 1941-1952 рр. Документи і матеріали. /Петро Мірчук. –Львів, 1991. –300 с.

Розділ II. Формування менталітету українських землеробів.

1. Лозовий В. Названа праця.- С.69.
2. Присяжнюк Ю. Названа праця – С. 77.
3. Дмитренко М.Ф., Легун Ю.В. Генеологія селян Подільської губернії: джерела. – Вінниця 2003. – С.230; Романцов В.О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок ХХІ ст.). – К., 2004 – С. 49.
4. Факти// 9 квітня 2001 р.
5. Присяжнюк Ю. Названа праця – С. 98.
6. Присяжнюк Ю. Названа праця – С. 95
7. Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XVII – початок ХХ ст.). – 2003. – С. 41, 123–124; Мірошніченко Н.В. Розвиток селянського господарства в німецьких колоніях. Миколаївщина в ХІХ –на початку ХХ ст. // Селянство Півдня України. – С.91.
8. Романцов В.Ю. Названа праця. – К., 2004.
9. Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі (друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.). – К., 2004. – С.11.
10. Присяжнюк Ю. Названа праця – С. 452.
11. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1865 – 1900 гг.). –Днепропетровск. – 1960. – С.373.
12. Лозовий В. Українська революція та українська ментальність (1917 – 1921 рр.). - К. – С. 249.
13. Корновенко С.В., Герасименко О.В. Селянин - бунтар: Селянська революція в Україні. 1902 - 1917 рр.- Черкаси, 2017 -С. 95.
14. Селянство Черкащини в добу Української революції. 1917 -1921 рр. Зб.документів і матеріалів/ Упорядники Т.А.Клименко, С.В.Корновенко та інші.- Черкаси, 2017- С.42-45.

15. Михайлюк О.В. Щодо політичної програми селянства України в період революції та громадянської війни.// Український селянин, 2003. Вип.2.-С. 105.

Розділ III. Формування системи землеволодіння і землекористування у Київській Русі та її трансформації в умовах перебування українських земель у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій (IX – середина XVII ст.)

1. Толочко П.П. Київська Русь. –К.: Абрис, 1996. – С. 170
2. Греков Б.Д. Київська Русь. – С.92
3. Толочко П.П. Київська Русь. – С.170
4. Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – С.41
5. Правда Русская. Учебное пособие. – М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – С.15
6. Греков Б.Д. Київська Русь. –С.133
7. Неволін К.А. Назв. праця. – С.153
8. Греков Б.Д. Київська Русь. – С.143
9. Толочко П.П. Київська Русь. –К.: Абрис,1996. –С.167
10. Ворончук І. Назв. праця. –С.157
11. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV– до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, перероблене і виправлене. К.: Критика, 2008. – С. 19
12. Котляр М.Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. –К.: Наукова думка, 1968. – С.26
13. Ковальчак Г.І. Назв. праця. – С.63–64
14. Ковальчак Г.І. Назв. праця. – С.65
15. Антонович В.Б. Коротка історія козаччини. –К.: Видавництво « Україна», 1991. –С. 21–22
16. Зашкільняк Л.,Каплун М. Історія Польщі. –Львів, 2002. – С.84
17. Єфименко О. Історія України та її народу. К.: Мистецтво, 1992. – С.47
18. Яковенко Н. Назв. праця. – С.27

19. Яковенко Н. Назв. праця. – С.24
20. Яковенко Н. Назв. праця, – С.27
21. Злупко С.М Економічна історія України: навчальний посібник для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів. –К.: Знання, 2006. – С. 125
22. Мірошніченко А.М. Назв. праця. – С.64
23. Злупко С.М Назв. праця, С.127
24. Бойко І.Д. Назв. праця. – С.7
25. Баранович А.И. Назв. праця. – С.32
26. Статути Великого князівства Литовського у 3- томах. Том II Статут Великого князівства Литовського 1566 р. Коментарі /За ред. С.Ківалова, П. Музиченка, А.Панькова. – Одеса.: «Юридична література», 2003. Другий Литовський Статут. Коментар. Розд. IX, Артикул.18
27. Другий Литовський Статут. Розд. III, Артикул 33.
28. Другий Литовський Статут. Розд. III, Артикул.2
29. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. –К.: Вища школа, 1989. – С.42–43
30. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины конца XVII – 60-е годы XVIII ст.– С.20
31. Бойко І. Д. Назв. праця. – С.274– 284; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – С.131
32. Грушевський М.С. Історія України - Руси. В II томах. –К.: 1994. –Т.І. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в україно - руських землях XIV–XVII в. – С.107, 115
33. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К.: 1963. –С. 189
34. Яковенко Н. Назв. праця. – С.96
35. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я. –Черкаси, 1999. Кн. 2 – С.33
36. Грушевський М.С. Барське староство. – С.202; Щербак В.О. Назв. праця. – С. 103
37. Третій Литовський статут. –Одеса: Видавництво «Юридична література» –Т.3. –Кн.2. –Розд.1. –Артикул 15; Розд. III. –Артикул 2,43,44

38. Третій Литовський Статут. –Розд III. – Артикул 26
39. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К.: Вид-во «Академія», 2000. – С.91–92
40. Архив ЮЗР. –Ч.VII. –Т.1. – С. 103
41. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті. // Укр.істр.журн. – 1991. – №5. – С.63
42. Косенко Л.О. Назв. праця. – С. 383
43. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.22–23
44. Антонович В.Б. Очерк административного, общественного и социального быта Юго-Западного края в XVI – IX столетиях// Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – Кн.2. –К.:1888. – С.45
45. Голобуцький В.О. Назв. праця. – С.65; Івангородський К.В. Козацтво в системі соціально-економічних відносин на теренах Південної Київщини (до середини XVII ст.).Етнічний вимір проблеми. // Український селянин, 2012. –Вип.13. – С.76
46. Багалий И.Д. О займанщине в Левобережной Украине. // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – Вып. 2. –К.: 1883. – С.196

Розділ IV. Трансформації земельних відносин у роки Української національної революції та Гетьманщини (середина XVII – кінець XVIII ст.).

1. Крип'якевич І.П. Назв. праця. –С.165
2. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. –Т.3. – М.:1954. – С. 473
3. Степанков В. С. Аграрна політика Б. Хмельницького. // Феодалізм на Україні. Збірник наукових праць. За ред. В.А. Смолія. –К.: 1999. –С.91
4. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины конца XVII – 60-е годы XVIII ст. – С.21

5. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загально-історичному контексті //Укр. істор. журн. –1991. – №5. – С.64
6. Крип'якевич І.П. Назв. праця. –С.175
7. Гуржій О.І., Орлик В.М. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. – Біла Церква.: Видавець О. Пшонківський, 2012. – С.23
8. Акты ЮЗР. Т.11. –С.717,764; Щербак В. Назв. праця. – С.102
9. Акты ЮЗР.Т. 10. – С.671–672, Т.15. –С.1–14
10. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.161
11. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. –СПб. 1853. –Т.5. –С.85
12. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С. 174– 175
13. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С. 165,182
12. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації. –К.: Альтернативи, 1997. – С.72
15. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – С.105
16. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.185
17. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.189
18. Документи Богдана Хмельницького (Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич). – К.: 1961. – С.432–433,436–437, 597–599
19. Гуржій О.І. Податне населення України XVII–XVIII ст. Нариси з історії та статистики. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2009. – С.270
20. Шамрай М.Г. Українська козацька держава. – Черкаси, 2005. – С.183
21. Гуржій О.І. Податне населення України XVII – XVIII ст. –С.65
22. Смолій В.А., Степанков В.С. Назв. праця. – С 191
23. Смолій В.А. Українська козацька держава. – С.16

24. Оглоблин О. Гетьман І. Мазепа та його доба. –Нью-Йорк –К.: –Львів: –Париж: –Торонто, 2001. – С.112
25. Антонович В.Б. Коротка історія козащини. – С.106
26. Якименко А. Назв. праця. – С. 313–315
27. Гуржій О.І. Податне населення України. – С. 155
28. Сарбей В.Г. Національне відродження України. //Україна крізь віки. К.: Альтернативи, 1999. –Т.9. –С. 30; Голобуцький В. Запорізьке козацтво. –К.: 1994. – С.3; Гуржій О.І. Подане населення України. – С. 8
29. Апанович О. За плугом Господь іде. (Агрокультура українського селянства та козаків. // Історія України, 2000. – № 1. – С. 4
30. Гуржій О.І. Податне населення України. – С.161
31. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1675). –К.: 1999. –С.339
32. Гуржій А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII века. К.: Наукова думка,1986. – С.20
33. Барвинский В. А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII –XVIII веке. –Харьков: 1909. –С.203
- 34.Гуржій А.И. Эволюция феодальных отношений. – С. 26, 31, 54
35. Овсінський Ю.В. Подільський фільварок у Жеверських). // Український селянин. – 2008. – № 6. – С.207
36. Маркина В.А. Назв. праця. – С.26
37. Крикун М. Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. // [Український історико-географічний збірник. – К.: 1972. – Вип. 2. –С.85–104
38. Смолій В.Ф., Степанков В.С. Назв. праця. – С.245
39. Теличук П.П., Паламарчук В.О. Особливості сільськогосподарської економіки Правобережної України напередодні реформи 1861 року //Велика Волинь: минуле і сучасність (матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції.- Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка. 1994. -С. 132

40. Лещенко Н.М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. –К., - С. 40
41. Зінченко А.Л. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст.. //Укр. істор. журн.- 1984.- №1.-С.99
42. Криськов А.А. Назв. праця. - С- 57
43. Третяк А.М. Назв. праця. – С.106
44. Ковальчак Г.І. Назв. праця. – С. 116
45. Ковальчак Г.І. Назв. праця. – С.118.; Третяк А.М. Назв. праця. – С.106
46. Голобуцький В.О. Назв. праця. – С.145.; Третяк А. Назв. праця. –С.106
47. Борисенко В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до ХХ ст. –2-е видання. Навчальний посібник. –К.: Либідь, 1998. –С.273].
48. Будзиновський В. Хлопська посілість в Галичині. – С.277
49. Свежинський П.В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1966. – С.15
50. Войнаровський Т. Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси. – Львів: 1910. – С.31
51. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків. –Львів: 2000. – С.250
52. Осечинський В. Назв. праця. –С 47
53. Свенціцький П.В. Назв. праця. – С.22
54. Свежинський П.В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ – початку ХХ ст. – С.19
55. Ковальчак Г.І. Назв. праця, – С.148
56. Третяк А.М. Назв праця. –С.116
57. Криськов А.А. Назв. праця. - С.62
58. Історія народного господарства Української РСР. В трьох томах, 4-х кн. - Т.1.- К.,1983.- С.209

59. Гуржій І.О. Розвиток феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст...-К., 1954.-С.66
60. Барабой А.З. Посевы и урожаи хлебов, картофеля, сахарной свеклы в помещичьем и крестьянском хозяйствах Правобережной Украины в первой половине ХІХ в // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.- Минск,1964. -С.342
61. Хромов П.А. Очерки экономики докапиталистической России.-М., 1988.-С.109
62. Лазанская Т.И. Государственные карестьяне Украины в период кризисна феодално-крепостнической системы. –К., 1989.-С.60
63. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. –К., 1970.-С.181
64. Зинченко А.Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в Западных губерниях Российской империи // Исторические записки.- Т.112.- М., 1985.- С. 117
65. Криськов А.А. Назв. праця.-С.69-70
66. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. –К.: «66 аповіт», 1997. –С.20
67. Котляр М. Кульчицький С. Довідник з історії України. – К.: Україна, 1996. – С.174
68. Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. – С. 28
69. Ячменихин К.М.. Алексей Андреевич Аракчеев //Вопросы истории.-1991.-№12.-С.45
70. Ячменихин К.М. Назв. праця, -С.45
71. Фролова Л.Н. Господарська діяльність військових поселень Південної України. // Український селянин. 2004. – Вип. 8. – С. 151
72. Сидорук С.А. Військові повинності населення Поділля наприкінці ХУІІІ - в першій третині ХІХ ст.. //Наукові праці Кам'янець-Подільського національного

університету. Історичні науки.-Т.18. На пошану професора В.С.Степанкова.-Кам'янець-Подільський. 2008.-С.306

73. Олешко П. Особливості аграрних реформ 50 – 60 – рр. XIX ст. на Волині. // Український селянин. –Вип. 2. – Черкаси, 2001. – С. 241–242

74. Сарбей В.Г. Національне відродження України. //Україна крізь віки. –Т.9. –С.34

75. Олешко М. Назв. праця. – С. 242

76. Злупко С.М. Економічна історія України. Навчальний посібник. – К.: 2006. – С. 211

77. Мірошніченко А.М. Назв. праця. – С.94

78. Панченко П.П, Падалка С.С. Скасування кріпацтва (1861 р.) як засіб соціально-економічної модернізації Російської імперії. //Український селянин. –2001. –Вип. 2. – С.29

79. Панченко П.П., Падалка С.С. Скасування кріпацтва як засіб соціально-економічної модернізації тоталітарної Російської імперії. // Український селянин. – 2001 – Вип. 2. – С. 27

80. Голобуцький В.О. Назв. праця. –С.217.; Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Вид-во «Світ», 1996. – С.244-246, Панченко П.П., Падалка С.С. Скасування кріпацтва як засіб соціально-економічно модернізації тоталітарної Російської імперії. //Український селянин. –2001. –Вип.2. – С.29; М. Котляр, С.Кульчицький. Довідник з історії України. – С.196

81. Ледовська І. //Український селянин. –2012. –Вип.13. – С.103

82. Панишко Г.Т. Еволюція великого землеволодіння на Волині у другій половині XIX ст. – С.49

83. Сарбей В.Г. Національне відродження України. //Україна крізь свіки,-Т-9, –С. 170–171

84. Мельниченко В.М. Основні соціальні групи сільського населення Правобережної України в середині XIX ст. (Порівняльний аналіз). //Український селянин – 2001. – №1. – С.51

85. Олійник І.В. Поміщики і селяни в (1861-1914 рр.) //Наукові записки Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Т.12.- Кам'янець-Подільський, 2004.-С. 130
86. Голобуцький В.О. Назв. праця. – С.218
87. Мельниченко В.М. Назв. праця. –С.51
88. Соловійова Т.М. Землеволодіння та землекористування на Правобережній Україні у пореформений період. //Український селянин. – 2002. – Вип.2. –С.47
89. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С.66–67
90. Лисняк-Рудницький. Історичні ессе. –К.: Основа, 1994. – С.145–148
91. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. –С.41; Лященко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К.: 1970. – С.43
92. Олійник І. В. Участь селян Правобережної України у торгівлі землею у другій половині ХІХ– на початку ХХ ст. // Український селянин. – 2012. – Вип. 13. – С. 119
93. Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. – С. 200
94. Маркова С.В. Власність на землю як фактор розвитку громадянського суспільства (на прикладі українського села початку ХХ ст.)// Український селянин. – 2014– №14. –С. 119
95. Иванов Л.М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве на Украине в конце ХІХ ст. // Вопросы истории сельского хозяйства в революционном движении в России. Сборник статей. –М.: 1961. – С.315
96. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. Экономические очерки, статьи и заметки. Полтавское общество сельского хозяйства. –Полтава: 1914. – С.3
97. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. – С.82

98. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. – С.5,7,10
99. Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А. Аграрна історія України. – С.65
100. Клименко Т. А. Сільськогосподарське виробництво на Черкащині в другій половині XIX ст. // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С.102.; Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.).–Ч.1– 1999. – С.72
101. Маркова С.В. Назв. праця. –С.119; Панченко П.П., Шмарчук А.В. Назв. праця. – С.41
102. Маркова С.В. Власність на землю як фактор громадянського суспільства (на прикладі українського села поч. XX ст. //Український селянин. –2014. –Вип. 14 –С. 118; Статистика землевладения 1905 г. Вып. XIII. Киевская губерния. С.Пб., 1905 (Центральная типография М.Я.Мишкова), 1907 г.
103. Коваленко В.О. Шляхи вирішення селянського питання в економічній думці Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. // Український селянин. – 2004. – №8. – С.169
104. Економічні основи аграрної революції на Україні. К.: Видавництво Київського університету, 1973. – С.32
105. Шмарчук В.Г., Суліменко О.Г. Хутірські та відрубні господарства в Україні в кінці XIX – поч. XX ст. //Український селянин. –Вип.1. –2001. – С.46
106. Мірошніченко А.М. Земельне право України. Підручник. – К.: Правова єдність, 2009. – С.95–97
107. Село. Українська народна ілюстрована газета для селян і робітників. 1909, 8 жовтня
108. Мірошніченко А.М. Земельне право України. Підручник. –К.: Правова єдність, 2009. – С.95
109. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. – С.61
110. Прядка М. Формування та розвиток структурних елементів ринку землі. –К.: Центр учбової літератури, 2013. – С.12

111. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Столипінська аграрна реформа. Історія українського селянства: Нариси у 2-х т. –К.: Наукова думка, 2006. – Т.1. –С. 405
112. Мицюк О.К. Аграрна політика (1800-1925 рр.) –Т.2. –Ч.1. – Подєбради: Видання «Вид. т-ва при Укр. Госп. Академії в ЧСР», 1925. –С.115
113. Мірошніченко А.М. Назв. праця. – С. 95
114. Шевченко В.М. Еволюція приватної земельної власності на Правобережній Україні у 1906–1914 рр. (за результатами поточного дослідження). //Український селянин. –2004. –Вип. 8. –С.191–193
115. Прядка М. Назв. праця. –С.12.; Из прошлого и настоящего черноземной деревни. – С.60
116. Лазарович М.В. Економічна історія. Навчальний посібник. –К.: Знання, 2008. – С.219
117. Прядка М. Формування та розвиток структурних елементів ринку землі. – К.: Центр учбової літератури, 2013. –С.11
118. Панченко П.П. Мельник Ю.Ф. Вергунов В.А. Назв. праця. – С.97
119. Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества, 1913, 3 апреля
120. Дудка Г.,Заремба В.,Черевко Г. Виникнення і еволюція аграрних відносин в Україні.//Аграрна економіка. – 2011. –Т.4. –№ 1–4. – С.123–124
121. Ковальова Н.А., Корновенко С.В. та інші. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917-1921 рр.). – Черкаси: Ант, 2002. – С. 54
122. Осечинський В. Колоніальне становище Галичини у складі Австро-Угорщини. //Наукові записки Львівського університету. – Львів, 1956. –Том.36. – Серія історична. – Вип. 6. – С.36
123. Маркова С.В. Назв. праця. – С. 118
124. Реєнт О.П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни.//Український селянин. –2004. –Вип.8. –С.194

125. Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К.: Держполітвидав, 1956. – С.29

126. Ковальова Н., Корновенко С. та ін. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.). – Черкаси: Ант, 2007. –С.32

127. Ковальова Н., Корновенко С. та інші. Назв. праця. – С.58

128. Реєнт О.П. Сільське господарство України у роки Першої світової війни. // Український селянин. –2004. – Вип. 8. – С.196;Лозовий В.С. Названа праця. –С.219

129. Вернадский Г. В. Московское царство. История России. –Ч.2. – Тверь – Москва, 1997. – С. 318

130. Темірова Н.Р. Сільськогосподарське виробництво у великих поміщицьких маєтках Правобережної України на початку ХХ ст. // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. – С.201

Розділ V. Пошук шляхів реформування земельних відносин урядами Української Народної Республіки, Українською державою, ЗУНР, білогвардійськими та радянськими урядами у роки Української революції (1917 – 1921 рр.)

1. Панченко П.П. Мельник Ю.Ф. Вергунов В.А. Назв. праця. – С.126 –127

2. Рубач. М.А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. //Особенности аграрного строя России в период империализма. Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции». Май 1960 г. – М.: Издательство АН СССР, 1962. – С.51–52.; Маркова С.В. Назв. праця. – С.119; Лозовий В.С. Назв. праця. –С.117

3. Реєнт О.П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни. //Український селянин. –2004. – Вип.8. –С. 194.; Історія селянства Української РСР. – У 2-х т. –Т.1.

Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. –К.: Наукова думка, 1967. – С.392; Олійник І.В. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Правобережній Україні (1861–1914 рр.) // Наукові записки Кам'янець-Подільського державного університету, 2004. – Т.12. –С.13

4. Ковальова Н., Корновенко С. та інші. Назв. праця. – С.40

5. Данішев С.О. Великий Жовтень на Полтавщині (1917 –березень 1918). –Харків: Прапор, 1969; Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Шусь О.М. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. –К.: Наукова думка,1987; Рубач М.А. Очерки по истории революционных преобразований на Украине. –К.: Изд-во АН УССР, 1957 та інші

6. Лях Р.Д. Назв. праця. –С.9

7. Дудка В.І. Безземельні господарства Полтавщини напередодні революції 1917–1920 рр. //Український селянин. –2001. – Вип. 3. –С.203, 207

8. Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: 1999. – С.72

9. Лозовий В.С. Назв. праця. – С. 17; «Земля і воля», орган Харківського комітету партії соціалістів-революціонерів, 1917, 23 березня

10. Вестник Временного правительства. – Пг. –1917

11. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник /Відповідальний. ред. І.Ф.Курас. – К.: Головна. ред. УРЕ, 1987. – С.213; В.Рекрут.Нариси життя Гайсинщини.-Вінниця, 2018- С.149-154.

12. Державний архів Черкаської області (далі; ДАЧО). – Ф. 915. – Оп.1. –Спр.1. –Арк.9

13. ДАЧО. –Ф.915. –Оп.1. –Спр.1. –Арк.17 зв.

14. Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 р. Документи і матеріали. –К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С.349–350

15. Ковальова Н.А. Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917-1921 рр. в Україні. // Український селянин. – 2003. – Вип.2. – С.108
16. ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. –Спр.13. – Арк.104
17. ДАЧО. –Ф.1. –Оп.1. –Спр.1. – Арк.103; Селянство Черкащини в добу Української революції 1917 -1921 рр. Зб. документів і матеріалів.- Черкаси, 2017.- С.22, 23,29, 33, 47.
18. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – В 2-х т. –К.: Наукова думка, 1996. –С.400; ЦДАВО України. –Ф.1061. –Оп.3–Спр.6. –Арк.3
19. ДАЧО. –Ф.915. –Оп.1. –Спр.1. –Арк.33
20. ДАЧО. –Ф.1. –Оп.1. –Спр.1. –Арк.35
21. ДАЧО. –Ф.915. –ОП.1. –Спр.1. –Арк.40
22. ДАЧО. –Ф.1. –Оп.1. –Спр.1. –Арк.41
23. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Товариство «Знання України», 1991. – С.119
24. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – В 2-х т. –К.: Наукова думка, 1997. –Т.2. –С. 23
25. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. –Т.2. –С.128
26. Шаповал М. Революційний соціалізм в Україні. – Кн. 1. –Відень: Накладом вид-ва «Борітєсь-Поборетє», 1921. – С.141–144
27. Верстюк В.Ф. Назв. праця. – С.247
28. // Голос Києва, 1918, 16 травня
29. ЦДАВО України. –Ф.1061. –Оп.3. –Спр.6. –Арк.34–34 зв.
30. ЦДАВО України. –Ф.1061. –Оп.3. –Спр. 13. –Арк.5–7
31. // Голос Києва, 1918–23 липня, 28 серпня
32. Пиріг Р.Я. Земельна реформа П. Скоропадського: німецький вплив. // Український селянин. – 2008. – Вип.11. – С.15
33. ЦДАВО України. –Ф.1429. –Оп.1. –Спр. –1. –Арк.3
34. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Сернтон, 1963. –Т.3. –С.201–203

35. Республіканські вісті. – 1918. – 13 грудня; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1929 рр. – В 4-х т. – Нью-Йорк, 1969. –Т.4. – С.45–47
36. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. –К.: 1993. – С.139
37. Лозовий В.С. Аграрна політика Директорії УНР //Український історичний журнал. –1997. –№2. –С.73
38. ЦДАВО України. – Ф.1062. – Оп. 1. –Спр.88. – Арк.1
39. Лозовий В.С. Аграрна політика Директорії УНР. – С.74
40. // Голос села. Орган Проскурівської повітової Село - Спілки. – 1919, 10 жовтня
41. Історія українського селянства. –К.: 2006. –Т.1. – С.159-160
42. Яценюк Я. М. Становище селян та вирішення земельного питання в ЗУНР в 1918–1919 рр.//Український селянин. –2003. – Вип. 7. – С.110
43. ЦДАВО України. –Ф.1061. –Оп.3. –Спр.6. –Арк.11, 23–24
44. Корновенко С.В. Декларація генерала Денікіна з земельного питання: її суспільно-політичний резонанс. // Український селянин. –2012. – Вип. 8. –С.178
45. Реєнт О.П. Назв. праця. –С.34
46. Корновенко С.В. Білогвардійський рух в Україні: теорія та практика вирішення аграрного питання. // Український селянин. –2003. –Вип. 2. – С. 114
47. Радянське будівництво в роки громадянської війни (листопад 1918– серпень 1919 рр.). – С. 41,49
48. Мірошніченко А.М. Назв. праця. – С.103
49. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1920 рр. –Т.10. – К.: Видавничий дім «Альтернативи»,1999. – С.201
50. Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1– 6 березня 1919 р. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – С.202

51. // Красная деревня. Орган Одеського комітету КП(б)У. – 1919. – 31 травня
52. Реєнт О.П. Аграрна політика за доби «воєнного комунізму» // Український селянин. – 2002. Вип. 4. – С.32
53. Коріненко П.С. Пошук форм землекористування в Україні у 1919 – 1920 рр.// Український селянин. – 2005. – Вип.9. – С.188
54. // Київський комуніст. –1919. – 11 березня
55. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр.74. – Арк. 92
56. Коріненко П.С. Пошук шляхів землекористування в Україні у 1919-1920 рр. //Український селянин. –2005. – Вип. 9. – С. 187
57. Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). – Харків: 1967. – С.170–171
58. Терещенко Ю. И. Назв. праця. – С.62, 65 – 66
59. Терещенко Ю.И. Назв. праця. – С.68
60. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.149; Ф.27. – Оп.2. – Спр.168. – Арк. 23. 25
61. ЦДАВО України. –Ф.1. –Оп.1. –Спр. 14, ч.3. – Арк. 244
62. //Селянин і робітник. –Лебедин. – 1920. – 1 лютого
63. Радянське будівництво на Україні. –1919 – 1920 рр. – С.59
64. Лях Р.Д. Назв. праця. – С.57
65. Лях Р.Д. Назв. праця. – С.65–67
66. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17–23 березня 1920 року. (Стенограма) (Публікується вперше). – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – С.333–334,452
67. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп.1. –Спр.293. – Арк. 6,9,90
68. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп.1. –Спр.339. –Арк.1.6.9; Спр.90. –Арк.5

69. Реєнт О.П. Назв. праця.//Український селянин. –2002. – Вип. 4. – С.35; Сургай Г.І. Уроки минулого і сучасний аграрний курс. – С.33–34
70. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп.2. –Спр.188. –Арк.2
71. Дудка В.І. Безземельні селяни Полтавської губернії напередодні революції 1917 – 1920 рр. //Український селянин. –2001. –Вип. 3. – С.203
72. Вісті ВУЦВК. –1920. –7 березня
73. Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Очерк истории экономической политики (1917–1920 гг.). – К.: Наукова думка, 1986. – С.59
74. Данилов В. А. Аграрные реформы и аграрные революции в России. //Данилов В.А. – Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. –М.: 1992. – С. 310–322
75. Кондрашин В.В. Крестьянская революция в России 1902–1922 гг. Научный проект и научная концепция. (Предварительные заметки.// Український селянин. –2008. – Вип.11. – С.70–74
76. Кондрашин В. В. Назв. праця – С.71
77. Кондрашин В.В. Назв. праця. – С.73
78. Фареній І. А. Про правомірність концепції «Велика селянська революція» В. П. Данилова. //Український селянин. – 2014. – Вип.14. – 162–167
79. Фареній І. А. Назв. праця. – С.162–163
80. Михайлюк О.В. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни. // Український селянин. –2003. – Вип. 2. –С.105
81. Коріненко П.С. Сутність і наслідки революційних процесів в Україні у 1917–1920 рр. Погляд із ХХІ ст. // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20–21 листопада 2007 р. – К.: 2007. – С. 552–556

Розділ VI. Трансформації земельних відносин в умовах перебування українських земель в складі, радянської, польської держави та під час німецької окупації (1921 -1944 рр.)

1. Лях Р.Д. Назв. праця. – С.71
2. Сургай Г.І. Сільське господарство України. – С.35
3. Земельний кодекс УСРР. //Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. – Харків: 1922
4. Отчет губсовещания с апреля 1922 по 1 октября 1922 г. – Винница. –1923. –С.43
5. Великий Жовтень і розв'язання аграрного питання на Україні.// Вісник Харківського університету. –1977. –№150. – С.30; Калініченко В.В. Оренда землі в українському селі в роки Непу. //Проблеми історії України. – Вип.16. –Ч.2. – С.33
6. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп.4. –Спр.214. –Арк.452
7. Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства Украины. Сборник II. – Х.: 1921. – С.20
8. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. // Україна крізь віки. –Т.11. –С.56
9. Третяк А.М. Назв. праця. – С.61–62; Абразумова О.М., Корновенко С.В. Назв.праця.- Черкаси, 2017.- С.38.
10. // Правда Прилукщини. Орган Прилукського повітпаркому і повітревкому. –1923. – 1 лютого
11. Прилукська правда. Орган Прилукської окружної комісії КНС. – 1924. – 15 січня
12. // Прилукська правда. – 1924. –15 січня, 13 липня
13. Лях Р.Д.Назв. праця – С.94
14. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). –К.: Інститут історії НАН України, 2000. – С.13.
15. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп. 5. – Спр.155. – Арк.14
16. Земельний кодекс (Зі змінами до 1 вересня 1927 року. П'яте офіційне видання. Юридичне видавництво НКЮ УСРР. – Харків: 1927. – Відділ IV

17. ЦДАВО України. –Ф. 27. –Оп. 6. –Спр. 649. –Арк. 2–4, 75
18. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.3.–Арк.187–188;Оп.6.–Спр.791.–Арк.1–6, 54
19. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.4. – Спр.214. – Арк.6
20. ЦДАВО України. – Ф.27. –Оп.4. – Спр.214. –Арк.450.
21. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.6. – Спр. 791–Арк.123
22. Третяк А. Назв. праця. – С.65
23. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. –Документы и материалы. –В 5-ти т. –Т.1. –Май 1927–ноябрь 1929./Под ред. В. Данилова и др. –М.: «Российская полиическая енциклопедия», 1999. – С.52
24. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. //Україна крізь віки. –Т.11 – С. 147
25. Сборник законодательних актов о земле. –М.: Госюриздат, 1960. – С.14
26. Гаврилов В.М. Селянська реприватизація землі та боротьба з нею радянської влади. //Український селянин. – 2001. – Вип.3. – С.311
27. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. – С.157
28. Колективізація і голод на Україні у 1929–1933 рр. 36. документів і матеріалів. –С.5
29. // Радянський селянин. Селянська газета Кременчуцького окркомітету КП(б)У та окрволкому. –1930. – 1 січня, 12 січня, 5 березня, 25 квітня
30. ЦДАГО України. – Ф.1. –Оп.1. –Спр.589. – Арк.175
31. Мірошніченко А.В. Назв. праця. – С.106
32. ЦДАГО України. –Ф1. –Оп.1. –Спр.589. – Арк.124
33. ЦДАГО України. –Ф.1. –Оп.1. – Спр.589. – Арк.197
34. ЦДАГО України. –Ф.1. –Оп.1– Спр.589. – Арк.112
35. Сосновий С.М. Оренда землі на Україні. –Х.:1926. – С.26
36. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. – С.161

37. //Червоний край. Селянська газета. Орган Вінницького і Тульчинського окркомів КП(б)У та окрвиконкомів. – 1930. – 5 лютого, 8 лютого, 11 лютого, 14 лютого

38. //Більшовик Полтавщини. Щоденна газета Полтавського МПК. – 1932. – 18 квітня, 2 липня; //Колгоспник. Орган РПК КП (б) У Решетилівського району. –1932. – 7 січня; //За більшовицький колгосп. Орган політвідділу Закамельської МТС. –1934. – 21 лютого та ін.

39. //Більшовицька зірка. Орган Бердянського РК КП(б)У. – 1930. – 9 жовтня; //Колгоспник. Орган РПК Решетилівського району. – 1932. – 7 січня

40. //Колгоспник. Орган РПК Решетилівського району. – 1932. – 7 січня.

41. Калінкіна С.А., Корновенко С.В., Маркова С.В., романець Н.Р. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929 -1933 рр.). Черкаси, 2017 -С.127.

42. Панченко П.П., Мельник Ю.Ф. Вергунов В.А. Назв. праця. – С.240.

43. ЦДАГО України. –Ф.1. –Оп.1. –Спр. 589. –Арк.36, 48,50; Калінкіна С.А., Корновенко С.В., Маркова С.В., Романець Н.Р.«Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929 -1933 рр.).- Черкаси, 2017.- С.127.

44. ЦДАГО України. –Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 589. – Арк. 6–11

45. ЦДАГО України. –Ф.1. –Оп.1. – Спр. 589. – Арк. 15

46. ЦДАГО України. –Ф.1. –Оп.1. – Спр. 589. – Арк. 15, 16, 28

47. Зашкільняк Л, Крикун М. Назв. праця. – С.460

48. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України. – Вісник Львівського університету. Серія історична. –Львівський державний університет ім. І. Франка, 1988. – Вип. – С.33

49. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Назв. праця. – С.198

50. Мірошніченко А.В. Назв. праця. –С.121

51. Васюта І.К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939 рр.). – Вид-во при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1978. – С.33-34
52. Васюта І.К. Назв. праця. – С.30
53. Васюта І.К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939 рр.). – С.65–66, 70
54. Коріненко П.С., Бармак М.В., Фартушняк А.В. та ін. /Курс лекцій з історії України. У 2- х ч. – Ч.І. Початок ХХ ст. –1939 р. Тернопіль: Астон, 2010. – С.330
55. Ковальчак Г. І. Назв. праця. – С. 210
56. // Земля і воля. Тижневик. Орган Руської селянської організації. –Львів – 1937. – 28 листопада
57. Ковальчак Г.І. Назв. праця. – С.213
58. Вільне життя. –1939. –25 квітня
59. // За нове життя, (Орган Бучацького повітового комітету Компартії України і виконкому Тернопільської області. – 9 червня 1940
60. Мірошніченко А.М. Земельне право України. –С.122; Панченко П.П. Мельник Ю.Ф. Вергунов В. А. – Назв. праця. – С.302
61. Мірошнічкнко А.В. Назв. праця. –С.122; /Вільне життя. 1940. – 25 квітня; 1945. –13 січня
62. // Вільне життя. –13 вересня. – 1940
63. Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А. Назв. праця. – С.303
64. // Вільне життя. –1940. – 1 травня
65. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. –Оп.7. –Спр.2790. – Арк. 1–90
66. Перехрест О.Г. Українське село 1941–1945 рр.: економічне і соціальне становище. –С.457, 465, 468, 472, 488, 499
67. // Вільне життя. – 13 січня. – 1945
68. Перехрест О.Г. Назв. праця. – С.167
69. Перехрест О.Г. Назв. праця. – С. 296

Розділ VII. Земельні відносини в Українській РСР 1944-1991 рр. та курс на їх реформування у добу незалежності України.

1. ДАЛО. –Ф-Р-221. – Оп.2. – Спр.11. – Арк. 17,25, 57,87

2. ЦДАВО України.- Ф.1.-Оп.80.- Спр.307.-Арк.109.

3. // Радянське слово. Орган Буського РК КП (б) У та райради депутатів трудящих. –1945. – 4 лютого, 15 грудня; //Радянське життя. Орган Винниківського РК КП(б)У і виконкому райради депутатів трудящих Львівської області– 1947. – 24 липня. //Вільне життя. Орган Тернопільського обкому і міському Компартії України та облвиконкому. – 13 січня. – 1945; //Червоні Бережани. Орган Бережанського райкому Компартії України і районної ради депутатів трудящих. –1945. – 22 липня.

4. За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей України. 1939-1979/ М.К.Івасюта та ін. -К, 1979.- С.44-45.

5. //Радянське життя. Орган Винниківського РК КП(б)У і виконкому райради депутатів трудящих Львівської області. – 1947. – 16 лютого

6. ДАТО. – Ф. Р-2.-Оп.4. – Спр.15. – Арк. 1, 24

7. ЦДАВО України. –Ф. -Р-166. – Оп.15. –Спр.807. – Арк. 97.; Ф.1. – Оп.75. –Спр.100. –. Арк. 17 зв.; Киданюк А. Соціально-економічні та культурні процеси у західноукраїнському селі (1944 - 1950 рр.).- Тернопіль, 2018.- С.54.

8. ДАЛО. –Ф. Р-2022. –Оп.1. –Спр. 289. –Арк. 21

9. ДАЛО. –Ф.Р-2022. –Оп.1. – Спр.597. –Арк.108

10. ЦДАВО України. – Ф.Р-2. –Оп.7. –Спр.7265. –Арк. – 148–150 зв, 17, 354.

11. ДАТО. – Ф. Р-2. –Оп.4. – Спр.1. –Арк.1, 1 зв., 6

12. // Більшовицьким шляхом. Орган Товстенського райкому Компартії України та районної ради депутатів трудящих Тернопільської області; ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп.4. –

Спр.313. – Арк.4; ДАЛО– Ф.221. – Оп.2. – Спр.995. – Арк.5, 44

13. ДАЛО. –Ф.Р-221. – Оп.2. – Спр.995. – Арк.41; Ф.165. –Спр.862–864; 1614

14. ДАЛО. –Ф.Р-221. – Оп.2. – Спр.1958. – Арк.3

15. За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979. / М.К. Васюта, М.І. Масловський та інші. –К.: Наукова думка, 1979. –С.74

16. ДАЛО –Ф.221. – Оп.21. – Спр.350. – Арк.15, 16,28, 30, 33, 36, 41

17. ДАТО. –Ф.Р-2. –Оп.2. –Спр.546. –Арк. 1

18. ДАТО. –Ф. Р-2. –Оп.1. –Спр.66. –Арк.1, 12, 155

19. ДАТО. – Ф.Р-2. –Оп.2. –Спр.530. –Арк.1–2; //Під сталінським прапором. Орган Щирецького РК КП(б)У та райради депутатів трудящих. –1947. – 15 травня, 7 серпня; Кидпанюк А. Назв.праця.- С.56.

20. ДАТО. –Ф.Р-2. –Оп.2. –Спр.546. –Арк.31,33,34,17; ДАЛО. –Ф. 221. – Оп.2. – Спр.350. – Арк.33

21. ДАЛО – Ф. Р-2. – Оп.2. – Спр.283. –Арк.3

22. ДАЛО. –Ф.Р-165. –Оп.2. –Спр.278. –Арк.3; //Серп і молот. Орган міському і райкому КП(б)У та районної ради депутатів трудящих. – 1948. – 27 жовтня

23. ЦДАВО України. –Ф. –Р-2. –Оп.7. –Спр.2494. – Арк. 6,11,15,23,24зв.

24. ДАЛО. –Ф. 221. –Оп.2. – Спр.519. – Арк. 4, 5, 15

25. Даниленко В. Особливості міграційної політики Радянської держави у другій половині ХХ ст. // Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. –К.: Інститут історії НАН України, 2010. –С. 787–808

26. ДАЛО. – Ф.221. – Оп.2.- Спр.25. – Арк.1,2, 15, 17, 18, 61, 62; ДАТО. – Ф.Р.-2. – Оп.2. – Спр.9 – Арк.1

27. ЦДАГО України. –Ф.1. –Оп.24. – Спр.66. – Арк. 4

28. ДАЛО. – Ф. 221. – Оп.2. – Спр.817. – Арк.84

29. Мірчук П. Українська повстанська армія: 1942-1952. Документи і матеріали. /Петро Мірчук. - Львів: Основа,1991. – С.300.
30. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т.2 / О.В. Андрощук,В.К Баран та інші/ Відповідальний. редактор. В.А.Смолій. – К.: Наукова думка, 2006. –Т.2. –С.394
31. ЦДАВО України. –Ф.Р-2. –Оп.7. – Спр.3816. – Арк. 15–15 зв.
32. ДАІФО. –Ф.П-1. –Оп.1. –Спр.619. –Арк.120
- 33.Сургай Г.І. Назв. праця. –С.76; Баран В.Г., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи. //Україна кризь віки. – Т 13. –С.39
34. ДАТО –Ф Р-2 –Оп.4. – Спр. 313. – Арк.1; Оп.7. – Спр.56. –Арк.1–5, 13,32, 44; ДАЛЮ-Ф Р-165 -Оп.2.- Спр.278.- Арк.3.
35. ДАТО. –Ф.Р-2. –Оп.4. –Спр.313. – Арк.1
36. ДАЛЮ. –Ф. Р-221. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.2; ДАТО. – Ф.Р-2. – Оп.4. – Спр.313. – Арк. 1
37. ДАТО. – Ф.Р-2. – Оп.2. – Спр.9. – Арк.1-2
38. ДАТО. –Ф.-Р-2. –Оп. 4. – Спр.34. –Арк.1. – 53, 143, 234, 246, 251, 256
39. ДАТО. –Ф. Р-2. –Оп.4. –Спр.34. –Арк.3. 4, 12, 14, 52, 53, 143
40. ДАЛЮ. –Ф.Р. –221. –Оп.2. – Спр.530. –Арк.57; ДАТО. –Ф. Р-2. – Оп.4. – Спр. 35. – Арк.6, 7, 13, 24, 33, 48, 71, 202, 243, 304
41. ДАЛЮ. –Ф.Р-221. – Оп.2. – Спр.11. –Арк.3, 17, 57, 96, 97
42. ДАЛЮ. –Ф.Р-221. –Оп. –2. –Спр. –1797. –Арк. 108–109
43. ДАТО. – Ф.-Р-2. – Оп.4. – Спр.80. – Арк.1–3
44. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 4. – Спр.80. – Арк. 63, 65
45. ДАТО. –Ф.Р-2,-ж. – Оп.2. –Спр.104. – Арк.2–8
46. ДАТО. –Ф.Р-2. –Оп. – 2. – Спр. 104. –Арк.8
47. Баран В.Г., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи. –Т.13. –С.37

48. ДАВО. –Ф.3375. –Оп.2. –Спр.5. –Арк.2–4, 9, 12
49. ДАВО. –Ф.3375. –Оп.2. –Спр.5. –Арк.16, 19
50. ДАВО. –Ф.3375. –Оп.2. –Спр.5. –Арк.43,72–77,84–85
51. ДАВО.- Ф.3375. –Оп.2. – Спр. 5. – Арк.5; ДАЛО. –Ф. Р-221. – Оп.2. – Спр.11. – Арк. 10; Спр. 995. – Арк.4, 31
52. ДАВО. –Ф.3375. –Оп.2. –Спр.5. –Арк.58,60, 70
53. ДАВО. – Ф.3375. – Оп.2. –Спр.5. –Арк.142
54. ЦДАВО України. –Ф.27. – Спр. 1445. – Арк. 1; ДАВО. – Ф.Р –3375. –Оп.2. –Спр.5. –Арк.106
55. ДАВО. –Ф.3375. –Оп.2. –Спр.29. –Арк.2, 15,23, 44–49
56. ДАВО. –Ф.3375. –Оп.2. –Спр.29. –Арк.45, 47
57. ДАВО. –Ф.3375. –Оп.2. –Спр.29. –Арк.22
58. ДАВО. – Ф.3375. –Оп.2. –Спр.5. –Арк.6,8; Спр.29. – Арк.18,19,22,39,42
59. ДАВО.–Ф.3375. – Оп.2. – Спр.5. –Арк.106
60. ДАВО. –Ф.3375. –Оп.2. –Спр.47. – Арк.6– 8, 22, 23
61. ДАВО. – Ф.3375. –Оп.2. –Спр.47. – Арк.6.
62. ДАВО. –Ф.3375. – Оп.2. – Спр.47. – Арк.22 –24
63. ДАВО. –Ф.3375. – Оп.2. – Спр.47. – Арк.33 – 35
64. ДАВО. –Ф. 3375. – Оп 7. –Спр.100. – Арк.2, 18; Оп.2. –Спр.47. – Арк.60; Оп.7. –Спр.235. –Арк.66
65. ДАВО. –Ф.3375. –Оп.7– Спр.169. – Арк. (10, 12. 14, 20, 34, 39
66. ДАВО. – Ф.3375. – Оп.7. –Спр.205. – Арк. 45, 46, 54, 76, 91.; ДАЛО. – Ф.165. –Оп.2. –Спр. –1896. –Арк.2, 93; Спр.2771. –Арк.2–4; Спр.1999. –Арк.1; Спр.1983. – Арк.1
67. ДАВО. – Ф.3375. –Оп.7. – Спр. 205. – Арк. 54; Спр.235. – Арк.3
68. ДАВО. –Ф.3375. –Оп.7. –Спр.235. –Арк. 6, 132
69. ДАЛО. –Ф.221. – Оп.2. – Спр.350. – Арк.2–3
70. ДАВО. –Ф. 3375. –Оп.7. –Спр.235. – Арк. 31, 65
71. ДАВО. –Ф. 3375. –Оп.7. –Спр.235. – Арк. 32
72. ДАЧО. –Ф.2552. – Оп.1. – Спр.75. – Арк.1,2;Спр.39. – Арк.5. – Спр.47. – Арк.4;Спр.17. – Арк. 1
73. ДАЧО. –Ф.2552. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.5.

74. ДАЧО. Ф.2552. – Оп.1– Спр.75. – Арк.2; Спр.39. Арк.5; – Спр.40. – Арк. 2; Спр.1. – Арк. 1.
75. Романюк І.М. Трансформація колгоспів України у другій половині 50–60-х рр. ХХ ст.//Український селянин. – 2003. – Вип.2. – С.161
76. ДАЧО. – Ф.2552. –Оп.1. – Сп.119. –Арк.1, 8; Спр. 2. – Арк. 5–6; Спр.190. – Арк.1–5
77. Історія українського селянства. – Т.2. –С.481
78. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 104. – Арк. 2
79. ДАТО. –Ф.Р-2. –Оп.4. –Спр.313. –Арк.2–3, 7–8; Оп.4, – Спр.91. – Арк. 1, 3,11, 15, 17, 18, 24
80. ДАТО. –Ф.Р-2. – Оп.4. – Спр. 313. – Арк. 9
81. ДАТО. –Ф.Р-2. –Оп.4. –Спр.313. –Арк.1
82. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп.4. – Спр. 313. – Арк. 1–4
83. ДАЧО. Ф. 2552. –Оп.2. – Спр. 7р2. – Арк. 7
84. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.)/ В.К. Баран, В.М. Даниленко /.–К.: Альтернативи, 1999. – С.150
85. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006. –Т.2. –С.481
86. Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник 1986. –С.130,184
87. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп.22. – Спр.1112. –Арк.1, 2, 16
88. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп.22. –Спр.6459. – Арк. 20, 30, 36
89. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп. 22. – Спр.1145. – Арк.67, 83, 84; Ф. 1149. –Спр. 22. –Арк.5–7, 21, 72; Ф.27. – Оп. 22. – Спр. 1148. – Арк. 3, 12,14, 66
90. ЦДАВО України. –Ф.27. – Оп. –22. –Спр. 3294. – Арк. 4,6
91. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп.22. –Спр.3294. –Арк. 4
92. ЦДАВО України.– Ф.27. –Оп. 22. – Спр. 3269. – Арк. 4

93. ЦДАВО України. –Ф.27. – Оп. 22. – Спр.6449. – Арк.8–9, 19-20; Спр.1145. – Арк.4; ДАЧО. –Ф.2552. – Оп.1. – Спр. 819. – Арк. 13; Оп. 3. – Спр.124. – Арк.5
94. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп. 22. –Спр.3269. –Арк.2; Оп.22. –Спр.6423. – Арк.6–7
95. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп. 22. –Спр. 3265.– Арк. 1,15,18–19
96. ДАЧО. –Ф.2552. – Оп.5. – Спр.317. – Арк.7
97. ДАЧО. – Ф.2552. – Оп.1. – Спр. 819. – Арк. 12; Оп.5. – Спр.185. – Арк. 8, 12, 14
98. ДАТО. – Ф.Р-2. –Оп. 4. – Спр. 1894. –Арк. 1, 25
99. ЦДАВО України. –Ф. 27. –Оп.22. –Спр.3269. –Арк.6, 8–9.
100. ЦДАВО України. –Ф.27. – Оп. 22. –Спр. 6449. – Арк. 2
101. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп. 22. –Спр. 3265. – Арк. 65
102. ЦДАВО України. –Ф.27. –Рп.22. –Спр.3269. – Арк. 38–39, 40–41; Оп. 22. –Спр. 3269–Арк. 6; Спр. 3294. – Арк. 5, 12
103. ЦДАВО України. –Ф.27. – ОП.22. – Спр. 2718. – Арк.1–2. 25.12; ДАЧО. –Ф.2552–Оп. 2. – Спр. 75. – Арк. 103–104
104. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп. 22. –Спр.6424. – Арк. 10,18
105. ЦДАВО України. –Ф.27. – Оп. 22. –Спр.6424. – Арк.8–10
106. ЦДАВО України. –Ф.27. – Оп. 22. – Спр. 6429. – Арк. 11, 143
107. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп. 22. – Спр. 6429. – Арк. 9, 11, 18
108. ДАЧО. –Ф. 2552 –Оп. 3. – Спр. 110. –Арк. 2, 3, 9
109. Історія українського селянства. –Т.2. –С.488–489
110. Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А.. – Назв. праця. – С.451

111. Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців. –К.: 1991. – С.7
112. Нові закони України. Випуск перший. –К.: 1991. – С.7
113. Нові закони України. – С.10
114. Аграрна реформа в Україні. –К.:1996. –С.17
115. Збірник указів Президента України. – Випуск 4. –К.: 1994. –С.122–124.
116. Корнеєв Ю.В. Земельне право України. –К.: Центр учбової літератури, 2011. –248 с.
117. Економічна енциклопедія: У 3-х томах. –Т.1 / Редколегія С.В. Мочерний (відповідальний редактор) та ін. – К.: 2000. –С.19
118. Баран В.К., Даниленко В.М. Поглиблення кризи колгоспного ладу. / Історія українського селянства. –Т.2. – С.485
119. Земельні відносини в Україні. Збірник теоретико - аналітичних матеріалів. 1991–2010 рр. /За загальною ред. академіка НАН України Горбуліна В.П. Видання друге, перероблене і доповнене. –К.: Істина, 2010. –С. 11
120. Земельні відносини в Україні. Збірник теоретико-аналітичних матеріалів. 1991–2010 рр. –С.12
121. Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців. –К.:1991. – С.7
122. Третяк А.М. –Назв. праця. – С.174–177
123. Кубельський О.Н. Проблеми реформування в аграрному секторі. // Український селянин. –2001. –Вип.2. – С.86
124. Гуменюк В.І., Поліюк В.П. Земельна реформа. Правові аспекти. К.: –2005; Мірошніченко А.В. –Назв. праця. –С.151–152
125. Кульчицький С.В. Ринкові реформи в сільському господарстві. /Український селянин. –2001. – Вип. 8. –С.16
126. Лупенко Ю.О., Саблук П.Т., Мессан В.Я., та інші. Результати і проблеми реформування сільського господарства в Україні. //Економіка АПК. –2014. –№7. – С.27

127. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні. Монографія. / М.А.Хвесик, В.А.Голян, А. І. Крисак. –К.: Кондор, 2008. –С.115
128. Соціально-економічні проблеми реформ в агропромисловому комплексі України. – С.144
129. Аграрна реформа в Україні. – С.2013
130. Майовець Є.Й. Теорія аграрних відносин. Навчальний посібник для студентів Вищих навчальних закладів. – К.: 2005. – С.81–82
131. Третяк М.А. Назв. праця. – С.182
132. Приватизація землі та реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств в Україні. –К.: 1998. – С.79
133. Там само. –С.57–58
134. Гончарук Н.Б. Правові засади утвердження приватної власності в аграрному секторі економіки України. /Український селянин. –2003. –Вип.3– С.340
135. Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. –С.182
136. Статистичний щорічник України. –К.: 1998. – С.127
137. Конституція України. –К.: 1996. –Ст. 13–14. –С.6–7
138. Соціально-економічні проблеми реформ у агропромисловому комплексі України (1991-1998 роки) – С.88–91
139. // Голос України. – 2003. – 7 жовтня
140. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні. Хвесик М.А., Голян В.А.,Крисак А.І. –К.: Кондор, 2008. – С.13
141. Третяк А.М. Назв. праця. –С.185
142. Кульчицький С.В. Назв. праця. – С.18
143. Соціально-економічні проблеми реформ у агропромисловому комплексі України (1991–1998 роки). – С.43–45

144. Гайдуцький П. Аграрна реформа: міфи й істина. //Урядовий кур'єр. –2003. –№172–С.78.
145. Гончарук Н.Б. Назв. праця. – С.341
146. Падалка С.С. Назв. праця. – С.296
147. Статистичний щорічник України. 1988. – С.182
148. Статистичний щорічник України. –2000. –С.726
149. Хвесик М.А.,Голян В.А.,Крисак А.І. Назв. праця. – С.14
150. Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. – С.210
151. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року. –Стаття 33
152. Малік М.Я., Заяць В.М. Теоретичні засади та напрям трансформації ОСГ. /Економіка АПК. –2003. –№5. –С.89
153. Малік М.Я., Заяць В.М. Назв. праця. – С.92
154. Антипова Л.І.Залучення зарубіжного досвіду організації земельно-орендних відносин. //Економіка АПК. – 2007. – №1. –С.147
155. Березовський П., Вронич Л. // Агроекономіка. Науковий журнал Львівського національного аграрного університету. –2013. –Т.6. –№3–4. – С.107
156. Земельний кодекс України від 13 березня 1992 року. – Стаття 48, 56
157. Земельний кодекс України від 13 березня 1992 р. – Стаття 85
158. Падалка С.С. Назв. праця. – С. 314
159. Статистичний щорічник України за 2005 рік. –К.: 2006. –С.152
160. Черевко Г. Агрохолдинги як оптимальні форми крупнотоварного господарювання в агробізнесі України. // Аграрна економіка. –2012. –Т.5. –№1–2. –С.39–40.; Андрійчук В.Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства. / Економіка АПК. –2013. –№1. –С.5–6
161. Нелеп В.М. Земля України і здоров'я нації. // Економіка АПК. –2011. –№11. –С.24–25

162. Гайдуцький П.І. Аграрна реформа Л.Д.Кучми. // Економіка АПК. Міжнародний науково-виробничий журнал. –2015.– №1. – С.8
163. // Гладій М. Реформи на селі були неминучими. – Урядовий кур'єр. – 2001. –С.4–5
164. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні. / Хвесик М.А., Голян В.А., Крисак А.І. –С.15
165. Падалка С.С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1992-2009 рр.). – К.: Видавництво ім. М.П.Драгоманова, 2010. –С.279
166. Шарий Г.І. Сучасні земельні відносини на селі. /Економіка АПК. Науково-виробничий журнал. – 2014. –№4. –С.12–15
167. Соціально-економічні аспекти реформ у агропромисловому комплексі України. – С.150
168. Третяк А.М.Земельний кадастр ХХІ ст. Зарубіжні і вітчизняні погляди на розвиток земельного кадастру. – К.: 1999. – С.7
169. Третяк А.М. Землевпорядне проектування. Навчальний посібник. –К.: 2008. –С.16
170. Шепотько Л. Вихід із безвиході в аграрній сфері. //Віче. –1999. –№12. –С.82
171. Статистичний щорічник України за 2005 рік. –К.: 2006. –С. –152
172. // Голос України. – 2003. – 8 липня
173. Дорогунцов С., Круценко В., Гош О. Недолуге виправдання руйнівних реформ в Україні. // Голос України. – 2006. –№ 198. –С.10
174. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні. /М.А. Хвесик, В.А.Голян, А.І.Крисак. –С.127, 131

Розділ VIII. Глобальні проблеми та тенденції у використанні земельних ресурсів в світі та в Україні на сучасному етапі.

1. Євсєєв І.О. Класифікація та екологічне забезпечення використання особливо цінних земель. -К., 2013.- С.17.
2. Євсєєв І.О. Названа праця.- С.240.
3. Шубровська О.В. Розвиток селекційної діяльності та ринку селекційних продуктів в Україні та світі // Економіка та держава. 2012.-№2. - С.86-90.
4. Чумаченко О.М., Мартин А.Г. Еколого-економічні проблеми деградації сільськогосподарських земель в Україні. К., 2013.- С.79-81.
5. Чумаченко О.М., Мартин А.Г. Названа праця.- С. 31; Євсєєв І.О. Названа праця.- С.240.
6. Курило В.І. Охорона навколишнього середовища та раціональне використання земельних ресурсів.- К.: 2008. С. 38.
7. Світличний О.О. Основи ерозієзнавства. Підручник/ О.О.Світличний, С.Г.Чорній. -Суми, 2007.- С. 266.
8. Мельник Л.Г., Сотник І.М., Чигрин О.Ю. Економіка природних ресурсів. - Суми, 2010.- С. 188.
9. Євсєєв І.О. Названа праця.- С.21.
10. Удова А.О., Прокопенко А.О., Дідковська Л.І. Вплив змін клімату на розвиток аграрного виробництва. // Економіка та держава.- 2012.-№ 2.- С.108.
11. Артимонова І.В. Теоретичні підходи до формування системи продовольчої безпеки// Формування ринкових відносин в Україні. Збірник наукових праць.- 2016- № 1.- С.19.
12. Андрущенко В.М. Актуальні проблеми формування продовольчої безпеки.// Економіка та держава. -2014.-№10.- С.91-92.
13. Забарна Ю.В. Вплив основних факторів світової продовольчої проблеми на стан і перспективи продовольчої безпеки України // Економіка та держава.- 2015.- №5.- С.147.

Наукове видання

Коріненко Павло Степанович

**ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В
УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (ІХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.).
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.**

Монографія

Редактор: Терещенко В.Д.
Комп'ютерна верстка: Марії Логош

Підписано до друку 19.03.2019.
Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний 80 г/м². Друк електрографічний.
Умов.-друк. арк. 26,79. Обл.-вид. арк. 23,25
Тираж 300 примірників. Замовлення № 03/19/3-7.

Видавець та виготувач:
ФОП Осадца Ю.В
м. Тернопіль, вул. Винниченка, 9/7
тел. (0352) 40-08-12, (0352) 40-00-63, (097) 988-53-23

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013 р.*